

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 1 (49)

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, протокол № 6 від 29 червня 2021 року.

Наказом МОН «Про затвердження рішень атестаційної колегії міністерства» від 24 вересня 2020 р. № 1188 збірник включено до переліку наукових фахових видань України (категорія Б) зі спеціальностей 052. Політологія, 054. Соціологія, 081. Право.

*Вісник Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право
включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща).*

www.socio-journal.kpi.kiev.ua

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”.
Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ, 2021. – № 1 (49). – 208 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А.А. Мельниченко – к. філос. н., доц., проректор КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.А. Мисливий – д. ю. н., професор кафедри публічного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.М. Кулик – д. політ. н., головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; В.П. Степаненко – д. с. н., (PhD in Sociology, Манчестерський університет, Великобританія), головний науковий співробітник Інституту соціології НАНУ; Г.О. Коржов – к. с. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Д.І. Голосніченко – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділу методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; М.Н. Єнін – к. с. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.А. Фісун – д. політ. н., професор, зав. кафедри політології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; О.Г. Злобіна – д. с. н., професор, зав. відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ; О.Д. Куценко – д. с. н., професор, зав. кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; О.О. Бакалінська – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.О. Кравчук – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; П.В. Кутуєв – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; С.О. Макеев – д. с. н., професор, зав. відділу дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; Т.Д. Брік – PhD з економічної історії університету Карлоса Третього, викладач Київської школи економіки; Я.Ю. Цимбаленко – к. н. з держ. упр., в. о. декана факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського.

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Георгій Дерлуг'ян – PhD з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ (головний редактор); Абель Полезе – Ph.D. з соціальних наук, ст. науковий співробітник Інституту політичних наук та врядування Талліннського технічного університету, Таллінн, Естонія; А.В. Коротаєв – д. іст. н., зав. лабораторії моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Войцех Рафаловський – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща; Джесіка Зиховіч – PhD зі слов'янських студій, наукова співробітниця Центру нових демократій ім. родини Вейзерів Мічиганського університету, США; Джеффрі Александер – PhD з соціології, професор соціології Йельського університету, США; Ерік Райнерт – PhD з економіки, професор управління технологіями Талліннського технічного університету, Естонія; Є. Калужнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євразійських досліджень; Інєс Супуле – Інститут соціології та філософії Латвійського університету, Рига, Латвія; Інта Меєріна – PhD з соціології, директор центру досліджень діаспори та міграції Латвійського університету, Латвія; Іренеуш Садовський – PhD з політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних досліджень ПАН, Польща; Кеван Харріс – PhD з соціології, асистент-професор соціології Університету Каліфорнії в Лос-Анджелесі, США; Кімітака Мацузато – професор політичних наук Токійського університету, Японія; М.А. Мінаков – старший науковий співробітник Інституту Дж. Кеннана, Міжнародний науковий центр Вудро Вільсона, США; Миколай Павляк – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща; Сальваторе Бабонес – PhD з соціології, асоційований професор соціології та соціальної політики Сіднейського університету, Австралія.

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Баханов О. Ю.

Відповідність цілей Молодіжної стратегії ЄС на 2019–2027 роки
глобальним цілям сталого розвитку (ЦСР) на 2015–2030 роки
в контексті сфер соціального впливу на суспільство і молодь.....8

Дейнеко О. О.

Об'єднані територіальні громади як нові локальні спільноти в Україні:
механізми формування соціальної згуртованості.....14

Єнін М. Н., Коржов Г. О.

Мережева комунікація: ризики та перспективи (на основі соціологічних опитувань
громадської думки в країнах Євросоюзу).....22

Кругляк М. Е.

Аборти в підросійській Україні в XIX – на початку XX ст.:
модернізація VS традиційна культура.....30

Моїсєєнко Л. М.

Соціум у реаліях пандемії: виклики та сценарії подальшого розвитку країн
у посткарантинний період.....36

Погуляйло Т. О.

Ресурсний підхід у дослідженні адаптації внутрішньо переселених осіб
у приймаючих громадах України.....44

ПОЛІТОЛОГІЯ

Багінський А. В.

Місцева миротворчість у врегулюванні конфлікту.....51

Горюнова Є. О.

Конфігурація сил у Чорному морі після російської анексії Криму.....55

Лемко Ю. Р.

Європейське об'єднання територіального співробітництва
як інструмент розвитку транскордонної співпраці.....60

Роговченко А. М.

Стратегічні комунікації: досвід Афганістану для України.....65

Светлакова М. А.

Вплив зовнішніх та внутрішніх факторів на перебудову
партійного ландшафту європейських країн.....73

Сичова А. О.

Концепція колабораційних вікон на прикладі світових кейсів.....79

ПРАВО

Бараненко Р. В.

Кіберзлочин, комп'ютерний злочин чи кіберправопорушення?
Аналіз особливостей застосування термінології.....85

Гуйван П. Д.

Часова визначеність матеріальних цивільних правовідносин:
окремі проблемні питання.....91

Жмудінський В. П.

Проблеми правового регулювання порядку продовження строку досудового розслідування.....97

Клочко О. О.

Типи поведінки, що провокують ситуації конфлікту із законом.....103

Кравчук О. О., Остащук І. Б.

Будівля суду чи палац правосуддя? (Погляд із позицій судового символізму).....109

Крупка А. А., Дузь Л. Є., Кралюк М. О., Крупка Я. А., Яковлєва Є. О.

Теоретичний базис судового експертного дослідження
надзвичайних подій на повітряному транспорті.....121

Кузнєцов С. С. Чорноморський басейновий регіоналізм: керівне положення правової (морської) доктрини України (міжнародно-правовий вимір).....	128
Кушнір Я. О. Особливості правового статусу тимчасово окупованих територій: порівняльно-правовий аспект.....	136
Ладіна Л. С., Веселов М. Ю. Юридична відповідальність приватного нотаріуса.....	145
Микитюк С. О., Микитюк В. О. Продуктивна зайнятість і продуктивність праці як умови реалізації концепції гідної праці.....	151
Митрофанов І. І. Роздуми щодо існування науки кримінального права.....	156
Поліщук Р. М. Проблематика фінансового правового регулювання діяльності недержавних пенсійних фондів.....	162
Сергієнко Н. А. Міжгалузеві зв'язки виконавчого та цивільного права України.....	169
Спесівцев Д. С. Фонд фінансування будівництва: основні проблеми охорони й захисту прав та інтересів довіритель.....	176
Співак М. В. Правила відбування адміністративного арешту: аналіз пропозицій до сучасного законодавства.....	182
Тихоненко А. В. Конституція Чехословацької республіки 1920 року: до питань демократичності тенденцій післявоєнного державотворення.....	188
Хряпінський П. В., Школа С. М. Звільнення від кримінальної відповідальності як засіб запобігання правопорушенням у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення.....	195
Шульга А. М. Теоретичні аспекти встановлення форм та видів вини у кримінальних правопорушеннях проти земельних ресурсів України.....	203

CONTENTS

SOCIOLOGY

Bakhanov O.

Compatibility of the goals of the EU Youth Strategy for 2019–2027 with global Sustainable Development Goals (SDG) for 2015–2030 in the context of the sphere of social influence on society and youth.....8

Deineko O.

Amalgamated territorial hromadas as new local communities in Ukraine: mechanisms of social cohesion formation.....14

Yenin M., Korzhov H.

Online communication: risks and prospects (on the basis of sociological study of public opinion in the EU countries).....22

Krugliak M.

Abortions in the Under-Russian Ukraine in the 19th – early 20th centuries: modernization vs. traditional culture.....30

Moisieienko L.

Society in the realities of the pandemic: challenges and scenarios for further development of countries in the post-quarantine period.....36

Pohulialilo T.

Resource approach in the study of IDP adaptation in receiving communities of Ukraine.....44

POLITICAL SCIENCE

Bahinskyi A.

Local peacemaking in conflict resolution.....51

Horiunova Ye.

Configuration of forces in the Black Sea after Russian annexation of Crimea.....55

Lemko Yu.

European Grouping of Territorial Cooperation as the instrument of cross border cooperation.....60

Rogovchenko A.

Strategic communications: the experience of Afghanistan for Ukraine.....65

Svietlakova M.

Influence of external and internal factors the reconstruction of the party landscape of European countries.....73

Sychova A.

The concept of collaboration windows on the example of world cases.....79

LAW

Baranenko R.

Cyber crime, computer crime or cyber offense? The analysis of the features of a terminology application.....85

Guyvan P.

Temporal certainty of material civil legal relations. Some problematic issues.....91

Zhmudinskyi V.

Problems of legal regulation of the procedure for extending the term of pre-trial investigation.....97

Klochko O.

Types of behavior that provoke situations of conflict with the law.....103

Kravchuk O., Ostashchuk I.

Court building or palace of justice? (View from the standpoint of judicial symbolism).....109

Krupka A., Duz L., Kraliuk M., Krupka Ya., Yakovleva E.

Theoretical basis of forensic expert investigation of accidental events on air transport.....121

Kuznietsov S. The Black Sea Basin regionalism: guidelines of the legal (maritime) doctrine of Ukraine (international legal dimension).....	128
Kushnir Ya. Features of the legal status of the temporarily occupied territories: comparative and legal aspect.....	136
Ladina L., Veselov M. Legal responsibility of a private notary.....	145
Mykytiuk V., Mykytiuk S. Productive employment and labor productivity as a condition for implementation of the concept of decent work.....	151
Mytrofanov I. Reflections on the existence of the science of criminal law.....	156
Polischuk R. Problems of financial and legal regulation of private pension funds' activity.....	162
Sergiienko N. Intersectional relations between executive law and civil law of Ukraine.....	169
Spiesivtsev D. The building financing fund: main problems of ensuring and protection of beneficiary's rights and interests.....	176
Spivak M. Rules for serving administrative arrest: analysis of proposals to modern legislation.....	182
Tykhonenko A. The Constitution of the Czechoslovak Republic of 1920: to the issues of democracy of post-war state formation.....	188
Khriapinskiy P., Shkola S. Exemption from criminal liability as a means of crime prevention in the field of trafficking narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues or precursors and other crimes against public health.....	195
Shulha A. Theoretical aspects of establishment of forms and types of guilt in criminal offenses against land resources of Ukraine.....	203

УДК 316.4.066

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.1\(49\).232630](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.1(49).232630)

ВІДПОВІДНІСТЬ ЦІЛЕЙ МОЛОДІЖНОЇ СТРАТЕГІЇ ЄС НА 2019–2027 РОКИ ГЛОБАЛЬНИМ ЦІЛЯМ СТАЛОГО РОЗВИТКУ (ЦСР) НА 2015–2030 РОКИ В КОНТЕКСТІ СФЕР СОЦІАЛЬНОГО ВПЛИВУ НА СУСПІЛЬСТВО І МОЛОДЬ

Баханов О. Ю.,
викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0003-4868-4096

У статті розглядаються процеси ефективної модернізації суспільства та розвитку молодіжної політики в контексті збільшення сталості в межах досягнення 11 молодіжних цілей ЄС (МЦЄС) Молодіжної стратегії ЄС на 2019–2027 роки та 17 Цілей сталого розвитку (ЦСР) ООН. Зіставлення відбувається в контексті взаємодії молоді і суспільства на теренах Європи для задоволення потреб та вирішення проблем молоді, подолання соціально-економічної та демократичної ізоляції.

Молодіжна стратегія ЄС на 2019–2027 роки спрямована на поліпшення співробітництва між політичними сферами, зокрема через молодіжного координатора ЄС; надання молоді права голосу у формуванні політики ЄС; контроль витрат ЄС на молодь; початок нового й більш інклюзивного молодіжного діалогу в ЄС; сприяння мобільності волонтерства та єдності; здійснення програми для молоді з метою поширення визнання неформального навчання; зміцнення зв'язку між молодіжною політикою ЄС і відповідними програмами ЄС.

Проведено аналіз відповідності цілей сталого розвитку та молодіжних цілей ЄС. Цілі об'єднані за такими соціальними сферами впливу на суспільство і молодь. На мікрорівні виділено такі чотири сфери, як: здоров'я, гідна праця, якісна освіта, захист прав та гендерна рівність. На мезорівні виділено такі сфери: «Стале партнерство, підтримка та участь молоді» та «Мир та справедливість». На макрорівні можна виділити дві сфери: «Збереження екосистем» та «Інновації, інфраструктура». Досягаючи цілей у цих сферах, молодь впливає на збереження світу, створює собі майбутнє і також відчуває себе частиною сталої, якісної екосистеми. Інновації, якісна інфраструктура, задоволення потреб у здоров'ї, освіті, якісній праці та захисті прав надає молоді впевненості та надихає її на нові звернення.

Ключові слова: цілі сталого розвитку; Молодіжна стратегія ЄС; молодь.

Вступ. Молодь – стратегічний ресурс розвитку та рушійна сила будь-якої держави. У численних публікаціях вітчизняних та зарубіжних учених простежується думка про те, що країни, створюючи належні організаційні, правові, економічні, освітні умови для соціального становлення та самореалізації молоді, мають значно більше шансів у досягненні політичних, економічних та культурних успіхів [6; 9; 10; 11; 12]. У глобальних соціологічних проектах, як, наприклад, «Один мільйон голосів – 2», що проводився в 2017–2018 рр. під проводом міжнародного альянсу YMCA, виконавцями акцентувалась увага на молоді як ключовому компоненті суспільного розвитку в майбутньому [13]. Для ефективної модернізації суспільства в контексті збільшення сталості та в межах досягнення 17 Цілей сталого розвитку (ЦСР) в контексті розвитку молодіжної соціальної політики та підтримки молоді у 2015–2030 роках молодіжні організації Європи вирішили розробити власні цілі, що будуть спрямовані на розвиток та підтримку молоді. І це зможе допомогти молоді як локально, так і глобально вплинути на себе та світові процеси сталості, модернізації та розвитку. Розглянемо цю відповідність у контексті взаємодії молоді і суспільства на теренах Європи для задоволення потреб та вирішення проблем молоді.

Мета та завдання. Метою статті є виявлення відповідності цілей Молодіжної стратегії ЄС на 2019–2027 роки глобальним цілям сталого розвитку (ЦСР) на 2015–2030 роки в контексті сфер соціального впливу на суспільство і молодь.

Завдання:

1. Виявлення відповідності цілей Молодіжної стратегії ЄС на 2019–2027 роки глобальним цілям сталого розвитку (ЦСР) на 2015–2030 роки.
2. Розподіл цілей на сфери соціального впливу на суспільство і молодь.
3. Групування сфер у контексті задоволення потреб та вирішення проблем молоді, подолання соціально-економічної та демократичної ізоляції, модернізації суспільства на мікрорівні, мезорівні та макрорівні.

Створення молодіжних цілей ЄС (МЦЄС) відбулося після дослідження потреб молоді Європи. Виявилося, що 29% осіб у віці від 16 до 29 років загрожує ризик бідності або соціальної ізоляції, а 11,6% осіб у віці від 15 до 24 років не мають освіти, роботи або професійної підготовки, тоді як 15,9% молодих людей цієї вікової групи є безробітними, що вдвічі більше, ніж для населення загалом. Соціально-економічна та демократична ізоляція ідуть разом поряд.

Тому для подолання молодіжних проблем та досягнення цілей сталого розвитку 22 травня 2018 року в Брюсселі Європейська Комісія представила Раді для схвалення нову Молодіжну стратегію ЄС на 2019–2027 роки зі змінами, запропонованими під час конференції молоді ЄС у квітні 2018 року.

Молодіжна стратегія ЄС на 2019–2027 роки спрямована на поліпшення співробітництва між політичними сферами, зокрема через молодіжного координатора ЄС; надання молоді права голосу у формуванні політики ЄС; контроль витрат ЄС на молодь; початок нового й більш інклюзивного молодіжного діалогу в ЄС; сприяння мобільності волонтерства та єдності; здійснення програми для молоді з метою поширення визнання неформального навчання; зміцнення зв'язку між молодіжною політикою ЄС і відповідними програмами ЄС [3].

Проведемо аналіз відповідності цілей сталого розвитку та молодіжних цілей ЄС. Спробуємо об'єднати ці цілі за вісьмома соціальними сферами впливу на суспільство і молодь та віднести їх цих сфер.

На мікрорівні можна виділити такі чотири сфери, як: здоров'я, гідна праця, якісна освіта, захист прав та гендерна рівність. Досягнення цілей на цьому рівні стосується особисто кожної людини, її потреб та інтересів.

Сфера «Здоров'я» може включати такі цілі: ціль 3 ЦСР «Міцне здоров'я», ціль 2 ЦСР «Подолання голоду» та частково ціль 12 ЦСР «Відповідальне споживання» (в контексті відповідального ставлення до себе та навколишнього середовища, що також приводить до збереження екосистем та збереження здоров'я). Корелює з цими цілями ціль 5 МЦЄС «Ментальне здоров'я». В наш час електронного спілкування міцне здоров'я все більше пересувається у ментальному напрямі [1; 2].

Молодь здоров'я не дуже сильно турбує, але під час становлення молодь стикається із психологічними проблемами у спілкуванні, світосприйнятті і з проблемами у ментальному здоров'ї, такими як високий стрес, тривога, депресія та інші ментальні захворювання. Молодь шукає виходу із цих станів. Молоді люди також посиляються на величезний суспільний тиск, з яким вони стикаються сьогодні, і висловлюють потребу в кращому забезпеченні ментального здоров'я. Таким чином, мета цієї цілі – досягнути кращого ментального благополуччя та припинити стигматизацію питань ментального здоров'я, сприяючи тим самим соціальній інтеграції всіх молодих людей [3].

Субцілями можуть виступати розвиток самосвідомості та менш конкурентоспроможного мислення, виховуючи оцінку індивідуальних навичок та сильних сторін; захист права на працю та навчання людей із проблемами психічного здоров'я та маргіналізованих груп; надання соціальним працівникам якісної підготовки з надання першої медичної допомоги; забезпечення інклюзивності, шанобливості та фінансування лікування. Необхідно також забезпечити молодь знаннями та навичками, необхідними для поліпшення психічного добробуту, та боротися зі стигмою щодо питань психічного здоров'я [3].

Наступна сфера в напрямі досягнення індивідуальних цілей на мікрорівні – гідна праця. До цієї сфери належать ціль 8 ЦСР «Гідна праця», ціль 1 ЦСР «Подолання бідності», корелює з ними ціль 7 МЦЄС «Якісне працевлаштування» [1; 2].

У наш час молодь страждає від безробіття, нестабільних та експлуаторських умов праці, дискримінації на ринку праці та на робочому місці. А також у молоді відсутні навички для працевлаштування.

Метою цілі є гарантувати доступний ринок праці з можливостями, які ведуть до якісних робочих місць для всіх молодих людей. Для цього необхідно створити якісні робочі місця, які гарантують справедливий умови праці, права на працю та право на прожитковий мінімум для всіх молодих людей;

забезпечити соціальний захист та охорону здоров'я для всіх молодих працівників; гарантувати справедливе ставлення та рівні можливості для всіх; забезпечити рівні можливості для розвитку необхідних навичок та набуття практичного досвіду; гарантувати визнання та підтвердження компетенцій, набутих шляхом стажування, стажування та інших форм навчання на основі праці, а також волонтерської діяльності та неформальної освіти; забезпечити залучення молоді та молодіжних організацій як рівноправних партнерів до розробки, впровадження, моніторингу та оцінки політики зайнятості на всіх рівнях; забезпечити рівний доступ до якісної інформації та належні механізми підтримки для підготовки молоді до змін ринку праці та майбутньої роботи. Ця діяльність сприятиме якісному працевлаштуванню та отриманню гідної праці [3].

Наступна сфера в напрямі досягнення індивідуальних цілей на мікрорівні – «Якісна освіта». Назва цієї сфери збігається з ціллю 4 ЦСР та ціллю 8 МЦЄС. Освіта залишається ключем для активної громадянської позиції, інклюзивного суспільства та працевлаштування. Ось чому необхідно розширити наше бачення освіти в XXI столітті, зосередившись більше на передавальних навичках, навчанні, орієнтованому на студентів, та неформальній освіті, щоб досягти справді рівного та універсального доступу до якісного навчання.

Метою досягнення цієї цілі буде інтегрування та вдосконалення різних форм навчання, у підготовці молодих людей до викликів постійно мінливого життя. Для досягнення цілі необхідно гарантувати доступ до якісної освіти та навчання впродовж життя; забезпечити доступ до належного фінансування неформальної освіти на всіх рівнях, яка буде визнана та підтверджена; сприяти відкритості та підтримувати розвиток міжособистісних та міжкультурних навичок; створювати та впроваджувати більш персоналізовані, спільні та орієнтовані на навчання методи навчального процесу; гарантувати, що освіта забезпечить усіх молодих людей такими життєвими навичками, як управління грошима та медична освіта; включити методи в формальну та неформальну освіту, що дозволяють учню розвивати особисті навички, включаючи критичне та аналітичне мислення, креативність та навчання; забезпечити доступ до освіти з питань громадянства [3].

І остання сфера в напрямі досягнення індивідуальних цілей на мікрорівні – «Захист прав та гендерна рівність». Ця сфера збігається з ціллю 5 ЦСР та ціллю 2 МЦЄС «Гендерна рівність» [1; 2].

Проблема, яку вирішує ця ціль, – це подолання дискримінації за ознакою статі, яка все ще вражає багатьох молодих людей, особливо молодих жінок. Тому необхідно забезпечити рівні можливості та доступ до прав для молоді всіх статей. Метою досягнення цілі є забезпечення рівності усіх статей та гендерно чутливих підходів у всіх сферах життя молоді людини.

Для досягнення цієї цілі необхідно боротись із дискримінацією та забезпечувати рівні права для всіх статей; покласти край насильству за ознакою статі; усунути стереотипні гендерні ролі; покласти край дискримінації за ознакою статі на ринку праці та забезпечити рівні права, доступ та можливості; забезпечити рівну оплату за рівну працю та рівний розподіл обов'язків з догляду за дітьми; забезпечити рівний доступ до формальної та неформальної освіти [3].

На умовному мезорівні можна виділити дві сфери: «Стале партнерство, підтримка та участь молоді» та «Мир та справедливість». Досягаючи цілей у цих сферах, молодь може відчувати себе частиною сталої, якісної екосистеми. Вона сприяє гармонійному розвитку суспільства та особистому самовдосконаленню.

До сфери «Стале партнерство, підтримка та участь молоді» відносяться ціль 17 ЦСР «Партнерство», ціль 11 ЦСР «Сталий розвиток міст і спільнот», які корелюють із цілями МЦЄС: 1 ціль МЦЄС «Єднання ЄС з молоддю», 4 ціль МЦЄС «Інформування та конструктивний діалог», 11 ціль МЦЄС «Молодіжні організації та Європейські програми», 6 ціль МЦЄС «Підтримка молоді з малих міст та сільської місцевості», 9 МЦЄС «Простір участі для кожного» [1, 2].

1 ціль МЦЄС «Єднання ЄС з молоддю». В наш час зростає кількість молоді, яка втрачає довіру до ЄС, оскільки вона стикається з труднощами в розумінні принципів, цінностей та функціонування ЄС. Метою діяльності є виховання почуттів молоді щодо приналежності до європейського проекту, щоб будувати міст між ЄС та молоддю для відновлення довіри та посилення участі. Це досягається через можливості: забезпечити значну участь та діалог молоді на всіх етапах прийняття рішень ЄС шляхом удосконалення існуючих механізмів участі та створення нових; забезпечити рівний доступ до якісної, неупередженої та дружньої до молоді інформації про те, як працює ЄС, як у ньому брати участь та які можливості він пропонує; запровадити та розширити освіту про Європу та ЄС у формальних та неформальних умовах; збільшити бюджет та вплив молодіжних програм ЄС; сформувати довіру молоді до проектів ЄС шляхом подолання демократичного дефіциту, відсутності прозорості. Також ця ціль дає можливість інституціоналізувати оцінку політик ЄС на дружність до молоді [3].

Четверта ціль МЦЄС – «Інформування та конструктивний діалог». Молоді люди відчують труднощі з перевіркою достовірності інформації. Необхідно мати відповідні навички для орієнтації в медіасередовищі та участі у конструктивному діалозі. Метою є забезпечення кращого доступу

молодих людей до достовірної інформації, підтримка їх здатності критично оцінювати інформацію та брати участь у конструктивному діалозі. Це досягається через можливості: надати молодим людям можливість бути критичними та відповідальними користувачами та виробниками інформації; забезпечити здатність молодих людей розпізнавати новини-фейки та перевіряти точність використаних джерел новин; забезпечити здатність молодих людей розпізнавати мову ненависті та дискримінацію, вести толерантний та ненасильницький діалог в Інтернеті та в режимі офлайн; забезпечити легкий доступ до зрозумілої для молоді інформації, яка відповідає етичним кодексам та стандартам якості; забезпечити, щоб батьки та опікуни мали навички засобів масової інформації та цифрової грамотності та щоб вони були надійними джерелами інформації для молоді [3].

Одинадцята ціль МЦЄС – «Молодіжні організації та Європейські програми». Молодіжні організації залучають молодь до підтримки своєї активної громадянської позиції та розвитку своїх життєвих навичок. Однак молодіжні організації залишаються недофінансованими та не мають визнання і доступності. Необхідно забезпечити рівний доступ усієї молоді до молодіжних організацій та європейських молодіжних програм, будуючи суспільство, засноване на європейських цінностях та ідентичності. Важливо відчувати видимість молодіжних організацій; доступність у забезпеченні ресурсів; зв'язок з освітніми системами в контексті розвитку життєвих навичок та активної громадянської позиції та залучати молодь до участі у процесах управління [3].

Шоста ціль МЦЄС – «Підтримка молоді з малих міст та сільської місцевості». Незважаючи на прихильність ЄС до розвитку сільських територій (третина населення ЄС проживає у сільській місцевості), переважні відмінності існують між життям у містах та сільській місцевості. Тому необхідно створити умови, які дозволять молоді реалізувати свій потенціал у малих містах та сільській місцевості. Це досягається через можливості: забезпечити належну інфраструктуру у сільській місцевості, щоб забезпечити рівне надання державних послуг, зв'язок даних та можливості проживання молоді; забезпечити створення у сільській місцевості стійких, якісних робочих місць, доступних для молоді; забезпечити децентралізацію різних видів діяльності молодими людьми, для них та разом із ними, щоб підтримати їх включення та принести користь місцевим громадам. Нам необхідно переконатися, що молодь у сільській місцевості бере активну участь у процесах прийняття рішень. Також їм необхідно забезпечити рівний доступ до якісної освіти; сформуванню позитивний імідж сільської місцевості та забезпечити захист сільських традицій [3].

Дев'ята ціль МЦЄС – «Простір участі для кожного». Молодь є недостатньо представленою у процесах прийняття рішень; її участь є вирішальною для демократії, і тому їй потрібен доступ до фізичних просторів у своїх громадах для підтримки особистого, культурного та політичного розвитку. Тому необхідно посилити демократичну участь та автономію молодих людей, а також забезпечити спеціальні молодіжні простори для участі у всіх сферах життя суспільства. Це досягається через можливості: забезпечити адекватний вплив молоді на всі сфери суспільства, процес прийняття рішень, моніторинг та оцінку діяльності відповідно потреб молоді; забезпечити молоді рівний доступ до щоденних рішень; збільшити участь молоді у виборчому процесі; забезпечити підтримку розвитку просторів, очолюваних молоддю, їх доступність, доступ до інформації та послуг; забезпечити стійке фінансування, загальне визнання та розвиток якісної молодіжної роботи з метою зміцнення молодіжних організацій та їх ролі у включенні, участі та неформальній освіті. Нам необхідно надати дружню до молоді, актуальну, вичерпну інформацію, яку також розробляє молодь, щоб забезпечити участь молоді [3].

До сфери «Мир та справедливість» відносяться ціль 16 ЦСР «Мир та справедливість», ціль 11 ЦСР «Зменшення нерівності», які корелюють із ціллю 3 МЦЄС «Інклюзивне суспільство» [1; 2].

Третина молодих людей у Європі перебуває під загрозою злиднів та соціальної ізоляції, деякі страждають від наслідків військових дій. Багато хто не має доступу до своїх соціальних прав, стикається з дискримінацією, зазнає упереджень та злочинів на ґрунті ненависті. Це призводить до проблем інклюзії. Метою досягнення цілі є забезпечення включення всіх молодих людей у суспільство.

Це буде досягатися через забезпечення правового захисту щодо дискримінації та мов ненависті, визнаючи, що молоді люди зазнають різноманітних форм дискримінації. Також це буде досягатися через посилення інформаційного доступу до маргіналізованих молодих людей, щоб забезпечити їхню обізнаність про простори, можливості та досвід, доступні для них з урахуванням усіх аспектів інклюзії. Важливим є також забезпечення більшого простору, можливостей, ресурсів та програм для сприяння діалогу та соціальній згуртованості і боротьбі з дискримінацією та сегрегацією. Необхідно посилити соціальну підтримку шляхом реалізації права на заробітну плату, належні умови праці, доступ до якісної медичної допомоги та забезпечити конкретні заходи для маргіналізованої молоді. Важливо сприяти, щоб маргіналізовані молоді люди брали участь у всіх процесах прийняття рішень і стали ключовими гравцями, особливо у процесах, що стосуються їхніх власних прав, добробуту та інтересів [3].

Таблиця 1

Таблиця відповідності глобальних цілей сталого розвитку та молодіжних цілей ЄС

	Гендерна рівність	Якісна освіта	Стале партнерство, підтримка та участь молоді	Гідна праця	Здоров'я	Збереження екосистем	Інновації, інфраструктура	Мир та справедливість
	Мікрорівень	Мікрорівень	Мезорівень	Мікрорівень	Мікрорівень	Макрорівень	Макрорівень	Мезорівень
ЦСР	5 Гендерна рівність	4 Якісна освіта	17 Партнерство 11 Сталий розвиток міст і спільнот	8 Гідна праця 1 Подолання бідності	3 Міцне здоров'я 2 Подолання голоду	13, 14, 15 Збереження екосистем 6 Чиста вода	9 Інновації, інфраструктура 7 Відновлювана енергія	16 Мир та справедливість 10 Зменшення нерівності
МЦЕС	2 Гендерна рівність	8 Якісна освіта	1 Єднання ЄС із молоддю 4 Інформування та конструктивний діалог 11 Молодіжні організації та Європейські програми 6 Підтримка молоді з малих міст та сільської місцевості 9 Простір участі для кожного	7 Якісне працевлаштування	5 Ментальне здоров'я	10 Сталий зелений розвиток	3 Інклюзивне суспільство	

На макрорівні можна виділити дві сфери: «Збереження екосистем» та «Інновації, інфраструктура». Досягаючи цілей у цих сферах, молодь впливає на збереження світу, створює собі майбутнє і також відчуває себе частиною сталої, якісної екосистеми. Інновації, відновлювана енергія та якісна інфраструктура надають молоді впевненість у майбутньому та у власних силах, у тому, що цілі, які вони ставлять перед собою на майбутнє, будуть досягнуті, і це надихає їх на нові звершення.

До сфери «Збереження екосистем» належать ціль 13 ЦСР «Боротьба із зміною клімату», ціль 14 ЦСР «Збереження морських екосистем», ціль 15 ЦСР «Збереження екосистем суші», ціль 6 ЦСР «Чиста вода та належні санітарні умови» та частково ціль 12 ЦСР «Відповідальне споживання», які корелюють із ціллю 10 МЦЕС «Сталий зелений розвиток» [1; 2].

До сфери «Інновації, інфраструктура» відносяться ціль 9 ЦСР «Інновації, інфраструктура», ціль 7 ЦСР «Відновлювана енергія», які корелюють із ціллю 10 МЦЕС «Сталий зелений розвиток» [1; 2].

Проблемою у межах досягнення цілей цих сфер є недостатня екосталість суспільства та відсутність рішучих дій, спрямованих на зміну клімату та подолання екологічних загроз. Ми повинні нести відповідальність за свої дії та впливати на життя майбутніх поколінь.

Метою діяльності є формування суспільства, в якому всі молоді люди будуть екологічно активними, освіченими та здатними змінити своє повсякденне життя. Це буде досягатися через підтримку волонтерів в екологічному секторі. Молодь знає, як її дії та рішення впливають на навколишнє середовище. Молодь має можливість виступати агентами змін для екологічного та сталого розвитку. Наше завдання – посилити міжнародну співпрацю з метою ліквідації екологічно шкідливого виробництва та споживання; забезпечити доступ до екологічно чистої інфраструктури для ведення стійкого способу життя; дослідження та інновації, екорішення та технології [3] (табл. 1).

Висновки. Завдяки досягненню поставлених молодіжних цілей ЄС у контексті Цілей сталого розвитку (ЦСР) молодь Європи буде мати змогу задовольнити свої потреби на всіх рівнях та сприяти розвитку, захисту прав та збереженню нашої планети. Розподіл цілей на сфери впливу на суспільство і молодь на різних рівнях допомагає зрозуміти, як цілі стосуються кожного і який внесок у їх досягнення можемо зробити ми. Наскрізна взаємодія у досягненні ЦСР та МЦЕС створює позитивні можливості для молоді брати участь у становленні власного потенціалу та сприяє формуванню позитивного впливу на розвиток і модернізацію суспільства і збереження сучасного світу. Підтримка молоді на всіх рівнях надає їй впевненості у власних силах та у майбутньому. Формування молодіжної політики на єднання молоді з ЄС сприятиме формуванню у молоді позиції громадян світу, відповідальних за себе та майбутнє.

Bakhanov O. Compatibility of the goals of the EU Youth Strategy for 2019–2027 with global Sustainable Development Goals (SDG) for 2015–2030 in the context of the sphere of social influence on society and youth

The article considers the processes of effective modernization of society and development of youth policy, in the context of increasing sustainability in the framework of achieving 11 EU youth goals of the EU Youth Strategy for 2019–2027 and 17 UN Sustainable Development Goals (SDGs). The comparison takes place in the context of the interaction of youth and society in Europe to meet the needs and problems of young people, overcoming socio-economic and democratic isolation.

The EU Youth Strategy for 2019–2027 aims to improve cooperation between policy areas, in particular through the EU Youth Coordinator; giving young people the right to vote in EU policy-making; control of EU spending on youth; launching a new and more inclusive youth dialogue in the EU; promoting volunteer mobility and unity; implementation of a program for young people to promote the recognition of non-formal learning; strengthening the link between EU youth policy and relevant EU programs.

The analysis of compliance of the goals of sustainable development and youth goals of the EU is carried out. The goals are united in the following social spheres of influence on society and youth. At the micro level, the following four spheres are distinguished: health, decent work, quality education, protection of rights and gender equality. The following areas are identified at the meso level: "Sustainable Partnership, Support and Participation of Youth" and "Peace and Justice". At the macro level, the following two areas can be identified: "Ecosystem Conservation" and "Innovation, Infrastructure". Achieving goals in these areas, young people influence the preservation of the world, create a future for themselves and also feel part of a sustainable, high-quality ecosystem. Innovation, quality infrastructure, meeting the needs of health, education, quality work and protection of rights gives young people confidence and inspires them to new achievements.

Key words: Sustainable Development Goals (SDGs); EU Youth Strategy; young.

Література:

1. Досягнення цілей сталого розвитку та нова програма сталого розвитку 2030. URL: <http://www.un.org.ua/ua/informatsiyni-tsentr/news/3641-dosiagnennia-tsilei-rozvytku-tysiacholittia-ta-nova-prohrama-staloho-rozvytku-2030>.
2. Про глобальні цілі. URL: <http://www.gproxx.com/http://sdg.org.ua/ua/pro-hlobalni-tsili>.
3. Youthgoals. URL: <https://youth-goals.eu/youthgoals>.
4. Кутуєв П. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм. К.: «Сталь», 2005. 500 с.
5. Кутуєв П.В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. 516 с.
6. Кутуєв П., Енин М., Костюкевич С. Вызовы успешному трудоустройству молодежи в контексте современной идеологии университетского образования. *Идеология и политика*. 2019. № 2 (13). С. 60–86.
7. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура / Пер. с англ. М.: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
8. Тоффлер Э. Третья волна / Пер. С англ. М.: АСТ, 1999. 781 с.
9. Єнін М. Ідеологічні форми та ціннісні модифікації патріотизму української молоді (на основі аналізу модернованих групових дискусій). *Ідеологія та політика*. 2018. № 2. С. 61–93.
10. Василець О., Єнін М. Патріотичне виховання української молоді: механізми раціоналізації. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*. 2017. № 2 (8). С. 87–100.
11. Yenin M. Higher education in Ukraine: current problems and probable social consequences of its reforming in the context of neoliberal transformation. *Социология : теория, методы, маркетинг*. 2016. № 1. С. 117–126.
12. Zielińska, M., Szaban D. On the way to post-materialism? Polish and Ukrainian students in terms of cultural change. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*. 2016. № 2 (6). Р. 135–151.
13. Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України : Монографія. / За заг. ред. Чолій С.В., Перга Ю.М. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 196 с.

ОБ'ЄДНАНІ ТЕРИТОРІАЛЬНІ ГРОМАДИ ЯК НОВІ ЛОКАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ В УКРАЇНІ: МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНOSTІ

Дейнеко О. О.,

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри соціології

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ORCID ID: 0000-0002-3659-0861

Стаття присвячена системному аналізу особливостей формування та функціонування об'єднаних територіальних громад в Україні як нових локальних соціальних спільнот. Аналізуючи законодавчу процедуру об'єднання, автор виокремлює сутнісні особливості, що відрізняють об'єднані територіальні громади від інших поселенських спільнот. У межах цієї розвідки новостворені громади постають як феномен «другого порядку», що є соціально-правовим конструктом, який формується в консенсуальний спосіб та на добровільних реціпроктних засадах. На прикладі аналізу даних якісного соціологічного дослідження продемонстровано значущість функціонування механізмів реціпроктності на рівні орієнтацій та практик усіх соціальних суб'єктів, залучених до процедури об'єднання територіальних громад. Проілюстровано, що «збої» механізмів реціпроктності сприяють зміні сценаріїв об'єднання, зумовлюють відтермінування цього процесу та виникнення конфліктних ситуацій. У роботі обґрунтовано, що законодавча процедура об'єднання територіальних громад активізує формування соціального капіталу та встановлення нового громадського соціального порядку. Особливий, відмінний соціальний статус об'єднаних територіальних громад у порівнянні з іншими поселенськими спільнотами пояснюється появою феномену соціальної згуртованості, механізми активізації якого містить законодавчий порядок об'єднання територіальних громад. Підсумовано, що важливим теоретичним підґрунтям соціологічної концептуалізації ОТГ є концепція реціпроктності, що пояснює механізм успішного об'єднання, чому сприяють установки і практики взаємності усіх залучених соціальних суб'єктів. На думку автора, перспективним вбачається соціологічний синтез просторового та діяльнісного підходів до аналізу соціальних спільнот у рамках соціологічної концептуалізації об'єднаних територіальних громад. Синтез цих підходів підкреслює як значущість просторового контексту появи та відтворення взаємодій, так і їхню сутнісну функціональність у формуванні та відтворенні громадського соціального порядку.

Ключові слова: об'єднана територіальна громада, соціальна спільнота, соціальна згуртованість, соціальний капітал, децентралізація, добровільність, реціпроктність.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень та публікацій. Незважаючи на те, що поняття «соціальна спільнота» виступає не лише однією із головних категорій соціологічної науки, але і, на думку провідних сучасних соціологів, її предметом (Н. Черниш [1], В. Ядов [2]), соціологічне осмислення цього концепту пов'язано як з онтологічними, так і з гносеологічними викликами. Закордонні соціологи наголошують на необхідності його уникнення у зв'язку з відсутністю належного визначення та, як наслідок, сумнівною цінністю (М. Стейсі [3]). Незважаючи на такі «звинувачення»¹, у науковому дискурсі сформувалися не лише самостійні підходи² до розуміння соціальних спільнот, але й з'явилися напрями осучаснення традиційних поглядів на це поняття («е-спільноти» за [5]). У цьому зв'язку нам більше імponує позиція дослідниці Е. Ведам, що позиціонує «соціальну спільноту» одночасно як «гнучку та стійку концепцію, що існує в традиційних і посттрадиційних формах» [6, с. 361].

Інший онтологічний виклик ще 10 років тому визначив Г. Зборовський, підкресливши, що соціальна спільнота «як поле дослідження і наукова проблема останнім часом відійшла на задній план» [4, с. 5]. Дослідник пов'язав цю тенденцію з актуалізацією глобалістських та соціетальних досліджень

¹ Що, до речі, є властивими майже для всіх центральних категорій соціологічного знання у зв'язку з мультипарадигмальністю соціології.

² До таких підходів відносять: «1) мікро-макросоціологічний; 2) системний; 3) просторовий; 4) структурний; 5) психологічний; 6) поведінковий; 7) комунікативний; 8) діяльнісний» [4, с. 5].

у соціології, що витіснили інтерес дослідників до проблем локального соціального рівня (у тому числі соціальних спільнот, що є зв'язуючою ланкою між суспільством та особистістю). Зазначимо, що такий методологічний орієнтир протирічить пропозиції З. Баумана, що визначає необхідність зміни акцентів з дослідження «суспільства» до феноменів «співтовариств» (*agency*) та «місць проживання» (*habitat*) [7]. Такий висновок дослідника особливо актуалізується як в умовах пандемії, що фізично «закрила» соціальних суб'єктів у своїх територіальних локальностях, так і у зв'язку з появою нових соціальних спільнот, що виникають в українському суспільстві внаслідок сучасних реформ.

Однією із ключових реформ українського суспільства останніх років є реформа децентралізації (докладніше про особливості змісту цієї реформи – у [8–10]). Вона триває вже понад 6 років, але ще є далекою від завершення. Метою реформи є формування нового базового рівня місцевого самоврядування в Україні – інституту об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ) для створення і підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян, надання високоякісних та доступних публічних послуг, становлення інститутів прямого народовладдя, узгодження інтересів держави та територіальних громад [11]. Маючи правову природу органу місцевого самоврядування, що отримав повноваження з управління багатьма сферами життєдіяльності на локальному рівні (освіта, медицина, соціальний захист, адміністративні послуги тощо (детальніше [11; 12]), об'єднані територіальні громади стають найбільш «наближеним» до населення органом публічної влади. Разом із повноваженнями ОТГ отримують і нові фінансові можливості – збільшення надходжень до місцевих бюджетів від податків, рентних платежів та акцизів, інфраструктурні субвенції на розвиток сільських територій. Так, із 2013 до 2019 року бюджети розвитку місцевих громад в Україні зросли у 67 разів [13]. Проте запропоноване законодавцем юридичне визначення сутності ОТГ як нового органу місцевого самоврядування не дає уявлення про «соціологічну кваліфікацію» цього феномену.

Мета дослідження. У цьому зв'язку цікавим вбачається подивитися на юридичний факт створення об'єднаної територіальної громади як на факт соціальний і нову форму соціальної реальності. Метою цієї роботи є визначення особливостей формування об'єднаних територіальних громад, що дозволяє концептуалізувати ОТГ як нові локальні соціальні спільноти. Окрім соціологічного аналізу нормативно-правових актів, що регулюють особливості імплементації реформи децентралізації, в межах цієї розвідки ми звертаємося до результатів українсько-норвезького дослідницького проекту ARDU «Акомодація регіонального різноманіття в Україні»³, учасником якого є автор статті. Ми спираємося на матеріали 26 напівструктурованих інтерв'ю, проведених із місцевими громадськими активістами, депутатами місцевих рад, представниками керівництва ОТГ та експертами з питань децентралізації, що були зібрані з метою вивчення особливостей імплементації реформи децентралізації у Харківській та Чернівецькій областях та її впливу на соціальну згуртованість в етнічно гетерогенних локальних спільнотах.

Виклад основного матеріалу. Варто наголосити на певних особливостях, що роблять об'єднані територіальні громади самостійним та евристичним предметом соціологічного дослідження. Аналізуючи місто як уявлену спільноту, О. Мусієздов підкреслює, що у фокусі соціологічних досліджень поселенських спільнот найчастіше знаходяться відмінності сільського й міського способів життя [14]. На перший погляд, об'єднану територіальну громаду можна поставити в один рядок із більш традиційними, відомими і дослідженими у соціології поселенськими формами – містом чи селом. Незважаючи на те, що стрижневою метою реформи децентралізації є підвищення стандартів якості життя в сільській місцевості, варто розвінчати первинне уявлення про те, що ОТГ репрезентують виключно сільські території. Відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» суб'єктами добровільного об'єднання територіальних громад є не лише суміжні територіальні громади сіл та селищ, але й міст, що формують відповідно селищні та міські об'єднані територіальні громади [15]. У цьому зв'язку традиційний соціологічний поділ на сільські та міські поселенські спільноти не спрацьовує в контексті об'єднаних територіальних громад, що в результаті об'єднання найчастіше репрезентують **«змішаний» чи гібридний спосіб життя**.

Об'єднана територіальна громада не є внутрішньо однорідною і за іншими «суттєвими» критеріями поселенських груп, які наводить О. Мусієздов під час опису відмінностей між селом та містом, – марксистсько контекстуальні ознаки «місце в системі суспільного виробництва» та «кількість певних ресурсів (влада, власність, престиж, освіта тощо)» [14, с. 179]. Це пояснюється тим, що, на відміну від сіл чи міст, ОТГ є феноменом **«другого порядку»**, що виникає в процесі об'єднання вже існуючих територіальних громад сіл, селищ та міст, а отже, формує якісно нові конфігурації за всіма «суттєвими» критеріями.

³ Основним дослідницьким завданням проекту стало вивчення впливу реформи децентралізації та змін у мовному та освітньому законодавстві на соціальну згуртованість етнокультурних груп у двох прикордонних регіонах України. Докладніше про дослідницький проект ARDU див. <https://blogg.hioa.no/ardu/>

Не можна оминати увагою й особливість, яку закладає законодавець у визначення онтологічних відмінностей між селом (містом) та територіальними громадами. Так, відповідно до Конституції України міста, селища та села є **територіальними одиницями** (тобто «зовнішнім», *структурним, правовим конструктом – інтерпретація автора*), що виступають складниками адміністративно-територіального устрою України [16]; територіальні громади – це «жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, селищ, міст, що мають єдиний адміністративний центр» [17]. Як бачимо, навіть на етапі правового визначення територіальних громад законодавець пропонує підкреслити «людське», соціальне у правовому, формуючи підґрунтя для соціологічної концептуалізації об'єднаних територіальних громад як соціальних спільнот.

Якою б архаїчною, на перший погляд, не здавалася б ознака територіальної приналежності, але врахування законодавцем територіальної суміжності як необхідної умови для добровільного об'єднання територіальних громад має, на наше переконання, глибокий соціальний сенс. По-перше, територіальний аспект виступає ключовим критерієм для більшості соціологічних визначень поняття «соціальна спільнота», де відчуття спільності на груповому рівні виникає на підставі тотожних інтересів, проблем та взаємозалежностей, що засновані на діяльності, проживанні та праці у певній географічній локації [18]. По-друге, територіальна спільність передбачає наявність соціальних зв'язків. Як справедливо зазначав П. Сорокін: «З усіх зв'язків, що об'єднують людей між собою, зв'язок за місцевістю є найсильнішим. Одне і те ж місце проживання породжує в людях спільність прагнень та інтересів» [19, с. 210].

Цілком очевидно, що остання теза частково втрачає свою актуальність в інформаційну епоху розвитку соціальних мереж та інтенсифікації взаємодій в Інтернет-просторі в умовах світової пандемії. Проте така тенденція є більш відчутною у сучасних мегаполісах, а не для сільської місцевості, де все ще залишаються актуальними багато аспектів тьонісівського концепту «спільноти» проти «суспільства» (зокрема, значущість безпосередніх зв'язків та взаємодій) [20]. У контексті об'єднаних територіальних громад варто звернути увагу на висновок американського вченого Дж. Джейкобса, який осучаснив підходи П. Сорокіна та Ф. Тьоніса. На його переконання, важливішою за «родинні зв'язки» Ф. Тьоніса у розвитку поселенських спільнот є довготривалість спільного проживання [21]. Як засвідчує аналіз нормативної бази реформи децентралізації в Україні, критерій територіальної спільності (що власне і забезпечує довготривалість суміжного проживання) покладено в основу концепції об'єднання територіальних громад. Це, у свою чергу, разом з іншими чинниками (як ми побачимо нижче) стає об'єктивним підґрунтям для формування соціального капіталу вже новостворених об'єднаних територіальних громад.

На відміну від «об'єктивної заданості» міст та сіл (як сформованих у законодавчому порядку адміністративно-територіальних одиниць), об'єднана територіальна громада є **соціально-правовим конструктом**, що виникає на основі консенсуальної (договірної, а не адміністративної) процедури. І в цьому ми вбачаємо визначальну відмінність, що становить дослідницький інтерес. Порядок створення ОТГ передбачає множинність взаємодій різних соціальних суб'єктів на різних рівнях (як всередині окремих територіальних громад, що планують об'єднання, так і між ними). Зокрема, йдеться про появу ініціаторів об'єднання (якими можуть бути не лише представники влади – місцеві голови чи депутати, але й члени територіальної громади та органи самоорганізації населення), проведення громадських обговорень щодо надання згоди чи відмови щодо об'єднання, ухвалення прийнятого рішення відповідними місцевими радами та подальше формування спільної робочої групи з підготовки проектів рішень щодо добровільного об'єднання територіальної громади [15]. Причому такий законодавчо визначений алгоритм дій має пройти кожна територіальна громада, що планує увійти до складу новоствореної ОТГ. Ще до офіційної появи об'єднаної територіальної громади проходження процедури об'єднання вже активізує появу чи більш чітке оформлення різних соціальних феноменів на локальному рівні. У зв'язку з тим, що відбувається активізація взаємодій як всередині, так і між територіальними одиницями, формуються та посилюються соціальні зв'язки, виникає підґрунтя для появи **соціального капіталу** майбутньої об'єднаної громади (за Р. Патнемом [22]).

Створення ОТГ передбачає здатність місцевих мешканців співпрацювати для реалізації спільної мети, що і формує основу визначення поняття «соціальний капітал» за Р. Патнемом. Примітно і те, що простір взаємодій та соціальних зв'язків формується на різних соціальних рівнях – **горизонтальному** (приміром, між мешканцями територіальної одиниці, що взаємодіють з метою ініціювання процесу об'єднання); **вертикальному** (ухвалення рішення про об'єднання чи відмову від нього місцевими радами; участь у спільній робочій групі з підготовки проектів рішень щодо добровільного об'єднання територіальної громади); **змішаному – горизонтально-вертикальному** (приміром, практика громадських слухань передбачає взаємодію місцевих мешканців та представників місцевої влади).

Соціальний капітал є надважливим складником для соціологічної концептуалізації об'єднаних територіальних громад. Це пов'язано не лише з його кумулятивною природою (формуванням та відтворенням соціальних зв'язків на різних рівнях), але й з особливостями його формування на підставі таких властивостей соціальної організації, як «довіра, норми взаємності (реципроктності) та мережі громадської участі» [23, р. 1000]. Так, у процесі взаємодій влади та місцевих мешканців під час об'єднання громади формуються засади для зміцнення інституційної довіри, оскільки діяльність місцевої влади стає більш зрозумілою та відповідає спільній меті – прагненню до об'єднання. Проведення громадських слухань не є можливим без активізації (хоча б і ситуативної) громадського активізму місцевих мешканців. Норми взаємності «приводяться в дію» ефектом «очікування очікувань» щодо дій інших територіальних одиниць в ухваленні рішень про згоду на об'єднання. У цьому зв'язку варто додати, що соціальний капітал не лише виникає на підставі цих засад, але й виступає «ланцюговою умовою» для їхнього онтологічного відтворення на рівні майбутньої ОТГ.

Цікаво зрозуміти, що власне виступає стрижнем для формування соціального капіталу на рівні «другого порядку» та, відповідно, мотивом для об'єднання громад. У цьому зв'язку важливо згадати ще одну особливість формування ОТГ – законодавчо визначений **добровільний характер** об'єднання. «Добровільність» не варто трактувати надто волонтаристськи (оскільки добровільне об'єднання відбувається не хаотично, а за сформованим Перспективним планом, що затверджує Уряд), проте пропозиції до цього плану подаються «знизу» (місцевою владою). Це, на наше переконання, дає можливість уникнути (чи мінімізувати) ситуацію «вимушеного шлюбу» та врахувати під час об'єднання різні чинники – історичні, етнічні, культурні (а отже задіяти вже наявний соціальний капітал територіальних одиниць, що сформують майбутню громаду).

Проте аналіз статті 4 Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [15] засвідчує, що історичні, етнічні, культурні чинники мають похідний характер у порівнянні з оцінками перспективності соціально-економічного розвитку громади. У цьому ми вбачаємо певні ризики об'єднання за сценарієм «вимушеного шлюбу», що може призводити до формування економічно замощених громад, проте з високим внутрішнім потенціалом для появи локальних конфліктів. Соціально-економічне підґрунтя покладено законодавцем в основу розуміння стрижневої умови добровільного об'єднання територіальних громад, якою виступає їхня спроможність. Спроможна територіальна громада – це громада, в якій місцеві джерела наповнення бюджету, інфраструктурні та кадрові ресурси є достатніми для вирішення її органами питань місцевого значення в інтересах жителів територіальної громади [24]. Очевидно, що таке законодавче визначення спроможності має на меті підвищення рівня якості життя місцевих мешканців. Це надає можливість розглядати ознаку спроможності в якості стрижня мотивації та спільної мети для місцевих мешканців та влади ініціювати процеси об'єднання. До того ж держава забезпечила наявність реальних інструментів для реалізації такої мети – це і фінансова децентралізація (збільшення податків, що залишаються у громаді), і надання державних субвенцій для інфраструктурного розвитку новостворених громад (відповідно до статті 10 Закону [15]).

Американський соціолог Денніс Вронг розглядає соціальний порядок як сукупність умов, за допомогою яких індивіди та групи готові до співпраці один з одним для досягнення спільних цілей [25]. Це визначення знаходить свій емпіричний вимір на прикладі реформи децентралізації. Створення ОТГ, члени якої прагнуть до покращення якості життя та мають відповідні інструменти для досягнення цієї мети, сприяє формуванню **нового соціального порядку**. А подальше звернення до теорії взаємності (реципроктності) дозволяє визначити момент, коли цей соціальний порядок починає формуватись. У рамках теорії реципроктності соціальний порядок розглядається як наслідок процесів обміну благами, послугами та символами, що формують щільну мережу зобов'язань, обов'язків, претензій та очікування на людей. У балансі ці взаємні залежності відповідають засадам реципроктності [26]. Ця теорія пояснює механізм об'єднання громади, коли надання згоди на об'єднання кожною територіальною одиницею виступає своєрідним «обміном послуг», що формує взаємні зобов'язання щодо нових умов співбуття та співпраці в межах нової громади. Власне теорія реципроктності засвідчує, що конструювання нового соціального порядку відбувається не з моменту «старту життя» новоствореної об'єднаної громади, а виникає ще на етапі проходження процедури об'єднання.

Проте які виклики можуть поставати під час проходження процедури об'єднання громад? Чи дійсно описані вище соціальні механізми спрацьовують на практиці? Для пошуку відповідей на ці питання варто звернутися до даних емпіричних досліджень. Аналіз особливостей об'єднання територіальних громад у сприйнятті дотичних до цього процесу учасників інтерв'ю у Харківській та Чернівецькій областях (здійснений в рамках дослідницького проекту ARDU) засвідчив наявність декількох проблемних аспектів, пов'язаних з проявами реципроктності. По-перше, на етапі ініціювання процедури об'єднання було зафіксовано різне сприйняття адміністративно-управлінських змін (формування нових виконавчих органів громади та проведення виборів) владними суб'єктами

ініціювання. У цьому зв'язку місцеві форварди децентралізації (голови та депутати місцевих рад), яким була надана повнота повноважень щодо реалізації реформи на місцях, інколи виступали ключовими її противниками:

«И, в принципе, нежелание местных властей, поселковых глав и так далее идти на объединение, потому что в большинстве случаев они теряют свой мандат. Это в совокупности дает ступор» (експерт з питань децентралізації, Харківська область).

«Так вот, тут была уникальная ситуация. Жители хотели объединиться, а депутаты сельского совета нет. А решение-то депутаты принимают. И вот там как раз... и в результате Песочинская громада объединилась без Коротыча» (місцевий активіст, Харківська область).

Наведені позиції учасників інтерв'ю засвідчують значущість механізмів реціпроктності на рівні вертикально-горизонтальних взаємодій в територіальних громадах (між місцевою владою та мешканцями), «збої» в яких сприяють зміні сценаріїв об'єднання, зумовлюють відтермінування цього процесу та виникнення конфліктних ситуацій. Причому забезпечення внутрішньої реціпроктності взаємодій всередині територіальної громади впливає на реціпроктність в ухваленні рішень на рівні міжгромадівської взаємодії, коли ті чи інші територіальні громади залишаються «виключеними» з процедури об'єднання. Це, у свою чергу, сприяє поглибленню соціальної нерівності між децентралізованими та недецентралізованими територіями та формуванню конфліктних настроїв. У цьому зв'язку ми пов'язуємо різні темпи об'єднання територіальних громад у різних регіонах України відмінним ступенем реціпроктності у взаємодіях суб'єктів ініціювання на етапі об'єднання.

Порушення принципу реціпроктності може виникати і на етапі проведення громадських слухань, коли низький рівень громадської активності місцевих мешканців унеможлиблює реалізацію процедури об'єднання:

«В чем причина и нежелание объединяться? Для того, чтобы громада пошла на объединение, нужно провести хотя бы общественные слушания в том или ином поселке. Собрать людей, хотя бы процентов 20 из населения, очень и очень проблематично, потому что большинство людей живет по принципу «моя хата скраю», то есть мне ничего не нужно, я живу в своем каком-то замкнутом мире и выходит из него я не хочу» (депутат місцевої ради, Харківська область).

У цьому контексті йдеться про неготовність до реціпроктних практик на шляху до спільної мети іншим суб'єктом, що відіграє важливу роль у процедурі об'єднання – місцевими мешканцями. Наведена позиція дозволяє дійти висновку про необхідність соціального конструювання реціпроктних орієнтацій та практик у всіх соціальних суб'єктів, що залучені до процедури об'єднання.

На перший погляд, можна було б поставити під сумнів міцність тих соціальних зв'язків, які формуються (як всередині територіальних громад, що створюють об'єднану громаду, так і між ними) під час «проходження» процедури об'єднання. Проте закордонні дослідники соціального капіталу у міському просторі не дійшли одностайного висновку щодо напряму впливу міцності соціальних зв'язків (мереж) на рівень соціальної згуртованості локальних спільнот. Приміром, дослідження М. Грановетера засвідчило, що сильні та щільні локальні соціальні зв'язки стають кращими засобами соціальної підтримки, а слабкі зв'язки виступають мостами до міцних зв'язків, і тому також є значущими для соціальної згуртованості [27]. Інші дослідники – С. Хеннінг та М. Ліберг дійшли висновку, що слабкі зв'язки в певному районі міста перевершують за чисельністю міцні зв'язки, а отже, і забезпечують почуття ідентичності, безпеки і почуття додому [28]. Додамо до цього і те, що завершення етапу об'єднання має початком подальший етап буття і розбудови громади як новоствореної спільноти. Ансамбль взаємодій у вертикальній, горизонтальній та вертикально-горизонтальній площинах у вже об'єднаній територіальній громаді не зникає, а видозмінюється (у громаді формується влада, відбувається перехід на прямі міжбюджетні відносини, збільшується фінансування, з'являються нові форми громадської та політичної участі – приміром, бюджет участі, що активізує практики громадського активізму місцевих мешканців). До того ж офіційна легітимація ОТГ, що завершується проведенням виборів до виконавчих органів ОТГ, є формальним фронтиром та точкою старту для виникнення відчуття приналежності та закріплення нової моделі локальної ідентичності серед місцевих мешканців – громадівської.

Як бачимо, законодавчо визначена процедура об'єднання територіальних громад, а також особливості їхнього подальшого становлення та розвитку супроводжуються появою різних соціальних феноменів – формуванням нового соціального порядку, конструюванням соціального капіталу, появою формальних підстав для виникнення відчуття приналежності та ідентичності, посиленням довіри, орієнтаціями на взаємність та активізацією практик громадської участі. Це, у свою чергу, дозволяє дійти висновку про активізацію механізмів формування **соціальної згуртованості** на рівні об'єднаних територіальних громад.

Найбільш адекватним підходом для концептуалізації соціальної згуртованості на рівні нових локальних спільнот – ОТГ в Україні нам видається модель, запропонована Дж. Чаном [29]. Він визнає соціальну згуртованість як «стан справ, що стосуються як вертикальних, так і горизонтальних

взаємодій між членами суспільства, що характеризується набором установок та норм, включаючи довіру, почуття приналежності і готовність допомагати, а також відповідні поведінкові прояви» [29, р. 290]. Дослідник обґрунтував багаторівневу структуру соціальної згуртованості, визначивши два її виміри – горизонтальний та вертикальний, а також два компоненти – об'єктивний та суб'єктивний, комбінація яких формує схему емпіричного вимірювання соціальної згуртованості.

Виміри соціальної згуртованості визначають тип соціальних зв'язків, що формується між різними соціальними суб'єктами – індивідами та групами в суспільстві (горизонтальний), державою та громадянським суспільством (вертикальний). Компоненти соціальної згуртованості пояснюють соціальну природу феноменів: об'єктивний представлений рівнем практик – участь, кооперація та допомога; суб'єктивний формують «суб'єктивні почуття довіри, приналежності та готовності допомогти» [29, р. 291]. Проведений нами аналіз особливостей процедури об'єднання територіальних громад засвідчив формування вертикального та горизонтального вимірів соціальної згуртованості за Дж. Чаном (соціальних зв'язків як наслідку взаємодій на різних рівнях) на рівні ОТГ, а також прояв об'єктивного її компонента у вигляді практик громадської участі та кооперації на етапі об'єднання. Варто наголосити і на актуалізації суб'єктивного компонента соціальної згуртованості (довіра, приналежність, готовність допомагати). По-перше, це пов'язано з відповідними проявами на рівні практик (як можливо об'єднуватись без довіри?); по-друге, чинником сприяння такій актуалізації є добровільний характер об'єднання, запроваджений законодавцем. Крім того, перші кроки та подальше існування об'єднаної громади збігаються з акцентом Дж. Чана на соціальній згуртованості як на «багаторазовій взаємодії, що є просторово специфічною» [30, р. 286].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження засвідчило, що для соціологічної концептуалізації об'єднаних територіальних громад найбільш доцільно застосовувати синтез просторового та діяльнісного підходів, використання яких, як влучно відзначає Г. Зборовський, дозволяє спиратися на інтегральні парадигми [4]. Просторовий підхід є актуалізованим у зв'язку з тим, що взаємодії як під час процедури об'єднання, так в ході подальшого самостійного буття ОТГ здійснюються в межах стабільно обмеженої території. Застосування діяльнісного підходу дозволяє підкреслити значущість взаємодій соціальних суб'єктів як на етапі створення ОТГ, так і під час подальшого її становлення, завдяки чому відбувається формування та відтворення громадського соціального порядку. Важливим теоретичним підґрунтям у цьому зв'язку постає концепція реципрокності, що пояснює механізм успішного об'єднання, чому сприяють установки і практики взаємності усіх залучених соціальних суб'єктів. У цьому контексті створення ОТГ варто розглядати як процес і результат формування та відтворення взаємодій між членами майбутньої об'єднаної громади, що є самостійними суб'єктами соціальних дій, для яких властива єдність та спільність цілей, завдань та інтересів на засадах спільних умов буття та діяльності.

Особливий, відмінний соціальний статус об'єднаних територіальних громад у порівнянні з іншими поселенськими спільнотами ми пояснюємо не лише встановленням нового соціального порядку чи формуванням соціального капіталу ОТГ, а конструюванням феномену соціальної згуртованості. Такий висновок не означає, що соціальна згуртованість відсутня на рівні інших поселенських спільнот (сіл чи міст). Важливим є інший акцент – законодавчо визначена процедура об'єднання територіальних громад та особливості їхнього подальшого існування, як ми побачили, передбачають активізацію механізмів формування і відтворення соціальної згуртованості на рівні ОТГ. Важливу роль у цьому процесі відіграє як добровільний характер об'єднання, так і конценсуальна природа формування ОТГ, запроваджені законодавцем. Вищенаведене дозволяє нам соціологічно «кваліфікувати» об'єднані територіальні громади як нові локальні соціальні спільноти в українському суспільстві, а саму реформу децентралізації розглядати як кохезивну реформу, що спрямована на посилення соціальної згуртованості в Україні.

Deineko O. Amalgamated territorial hromadas as new local communities in Ukraine: mechanisms of social cohesion formation

The article is dedicated to the systematic analysis of the peculiarities of the formation and functioning of amalgamated territorial communities in Ukraine as new local social communities. Analyzing the legislative procedure of amalgamation, the author distinguishes the essential features of amalgamated territorial communities that are different from other settlement communities. Within the framework of this investigation, the newly amalgamated hromadas appear as a “second-order” phenomenon, which is a socio-legal construct that is formed in a consensual manner and on a voluntary reciprocal basis. Basing on the analysis of qualitative sociological research data the author demonstrates the importance of the functioning of reciprocity mechanisms at the level of orientations and practices of all social actors involved in

the procedure of territorial communities amalgamation. It is illustrated that the "failure" of reciprocity mechanisms contributes to the change of merger scenarios, causes the postponement of this process and the emergence of conflict situations. The paper substantiates that the legislative procedure of territorial communities amalgamation intensifies the formation of social capital and the establishment of a new civic social order. The special, different social status of amalgamated territorial communities in comparison with other settlement communities is explained by the emergence of the phenomenon of social cohesion, the mechanisms of activation of which are contained in the legislative order of territorial communities amalgamation. It is concluded that an important theoretical basis for the sociological conceptualization of ATC is the concept of reciprocity, which explains the mechanism of successful amalgamation, which is facilitated by the attitudes and practices of reciprocity of all involved social actors. According to the author's point of view, the sociological synthesis of spatial and activity approaches to the analysis of social communities within the framework of sociological conceptualization of united territorial communities is considered heuristic. The synthesis of these approaches emphasizes both the importance of the spatial context of interactions emergence and reproduction, and their essential functionality in the formation and reproduction of hromada social order.

Key words: amalgamated territorial hromadas, social community, social cohesion, social capital, decentralization, voluntariness, reciprocity.

Література:

1. Черниш Н.Й. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. К.: Знання, 2009. 468 с.
2. Ядов В.А. Перестройка требует научного знания о социальном субъекте общественных процессов. Социология перестройки. М.: Наука, 1990. С. 179–190.
3. Stacey Margaret. The Myth of Community Studies. *The British Journal of Sociology*. Vol. 20. №. 2 (June, 1969). pp. 134–147.
4. Зборовский Г.Е. Теоретические основания изучения социальной общности. *Социологические исследования*. 2010. №4. С. 3–12.
5. Ринкявичус Л., Буткявичене Э. Концепция общности (Gemeinschaft/community) и ее специфика в виртуальном пространстве. *Социологические исследования*. 2007. № 7. С. 3–10.
6. Wedam E. Communities. In: *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Globalization*. First Edition. Edited by George Ritzer. Blackwell Publishing Ltd. 2012. P. 361–364.
7. Бауман З. Социологическая теория постмодерна. Человек и общество. К.: Институт социологии НАН Украины, 1999. С. 255–267.
8. Дейнеко О., Білокопитов Д., Філіппова О. Реформа децентралізації в оцінках лідерів об'єднаних територіальних громад: нові виміри соціальної суб'єктності. *Український соціологічний журнал*, 21, 2019. С. 16–24.
9. Oleinikova Olga. Decentralization Reform: An Effective Vehicle for Modernization and Democratization in Ukraine? In: H. Shelest and M. Rabinovych, eds. *Decentralization, Regional Diversity, and Conflict. The Case of Ukraine*. Basingstocke: Palgrave Macmillan, 2020. P. 311–338.
10. Romanova Valentyna and Andreas Umland. Decentralising Ukraine: Geopolitical Implications. *Survival*. 2019. № 61 (5). P. 99–112.
11. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80> (дата звернення 05.02.2021).
12. Ткачук А.Ф. Від перспективного плану до стратегії розвитку громади (через призму досвіду об'єднаних територіальних громад Хмельниччини). К.: ТОВ «Видавництво «ЮСТОН», 2018. 76 с.
13. Гончаренко М.В. Механізми формування фінансових ресурсів територіальних громад в умовах децентралізації. 2017. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2017-2/doc/2/03.pdf> (дата звернення 05.02.2021).
14. Мусієздов О.О. Місто як уявлена спільнота. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2010. Випуск 4. С. 178–182.
15. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 5 лютого 2015 року № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 13. ст. 91.
16. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 11.02.2021).

17. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. ст. 170.
18. Hunter B. Learning in the Virtual Community Depends upon Changes in Local Communities. Building Virtual Communities: Learning and Change in Cyberspace. Cambridge: Cambridge university press, 2002. P. 96.
19. Сорокин П.А. Система социологии. Т. 2. Социальная аналитика: Учение о строении сложных социальных агрегатов. М.: Наука, 1993. 688 с.
20. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. К. : Дух і літера, 2005. 262 с.
21. Джейкобс Дж. Смерть и жизнь больших американских городов. М. : Новое издательство, 2011. 460 с.
22. Putnam R. The prosperous community: social capital and economic growth. *American Prospect*. Spring. 1993. P. 35–42.
23. Kearns Ade, Ray Forrest. Social Cohesion and Multilevel Urban Governance. *Urban Studies*. 2000. Vol. 37. № 5–6. P. 995–1017.
24. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад : Постанова КМУ від 8 квітня 2015 р. № 214. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 11.02.2021).
25. Wrong D. The Problem of Order: What Unites and Divides Society. London: Free Press. Maxwell Macmillan. 1994. 384 p.
26. Turner B. Prolegomena to a general theory of social order, in: B. S. Turner (Ed.) *Citizenship, Civil Society and Social Order*. Colchester: University of Essex/ESRC. 1990. P. 1–64.
27. Granovetter M. The strength of weak ties, *American Journal of Sociology*. 1973, 78. P. 1360–1380.
28. Henning C. and Lieberg M. Strong Ties or Weak Ties? Neighbourhood Networks in a New Perspective, *Scandinavian Housing and Planning Research*, 1996, 13. P. 3–26.
29. Chan J., To H. P. and Chan E. Reconsidering Social Cohesion: Developing a Definition and Analytical Framework for Empirical Research. *Social Indicators Research*. 2006. № 75(2). P. 273–302.
30. Петрушина Т.О. Соціальні спільноти у сучасному світі праці: визначення поняття і методологічних підходів. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2019 № 1–2 (40–41). *Соціологічні науки*. С. 13–23.

МЕРЕЖЕВА КОМУНІКАЦІЯ: РИЗИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ (НА ОСНОВІ СОЦІОЛОГІЧНИХ ОПИТУВАНЬ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ В КРАЇНАХ ЄВРОСОЮЗУ)

Єнін М. Н.,

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри соціології

Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0002-3835-2429

Коржов Г. О.,

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0001-5459-0702

У статті проаналізовано основні підходи щодо перспектив розвитку практик мережевої комунікації через Інтернет. Визначено вплив розвитку цифрових технологій соціальної комунікації на процеси соціально-економічного розвитку, розширення політичної участі, розподіл влади та політичну мобілізацію. Водночас особливу увагу приділено викликам і ризикам, які несуть Інтернет-технології для особистих прав та свобод людини. Зокрема, акцент зроблено на сприйнятті самими Інтернет-користувачами загроз, з якими вони стикаються у всесвітній комп'ютерній мережі, на їхніх поведінкових реакціях на кіберзлочини, в тому числі дотримання більш безпечних моделей поведінки у віртуальному просторі. Виявлено, що з часом зростає рівень компетентності користувачів цифрових послуг, їхня обізнаність у царині кібербезпеки. Спостерігається також збільшення, іноді помітне, частки Інтернет-аудиторії, охопленої різноманітними видами послуг, які все більше переміщуються онлайн. Зроблено висновок про те, що, попри зростання масштабів небезпеки і занепокоєння самих користувачів, фактичний рівень кібервіктимізації серед мешканців країн Євросоюзу залишається більш-менш стабільним. Подібна позитивна тенденція пояснюється як ефективністю заходів із попередження та боротьби із кіберзлочинністю, що впроваджуються державними та корпоративними інститутами, так і проактивною та свідомою позицією самих користувачів. Інтернет-юзери, усвідомлюючи всю глибину та масштаби ризиків, докладають різноманітних зусиль для гарантування безпеки в мережі (періодично змінюють паролі для виходу у різні онлайн-служби, звертаються по допомогу до відповідних організацій – як державних, так і приватних).

Ключові слова: мережева комунікація, соціальні мережі, інформаційне суспільство, соціальні медіа, кіберзлочини, кібербезпека, громадська думка, Євросоюз.

Актуальність та постановка проблеми. В інформаційному суспільстві комунікативний чинник охоплює всі сфери суспільного життя, впливає на зміст і динаміку соціально-політичних, економічних процесів, трансформацію звичних форм соціального контролю. Саме тому в академічному середовищі він розглядається як один із визначальних факторів соціального розвитку. Традиція розгляду комунікативних процесів та їх впливу на суспільні практики була характерною для канадської наукової школи теорій масової комунікації, автори якої у своїх роботах відзначали залежність матеріального та духовного прогресу, а також зміни у форматах і моделях розподілу влади від розвитку технологій соціальної комунікації [1–3].

В ряді публікацій підіймається питання ролі соціальних мереж в сучасних масових політичних процесах розвитку різних соціальних груп, спільнот та рухів. Зазначається, що віртуальна комунікація через соціальні медіа, долаючи фізичний простір, може сприяти згуртуванню людей з різних соціально-класових позицій та поселеньських структур навколо тих чи інших суспільно-політичних дискурсів [4]. Суттєвою є роль соціальних мереж в організації, синхронізації та інтенсифікації масової

протестної діяльності навколо існуючих політичних груп, що перебувають при владі [5; 6]. Соціальні медіа значно зменшують можливості цензури та явної ієрархії, властиві традиційному медіасередовищу, дозволяючи користувачам бути одночасно творцями та реципієнтами інформації: «тут кожен протестуючий може також виконувати функцію дрібного журналіста, обходити державну цензуру, формувати власні наративи та взаємодіяти з традиційними ЗМІ як учасниками діалогу, а не просто пасивними одержувачами інформації» [7, с. 173–174]. Водночас потенціал соціальних мереж, а також нових програмних технологій використовується для завоювання та утримання влади політичними та економічними акторами. Так, розвитку новітніх форм соціального контролю присвячені дослідження Big Data – автоматизованих засобів реєстрації поведінки великих масивів людей [8–10].

Мета статті – виявити основні підходи щодо перспектив розвитку практик мережевої комунікації через Інтернет та як його індивіди-користувачі сприймають загрози, з якими вони стикаються у всесвітній комп'ютерній мережі, як реагують на кіберзлочини та які фактори впливають на більш безпечну поведінку в Інтернеті.

Завдання статті:

1) визначити ключові виклики для особистих прав та свобод людини, пов'язаних із суспільно-політичним розвитком в умовах розвитку технологій мережевих комунікацій;

2) з'ясувати джерела занепокоєння громадськості щодо використання Інтернету з різними цілями, основні ризики мережевої комунікації та способи їх мінімізації (на прикладі дослідження громадян різних країн ЄС).

Емпірична база статті – дані кількох опитувань, проведених серед громадян країн ЄС. В їх рамках вивчалися частота та тип використання Інтернету мешканцями ЄС, їхня впевненість в Інтернет-транзакціях, обізнаність та досвід щодо кіберзлочинів, а також рівень стурбованості, який вони відчують щодо цього виду злочинів.

Виклад основного матеріалу.

1. Основні підходи щодо перспектив розвитку практик мережевої комунікації через Інтернет та ключові виклики для особистих прав і свобод людини

Розроблення електронних засобів поширення інформації зумовлювалося такими особливостями європейської культури, як орієнтація на розумні принципи організації суспільства, прагнення до повноти й доступності інформації про навколишній світ, орієнтація на наукову раціональність, ліберально-демократичні інститути та цінності тощо. Більшість концепцій індустріального та інформаційного суспільства описували механізм соціального розвитку в детерміністично-прогресивних імперативах. Індустріальне і тим більше інформаційне суспільство – це суспільство участі, і, на відміну від традиційного, воно функціонує на основі демократичних норм і практик, що передбачають формування консенсусу із суспільно значущих питань. У радикальних футуристичних теоріях інформаційного суспільства обґрунтовувалася навіть необхідність заміни парламентської системи представницької демократії на демократію участі – соціальну й політичну систему, в якій переважна орієнтація на задоволення матеріальних потреб поступиться прагненню до самовдосконалення та до вирішення глобальних проблем. Децентралізоване громадянське суспільство ґрунтуватиметься на вільних інформаційних мережах, які перетинають національні кордони [11]. В академічному середовищі сформувався підхід, згідно з яким соціальні медіа є засобом звільнення від нормативного, ідеологічного й політичного контролю, що суттєвою мірою забезпечувався традиційними мас-медіа. Вільні онлайн-спільноти горизонтального типу є потенційними носіями інших групових ідентичностей, опозиційних політичних, економічних та соціальних порядків. Паралельна інформаційна реальність у соціальних мережах, яка оспорує порядок денний та картину навколишньої дійсності офіційних масових медіа, є джерелом мобілізації колективних протестних дій. З розвитком мережевих комп'ютерних технологій у дискурси науки та державного управління увійшли поняття «електронної демократії», «електронного урядування» – простори більш ефективного забезпечення політичної комунікації між органами влади та суспільством і реалізації принципів народовладдя [12; 13]. Якщо раніше популярною була думка М. Маклюєна про те, що електронні ЗМІ (зокрема, телебачення) повертають нас до «глобального села», то Інтернет актуалізував іншу метафору – «кав'ярні» як простору безпосереднього спілкування.

Один із головних викликів для особистих прав та свобод людини в умовах розвитку технологій мережевих комунікацій – це проблема цифрової нерівності, нерівного доступу до інформаційно-комунікаційних каналів, технологій та ресурсів, що ставить під сумнів уявлення про Інтернет як відкритий простір рівноправних комунікацій, що має яскраво виражений потенціал демократизації, ліквідації суспільної ієрархії, цілеспрямованого росту впливу людей, які раніше були пасивними споживачами інформації. Суб'єкти інформаційно-комунікаційної активності в онлайн-просторі, залишаючи цифрові сліди й генеруючі дані своїх інформаційних, купівельних, ідейних переваг, стають об'єктами маркетингового, рекламного та політичного управління. Відповідно до можливостей використання існуючих

і створюваних масивів даних дослідники виділяють так звані data-класи. Основний клас – звичні користувачі, які генерують у великій кількості особистісні дані, на основі яких у подальшому формуються цифрові профілі з індивідуальними поведінковими та світоглядними особливостями. В акаунтах та соціальних мережах збираються цифрові персональні дані, в результаті чого формуються глобальні масиви даних. Інший клас формується з числа тих, хто має матеріально-технологічний та когнітивно-інформаційний, освітній капітал для формування Big Data (службовці та володарі великих технологічних корпорацій, IT-індустрії). Ще один data-клас, представники якого володіють можливостями аналітичної обробки цифрових профілів і подальшого використання даних у політичних цілях, впливу на електоральні групи, а також політичні групи еліти, які на основі них здатні ставити власні політичні цілі та вибудовувати електоральні стратегії боротьби за владу [14; 15].

У сучасному світі зростає ефективність нормативно-правового політичного регулювання комунікації в мережевих спільнотах, суб'єктами якого переважно стають політичні та економічні інститути. Народні маси, навпаки, через кризу сучасних ідеологій та системи представницької демократії ризикують втратити свою роль свідомих, активних та впливових учасників суспільно-політичного дискурсу, а отже – здатність протидіяти несприятливим тенденціям соціального розвитку [16–18]. Це ставить питання інклюзії та зростання людських можливостей у модерному суспільстві [19].

Поширеними є випадки закриття комунікаційних мереж із боку держав, щоб не дозволити дисидентам координувати свої дії в реальному часі. Простір електронної мережевої комунікації поступово перетворився на арену політичної боротьби та конфліктів. Безпрецедентна кампанія блокування аккаунтів Д. Трампа та його прихильників з боку Facebook, Instagram, Twitter, YouTube, TikTok, Snapchat, Reddit та інших сервісів свідчить про кризу підходу, згідно з яким соціальні мережі є простором розвитку свободи та вільної, нерегламентованої комунікації. Соціальні мережі виявили себе як політичні актори, що мають свої позиції та інтереси і регулюються певними політичними інститутами та групами. В експертному середовищі з'являються думки, що в контексті цих подій можна говорити, з одного боку, про те, що всі провідні держави та корпорації створили інструменти системного впливу в середовищі соціальних медіа, а з іншого – про перспективу актуалізації міфу про мережеві онлайн-спільноти як політичні інструменти, основою діяльності яких виступає соціальний, культурний та політичний контроль за діяльністю людини на індивідуалізованому рівні. Виникає міф нової несвободи під контролем штучного інтелекту в рамках алгоритмізованих процедур повсякденної життєдіяльності [20].

Інша проблема – кібербезпека, що останні роки стала однією з найбільш гостро обговорюваних та актуальних проблем соціальних наук, що впливають на процеси вироблення політики та повсякденне життя громадськості. За останні роки злочинна діяльність у віртуальному просторі розширюється з дедалі більшою швидкістю. Загрози приватним користувачам Інтернету мають багато форм і проявів. Соціальні мережі стали каналом швидкого розповсюдження контенту екстремістського та насильницького змісту, інструментом кібербулінгу, шантажу та залякування як політичних опонентів, так і пересічних громадян [21]. Кіберзлочинна економіка приносить величезні збитки – фінансові та психологічні, примушуючи держави, корпорації та приватних осіб витрачати величезні ресурси для нейтралізації численних загроз та забезпечення безпеки.

2. Громадська думка щодо проблем кібербезпеки в країнах ЄС

Останніми роками в країнах ЄС дуже швидкими темпами розвивається цифрова інфраструктура. З кожним роком все більше і більше громадян європейських країн отримують доступ до Інтернету, а разом з тим і до різноманітних онлайн-послуг. Дослідження свідчать, що за п'ять років, з 2012 до 2017 р., помітно зросла аудиторія користувачів Інтернету, охопивши більше 81% мешканців ЄС (зростання становило більш ніж 10%). Причому майже 70% людей вдавалися до Інтернет-послуг щоденно. Менше 19% громадян не користувалося Інтернетом [22; 23]. Отже, більш ніж для двох третин громадян Євросоюзу Інтернет став повсякденною реальністю, що робить проблему безпеки їхнього доступу та використання можливостей всесвітньої павутини вкрай актуальною.

Паралельно із зростанням Інтернет-аудиторії змінюється характер та модель поведінки користувачів у мережі. По-перше, Інтернет стає рутинною і обов'язковою частиною життя для більшості сучасників. Цьому тренду посприяла зростаюча доступність різних пристроїв, що дають змогу здійснювати доступ в Інтернет, зокрема мобільних. Саме тому протягом досить короткого проміжку часу спостерігається суттєва зміна у звичках користувачів, які все більшою мірою орієнтуються на малі, мобільні пристрої для виходу у всесвітню мережу. Якщо у 2012 р. тільки 23,9% заходили в Інтернет із застосуванням смартфонів, то через 5 років цей показник зріс більш ніж утричі – до 79,3%. Ще більш помітними є зміни у використанні планшетів (від 5,9 до 40,4%, відсоток користувачів збільшився майже в 7(!) разів). Все більше людей виходять в Інтернет безпосередньо за допомогою телевізійних пристроїв (17,8% у 2017 р.) [22; 23]. Отже, змінюються моделі поведінки користувачів, роблячи Інтернет більш доступним і необхідним елементом роботи, навчання, відпочинку.

По-друге, завдяки широкій доступності Інтернету значна частина повсякденних операцій і трансакцій поступово переноситься із фізичного світу у віртуальний. Використання Інтернету для здійснення товарно-грошових операцій, спілкування, отримання інформаційних послуг, для відпочинку та розваг стало звичною справою для більшості мешканців розвинутого світу. Як свідчить рис. 1, значний набір різноманітних послуг користується попитом у більшості мешканців країн ЄС.

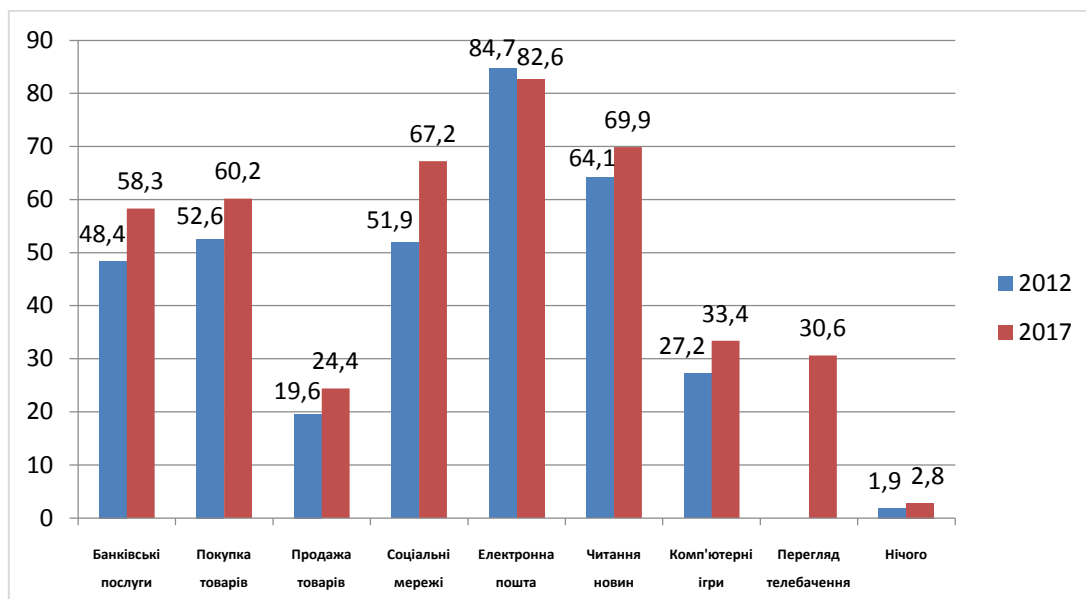

Рис. 1. Види активності в Інтернеті (%)

Джерело: Eurobarometer 77.2 (2012) [22]; Eurobarometer 87.4 (2017) [23]

Зокрема, незважаючи на невеличке зниження показника, найбільш популярною активністю в мережі залишається користування електронною поштою. По всіх інших видах діяльності спостерігається зростання, іноді помітне, частки Інтернет-аудиторії, охопленої цим видом послуг. Особливо це стосується соціальних мереж і банківських послуг, а також купівлі та продажу товарів і послуг. Зростає і сфера культурних індустрій, дозвілля та інформаційних послуг, все більше і більше переміщуючи людей у світ віртуального спілкування і розваг. Приблизно третина мешканців ЄС дивиться телебачення та грає в ігри, а більше двох третин отримує новини та суспільно-політичну інформацію із всесвітньої мережі.

По-третє, з плином часу користувачі Інтернету набувають усе більшої компетентності. Так, у 2012 році 27,1% користувачів оцінювали себе як дуже впевнених, 43,2% – впевнених, 17,4% – як не дуже впевнених і лише 12,3% – як зовсім невпевнених [22; 23]. У наступних хвилях Євробарометру це питання вже не задавалось, але про рівень компетентності споживачів онлайн-послуг можна опосередковано судити по запитаннях, що стосуються сприйняття ними власної поінформованості щодо можливих ризиків і небезпек у сфері використання інтернет-технологій.

На рис. 2 показані відповіді європейців на запитання стосовно їхніх відчуттів про власну поінформованість щодо ризиків кібер-злочинності. Як бачимо, за п'ять років відбулися помітні позитивні зрушення в цьому аспекті: користувачі з часом відчувають себе більш обізнаними, а отже, і компетентними, в царині кібербезпеки. Якщо в 2012 р. кожний четвертий європейець сприяв себе як зовсім необізнаного в сфері кібербезпеки, то за п'ять років таких залишилося приблизно кожний п'ятий. І навпаки, частка поінформованих відчутно зросла [22; 23]. Отже, скоріш за все досвід використання Інтернету, поряд з усе зростаючими ризиками, справляє вплив на рівень компетентності споживачів цифрової інформації.

Загалом європейці серйозно ставляться до ризиків, які їх підстерігають у віртуальному просторі. Рівень їхньої стурбованості з плином часу зростає. Які саме ризики та як часто згадувались мешканцями країн Євросоюзу в цьому контексті? Дані засвідчують, що найчастіше користувачів мережі турбувала можливість зловживання їхньою персональною інформацією, використання її третьою стороною в недоброчесних або злочинних цілях, а також махінації з оплатою тих чи інших покупок в Інтернеті. Також люди надають перевагу проведенню операцій особисто, тобто коли покупець може сам перевірити продукт або спитати про нього реальну людину. Дещо нижчий рівень стурбованості

викликає ризик недоставки товарів або послуг, які індивід купує через Інтернет. По всіх вище зазначених позиціях протягом п'яти років спостерігається поступове зростання рівня занепокоєння. Водночас частка тих, кого перераховані проблеми не турбують, залишається стабільною – приблизно 20% [22; 23].

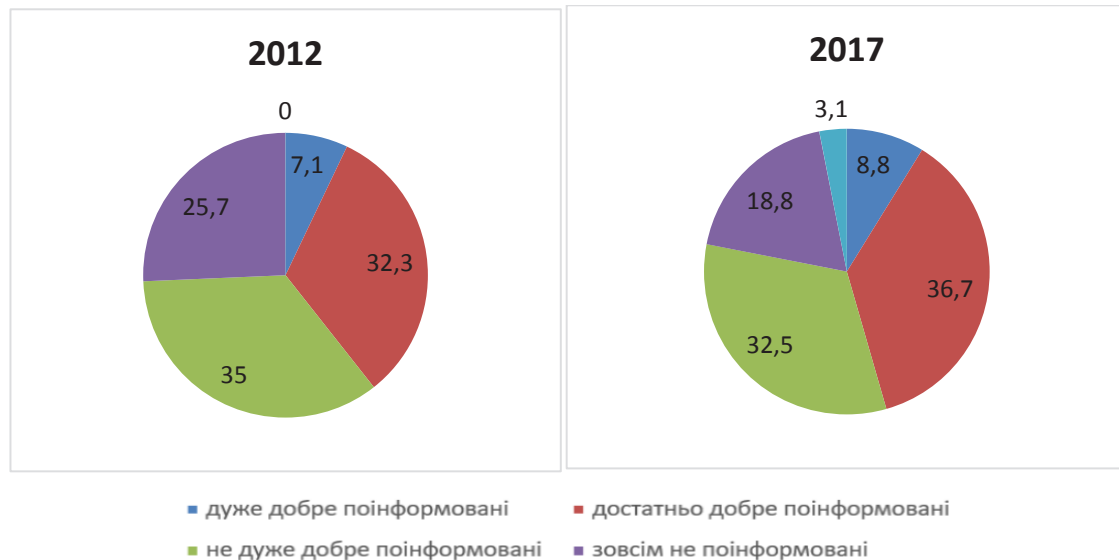

Рис. 2. Самосприйняття респондентами власної поінформованості щодо ризиків кіберзлочинності (%)

Джерело: Eurobarometer 77.2 (2012) [22]; Eurobarometer 87.4 (2017) [23]

Більш детальну інформацію щодо різноманітних проявів кібернебезпеки можна отримати з таблиці 1. Ціла низка питань мала з'ясувати, наскільки сильно турбує кожна із представлених загроз громадян європейських країн. Дані дають змогу простежити зміну настроїв європейців протягом

Таблиця 1

Сприйняття користувачами Інтернету різних видів кіберзлочинів, 2012, 2017 (%)

	Дуже стурбований		Досить стурбований		Не дуже стурбований		Зовсім не стурбований		Разом	
	2012	2017	2012	2017	2012	2017	2012	2017	2012	2017
Крадіжка особистих даних	24,7	32,9	37,5	36,6	26,6	22,2	11,2	8,3	100	100
Шахрайський електронний лист	15,9	26,2	32,8	34,7	33,6	25,8	17,7	13,2	100	100
Шахрайство при купівлі товарів	14,5	22,1	35,5	37,2	33,5	28,1	16,5	12,6	100	100
Екстремістські матеріали	13,2	21,5	28,3	30,2	37,5	30,1	21,0	18,2	100	100
Кібератаки	12,6	22,6	31,5	35,3	36,5	28,4	19,5	13,7	100	100
Дитяча порнографія	24,5	27,7	27,2	26,5	28,8	26,4	19,5	19,4	100	100
Зламвання акаунту	-	27,7	-	36,4	-	24,8	-	11,2	100	100
Банківське шахрайство в Інтернеті	-	32,4	-	35,1	-	21,0	-	11,5	100	100
Шантаж	-	25,8	-	30,4	-	28,2	-	15,6	100	100
Шкідливе програмне забезпечення	-	29,4	-	40,9	-	21,7	-	8,1	100	100
Середнє	17,6	26,8	32,1	34,3	32,8	25,7	17,6	13,2		

Джерело: Eurobarometer 77.2 (2012) [22]; Eurobarometer 87.4 (2017) [23]

п'ятирічці. Загальна тенденція виглядає досить очевидно: ризики наростають, стурбованість підвищується. Причому ця тенденція є всебічною, охоплює всі сторони діяльності людей в Інтернеті та презентує різноманітні прояви кіберзлочинності – від шахрайства та крадіжки особистих даних до дитячої порнографії та шантажу. Більше того, останні роки принесли нові небезпеки, про які майже не було відомо або які не являли серйозної загрози в 2012 р. Але незабаром, через декілька років, вони стало предметом помітного занепокоєння, оскільки набули загрозливих масштабів. Йдеться, приміром, про зламування персонального акаунта, шахрайство під час проведення банківських платежів, шантаж, використання шкідливого програмного забезпечення тощо. По всіх позиціях в обидва періоди часу, коли проводилося дослідження, частка стурбованих цими загрозами споживачів переважала тих, хто не відчував особливого занепокоєння. А ті, хто взагалі не відчував жодних ризиків в Інтернет-просторі, складали малий відсоток – від 8,1 до 19,4% (в середньому 13,2%). Отже, наряду з усе більш активним і широким залученням публіки до активності у віртуальному просторі зростає небезпека, яку самі користувачі відчувають усе гостріше. І це відчуття зумовлене реальним досвідом людей, а не тільки відображенням створеної засобами масової інформації атмосфери підвищеної уваги та пильності щодо кібербезпеки (табл. 1).

Інтернет-простір все частіше стає ареною різноманітних атак, загроз, зловживань і злочинних посягань. Розширюється спектр загроз, вони стають усе більш прихованими та складними до розпізнання. Привертає увагу той факт, що в своїй більшості Інтернет-користувачі мали змогу безпечно користатися благами цифрової цивілізації та не ставали мішенями кіберзлочинної активності. Найбільш розповсюдженими видами кіберзлочинів були використання шкідливого програмного забезпечення та надсилання шахрайських електронних листів (від них потерпали тією чи іншою мірою відповідно 43 та 38,4% європейців). Решта різновидів зустрічалися значно рідше – від 7,8 до 18,2% [22; 23]. Проте, зважаючи на постійне вдосконалення та експансію цього типу злочинності, можна очікувати поступове наростання вже існуючих і виникнення нових загроз.

Слід зазначити, що по тих видах кіберзлочинів, щодо яких проводилися заміри протягом проаналізованого періоду, Інтернет-юзери загалом піддавалися приблизно одному і тому ж самому рівню загроз і атак. Це, скоріше за все, свідчить про поступову адаптацію Інтернет-користувачів до ситуації різноманітних викликів і зростаючої небезпеки. Отже, попри зростання масштабів небезпеки і занепокоєності самих користувачів, фактичний рівень кібер-віктимізації серед мешканців країн Євросоюзу залишається більш-менш стабільним. Подібна позитивна тенденція пояснюється як ефективністю заходів із профілактики та боротьби із кіберзлочинністю, що впроваджуються державними та корпоративними інститутами, так і проактивною та свідомою позицією самих користувачів. Публіка стає більш поінформованою, пильною, озброєною різними засобами нейтралізації ризиків та боротьби з кіберзагрозами. Самі користувачі, усвідомлюючи всю глибину та масштаби ризиків, докладають різноманітних зусиль для гарантування безпеки в мережі. Дослідження демонструють, що все більше користувачів в якості превентивної міри змінюють паролі для виходу у різні онлайн-служби, зокрема для користування електронною поштою, соціальними мережами, здійснення онлайн-покупок, отримання банківських послуг тощо. Якщо у 2012 р. частка тих, хто змінив пароль протягом останнього року, становила 45,1%, то через п'ять років вона вже досягла 61,8% [22; 23]. Користувачі, які стали жертвами кіберзлочинів, усе активніше звертаються по допомогу до різних організацій – як державних, так і приватних, примушуючи останні докладати додаткових зусиль із створення безпечного Інтернет-середовища.

Висновки. Розвиток технологій комунікації в інтернет-просторі може мати неоднозначні наслідки. З одного боку, вони дозволяють розвивати демократичні інститути та зворотні зв'язки між владою і суспільством, все більше людей отримують можливість висловлювати свою позицію в публічному просторі. З іншого, стає можливим використання інформації для досягнення різних політичних, економічних цілей шляхом маніпулювання суспільною свідомістю, приховування інформації або обмеження доступу до неї. Процес інтерпретації політичних явищ в онлайн-просторі може формувати нові ціннісно-смыслові орієнтири, що не завжди збігається з політичними цінностями традиційних медіаканалів трансляції інформації. Це явище може ставати одним із факторів дестабілізації політичної системи. Закономірно, що аналіз ціннісних орієнтирів інтернет-простору для ефективної взаємодії з громадськістю є одним із необхідних завдань влади для збереження стабільного функціонування політичної системи. Тому для того, щоб функціонувати та ефективно управляти суспільством, інститутам влади необхідно формувати в масовій свідомості свій образ та порядок денний, в тому числі через інтернет-простір, вчитися вибудовувати горизонтальні зв'язки. Звідси проблема регулювання Інтернету, введення його в правове поле набуває особливої гостроти.

Технологічний розвиток не має свідомо встановлених соціальних ефектів, щодо яких можна передбачати, чи будуть вони приносити благо, тому детермінізм образу майбутнього суспільства є фальшивим. Відмова від нього означає, що поняття інформаційного суспільства повинне бути

відкритим для вільної дискусії з метою обговорення майбутніх альтернатив. Питання соціальних цілей, оцінка етичних і культурних вимірів нових технологій та засобів їх нормативно-правового регулювання, встановлення кордону (балансу) між правом громадян на особистий простір, приватністю життя і правом на цифровий контроль за ними з боку держави, різних політичних, економічних суб'єктів повинні бути пріоритетними в соціальних дослідженнях.

Yenin M., Korzhov H. Online communication: risks and prospects (on the basis of sociological study of public opinion in the EU countries)

The article analyzes the main approaches to the prospects for the development of network communication practices via the Internet. The influence of the development of digital technologies of social communication on the processes of socio-economic development, expansion of political participation, distribution of power and political mobilization is explored. At the same time, special attention is paid to the challenges and risks posed by Internet technologies for personal rights and freedoms. In particular, the emphasis is on the perception by Internet users of threats they face in the global computer network, on their behavioral responses to cybercrime, including safer patterns of behavior in cyberspace. Over time the level of competence of Internet users, their awareness in the field of cybersecurity is constantly increasing. There is also a growth, sometimes noticeable, in the share of the Internet audience utilizing various types of online services. The research illuminates that despite the growing scale of danger and concern of users themselves, the actual level of cyber-victimization among residents of EU countries remains quite stable. Such a positive trend is explained by both the effectiveness of measures to prevent and combat cybercrime implemented by government and corporate institutions and proactive and conscious position of the users themselves. The latter, being aware of the depth and scale of the risks, make various efforts to ensure network security (they periodically change passwords to access various online services, seek help from relevant organizations – both public and private).

Key words: network communication, social networks, information society, social media, cybercrime, cybersecurity, public opinion, European Union.

Література:

1. Innis H.A. *Empire and Communications*. Toronto, University of Toronto Press, 1972. 288 p.
2. Innis H.A. *The Bias of Communication*. Toronto, University of Toronto Press, 1999. 227 p.
3. Маршалл Мак-Люэн. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего. URL: https://royallib.com/read/maklyuen_marshall/galaktika_gutenberg.html#0.
4. Breuer A. (2012) The Role of Social Media in Mobilizing Political Protest. Evidence from the Tunisian Revolution. Discussion Paper. No. 10. Bonn: German Development Institute.
5. Атанесян А. Влияние социальных сетей на протестное поведение (на примере Армении). *Социс*. 2019. № 3. С. 73–84.
6. Shirky Clay. The political power of social media. *Foreign affairs*. 2011. № 1. С. 28–41.
7. Metzger M.M., Tucker J.A. (2017) Social Media and EuroMaidan: A Review Essay. *Slavic Review*. Vol. 76. No.1 (Spring): 169–191. DOI: 10.1017/slr.2017.16.
8. Одинцов А.В. Социология общественного мнения и вызов Big Data. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. 2017. № 3. С. 30–43.
9. Bolsover G., Howard P. Computational Propaganda and Political Big Data: Moving Toward a More Critical Research Agenda. In: *Big Data*, 2017, vol. 5, no 4, pp. 273–276.
10. Gourley S. Get ready for the robot propaganda machine. URL: <http://www.wired.co.uk/article/robot-propaganda>.
11. Masuda Y. *The Information Society as Postindustrial Society*. Wash.: WorldFutureSoc., 1983.
12. Концепція розвитку електронного урядування в Україні / За ред. А.І. Семенченко. Київ, 2009. 16 с.
13. Розпорядження від 20 вересня 2017 р. № 649-р Кабінету Міністрів України Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/250287124>.
14. Manovich L. The Science of Culture? *Social Computing, Digital Humanities and Cultural Analytics*. URL: http://manovich.net/content/04-projects/088-cultural-analytics-social-computing/cultural_analytics_article_final.
15. Володенков С.В. Digital-технологии в системе традиционных институтов власти: политический потенциал и современные вызовы. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/digital-tehnologii-v-sisteme-traditsionnyh-institutov-vlasti-politicheskii-potentsial-i-sovremennye-vyzovy/viewer>.

16. Єнін М. Еліта і народні маси в суспільстві другого модерну. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2010. № 891. С. 50–55.
17. Єнін М. Ідеологічні трансформації в суспільстві другого модерну. *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Збірник наукових праць ДонДУУ*. Т. XIII. Вип. 217. Серія «Соціологія». Донецьк, 2012. С. 165–171.
18. Єнін М., Віхров М. Ідеологічні ідентичності та можливість групових рухів солідарності в сучасній Україні. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (соціологічні науки)*. 2013. № 23. С. 222–236.
19. Кутуєв П., Чолій С. Мобілізація на пострадянському просторі: між імперативами модернізації та загрозами демодернізації. *Ідеологія і політика*. 2018. № 2 (10). С. 4–24.
20. Щербина В. Социальные медиа как пространство альтернативного политического действия: смерть мифа. URL: <https://sg-sofia.com.ua/socialniye-media-kak-prostor-alt-polit-detviya>.
21. Грег-Обі О., Лилик І., Коржов Г., Бучинська О. Прояви насильства щодо жінок в онлайн просторі під час виборів в Україні: аналітичний огляд IFES. Київ: Міжнародна фундація виборчих систем, 2019. 32 с. URL: <https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2019/11/IFES-Ukraine-Manifestations-of-violence-against-women-online-during-elections-v1-2019-11-25-Ukr.pdf>.
22. European Commission (2014): Eurobarometer 77.2 (2012). TNS OPINION & SOCIAL, Brussels [Producer]. GESIS Data Archive, Cologne. ZA5598 Data file Version 4.0.0, <https://doi.org/10.4232/1.12032>.
23. European Commission, Brussels (2019): Eurobarometer 87.4 (2017). TNS opinion, Brussels [producer]. GESIS Data Archive, Cologne. ZA6924 Data file Version 1.0.0, <https://doi.org/10.4232/1.13207>.

АБОРТИ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: МОДЕРНІЗАЦІЯ VS ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА

Кругляк М. Е.,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук

Державного університету «Житомирська політехніка»

ORCID ID: 0000-0003-3837-0982

У статті розглянуто ставлення суспільства підросійської України ХІХ – початку ХХ ст. до абортів крізь призму протистояння цінностей традиційної культури з її засудженням абортів як гріха дітовбивства та нових урбанізаційних віянь, що виправдовували штучний викидень. Продемонстровано зростання кількості зроблених абортів як засобів штучного переривання вагітності наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., що стало закономірним наслідком деформації інституту сім'ї на тлі модернізаційних процесів. Проаналізовано причини, що штовхали жінок вдаватися до абортів: якщо серед сільських дівчат основною причиною був страх бути покараною громадою за дошлюбні статеві стосунки або подружню зраду, стати ізгоєм (покриткою) тощо, то серед міських мешканок домінував саме матеріальний чинник (неможливість прогодувати велику кількість дітей). Паралельно із цим визначено, чому аборти мали низьку популярність серед селянок (сильні позиції християнського вчення про дітовбивство, висока ймовірність смерті під час операції, домінування культу жінки-матері). Наведено способи переривання вагітності (механічні і хімічні). Показано кримінальну відповідальність жінок та акушерок за штучний викидень. Автор наводить значний статистичний матеріал щодо кількості засуджених за кримінальний аборт не лише у Російській імперії, а й у світі, а також наводить приклади боротьби громадськості за декриміналізацію абортів. Законодавство Російської імперії початку ХХ ст. демонструє значно лояльніше ставлення до жінок, що вдалися до штучного переривання вагітності, враховуючи нові реалії та виклики часу. Та й ймовірність покарання за аборти була невисокою, адже, з одного боку, більшість викиднів робилися за бажання самої жінки добровільно, а тому справи зрідка направлялися до суду, хіба що в разі смерті жінки під час операції, а з іншого – присяжні засідателі часто виправдовували абортіваних жінок та акушерок.

Ключові слова: аборт, штучний викидень, контрацепція, акушерка, традиційна культура, модернізація.

Робити чи не робити аборт? Ця проблема в наш час набула соціального і політичного звучання, адже в деяких країнах світу аборти є забороненими. Дискусія довкола того, чи має жінка право переривати вагітність, триває й досі, і щоразу знаходиться чимало аргументів як «за», так і «проти». Яскравим прикладом сучасності може слугувати Польща, де в жовтні 2020 року Конституційний суд ухвалив рішення про повну заборону абортів і цим призвів до акцій громадського осуду та падіння рейтингів правлячої партії [28].

У незалежній Україні аборти офіційно не заборонено. Тим не менше у ХІХ – на початку ХХ ст. ситуація була зовсім іншою: штучне переривання вагітності було карною справою. Однак навіть це не зупиняло жінок ризикувати власним життям і позбавлятися дитини, спричиняючи викидень. Саме тому ця проблема є надзвичайно актуальною в наш час.

Вивченням ставлення до абортів у ХІХ – на початку ХХ ст. займалися як дорадянські, так і сучасні науковці. Серед дорадянських дослідників назовемо В. Лінденберга [19], в монографії якого знайдено чимало статистичних відомостей про аборти у світі в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У наукових розвідках українських істориків І. Ігнатенко та О. Кісь [11; 12; 16] розглянуто уявлення про аборт у традиційній українській культурі; в публікаціях російських істориків І.С. Кона [17], В.Б. Безгіна [2], Б.Н. Миронова [20] приділено увагу абортів як закономірному явищу життя російського суспільства кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. Для комплексного висвітлення проблеми було використано такі джерела, як архівні матеріали з фондів Державного архіву Житомирської області, одиниці перепису м. Києва 1874 року [14], публікації в періодичній пресі (газети «Киевлянин», «Южный край», «Волянь»), спогади [24].

Мета статті – визначити місце абортів у повсякденному житті жінки підросійської України XIX – початку XX ст. на тлі протистояння традиційної та урбаністичної культури, довести закономірність декриміналізації абортів.

Аборт як спосіб контролю за дітонародженням офіційно був забороненим у Російській імперії. Розглянемо, як змінилася міра покарання за цей злочин. В «Уложении о наказаниях уголовных и исправительных» (1845) «плодовигнания», або «злочинний викидень», розглядалося як дітовбивство, але в ранньому періоді розвитку немовляти. У статті 1933 читаємо: «Кто, с ведома и по согласию самой беременной женщины, употребит с умыслом какое-либо средство для изгнания плода ея, тот за сие подвергается: лишению всех прав состояния и ссылке на поселение в отдаленнейших местах Сибири, а буде он по закону не изъят от наказаний телесных, и наказанию плетьюми чрез палачей в мере, определенной статьею 22 сего Уложения для первой степени наказаний сего рода... Сама беременная женщина, которая, по собственному произволу или по согласию с другим, употребит какое-либо средство для изгнания плода своего, подвергается: лишению всех прав состояния и ссылке в Сибирь на поселение, а буде она по закону не изъята от наказаний телесных, и наказанию плетьюми чрез палачей в мере, определенной статьею 22 для второй степени наказаний сего рода» [26, с. 748]. Стаття 22 конкретизує: «Степень 1. Ссылка на поселение в отдаленнейших местах Сибири; наказание плетьюми от двадцати до тридцати ударов. Степень 2. Ссылка на поселение в местах Сибири не столь отдаленных; наказание плетьюми от десяти до двадцати ударов» [26, с. 7].

За часів правління імператора-ліберала Олександра II міра покарання за аборт дещо змінилася, хоча від заслання в Сибір законодавець не міг відмовитися. В «Уложении о наказаниях уголовных и исправительных, с приведением статей других томов Свода законов, на которые сделаны ссылки и указания в этом уложении» (1866) читаємо: «Кто, с ведома и по согласию самой беременной женщины, употребит с умыслом какое-либо средство для изгнания плода ея, тот за сие подвергается: лишению всех прав состояния и ссылке на поселение в отдаленнейших местах Сибири... Сама беременная женщина, которая, по собственному произволу или по согласию с другим, употребит какое-либо средство для изгнания плода своего, подвергается: лишению всех прав состояния и ссылке в Сибирь на поселение» (стаття 1462) [27, с. 480–481].

Тим не менше на початку XX ст. ставлення до абортів змінилося кардинальним чином. Процеси урбанізації і модернізації поставили на порядок денний необхідність суттєвого пом'якшення покарання за аборти. «Новое Уголовное уложение» (1903) замінило заслання в Сибір на ув'язнення: «Мать, виновная в умерщвлении своего плода, наказывается: заключением в исправительном доме на срок не свыше трех лет» (стаття 465). Стаття 466: «Виновный в умерщвлении плода беременной наказывается: заключением в исправительном доме... Если умерщвление плода учинено врачом или повивальною бабкою, то суду предоставляется воспретить виновному практику на срок от одного года до пяти лет и опубликовать приговор... Если умерщвление плода учинено без согласия самой беременной, то виновный наказывается: каторгою на срок не свыше восьми лет» [22, с. 148–149].

До прикладу, у 1901 р. київську акушерку О. Георгієвську було засуджено до позбавлення всіх прав та ув'язнено на чотири роки. Причина полягала в тому, що після штучного викидня від зараження крові померла її пацієнтка [4; 15]. У періодичній пресі початку XX ст. знаходимо й приклади виправдання акушерок. Так, у січні 1901 р. Київський окружний суд (присяжні) виправдав бабу-повитуху, австрійську піддану Марцелію Добржинецьку, яку обвинувачували у смерті селянки Уляни Зайцевої, що настала після штучного викидня [5]. Додамо, що не так просто було довести факт вагітності жінки та здійснення нею викидня, зокрема коли йшлося про сільську місцевість. Серед матеріалів Державного архіву Житомирської області знаходимо чимало закритих справ, коли обвинувачених в аборті селянок виправдовували через неможливість довести факт їхньої вагітності (часто були безсилі навіть баби-повитухи) [6; 7; 8].

Попри подібні суворі юридичні покарання винних в аборті, жінки все одно зверталися по допомогу до акушерок та баб-повитух. Газета «Киевлянин» (1907) повідомляла: «По Бульонской ул., в д. № 53, скоропостижно умерла мещанка Татьяна Барановская, 35 лет. Дознанием установлено, что покойная, находясь в периоде беременности, пыталась при содействии Феклы Х-ской вытравить плод. Труп умершей отправлен в анатомический театр. Дело поступит на усмотрение судебной власти» [25].

Офіційна статистика фіксувала невелику кількість штучних викиднів як у Російській імперії, так і у світі. За даними Гедрена, 1865 року в Австрії здійснено 37 абортів, у Великобританії – 35, у Пруссії – 21, у Франції та Баварії – 20, в Іспанії – 11. Водночас, за даними В. Лінденберга, в США на початку XX ст. за рік робили до 100 тис. абортів, з них 6000 закінчувалося летально; в Нью-Йорку – до 80 000 абортів, з яких лише 0,1% доходили до суду; в Чикаго – 6000–10 000 абортів, в основному на них наважувалися заміжні жінки. Один викидень припадав на 9–10 вагітностей. Та й засуджених

за аборти було небагато. У Франції з 1851 по 1865 р. притягнуто до кримінальної відповідальності 1143 особи (294 чоловіки та 849 жінок), з них 148 були лікарі та акушерки. За 1865–1869 рр. засуджено було вже 254 особи (187 жінок і 67 чоловіків) [19, с. 62–64].

Таблиця 1

Кількість засуджених за аборти у Франції, Німеччині та Російській імперії (1892–1905) [19, с. 64]

Рік	Франція		Німеччина		Російська імперія	
	обвинувачено	засуджено	обвинувачено	засуджено	обвинувачено	засуджено
1892	97	35	445	330	19	4
1893	80	27	402	313	14	5
1894	69	29	531	402	17	3
1895	94	26	537	361	14	7
1896	79	23	557	403	15	5
1897	49	24	640	458	19	5
1898	65	26	529	376	30	9
1899	60	23	569	395	26	17
1900	73	28	539	411	24	9
1901	63	26	Дані відсутні	454	33	8
1902	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні	558	20	10
1903				575	32	13
1904				634	23	5
1905				549	14	8

За даними російської карної статистики, із засуджених за аборти в 1895–1904 рр. було 92 особи (21 чоловік і 71 жінка). Серед жінок 33 – не одружені, 24 – одружені, 12 – вдови, 2 – розлучені. З усіх 92 засуджених неграмотних – 45, грамотних – 40, з початковою освітою – 3, із середньою освітою – 2, з вищою освітою – 2 [19, с. 72]. Тим не менше кількість засуджених за аборт у Російській імперії після 1910 року зростає: 1910 р. – 20 осіб, 1911 р. – 28, 1912 р. – 31, 1913 р. – 60, 1915 р. – 40, 1916 р. – 51 [1, с. 18].

У Швеції на 100 тис. мешканців в середньому абортів було: 1851–1880 рр. – 3,04; 1881–1890 рр. – 6,66; 1891–1900 рр. – 19,0. У Російській імперії в 1901–1905 рр. на 100 тис. мешканців обвинувачувалося 0,1–0,24, а засуджувалися 0,03–0,09 [19, с. 64–65]. На тлі Західної Європи відсоток покараних за аборти в Російській імперії дійсно є невеликим.

У газетах кінця XIX – початку XX ст. знаходимо чимало оголошень про т. зв. «родильные приюты» і «женские лечебницы», не кажучи вже про послуги акушерок. До прикладу, у випуску № 5561 від 15 березня 1897 р. харківської газети «Южный край» розміщено 5 оголошень подібного роду: «Женская лечебница и родильный приют доктора Гринберга. Прием больных с акушерскими, женскими и внутренними болезнями в лечебницу во всякое время. Отдельные комнаты со всеми приспособлениями для больных и секретных беременных. Екатеринославская ул., № 12»; «Родильный приют акушерки Дагаевой для секретно беременных рожениц (действует с 1883 года). Екатеринославская, дом Додукалова, № 8, кв. № 3, во дворе»; «Акушерка Маркова принимает на квартиру секретно беременных и рожениц. Угол Екатеринославской и Ярославской, парадный ход с Ярославской, д. Гутырь, № 19, кв. № 4»; «Акушерка Винклер-Суровская имеет помещение для секретно беременных и рожениц. Рымарская ул., № 15, кв. № 5»; «Акушерка Кодьева предлагает свои услуги в секретных случаях, помещение со всеми удобствами для беременных и рожениц. Старо-Московская улица, д. Сабо, № 51» [23]. До слова, одноденний перепис Києва від 2 березня 1874 р. зафіксував 184 баби-повитухи у місті, ще 2 проживали на околицях [14, с. 243].

Таким чином, жінка, яка бажала зробити аборт, могла знайти адресу акушерки, просто прочитавши про це в газеті, або ж скористатися довідниками – взяти хоча б «Календарь справочную и адресную книгу г. Киева» [13]. Чому ж тоді влада не реагувала на подібні дії, адже аборти було юридично забороненими? Напевно, йдеться про небажання її це робити згори або про корумпованість на місцях. Тим не менше формально певні заходи контролю з боку поліції здійснювалися. Зокрема, газета «Воынь» (Житомир) улітку 1896 року повідомляла про те, що «фактический контроль над деятельностью частных родильных приютов, по слухам, предполагено учредить в городах, и вопрос об этом уже решен в высших правительственных сферах. Контроль этот предполагено... возложить на особого инспектора» [21].

А от у сільській місцевості, на думку Ірини Ігнатенко, баби-повитухи та акушерки абортів не робили, адже «боялися загубити душу» дитини. Натомість абортами на селі займалися «компанейські жінки» (схильні до вживання алкоголю), які «побували в світі», або ж санітарки міських і дільничних лікарень» [11, с. 152–153].

Які причини штовхали жінок робити аборт? По-перше, у Російській імперії, зокрема в сільській місцевості, де панували традиційна культура й християнська етика, до штучного переривання вагітності ставилися різко негативно, це розцінювалося як гріх. У разі народження дитини неодруженою дівчиною-покриткою на неї та на її сина/дочку чекав громадський осуд, ізоляція, подеколи фізичні розправи [16, с. 194–219]. В. Лінденберг зауважує: «Мотивом здійснення злочинного викидня у більшості випадків є бажання приховати наслідки позашлюбних статевих відносин і цим уникнути ганьби та сорому, пов'язаних із позашлюбною вагітністю, а часто й втрати місця... Одружені жінки звертаються до плодівигнання не лише через бажання приховати позашлюбні зв'язки, але часто і внаслідок небажання збільшити родину або задля уникнення турбот із виховання, а іноді й через страх перед пологами» [19, с. 72]. Професор В. Безгін стверджує, що до штучного переривання вагітності подеколи вдавалися сільські вдови та солдатки. Перші – аби приховати свій сором, другі – боячись помсти з боку чоловіка [2].

По-друге, в ті часи не існувало надійних засобів контрацепції. Лише з 1890-х рр. для регулювання народжуваності в містах заможні й освічені люди стали активно застосовувати презервативи, що вільно продавалися в аптеках, магазинах медичних інструментів та гумових виробів [10]. Проте до використання презервативів негативно ставилися лікарі й тогочасні «моралісти». Оглядач газети «Врач» А. Г. Боряковський 1893 року зазначав, що презервативи, як і перерваний статевий акт, є настільки шкідливими для здоров'я, що «лучше уж совсем отказаться от полового сношения, чем умножать горе болезнями» [17, с. 107].

Третьою й найголовнішою причиною саме на початку ХХ ст. можна назвати матеріальні труднощі. 12 вересня 1901 р. в окружному суді Києва слухалася справа акушерки Олімпіади Георгієвської, яку обвинувачували у здійсненні штучного викидня в Тетяни Кубарської, внаслідок чого остання померла. Як з'ясувалося під час слідства, в Кубарської було четверо дітей, прожити на 100 руб. зарплати чоловіка було складно, тож Тетяна вирішила не народжувати п'яту дитину [4; 15]. Для багатьох жінок, що проживали в місті, поява дитини в молодому віці могла зашкодити кар'єрі, навчанню, безтурботному проведенню вільного часу тощо. Зокрема, наречена тоді ще студента-медика Михайла Булгакова Тетяна Лаппа, яка сама здобувала освіту на Київських вищих жіночих курсах на початку ХХ ст., напередодні вінчання зробила аборт, витративши на операцію гроші, що призначалися на придбання весільної сукні. «Ніяк не можна було залишати...», – зазначала вона у спогадах [24, с. 36]. Насамкінець не слід забувати, що не всі одружені жінки, зокрема представниці міської еліти, залишалися вірними своїм чоловікам у шлюбі. А тому аборти й таємне народження дитини у відповідних «родильних убежищах» були звичною річчю для того часу [18].

На думку І. Ігнатенко, сільські жінки запобігали вагітності та вдавалися до абортів украй рідко і лише у крайніх випадках; це була не загальна практика, а винятки. Причинами непопулярності абортів були: 1) аморальність самого вчинку (у народній свідомості існувала непохитна віра в те, що душа в дитини з'являється ще в утробі матері, тому аборти прирівнювалися до вбивства живої людини; жінка, що зробила аборт, на тому світі довіку їстиме своїх ненароджених нащадків або вони їстимуть її саму); 2) страх посмертної долі ненародженої, а тому й нехрещеної дитини (за народними віруваннями, нехрещені діти страждають «на тому світі»); 3) панування у традиційному суспільстві думки про те, що жінка, лише реалізувавши себе як мати, здобувала статус соціально повноцінної особи; 4) висока смертність жінок, які зважувалися на аборт (аборти в домашніх умовах могли проводити за допомогою продовгуватих гострих предметів, таких як веретено та гусяче перо, а це часто могло закінчитися смертю) [11, с. 154–160; 12, с. 225–226].

Зазначимо, що в традиційній українській культурі душі дітей, народжених поза шлюбом і вбитих матір'ю, або душі ненароджених дітей, які загинули внаслідок абортів, називалися потерчатами (страдчатами, страчуками). Вірили в те, що вони літають сім років, бажаючи охрещення; якщо ж таку душу не охрестити, то після семи років вона перетворюється на злого духа, літає й лякає вночі людей. На Поділлі вірили, що через сім років потерча стає мавкою чи русалкою [3, с. 172–173].

Попри те, що 1889 року на Третньому з'їзді Товариства російських лікарів у пам'ять М.І. Пирогова аборт було визнано як «моральне та соціальне зло», час працював на його лібералізацію. У 1910-ті роки лише в Москві робили близько 10 000 абортів на рік. Менше ніж 1% жінок, що зробили аборт, викликалися до суду, з них 75% зазвичай виправдовували [20, с. 181–182]. У Петербурзі кількість абортів зросла з 1897 по 1912 рік у 10 разів [17, с. 107]. За свідченням лікаря А.О. Афіногенова, вже у 1880-ті роки аборти стали входити в практику і в сільській місцевості. А промислові міста на початку ХХ ст. були охоплені «епідемією абортів». «У робітничому середовищі стали

дивитися на штучний викидень як на щось доволі буденне й до того ж дуже доступне». Офіційно в Радянській Росії аборт було легалізовано 1920 р. [20, с. 182, 185].

Які способи переривання вагітності випробовували в ті роки? Із неорганічних речовин найчастіше використовували фосфор білий або жовтий, миш'як, сулему, залізо, азотнокисле срібло, мідь, свинець, сіль, порох, неорганічні кислоти. Зокрема, харківські повії використовували азотну кислоту [19, с. 65–70]. У селах жінки пили ріжки, настій на фосфорних сірниках, селітру, гас, кіновар, миш'як, розчин мисливського пороху із сулемою. Найпоширенішими були механічні засоби переривання вагітності. Аби «вигнати» дитину, сільські дівчата перетягували живіт рушником, мотузками, клали важкі речі, стрибали з висоти, били по животу важкими знаряддями [2].

На рубежі XIX і XX століть медична спільнота і юристи Російської імперії почали висловлюватися за легалізацію абортів, підвищення їх безпеки і поширення контрацепції. Після тривалої полеміки Четвертий з'їзд Товариства російських акушерів і гінекологів (1911) і Дванадцятий з'їзд Пироговського товариства (1913) прийняли ліберальну точку зору, рекомендувавши урядові декриміналізувати штучні аборти, які робилися лікарями. В лютому 1914 р. 38 голосами «за» проти 20 й трьох, що утрималися під час голосування, за декриміналізацію абортів проголосувало Десяте загальне зібрання Російської групи Міжнародного союзу криміналістів. На Пироговському з'їзді контрацепцію назвали єдиною реальною альтернативою абортів [17, с. 108–109; 29, р. 41]. Архівні матеріали дають змогу стверджувати, що в роки Першої світової війни ставлення до абортів стало значно ліберальнішим. У Земсько-медичному звіті Волинської губернії за 1915 рік натрапляємо на такі дані щодо жінок, які робили аборти в пологовому відділенні: залишалося станом на 1.01.1915 р. – 2, вступило – 304, абортовано – 306, виписалося – 300, померло – 3, при цьому лише в трьох випадках аборт робили задля збереження здоров'я матерів, що мали порок серця [9, арк. 24 зв., 25 зв.].

Отже, практика абортів як засобу переривання небажаної вагітності, попри кримінальну відповідальність та громадський осуд, зокрема в сільській місцевості, набуває популярності наприкінці XIX – на початку XX ст. Процеси урбанізації та модернізації диктували нові умови життя й спричиняли зміни в традиційному українському світогляді. До абортів вдаються все частіше – через економічні труднощі, доступність процедури (в містах), острах перед покаранням з боку громади за невпорядковане статеве життя (в сільській місцевості). Законодавство Російської імперії початку XX ст. демонструє значно лояльніше ставлення до жінок, що вдалися до штучного переривання вагітності, враховуючи нові реалії та виклики часу. Та й імовірність покарання за аборти була невисокою, адже, з одного боку, більшість викиднів робилися за бажанням самої жінки добровільно, а тому справи рідко направлялися до суду, хіба що в разі смерті жінки під час операції, а з іншого – присяжні засідателі часто виправдовували абортіваних жінок та акушерок. Напевно, саме цим і можна пояснити незначну кількість засуджених за аборти. Скасування заборони на аборти 1920 року можна розглядати як явище закономірне та своєчасне.

Krugliak M. Abortions in the Under-Russian Ukraine in the 19th – early 20th centuries: modernization vs. traditional culture

The article considers the attitude of the society of the Under-Russian Ukraine of the 19th – early 20th centuries to abortion through the prism of confronting the values of traditional culture with its condemnation of abortion as a sin of infanticide, and new urbanization trends that justified abortion. The growth in the number of abortions in the late nineteenth and early twentieth centuries, which was a natural consequence of the deformation of the family institution against the background of modernization processes, has been demonstrated. The reasons that pushed women to have an abortion have been analysed. If among rural girls the main reason was the fear of being punished by the community for premarital sex or adultery, becoming an outcast (single mother), etc., among urban residents the material factor dominated (inability to feed a large number of children). At the same time, it was determined why abortions were low popularity among peasant women (strong positions of the Christian doctrine of infanticide, high probability of death during the operation, the dominance of the cult of the mother). Methods of abortion (mechanical and chemical) are given. The criminal liability of women and midwives for miscarriage is shown. The author provides significant statistics on the number of people convicted of criminal abortion not only in the Russian Empire, but also in the world, as well as examples of public struggle for the decriminalization of abortion. Legislation of the Russian Empire in the early twentieth century demonstrates a much more loyal attitude towards women who have resorted to abortion, given the new realities and challenges of the time. The probability of punishment for abortion was low, because, on the one hand, most miscarriages were made voluntarily, and therefore cases were rarely sent to court, except in the case of a woman's death during surgery, and on the other hand – jurors often acquitted abortions. women and midwives.

Key words: abortion, miscarriage, contraception, midwife, traditional culture, modernization.

Література:

1. Аборты в 1925 году. Москва : Изд. ЦСУ СССР, 1927. 82 с.
2. Безгин В. Б. Инфантицид и криминальный аборт в сельской России: прошлое и современность. URL: http://e-notabene.ru/lr/article_653.html (дата звернення: 16.02.2021).
3. Буйських Ю. Жіночі образи української міфології. Колись русалки по землі ходили... Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2018. 320 с.
4. Дело акушерки Георгиевской. *Киевлянин*. 1901. № 253. 13 сент. С. 3; № 254. 14 сент. С. 3.
5. Дело об искусственном выкидыше. *Киевлянин*. 1901. № 13. 13 янв. С. 3.
6. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). Ф. 18. Оп. 4. Спр. 419. 60 арк.
7. ДАЖО. Ф. 19. Оп. 5. Спр. 494. 34 арк.
8. ДАЖО. Ф. 19. Оп. 5. Спр. 750. 17 арк.
9. ДАЖО. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 297. 125 арк.
10. Для ухода за больными. *Киевлянин*. 1898. № 62. 3 марта. С. 6.
11. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 224 с.
12. Ігнатенко І. Шлюбно-сімейні стосунки у традиційній культурі українців. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 240 с.
13. Календарь справочная и адресная книга г. Киева на 1911 год. Киев : Изд. Правления Общества Скорой Медицинской Помощи в Киеве, 1911. 982 с.
14. Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною слободкою по переписи 2 марта 1874 года. Киев: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1876. 402 с.
15. Киевская хроника. *Волянь*. 1901. № 203. 16 сент.
16. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2008. 271 с.
17. Кон И. С. Клубничка на березке: сексуальная культура в России. Москва : Время, 2010. 608 с.
18. Кругляк М.Е. Проблема підкинутих дітей на тлі модернізаційних процесів Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі підросійської України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. Вип. 33 . Вінниця, 2020. С. 24–34.
19. Линденберг В. Материалы к вопросу о детоубийстве и плодоеизгнании в Витебской губернии. Юрьев : Тип. К. Матиссена, 1910. 86 с.
20. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : в 2 т. СПб. : «Дмитрий Буланин», 2000. Т. 1. 548 с.
21. Надзор над родильными приютами. *Волянь*. 1896. № 156. 16 июля. С. 3.
22. Новое уголовное уложение. Высоч. утвержденное 22 марта 1903 г. СПб.: Изд. Каменноостр. Юрид. Книжн. Магаз. В. П. Анисимова, 1903, 253 с.
23. Объявления. *Южный край*. 1897. № 5561. 15 марта. С. 4.
24. Паршин Л.К. Чертовщина в Американском посольстве в Москве, или 13 загадок Михаила Булгакова. Москва : Книжная палата, 1991. 208 с.
25. Смерть от аборта. *Киевлянин*. 1907. № 132. 14 мая. С. 2.
26. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. СПб. : В Тип. Второго Отд. Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1845. 898 с.
27. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных, с приведением статей других томов Свода законов, на которые сделаны ссылки и указания в этом уложении (изд. 1866 г.). Москва : Тип. Шюман и Глушкова, 1867. 623 с.
28. Хоменко С. Заборона на аборти розколола Польщу. Чим закінчаться протести. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-55033971> (дата звернення: 16.02.2021).
29. Avdeev A., Blum A., Troitskaya I. The History of Abortion Statistics in Russia and the USSR from 1900 to 1991. *Population*. 1995. No. 1. P. 39–66.

СОЦІУМ У РЕАЛІЯХ ПАНДЕМІЇ: ВИКЛИКИ ТА СЦЕНАРІЇ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ КРАЇН У ПОСТКАРАНТИННИЙ ПЕРІОД

Моїсєєнко Л. М.,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії та права

Донецького національного технічного університету

ORCID ID: 0000-0001-6581-6789

У статті представлено аналіз безпрецедентної гуманітарної кризи, що виникла внаслідок COVID-19 та зачепила такі важливі для суспільства галузі, як охорона здоров'я, економіка та трудові відносини. Мета статті полягала в тому, щоб проаналізувати виклики, що постали перед світовою спільнотою через COVID-19, охарактеризувати сценарії подальшого розвитку соціуму в посткарантинний період та назвати шляхи мінімізації викликів. Автор не ставила завданням окреслити реальну програму дій та змін. Ці питання є предметом постійного обговорення. Держави мають переосмислити соціальний договір, поставити питання екологічної стійкості, справедливості та гуманітарної солідарності в основу програми реконструкції й оновлення в посткарантинний період.

Показано, що гуманітарна криза ускладнилася нестійкістю економічної ситуації, зростанням нерівності та нестабільності як усередині країн, так і на міжнародному рівні, що загрожує зростанням соціальних протестів та демонтажем звичних укладів. Продемонстровано, що політичні курси, які були спрямовані на денаціоналізацію економіки, підтримку крупного капіталу, скорочення бюджетних витрат на соціальні програми, утвердження панування транснаціональних корпорацій, не змогли забезпечити адекватну реакцію на виклики пандемії, оголили масштабні проблеми, які торкнулися як держав загалом так і окремо взятої людини.

Проаналізовані проблеми, що виникли внаслідок COVID-19 та вплинули на міжнародних інститутів; були спричинені вразливістю та неготовністю до пандемії органів охорони здоров'я; призвели до зростання соціально-економічної нерівності як усередині країн, так і на міжнародному рівні; загострили питання продовольчої безпеки для країн, що розвиваються; ґендерні питання, питання трудових відносин тощо. Показано, що під сумнів були поставлені принципи неолібералізму, на які спиралися розвинуті країни Європи й Америки протягом останніх 70 років, що актуалізувало пошуки моделей, сценаріїв та шляхів подальшого розвитку як окремих держав, так і світової спільноти загалом. У статті наведені сценарії подальшого розвитку держав у посткарантинний період. Ці сценарії перебувають у діапазоні від збереження принципів неолібералізму до руйнації звичних моделей розвитку суспільства. Окрім того, у статті названі умови, що можуть допомогти країнам вийти на траєкторію оптимістичного сценарію.

Ключові слова: COVID-19, неолібералізм, глобалізм, «гранична ситуація», кейнсіанська політика.

Постановка проблеми. Унаслідок COVID-19 у світі виникла безпрецедентна гуманітарна криза, що зачепила такі важливі для суспільства галузі, як охорона здоров'я, економіка та трудові відносини. Дана криза ускладнюється нестійкістю економічної ситуації, зростанням нерівності та нестабільності як усередині країн, так і на міжнародному рівні, що загрожує зростанням соціальних протестів та демонтажем звичних укладів. Під сумнів поставлені принципи неолібералізму, на які спиралися розвинуті країни Європи й Америки протягом останніх 70 років, під загрозою опинилися такі цивілізаційні надбання людства, як свобода, безпека та справедливість.

Політичні курси, що були спрямовані на денаціоналізацію економіки, підтримку крупного капіталу, скорочення бюджетних витрат на соціальні програми (тетчеризм чи рейганоміка), утвердження панування транснаціональних корпорацій, що знаходиться відображення в політичній доктрині «ліберальний», або «Вашингтонський консенсус», усе частіше стають предметом критики, що актуалізувало питання конструювання моделей та шляхів подальшого розвитку як окремих держав, так і світової спільноти загалом [1].

Найбільш влучно схарактеризувати сучасну соціальну реальність можна за допомогою терміна «гранична ситуація», запропонованого К. Ясперсом. Це стан невизначеності, боротьби, страждань та провини людини, тобто ситуація, коли людина не може жити без боротьби, без страждань, коли неминуче приймає на себе провину, що повинна померти [2]. Розуміючи ситуацію як граничну, ми не тільки отримуємо інструмент для глибокого розкриття екзистенціального рівня соціальної реальності, але й отримуємо можливість усвідомити народження нової самосвідомості.

Людство раптово опинилось в умовах нового виміру існування, пов'язаного із численними обмеженнями. Можливість усвідомлення народження нових соціальних реалій і нової самосвідомості підштовхує дослідників до вивчення причин виникнення пандемії, її впливу на соціально-економічний розвиток. Автори аналізують фінансово-економічні виклики, акцентують увагу на потенційних загрозах, трансформації діяльності окремих галузей економіки, намагаються розробити напрями подолання кризових явищ в економіці [3; 4].

Актуальним напрямом досліджень став аналіз впливу пандемії на соціальні ситуації у країнах, з'ясування причин неготовності публічних інститутів до адекватної реакції на виклики пандемії; аналіз соціальних та політичних зривів і пошук шляхів мінімізації соціальних ризиків в умовах COVID-19 [5; 6].

Предметом сучасних досліджень стало також вивчення викликів та прогнозування сценаріїв подальшого розвитку соціуму в посткарантинний період. Ці сценарії перебувають у діапазоні від збереження принципів неолібералізму до руйнування звичних моделей розвитку суспільства. Від необхідності збереження інтеграції та підтримки глобального лідерства до обстоювання вузьконаціоналістичних підходів, як-от «Америка чи Європа спочатку» [7; 8].

Дослідники акцентують увагу на необхідності перебудови економічних, виробничих відносин, охорони здоров'я й інших сфер життя суспільства як усередині країн, так і на міжнародному рівні, намагаються визначити подальші напрями щодо організації життя суспільства [9; 10].

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати виклики, що постали перед світовою спільнотою через COVID-19, охарактеризувати сценарії подальшого розвитку соціуму в посткарантинний період та назвати шляхи мінімізації викликів, що виникли внаслідок пандемії.

Виклад основного матеріалу. Першим викликом стала вразливість та неготовність до протидії пандемії органів охорони здоров'я, хоча нинішня пандемія, на переконання дослідників, не була непередбачуваною. Професіонали охорони здоров'я та науковці попереджали про глобальну пандемію протягом десятиліть [11]. Але в багатьох країнах, навіть таких розвинутих, як США та Великобританія, служба охорони здоров'я зазнала багаторічної економії, зокрема і скорочення витрат, зменшення розмірів та реструктуризації. Гостро відчувалася нестача засобів індивідуального захисту [12; 13]. Через відсутність засобів індивідуального захисту медичні працівники наражались на ризик, зважаючи на інфекційний характер COVID-19. Так, міжнародна рада медичних сестер (2020 р.) підрахувала, що в Італії смертність медичних працівників становила 9% [14].

Не вистачало і спеціального обладнання для штучної вентиляції легенів, необхідних для підтримки хворих на COVID-19. Так, наприклад, в Україні на початку пандемії було понад 3 500 апаратів для штучної вентиляції легенів. Це приблизно 83 вентилятори на мільйон жителів порівняно із 302 на мільйон у Німеччині [15].

Пандемія COVID-19 проявила і проблему міжнародних інститутів ООН, зокрема й таких, як Всесвітня організація охорони здоров'я (далі – ВООЗ), яка забезпечувала систему глобального управління охороною здоров'я. Хоча відповідь ВООЗ на пандемію, безумовно, не була досконалою, цей орган забезпечував глобальне лідерство, надавав засоби індивідуального захисту країнам із низьким та середнім рівнем доходу, збирав глобальну інформацію про поширення хвороби, ефективність лікування, нові підходи до лікування та пошук вакцини. ВООЗ робила це, незважаючи на хронічне недофінансування, що ускладнилося відкликанням фінансової підтримки з боку адміністрації США Д. Трампа [16]. Бюджет ВООЗ на 2020–2021 рр. становив приблизно 4,84 млрд доларів США. США сплачували у ВООЗ від 400 до 500 млн доларів, загальні ж витрати США на охорону здоров'я становили у 2019 р. 3,8 трлн доларів США [17]. Крім того, зменшення фінансування ВООЗ спостерігалось у проміжку між 1970–1971 та 2017 рр. із 62 до 18% її бюджету [18]. Розвинені країни віддавали перевагу підконтрольним їм установам, виступали проти посилення мандатів ООН або її установ. Коли тисячі людей гинули, а мільйони втрачали засоби до існування, переміщення основного медичного персоналу та приладдя, життєво важливих для зупинки розповсюдження вірусу та порятунку життя, було обмежене країнами, які власноруч оцінювали ризик, порушували Міжнародні медичні правила та пакт 2005 р. про колективні дії [19]. На кінець грудня, за даними Google News, у світі було зафіксовано 80 361 446 випадків захворювання та 1 757 850 смертельних випадків [20]. Тільки в Україні на 10 грудня 2020 р. було підтверджено 858 714 випадків COVID-19, зокрема й 14 470 смертей. Отже, під час пандемії відбувалося порушення Міжнародних медичних правил та Пакту 2005 р. про

колективні дії, який регламентує дії Всесвітньої організації охорони здоров'я в разі виникнення різних надзвичайних ситуацій у галузі охорони здоров'я, погоджений 196 країнами, що вкотре підкреслює кризу глобальних інститутів [21].

Наступним викликом, що був спричинений COVID-19, стало загострення ситуації, що була пов'язана зі зростанням соціально-економічної нерівності доходів, яке спостерігається з 1980-х рр. у Північній Америці, Китаї, Індії й інших країнах [22].

На початку січня 2020 р. в Нью-Йоркській штаб-квартирі ООН був презентований Звіт Організації Об'єднаних Націй під назвою «Всесвітня економічна ситуація та перспективи 2020 р.», у якому було зазначено, що через тривалі торговельні суперечки та широку політичну невизначеність розвиток світової економіки за останній рік зазнав значного і широкомасштабного погіршення. Це мінімізує зусилля щодо зменшення бідності, створення гідних робочих місць, розширення доступу до дешевої та чистої енергії тощо. Зростання світового валового продукту у 2019 р. знизилася до 2,3% – найнижчий показник із часу світової фінансової кризи 2008–2009 рр. Це уповільнення відбувалося водночас зі зростанням невдоволення соціальною й екологічною якістю економічного зростання, поширенням нерівності та поглибленням кліматичної кризи [23].

До того ж Організація Об'єднаних Націй та інші органи, як-от Міжнародний валютний фонд (далі – МВФ), відзначали, що пандемія призведе до збільшення нерівності в усьому світі та ризику глобальної економічної депресії. За прогнозами, ще 8% населення світу впаде в бідність [24].

Серед інших особливо загострилося питання продовольчої безпеки для країн, що розвиваються, у яких до наявних раніше проблем (як, наприклад, напади сарани в Африці та війни в Сирії та Ємені) додалися і наслідки COVID-19, що загострили питання продовольчої безпеки. Директор продовольчої програми Організації об'єднаних націй Девід Бізлі в інтерв'ю виданню "The Guardian" назвав 2020 р. найгіршим роком після Другої світової війни та наголосив, що пандемія коронавірусу створює пандемію голоду. Девід Бізлі зазначив, що через слабкість системи охорони здоров'я в багатьох країнах, що розвиваються, та економічну катастрофу, що настала внаслідок пандемії, найбільш вразливі країни (Ємен, Демократична Республіка Конго, Афганістан, Південний Судан, Сирія і Гаїті) матимуть проблеми із продовольчими ресурсами, що, у свою чергу, може створити внутрішні та зовнішні загрози для держав.

Економічна криза, спричинена COVID-19, також не має аналогів, оскільки зумовлена закриттям галузей та закриттям імпорту проміжних продуктів із значними наслідками для сторони постачання.

Криза виявила глибокі розбіжності в Європі, зокрема між Північчю та Півднем, катастрофічно позначилася на кількості робочого часу та рівні заробітку в усьому світі. Міжнародна організація праці підготувала вже шість випусків щодо аналізу наслідків пандемії для різних груп країн, назвала найбільш постраждалі сфери та запропонувала практичні кроки, які здатні пом'якшити наслідки кризи. Міжнародна організація праці (далі – МОП) прогнозує значне скорочення робочого часу, тільки у другому кварталі 2020 р. скорочення загальносвітового обсягу робочого часу на 6,7%, що еквівалентно повному робочому дню 195 мільйонів працівників.

Значне скорочення робочого часу очікується в арабських країнах (8,1%, або повний робочий час 5 млн працівників), Європі (7,8%, або повний робочий час 12 млн працівників), Азійсько-Тихоокеанському регіоні (7,2%, або повний робочий час 125 млн працівників).

Серйозні втрати понесуть групи країн із різними рівнями доходів, але найбільше це відобразиться на країнах із рівнем доходів вище середнього (7%, або повний робочий час 100 млн працівників). Цей показник значно перевищує за масштабами наслідки фінансової кризи 2008–2009 рр.

Під найбільший ризик підпадають такі сектори, як готельний бізнес, громадське харчування, обробна промисловість, роздрібна торгівля, комерційна й адміністративна діяльність.

Темпи зростання світового безробіття у 2020 р. багато в чому будуть залежати від подальшого розвитку подій і відповідних політичних заходів. Є велика ймовірність того, що на кінець року цей показник виявиться істотно вищим прогнозованих Міжнародною організацією праці [25].

Що стосується України, то із січня по вересень 2020 р. дефіцит національного бюджету України становив 81,725 млрд грн, що в чотири рази перевищує дефіцит за той самий період минулого року.

У жовтні МВФ опублікував прогноз світової економіки, у якому прогнозується зменшення валового внутрішнього продукту (далі – ВВП) в Україні на 7,2% у 2020 р. 7 грудня Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства оголосило, що воно оцінює зниження України ВВП у січні – жовтні 2020 р. на рівні 5,2% і прогнозує, що річний ВВП у 2020 р. скоротиться на 5%. За оцінками Національного банку України (далі – НБУ), три тижні блокування (січень 2021 р.) наступного року мають знизити річний ВВП України на 0,2% на рік.

Через пандемію COVID-19 Україна може зіткнутися з найгіршою рецесією за останні десятиліття, залишивши понад мільйони людей у бідності. UN OCHA в Україні повідомляє, що з початку пандемії більше 80% домогосподарств втратили дохід, а в понад 40% сімей принаймні один член

сім'ї втратив роботу. Хоча немає даних про Східну Україну, соціально-економічні наслідки пандемії в регіоні, що постраждав від конфлікту, будуть руйнівними [26].

За звітом Організації економічного співробітництва та розвитку в Україні, рівень безробіття в кінці 2019 р. становив понад 9% робочої сили, у 2-му кварталі 2020 р. – уже 9,9%, а потім знизився до 9,4% у 3-му кварталі. НБУ припускає, що менший приріст безробіття може бути частково зумовлений неформальною зайнятістю, а також поширенням дистанційної роботи в Україні, особливо серед великих компаній [27].

За висновками експертів, унаслідок різкого погіршення макроекономічних перспектив вплив пандемії на економіку України виявився «довшим та інтенсивнішим, ніж передбачалося», а сфера послуг зазнала більших збитків, ніж виробництво, сильніше постраждало на малому бізнесі, ніж на великому.

Отже, для всього світу вірус став новим джерелом збіднення, підсилив наявні чинники й обмежив здатність вразливих домогосподарств рятуватися від бідності та залишатися поза нею.

Відсутність узгоджених та скоординованих глобальних зусиль матиме значні економічні, соціальні та гуманітарні наслідки.

Не менш серйозних наслідків від пандемії зазнала і соціальна сфера. Локдауни вплинули на соціальну згуртованість, а також ставили під загрозу психічне здоров'я людей, а для багатьох – і особисту безпеку, посилили проблему нерівності статей [28].

Згідно з базою даних Global Health 50/50, чоловіки вмирають унаслідок COVID-19 набагато частіше, ніж жінки, у більшості країн, щодо яких є дані.

Станом на 30 листопада 2020 р. на чоловіків припадало понад три чверті смертей у Ємені, Бангладеш, Таїланді, Малаві та Нігерії, майже стільки ж в Афганістані та Пакистані. У Туреччині, Сербії, Киргизстані та Гонконгу цей показник становив приблизно 62%. Серед країн із найбільшою кількістю смертей від COVID-19 частка смертей чоловіків становила 64% в Індії та Мексиці, 58% у Бразилії та 54% у США. Дані із цієї ж бази свідчать про те, що рівень зараження в людей обох статей однаковий [29].

Однак із погляду соціальних наслідків 9 квітня 2020 р. Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерріш зазначив, що COVID-19 посилив проблему нерівності статей, жінки та дівчатка набагато сильніше відчували на собі її соціально-економічні наслідки. Генеральний секретар, зокрема, нагадав про те, що більшість медичних працівників – жінки, і в боротьбі з COVID-19 вони перебувають на передовій лінії. Водночас їхні зарплати й умови праці не відповідають тій ролі, яку вони відіграють [30].

Режим соціальної ізоляції, уведений у багатьох країнах для уповільнення поширення захворювання, посилив іншу, раніше наявну проблему – домашнє насильство. Фонд ООН у галузі народонаселення (UNFPA) 27 квітня 2020 р. повідомив про зростання на 20% випадків насильства з боку інтимних партнерів, що спостерігалось у усьому світі за три місяці карантину. Автори доповіді прогнозують ще мінімум 15 мільйонів випадків насильства з боку інтимних партнерів унаслідок соціальної ізоляції через COVID-19 [31].

За даними Офісу Генерального прокурора України, за останні місяці кількість кримінальних справ, пов'язаних із домашнім насильством, також майже подвоїлась. Звісно, дані не відображають повної картини, адже частина випадків не задокументовані, оскільки постраждалі далеко не завжди звертаються по допомогу через страх помсти [32].

У квітні 2020 р. представник ООН – Жінки в Україні заявив, що у країні спостерігається 30-відсоткове зростання кількості дзвінків на телефон довіри щодо домашнього насильства від початку загальнонаціонального карантину [33].

У цей же період Україна приєдналася до 123 країн, які підтримали заклик генерального секретаря ООН Антоніу Гутерріша щодо протидії ґендерному насильству в період COVID-19 (пандемія COVID-19 загострила проблему домашнього насильства) [34].

Крім того, Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерріш висловився за те, що будь-які державні плани відновлення економіки після COVID-19 повинні мати в центрі питання щодо рівності жінок [35].

Сучасна соціально-економічна ситуація змушує шукати приклади вирішення проблем в історичному досвіді, уроки з попередньої хвилі глобалізації, депресії та Світової війни на початку ХХ ст. Найчастіше дослідники звертаються до Кейнсіанської моделі, пропонують підсилити роль держави та її втручання в економіку [36].

Прихильники такого курсу вказують на необхідність мати національні стратегії розвитку, зокрема промислову та сільськогосподарську політику, регулювання фінансів – як внутрішніх, так і міжнародних. Пандемія показує, що для країн, як багатих, так і бідних, локалізоване виробництво не тільки менш вразливе (як в окремих країнах, так і в сукупному вираженні), але також матиме екологічні переваги і створить більш стійку роботу.

Із другого боку, не варто забувати про те, що світ вже є інтегрованим із широкими глобальними ланцюжками поставок, розподілом робочої сили та виробництва. Тому реконструкція світу після COVID-19 вимагає вивчення та дослідження різних варіантів та шляхів виходу із кризи, урахування їх у розробленні політики окремих країн, під час розроблення принципів світового порядку.

Розглянемо сценарії розвитку людської спільноти в посткарантинний період, запропоновані генеральним директором незалежного дослідницького та навчального центру Європейської конфедерації профспілок (ETUI) Філіпом Поше.

Перший сценарій передбачає варіант повернення до неоліберальної ортодоксії зі збереженням усіх викликів та проблем [37].

Другий сценарій – це китайський шлях, за яким відбувається рух до встановлення авторитарних режимів, які здійснюють моніторинг населення країни за допомогою нових засобів, заснованих на штучному інтелекті, з обмеженнями фундаментальних свобод в обмін на відчуття захисту.

Третій сценарій – це повернення до зростання економіки за будь-якою ціною, з необмеженим споживанням без урахування екології. Нагадуючи *Belle Époque*, це було б нічим іншим, як вечірною перед кінцем світу. У коротко- та середньостроковій перспективі це матиме позитивний вплив на загальноприйняті економічні показники (наприклад, ВВП), зменшить банкрутство та безробіття, але матиме серйозні наслідки в довгостроковій перспективі.

Четвертий сценарій передбачає прискорення екологічного переходу та швидке переосмислення нашої моделі зростання з поверненням до державних послуг, загальних благ та солідарності в основі економіки та соціальних справ. Успішним цей сценарій може бути за умови, коли декілька урядів та гравців громадянського суспільства підтримають Зелений курс, хоча перед урядами буде постійно стояти проблема високого рівня безробіття й економічної кризи.

У результаті проведеного аналізу даних сценаріїв можна зробити висновок, що останні мають як свої переваги, так і ризики. Усе буде залежати від того, які перспективи оберуть для себе уряди (коротко- чи довгострокові), а також їхньої спроможності до часткового переміщення виробничих ланцюгів та певного екологічного протекціонізму; відіграватиме роль також і наявність усвідомлення необхідності перемоги кооперативного протекціонізму, а не затвердження ідеї антагоністичного протекціонізму (перемога над іншими).

Рохіт Талвар, футурист, стратег та генеральний директор Fast Future із групою дослідників запропонували ще кілька сценаріїв життя після пандемії [38].

Перший сценарій спочатку передбачав повільний і болісний кінець глобального світу. За цим сценарієм великі країни, як-от США, не здатні контролювати ситуацію щодо високого рівня смертності та нових хвиль зараження. Оскільки країни бояться відкрити свої кордони для відвідувачів із заражених країн, це заважає внутрішньому відновленню та світовій торгівлі. Найбільшою кризи зазнають країни, що розвиваються. Але ситуація з винаходом вакцини надала надію на більш позитивне вирішення цього сценарію: автори прогнозують, що країни, які орієнтувалися на національні інтереси і є внутрішньозосередженими, визнають, що ця глобальна проблема потребує глобального вирішення. Поступово будуть створені коаліції великих держав, групувань країн, установ, глобального бізнесу, меценатів і агентів соціальних змін, які досягають згоди щодо нового плану відновлення. Зрештою, розробляється нова програма економічних, соціальних, екологічних та державних реформ, яка узгоджується з багатшими країнами, виконує роль тренера, наставника та спонсора для тих, хто найбільше потребує допомоги та реформ.

Наступний сценарій описує загострення розбіжностей та посилення нерівності усередині країн та між країнами через доступ до вакцини. За цим сценарієм першими доступ до вакцини отримають багаті країни, а всередині країн – представники заможних та середніх верств населення. Щодо бідніших верств населення, що проживають в нетрях чи густонаселених районах та мають більший ризик зараження, уряди вживають суворих заходів фізичного дистанціювання. У країнах, що розвиваються, уряди фактично відгороджують бідніші верстви населення від решти суспільства і залишають їх на милість природи. Глобальні лідери наполягають на підтримці тих, хто відіграє важливу роль у відновленні економіки. Це дозволить швидко відновити роботу окремих галузей економіки, а мисливці за інвестиціями забирають невдалий бізнес за вигідними цінами.

За третім сценарієм велика кількість економік реагує на тиск громадськості та віддає пріоритет охороні здоров'я перед економічним відновленням. Державні ресурси спрямовані на прискорення програм тестування, лікування та вакцинації. Накази про блокування закриваються повільно, а захисні заходи застосовуються до підприємств та громадського транспорту. Бари, ресторани, кіно-театри та готелі зачинені. У такому разі економічне відновлення відбувається набагато повільніше, але в підсумку відчувається більш стійким та інклюзивним через збільшення впевненості в тому, що вірус перебуває під більшим контролем.

Четвертий сценарій зображує світ, де владні особи визнають, що є можливість впроваджувати інновації та трансформуватися у відповідь на пандемію. Поряд із прискореними пошуками масових випробувань, лікування та вакцинації обраним шляхом уперед стає глобальна регенерація навколо Цілей сталого розвитку. Поряд із відновлювальними інвестиціями уряду також прагнуть співпрацювати над вирішенням проблем найслабших країн. Наука і технології займають центральне місце в новому порядку, денному з акцентом на те, щоб кожна країна мала місцеві можливості в таких різноманітних галузях, як вертикальне землеробство, синтетична біологія як засіб підвищення стійкості в майбутньому. Гарантовані основні доходи та послуги використовуються як тимчасові заходи для підтримки тих, хто цього потребує, під час їх переходу та вивчення навичок, що дозволяють їм створювати нові можливості працевлаштування. Це далеко не ідеальний світ, і досягти Цілей сталого розвитку остаточно неможливо, але багато країн беруть на озброєння програму, орієнтовану на майбутнє, і переваги згодом починають проявлятися.

Отже, під час розроблення сценаріїв групи Рохіта Талвара автори спиралися на чинники, що пов'язані з динамікою розвитку пандемії та варіантами економічного відновлення, з урахуванням наявності нерівності країн світу, стану розвитку системи охорони здоров'я, політики, бізнесу, настроїв споживачів, соціально-демографічних, науково-технічних і екологічних складників.

Отже, розроблені сценарії подальшого розвитку країн у посткарантинний період дають можливість замислитися про можливі шляхи розвитку країн у майбутньому та наслідки вибору того чи іншого сценарію у близько-, середньо- та довгостроковій перспективі.

Автори поданих сценаріїв не відмовляються від глобалізму, визнають значення глобальних міжнародних організацій, прогнозують створення глобального дорадчого форуму з метою оцінки впливу поточної кризи та розроблення заходів для збалансованого, стійкого та всеохоплюючого відновлення.

Аналогічним чином на національному рівні мають бути скликані такі форуми, щоб об'єднати державні органи влади, місцеві органи влади, громадські організації та науковців, щоб розробити шлях виходу із цієї кризи та створити основу для спільного процвітання.

Висновки. Отже, як бачимо, імовірність песимістичних чи оптимістичних сценаріїв після глобальної кризи для окремо взятої країни залежить від низки чинників, насамперед від успіху в боротьбі із кризою, що виникла чи загострилася внаслідок COVID-19.

Досвід COVID-19 показує, що країни, які мали більший прогрес у досягненні сталого розвитку, змогли краще впоратися з наслідками COVID-19.

Спираючись на економічні відповіді на COVID-19, для підтримки зайнятості та доходів багато урядів застосовували та застосовують монетарну політику, спрямовану на введення ліквідності у фінансову систему.

Натомість багато ж країн, що розвиваються, зіткнулись з обмежуючим фіскальним простором та потребують додаткової зовнішньої допомоги, зокрема і зменшення боргу для здійснення такої політики.

Заходи соціального захисту будуть і надалі слугувати автоматичними стабілізаторами економічних спадів. Готуючись до кращого стримування можливих майбутніх хвиль COVID-19 та пом'якшення їхніх несприятливих наслідків, політики мають стояти на більш твердих позиціях досягнення сталого розвитку після пандемії. В умовах слабких темпів зростання ВВП буде необхідним більш справедливий розподіл доходів для запобігання зростанню бідності, голоду й інших матеріальних труднощів. Ухвалення цієї політики може допомогти країнам уникнути песимістичного сценарію розвитку країн у посткарантинний період.

Одним із важливих уроків досвіду COVID-19 є те, що навіть країни з низьким рівнем доходу не можуть ігнорувати питання створення надійних універсальних систем охорони здоров'я та соціального захисту [39].

Політика, яка може допомогти країнам вийти на траєкторію оптимістичного сценарію щодо цілей охорони здоров'я, включає: збільшення державних витрат на сектор охорони здоров'я; акцентування уваги на первинному та профілактичному медичному обслуговуванні; забезпечення гігієнічних житлово-побутових умов для всіх (замість того, щоб пасивно спостерігати, як велика кількість сільських мігрантів потрапляють у міські нетрі); забезпечення можливості системи охорони здоров'я адекватно діяти проти майбутніх епідемій; забезпечення доступного медичного обслуговування для всіх, зокрема й тих, хто живе у віддалених та важкодоступних районах.

Наступним кроком для урядів є необхідність вдосконалювати систему управління шляхом забезпечення: ефективного спілкування із громадами та прозорості; залучення зацікавлених сторін; підзвітності та боротьби з корупцією; ефективної координації між підрозділами урядів та розумного використання технологій [40].

Питання, які треба вирішувати в економічній сфері, такі: модернізація світової торгівлі, сприяння місцевому виробництву товарів першої необхідності, ефективне регулювання ланцюгів поставок та глобальних корпорацій, захист добробуту робітників, ефективні заходи щодо подолання глобальної нерівності [41].

Для соціальної сфери актуальними будуть питання створення надійних універсальних систем охорони здоров'я та соціального захисту

Автор не ставила завданням статті окреслити реальну програму дій та змін, оскільки ці питання є предметом постійного обговорення як на рівні управління національними державами, так і на рівні міжнародних організацій. Проте держави мають переосмислити соціальний договір, поставити питання екологічної стійкості, справедливості та гуманітарної солідарності в основу програми реконструкції й оновлення державної політики в посткарантинний період.

Moisieienko L. Society in the realities of the pandemic: challenges and scenarios for further development of countries in the post-quarantine period

The article presents an analysis of the unprecedented humanitarian crisis that arose as a result of COVID-19, and affected such important areas for society as health care, economics and labor relations. The purpose of the article was to analyze the challenges facing the world community through COVID-19, to describe the scenarios for further development of society in the post-quarantine period and to identify ways to solve the problems caused by the pandemic. The author did not set the task to outline a real program of action and change. These key issues are the subject of constant discussion. States still have the opportunity to rethink the social contract, placing environmental sustainability, justice and humanitarian solidarity at the heart of the post-quarantine reconstruction and renewal program.

It is shown that the humanitarian crisis has been complicated by the instability of the economic situation, growing inequality and instability, both domestically and internationally, which threatens to increase social protests and dismantle the usual ways. It has been shown that policies aimed at denationalizing the economy, supporting large capital, reducing budget spending on social programs, and establishing the dominance of transnational corporations have failed to respond adequately to the challenges of the pandemic, and have exposed large-scale problems a single person.

The problems that arose as a result of COVID-19 and affected international institutions were analyzed; were caused by vulnerability and unpreparedness for a health pandemic; have led to growing socio-economic inequality both within countries and internationally; exacerbated food security issues for developing countries; gender issues, labor relations issues, etc. It is shown that the principles of neo-liberalism, on which the developed countries of Europe and America have been based for the last 70 years, were questioned, which actualized the search for models, scenarios and ways of further development of individual states and the world community as a whole. The article presents scenarios for further development of states in the post-quarantine period. These scenarios range from the preservation of the principles of neo-liberalism to the spread of left-wing models of social development. In addition, the article identifies conditions that can help countries embark on the trajectory of an optimistic scenario.

Key words: COVID-19, neo-liberalism, globalism, "borderline situation", Keynesian policy.

Література:

1. Печеранський І. Критика неоліберальної політичної моделі та неоконсервативна перспектива України у XXI ст. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2016. Вип. 30. С. 22–29.
2. Ясперс К. Філософія. Москва : Канон+. Т. 2 : Просвітлення екзистенції. 2011
3. Долбнева Д. Вплив COVID-19 на економіку країн світу. *Світова економіка та міжнародні відносини*. URL: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2020-1_0-pages-20_26.pdf.
4. Возняк Г., Жеребило І. Мінливість економіки в умовах пандемії: фінансово-економічні наслідки для країни та територіальних громад. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/607-Article%20Text-872-1-10-20200927.pdf>.
5. Білик О. Вплив пандемії на трансформацію соціального ризику. *Право та державне управління*. 2020. № 3. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2020/26.pdf.
6. Трохименко О. Пандемія COVID-19 в Україні: «несподіванка» чи випробування на міцність. *Стратегія сталого розвитку України – 2030*. 2020. № 5. С. 7–12. URL: http://nbuviap.gov.ua/images/praktuka_susp_peretvoren/2020/5.pdf.

7. Executive Order on An America-First Healthcare Plan. URL: <https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/executive-order-america-first-healthcare-plan/>.
8. EU should avoid “Europe First” approach, German FM says. URL: <https://www.euractiv.com/section/global-europe/news/eu-should-avoid-europe-first-approach-german-fm-says/>.
9. The COVID-19 pandemic: Lessons on building more equal and sustainable societies / Kristin van Barneveld et al. DOI: 10.1177/1035304620927107.
10. Levin J. Peter, Gebbie N. Eric, Qureshi Kristine. Can the Health-Care System Meet the Challenge of Pandemic Flu? Planning, Ethical, and Workforce Considerations. *Public Health Reports*. 2007. Vol. 122. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/003335490712200503>.
11. What happens when the private sector plans hospital services for the NHS: three case studies under the private finance initiative / A. Pollock et al. *BMJ*. 1997. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2126590/pdf/9154034.pdf>.
12. Evidence informing the UK’s COVID-19 public health response must be transparent / N. Alwan et al. 2020. URL: <https://europepmc.org/articles/pmc7270644/bin/mmc1.pdf>.
13. COVID-19 – crisis in Ukraine. URL: <https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/eastern-partners/COVID-19-CRISIS-IN-KRAINE.pdf>.
14. США розривають відносини з BOO3. URL: <https://www.Radio svoboda.org/a/news-ssha-tramp-vooz-rozryv-vidnosyn/30642374.html>.
15. Research Statistics Data and Systems. Statistics Trends and Reports. National Health Expend Data. National Health Accounts Historical. URL: <https://www.cms.gov>.
16. Mahbubani, Can the World Health Organization be rejuvenated? URL: <https://mahbubani.net/2020/03/17/can-the-world-health-organization-be-rejuvenated/>.
17. Карта COVID-19. URL: <https://news.google.com/covid19/map?hl=ru&mid=%2Fm%2F02j71&gl=RU&ceid=RU%3Aru>.
18. World Health Organization. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/9789241580496>.
19. Нерівність у доходах зросла практично в усьому світі за останні десятиліття. *Інтерфакс-Україна*. 12.2017. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/470022.html>.
20. World Economic Situation and Prospects 2020. URL: <https://www.un.org/development/desa/dpad/publication/world-economic-situation-and-prospects-2020/>.
21. Sumner Andy, Hoy Chris, Ortiz-Juarez Eduardo. Estimates of the impact of COVID-19 on global poverty United Nations University World Institute for Development Economics Research. URL: https://www.researchgate.net/publication/340456156_Estimates_of_the_impact_of_COVID-19_on_global_poverty.
22. ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. URL: https://www.ilo.org/global/topics/coronavirus/impacts-and-responses/WCMS_749399/lang--en/index.htm.
23. Coronavirus pandemic “will cause famine of biblical proportions”. URL: <https://www.theguardian.com/global-development/2020/apr/21/coronavirus-pandemic-will-cause-famine-of-biblical-proportions?fbclid=IwAR0jW4yyBguSLcdifKgbXgAVgRPYSZASDFhEhhOIXm7jEUIqbjv910NzwkA>.
24. The COVID-19 sex-disaggregated data tracker december update report URL: <https://globalhealth5050.org/the-sex-gender-and-covid-19-project/dataset/>.
25. Глава ООН: пандемія коронавірусу усугубила проблему гендерного нерівності. URL: <https://news.un.org/ru/story/2020/08/1384802>.
26. Impact of the COVID-19 Pandemic on Family Planning and Ending Gender-based Violence, Female Genital Mutilation and Child Marriage. URL: https://www.unfpa.org/sites/default/files/resource-pdf/COVID-19_impact_brief_for_UNFPA_24_April_2020_1.pdf.
27. Пандемія COVID-19 загострила проблему домашнього насильства. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/blog/2020/dafina-gercheva--covid-19-pandemic-puts-spotlight-on-domestic-vi.html>.
28. ООН занепокоєна сплеском домашнього насильства в період пандемії. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3002481-oon-zanepokoena-spleskom-domasnogo-nasilstva-v-period-pandemii.html>.
29. Глава ООН: пандемія коронавірусу усугубила проблему гендерного нерівності. URL: <https://news.un.org/ru/story/2020/08/1384802>.
30. Maynard John Keynes. National Self-Sufficiency. *The Yale Review*. June 1933. Vol. 22. № 4. P. 755–769. URL: <https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/interwar/keynes.htm>.
31. Four scenarios for Europe’s future after the crisis by Philippe Pochet on 30’t April 2020. URL: <https://www.socialeurope.eu/four-scenarios-for-europes-future-after-the-crisis>.
32. Scenarios for a post-pandemic world. URL: <https://www.maddyness.com/uk/2020/07/02/scenarios-for-a-post-pandemic-world/>.
33. Sustainable Development Outlook 2020: Achieving SDGs in the wake of COVID-19 : Scenarios for policymakers. URL: <https://www.un.org/development/desa/dpad/publication/sustainable-development-outlook-2020-achieving-sdgs-in-the-wake-of-covid-19-scenarios-for-policymakers/>.

РЕСУРСНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ АДАПТАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕСЕЛЕНИХ ОСІБ У ПРИЙМАЮЧИХ ГРОМАДАХ УКРАЇНИ

Погуляйло Т. О.,

аспірантка відділу соціальних експертиз

Інституту соціології Національної академії наук України

ORCID ID: 0000-0002-6608-4556

У статті розглядаються останні шість років в Україні, які насичені подіями, що призвели до масового переселення жителів Криму та Сходу до інших регіонів нашої країни. Кожен 29-й житель України змушений був залишити рідний дім і шукати безпечнішого місця. Однією з важливих проблем, що супроводжують внутрішньо переміщених осіб, є їхня адаптація у громадах, що приймають. Метою даної роботи було застосування ресурсного підходу в дослідженні цієї проблеми. Для досягнення мети застосовували методологію статистичного аналізу даних, отриманих Національною системою моніторингу ситуації із внутрішньо переміщеними особами. Для дослідження за основні ресурси, які можуть сприяти адаптації переселених осіб, вибрали чотири групи: особисті, матеріальні, соціальні та культурні. Розглянули, які із цих видів ресурсів мали мігранти до переїзду в нові місця проживання, які з ресурсів забезпечили громади, що приймають. Також дослідили, які з ресурсів могли вплинути на адаптацію внутрішньо переміщених осіб. Виявили, що такі особисті ресурси внутрішньо переселених осіб, як вік, стать, освіта, професія, відіграють важливу роль у процесі адаптації. Так, з'ясували, що найважче адаптуються на нових місцях проживання люди похилого віку або ж самотні люди, що не мають підтримки сім'ї та родичів. А такий культурний ресурс, як мова переселенців, може впливати на вибір регіону подальшого проживання, поряд із такими соціальними ресурсами, як, наприклад, освітні заклади, або ж із такими матеріальними ресурсами, як робочі місця. Для людей з інвалідністю та людей похилого віку важливими для їхньої адаптації є такі соціальні ресурси, як медичні заклади. Результати, отримані в роботі, мають наукову і практичну цінність для науковців галузей: соціології, психології, права. Крім того, застосований ресурсний підхід дозволяє правильно зробити акценти всім, хто намагається полегшити процес адаптації внутрішньо переміщеним особам: соціальним працівникам, юристам, політикам, громадським організаціям, волонтерам, запобігти ситуаціям, коли біженці з бойових точок так і не змогли адаптуватися в нових громадах і змушені, попри загрозу, повернутися у свої рідні оселі.

Ключові слова: внутрішньо переміщена особа (ВПО), проблеми, міграція, біженець, військовий конфлікт, приймаюча територіальна громада, адаптація, інтеграція, ресурс, Україна.

Постановка проблеми. Згідно з даними ООН у 2019 р. у світі налічувалося приблизно 45,7 мільйонів внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), тільки 5,3 мільйонів ВПО повернулися в рідні домівки, іноді попри наявність ризику. До найнебезпечніших для життя людей точок планети належать: Демократична Республіка Конго, Сирія, Венесуела, Йемен та інші. У 2019 р. зазнав вимушеного переселення кожен 97-й житель світу. За останні півтора десяти років це число значно зросло. Так, у 2010 р. кожен 159-й, а у 2005 р. кожен 174-й мешканець планети змушений був змінити місце проживання під дією природних, техногенних чи військових загроз.

Україна у 2010–2019 рр. зайняла п'яту позицію у світі серед країн, що є джерелами нових заяв про надання притулку. Звісно, причиною цього, зокрема, є події, які відбуваються в Україні із 2014 р. Окупація Криму та Сходу України зробила ці регіони небезпечними для проживання. Мільйони людей вимушені залишати свої рідні домівки і шукати порятунку в нових місцях. Так, станом на липень 2020 р. в Україні мали статус внутрішньо переміщених з окупованих територій 1 448 615 осіб.

Майже 1,5 мільйони осіб, які втратили житло, джерело доходу, іноді близьких людей, змушені пристосовуватися до нових умов життя. У реаліях сьогодення процес адаптації внутрішньо переселених осіб є досить гострою проблемою, над вирішенням якої працюють науковці та фахівці в галузях психології, охорони здоров'я, соціології, права тощо.

У сучасній міжнародній та вітчизняній науковій літературі є багато праць, присвячених дослідженню питань ВПО. Їх систематизацію здійснювали М. Логвинова [5] й О. Проценко [13].

Формулюванням основних понять, застосовуваних до ВПО, цікавилися О. Бардінов і А. Бардінова [2]. О.О. Проценко вивчає наявні міжнародні теорії дослідження феномену внутрішніх переселень та розробляє нові теорії, спираючись на вітчизняний досвід [13].

Вплив ВПО на ринок праці громад, що приймають, та шанси їх працевлаштування в нових місцях проживання аналізували М. Блудова, В. Рибалко, О. Макарова, У. Садова, О. Риндзак, Н. Андрушин, С. Харабуга, К. Ніколаєць.

Житловим питанням, із якими стикаються ВПО, свої дослідження присвятили Т. Гнатюк, М. Авдєєва, А. Капліна, Г. Виноградова, І. Данилова, М. Кобець.

Соціальними питаннями, зокрема, питаннями соціального захисту та соціальної адаптації цікавилися Т. Семигіна, Н. Гусак, С. Трухан, П. Фугело, К. Бориченко, І. Леонова, О. Риндзак, М. Пархоменко, О. Зінченко, О. Балуська, Н. Никифорова, Н. Мазіна, Н. Скок, М. Філяк, Ю. Завадовська, Т. Алексєєва, І. Бойко, Л. Волошина, С. Гура, О. Мороз, В. Цибулько, Г. Солдатова, Л. Шайгерова, В. Гриценко, Т. Донських. Питанню адаптації дітей із сімей вимушених переселенців присвятила свою роботу О. Блинова [3].

Ресурсний потенціал ВПО досліджували О. Балуська, Н. Никифорова [1] й О. Новікова, Л. Шамілева [9], які розглядали ВПО як ресурс розвитку територіальних громад, що приймають, і акцентували увагу на позитивному впливі ресурсу ВПО на розвиток економіки, підприємницького та трудового потенціалу регіонів, які їх приймають.

Але, незважаючи на достатню кількість проведених досліджень, питання адаптації внутрішньо переміщених осіб залишається відкритим та потребує більш детального аналізу, щоб у подальшому полегшити життя та допомогти цим людям.

Методика досліджень. У роботі використано методологію вторинного соціологічного статистичного аналізу даних, отриманих завдяки підходу використання матриці відстеження переміщень, розробленого Міжнародною організацією з міграції, профінансованого Бюро у справах населення, біженців та міграції Департаменту США, опублікованих у звітах Національної системи моніторингу ситуації із внутрішньо переміщеними особами в червні 2019 та 2020 рр., а також особистого анкетування, яке проходило із 2018 по 2020 рр.

Виклад основного матеріалу. Термін «ВПО» має різні трактування, оскільки використовується в галузях антропології, демографії, економіки, медицини, психології, права, соціології тощо. Наведено загальне поняття: внутрішньо переміщеними називаються особи, які мігрували в межах країни, унаслідок виникнення ризику насильства, загрози життю в місцях їхнього постійного проживання.

Поняттю «адаптація» також присвячено низку робіт. Унаслідок чого воно теж має різні трактування, залежно від галузі, у якій його використовують. С. Ніколаєнко наводить аналіз поглядів і тлумачень поняття «адаптація» відомих психологів, як-от З. Фрейд, К. Юнг, Є. Торндайк, Є. Толмен, Т. Цигульська [8].

У даній роботі приймемо визначення поняття «адаптація», яке найбільше його характеризує з погляду соціології. Адаптація – це процес взаємодії людини з іншими людьми, що має бути зрозумілим для всіх суб'єктів взаємодії і включати в себе підлаштування їх до правил і норм, що існують.

Стосовно дослідження процесів адаптації є два підходи: соціокультурний та ресурсний. Соціокультурний підхід передбачає дослідження процесу асиміляції ВПО в нове соціальне середовище з іншою культурою, або ж процесу виникнення мультикультурного соціального середовища, тобто мирного співіснування носіїв кількох культур на одній територіальній одиниці. Останнім часом соціокультурний підхід застосовується нечасто [11].

У даній роботі застосували ресурсний підхід у дослідженні адаптації ВПО в регіонах України. Розглядали чотири види ресурсів, які виділили у своїй роботі науковці А. Путінцев, Ю. Пащенко [11]: особисті, матеріальні, соціальні та культурні. Їх перелік та поділ за видами подано на рис. 1.

Ресурси ВПО			
Особисті:	Матеріальні:	Соціальні:	Культурні:
– стать; – вік; – освіта; – професія.	– житло; – джерело доходів; – заощадження; – транспорт.	– підтримка сім'ї; – мед. обслуговування; – освітні заклади.	– мова.

Рис. 1. Ресурси, які впливають на адаптацію ВПО

Розглянемо кожну групу ресурсів окремо.

1. Особисті ресурси.

До особистих ресурсів, що характеризують соціальний досвід і можуть впливати на адаптацію, варто віднести, зокрема, ґендерну приналежність та вік. Згідно зі статистичними даними звіту Національної системи моніторингу ситуації із внутрішньо переміщеними особами, опублікованого в червні 2020 р. [7], серед усіх ВПО жінки становили 58%. З них 5% – дівчатка до 4 років, 17% – жіноче населення віком 5–17 років, 19% – 18–34 роки, 36% – від 35 до 59 років, 23% – жінки, яким уже виповнилося 60 та більше. Серед усіх чоловіків, які мають статус ВПО, молодші 4 років 5%, віком від 5 до 17 років – 24%, від 18 до 34 років – 18%, від 35 до 59 – 37%, старших за 60 – 16%.

Яким чином ґендерна приналежність може впливати на адаптацію ВПО, розглянула у своїй роботі [4] Е. Зейтуллаєва. У результаті проведеного опитування серед ВПО обох статей отримала закономірність між відповідями на запитання і ґендерною приналежністю, із чого зробила висновки про різницю у процесі адаптації чоловіків і жінок ВПО. Так, жінки частіше зазнають погіршення психологічного стану, погіршення стану здоров'я, погіршення матеріального стану, ніж чоловіки. Жінкам частіше бракує поруч родичів та друзів. Частіше, ніж чоловіки, жінки вказують на погіршення сімейних стосунків. Чоловіки частіше, ніж жінки, вказують на проблеми, що виникли у процесі реєстрації за місцем проживання, відчують брак знань в області законодавства, яке безпосередньо стосується ВПО. Також у чоловіків та жінок різні джерела допомоги. Чоловіки більше довіряють місцевим мешканцям, керівництву організацій, у яких вони працюють, а також адміністрації та службі соціального захисту громади, що приймає, Міністерству з питань ТОК та ВПО. Жінки, у свою чергу, більше довіряють Міграційній службі, службі зайнятості, іншим ВПО. Загалом жінки емоційніше проходять процес адаптації у громадах, що приймають. Вони частіше звертаються по допомогу, частіше конфліктують із представниками служб, що виступають джерелами допомоги.

Звісно, вікова неоднорідність ВПО створює проблеми в їхній адаптації, оскільки різні вікові групи мають різні потреби, для забезпечення яких необхідно залучення різних соціальних інститутів. Як показують статистичні дані, серед тих ВПО, які так і не змогли адаптуватися у громадах, що приймають, і повернулися до рідних домівок, більшість (64%) становлять люди, старші 65 років.

Оскільки основна частина (55%) ВПО як жіночої, так і чоловічої статі особи працездатного віку від 18 до 59 років, то важливим особистісним ресурсом, крім віку та статі, є конкурентоспроможність ВПО на ринку праці в місцях їхнього переселення, що дозволяє вирішити питання зайнятості та знаходження джерел доходів. На неї впливають рівень освіти і фах.

Так, за статистичними даними, станом на червень 2019 р. [6] повну вищу освіту мали 35% голів домогосподарств ВПО, базову вищу освіту – 13%, неповну вищу освіту – 10%, професійно-технічну освіту – 24%, повну загальну середню освіту – 11%, базову загальну середню освіту – 2%. Що стосується фаху, то найпопулярніші у ВПО професії сфери послуг (26%), а до переселення 6% ВПО реалізовували себе в інших галузях. Торгівлю обрали 17% ВПО, що на 2% менше, ніж до переселення. Хоча до сфери державного управління залучено на 2% ВПО більше, ніж до переселення, – 13%. У сфері освіти спостерігається стабільність кадрового складу (11% до і після переселення). Найбільшого дискомфорту, пов'язаного зі зміною професії в разі зміни місця проживання, зазнали працівники промисловості. Так, 8% ВПО довелося перекваліфіковуватися, оскільки до переселення 18% ВПО були задіяні в цій сфері, а після переселення лише 10%. Більш стабільні сфери охорони здоров'я (до переселення – 6%, після – 5%), транспорту (до – 4%, після – 5%), будівництва (до – 3%, після – 4%), сільського господарства (до і після – 2%).

Про рівень адаптованості за показником працевлаштування свідчать такі показники: на квітень – червень 2020 р. працювали 56% ВПО, що на 11% нижче, ніж загальна цифра по Україні, а також на 17% нижча, ніж була у ВПО до їхнього вимушеного переселення. Тобто ще 17% ВПО, які до переселення працювали, після переселення не змогли працевлаштуватися. Крім того, тут відіграє вагому роль також ґендерний ресурс, оскільки серед осіб, що змогли знайти роботу у громадах, що приймають, 72% чоловіків, а жінок значно менше, лише 50%.

Що ж стосується розподілу працевлаштованих за місцями їх поселень, то найвищі показники має м. Київ. Тут, у 2020 р. мали роботу 74% з усіх ВПО, які там мешкають [7].

Як показали опитування, проведені під час анкетування, серед ВПО існують такі, що не працюють і не шукають роботу, хоча вони працездатного віку і не мають інвалідності (2%). 14% зайняті веденням домогосподарства та вихованням дітей, 4% не можуть працювати через інвалідність, а 24% становлять пенсіонери.

Попри існування бодай якогось місця роботи і джерела доходу, згідно із проведеним анкетуванням, більшість ВПО незадоволені низьким рівнем заробітної плати на новому місці роботи, відсутністю вакансій відповідно до кваліфікації шукача роботи. Тому розраховують на перекваліфікацію або ж відкриття власної справи.

2. Матеріальні ресурси.

Однією із груп матеріальних ресурсів, необхідних для адаптації ВПО, є джерела доходів. Основним джерелом доходів серед 61% домогосподарств ВПО є заробітна плата. Але залишається значна кількість домогосподарств, у яких основним джерелом доходів є державна допомога ВПО, гарантована законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». 38% домогосподарств ВПО за джерело доходу мають пенсію за віком або вислугою. До 7% домогосподарств ВПО розраховують на допомогу родичів або ж задовольняються тимчасовими заробітками, або отримують соціальну пенсію чи пенсію за інвалідність. Водночас на одну особу ВПО в середньому припадає дохід 3 350 грн на місяць.

У процесі адаптації частина ВПО змушені використовувати ще один вид матеріальних ресурсів, а саме заощадження. Так, згідно з опитуваннями, 40% ВПО витратили свої заощадження, 5% продали своє майно, 2% продали свої транспортні засоби.

Крім того, матеріальним ресурсом, що сприяє адаптації людини, є наявність житла на новому місці її проживання. Тільки 11% серед усіх ВПО мають власну житлову площу, орендують – 55%, 17% проживають у родичів, 5% мають житло в гуртожитках, 2% – у центрах, спеціально створених для тимчасового розселення переміщених осіб. Відсутність власного житла, на думку більше, ніж третини переселених осіб, є першочерговою проблемою на шляху до їхньої адаптації у громадах, що приймають [6].

3. Соціальні ресурси.

Одним із соціальних ресурсів, що має вплив на адаптацію ВПО у громадах, що приймають, є підтримка сім'ї, яка має бути нерозділена, а також близьких родичів. Відповідно до аналізу даних звіту Національної системи моніторингу [7], приблизно 25% ВПО проживають у місцях, куди вони переселилися без родини. Загалом по Україні ця цифра дещо нижча – 19%. Така різниця може свідчити про те, що частину сімей розділила лінія розмежування, що не сприяє швидкій та цілковитій адаптації переселених осіб. Найбільшу частину (35%) становлять домогосподарства ВПО, у яких проживають по 2 особи. По троє живуть у 22% домогосподарств ВПО, а по четверо – 18%. У результаті проведеного аналізу тільки цього соціального ресурсу (підтримка сім'ї) можна стверджувати, що з 19% ВПО, які станом на червень 2020 р. повернулися в рідні домівки, майже половина (47%) – це домогосподарства ВПО, у яких проживає тільки одна особа. На противагу 11%, які налічують більше 2-х осіб. Отже, однією із причин того, що майже половина ВПО, що повернулися із громад, що приймають, не змогли адаптуватися в нових місцях проживання, була відсутність підтримки сім'ї.

Також для адаптації у громаді, що приймає, необхідною умовою є задоволення основних потреб. І йдеться не тільки про матеріальні блага, як-от наявність житла, коштів на харчування та речей першої необхідності, а і про доступність медичного обслуговування, наявність освітніх закладів, комунікації.

Сім'ї, у яких є діти, а це, згідно зі статистичними даними, 40% домогосподарств ВПО, особливо переймаються доступністю закладів освіти, якістю надання освітніх послуг. Проведений аналіз статистичних даних, поданих в Інформаційно-статистичному бюлетені результатів діяльності галузі освіти у 2017/2018 н. р. «Освіта в Україні: базові індикатори» [10], показав, що ВПО мігрували в місця, де більша насиченість учнями шкіл, ніж була в їхніх рідних містах, проте рівень підготовки в них вищий, ніж у школах на батьківщині (див. табл. 1).

А ті домогосподарства, які мають у своєму складі осіб з інвалідністю, їх 14% серед усіх домогосподарств ВПО, переймаються наявністю та доступністю медичного обслуговування в місцях їхньої локації. Як свідчать опитування, понад 80% ВПО підтвердили існування аптек, лікарень, амбулаторій та пунктів невідкладної допомоги у громадах, що приймають.

Відчуття безпеки займає другу позицію в піраміді потреб А. Маслоу, тому для повноцінної адаптації є важливим компонентом. 88% ВПО повідомили про те, що в новому місці проживання почувують себе в цілковитій безпеці.

4. Культурні ресурси.

До культурних ресурсів можна віднести мову, релігію, традиції тощо. Згідно з переписом населення 2001 р. [12], у Донецькій та Луганській областях, а також в Автономній Республіці Крим розподіл за мовою був таким: у Луганській області рідною мовою вважали українську лише 30% населення, а 68,8% – російську. У Донецькій області рідною вважали українську мову 24,1%, а російську – 74,9%. У Криму за рідну мову обирали українську 10% населення, російську – 76,6%, кримськотатарську – 11,3%.

У результаті проведеного аналізу тільки одного культурного ресурсу особистості – мови можна зробити висновок, що найскладніше адаптуватися ВПО з Автономної Республіки Крим, які за рідну мову вважають кримськотатарську, оскільки в Україні в жодній області немає населення, що вважає цю мову рідною, лише в Херсонській області 0,1% місцевого населення є носіями кримськотатарської

мови. Стосовно ВПО, що рідною мовою вважають російську, то найсприятливіші умови для їхньої адаптації в Запорізькій, Одеській і Харківській областях (більше 40% місцевого населення є носіями російської мови), Дніпропетровській, Миколаївській, Херсонській областях та в Києві (від 31,9 до 25%). Зі статистичних даних, отриманих зі звіту Національної системи моніторингу ситуації із внутрішньо переміщеними особами, станом на червень 2020 р. найбільша кількість ВПО оселилися в Донецькій та Луганській областях (510 861 та 280 520 відповідно). Третій за чисельністю ВПО Київ (160 036). У Харківській обл. кількість ВПО становить 134 335, у Дніпропетровській – 71 277, Київській – 63 267, Запорізькій – 56 107, Одеській – 37 621.

Процес адаптації переселених осіб складається з кількох етапів:

- 1) оптимістичний настрій із надією на безпечне майбутнє;
- 2) поява депресії та розчарування внаслідок зростання негативного впливу оточення;
- 3) пік безпорадності; бажання змінити місце проживання;
- 4) поява відчуття інтегрованості до нового середовища;
- 5) цілкова адаптація.

Згідно зі статистикою, 82% ВПО проживають на одному місці більше 3-х років. Це може свідчити про те, що початкові три етапи адаптації вже пройдено.

Таблиця 1

Рівень наявності ресурсів, необхідних для адаптації ВПО у громадах України, що приймають

Житло				
Власне	Орендоване	У родичів	Гуртожитки	Центри для ВПО
11%	55%	17%	5%	2%
Джерела доходів				
Заробітна плата	Пенсія	Державна допомога ВПО	Соціальна допомога	Нерегулярний заробіток
61%	38%	51%	18%	7%
Медичне обслуговування				
Аптеки	Амбулаторії	Пункти невідкладної допомоги	Районні лікарні, поліклініки	
94%	80%	82%	87%	
Освітні заклади				
Наповненість шкіл	м. Київ	Дніпропетровська та Харківська обл.	Одеська, Донецька, Запорізька, Київська, Кіровоградська обл.	Херсонська, Рівненська, Закарпатська, Чернівецька, Миколаївська, Львівська обл.
	588 учнів	345 та 310 учнів	299–267 учнів	245–213 учнів
Найкращі результати на всеукраїнських олімпіадах (командний рейтинговий бал)	Харківська обл. (2,39)	Український фізико-математичний ліцей Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1,83)	м. Київ (1,79)	Львівська та Черкаська обл. (по 1,55)
Транспорт				
% ВПО, незадоволених транспортною доступністю				
21				
% ВПО, що задоволені доступністю соціальних послуг (2019 р.)				
Можливість здобути освіту та влаштувати дитину до школи чи дитсадка		Доступність адміністративних послуг	Доступність медичних послуг	Доступність можливостей працевлаштування
87		82	70	68

А. Путінцев, Ю. Пащенко [11] виокремили такі показники адаптації ВПО в рамках ресурсного підходу: наявність ресурсів для підтримання життєдіяльності: житла, джерел доходів, медичних закладів, закладів освіти, транспорту тощо. Згідно з таким підходом, загальна картина наявних ресурсів, які мають вплив на адаптацію ВПО у громадах, що приймають, має вигляд, поданий в табл. 1.

Ще одним із показників ступеня адаптованості ВПО у громадах, що приймають, можна вважати наявність чи відсутність у них бажання повернутися на місце їхнього проживання. Так, 19% мають намір повернутися, а 39% не мають такого бажання за жодних обставин. Цікавим є зв'язок між географічним розподілом нових місць проживання ВПО та їхнім наміром повернутися до рідних домівок. Як виявилось, наявна пряма залежність між відстанню від рідних осель до громад, що приймають, та небажанням повертатися навіть після врегулювання конфлікту на Сході. 57% тих, хто нині мешкають на Заході України, не мають такого бажання, на противагу 28% тих, хто мешкає неподалік лінії розмежування. 9% мешканців Заходу планують повернутися після завершення конфлікту. На Сході ця цифра становить 26%. Привабливість регіонів України для ВПО проаналізовано у праці [14]. Іншим показником ступеня адаптованості ВПО є небажання навіть тимчасово повернутися в рідні краї в 44%. Проте 36% зробили б це, та зупиняє їх лише небезпека, яку становить така поїздка.

Важливою на шляху до адаптації є інтеграція у громади, що приймають. Проведене опитування показало, що, на думку 50% самих респондентів, вони цілком інтегрувалися, а частково інтегрувалися 39% ВПО. Проте 7% ВПО вважають, що вони не інтегрувалися в місцеві громади. За географічним розподілом ВПО на карті України найбільше ВПО інтегрувалися в місцеві громади м. Києва (77%), західних і центральних областей (у межах 65–59%), і найменше – поблизу лінії розмежування (35–46%).

Основними чинниками, які вплинули на ступінь інтеграції ВПО в місцеві громади, на думку опитаних ВПО, були такі: житло (назвали 89% респондентів), постійний дохід (80%), зайнятість (48%), сім'я та друзі поруч (48%), доступність громадських послуг (45%), підтримка місцевих жителів (30%), доступ до персональних документів (26%) та можливість голосувати на виборах (19%).

Висновки. У процесі роботи досліджено особисті, матеріальні, соціальні та культурні ресурси, які мали внутрішньо переміщені особи до їх переїзду в нові громади, та ресурси, якими можуть забезпечити їх громади, що приймають. З аналізу статистичних даних виявлено, що деякі з ресурсів ВПО, наприклад, вік понад 65 років, мають негативний вплив на процес адаптації. Адаптація до громади, що приймає, значною мірою залежить від такого особистісного ресурсу, як ґендерна приналежність, про це свідчить той факт, що загалом жінки емоційніше проходять процес адаптації у громадах, що приймають. Відсутність таких ресурсів, як доходи та житло, узагалі змусила 19% переселенців повернутися до своїх домівок, які ще не можна вважати безпечними. Мова як культурний ресурс стала вирішальною під час вибору місця переселення. Соціальні ресурси громад, що приймають, медичні заклади та заклади освіти важливі для адаптації ВПО.

Результати даного дослідження дають підстави вважати, що більшість ВПО вже пройшли найскладніші етапи у процесі адаптації та перебувають на її завершальній стадії. Проте ступінь адаптації коливається залежно від розташування громади, що приймає, на карті України. Найвищі показники мають західні регіони країни, а найнижчі – ближні до лінії розмежування.

Pohulialo T. Resource approach in the study of IDP adaptation in receiving communities of Ukraine

The article considers the last six years in Ukraine, which are full of events that led to the mass resettlement of residents of the Crimea and the East to other regions of our country. Every 29th resident of Ukraine was forced to leave their home and look for a safer place. One of the important problems accompanying internally displaced persons is their adaptation in host communities. The purpose of this work was to apply a resource approach in the study of this problem. To achieve this goal, we used the methodology of statistical analysis of data obtained by the National System for Monitoring the Situation of Internally Displaced Persons. Four groups were selected for the main resources that can facilitate the adaptation of displaced persons: personal, material, social and cultural. We considered which of these types of resources migrants had before moving to new places of residence, which resources were provided by the host communities. They also explored which of the resources could influence the adaptation of internally displaced persons. It was found that such personal resources of internally displaced persons as age, gender, education, profession play an important role in the process of adaptation. Yes, they found that the elderly or single people who do not have the support of family and relatives find it most difficult to adapt to new places of residence. And such a cultural resource as the language of migrants can influence the choice of the region of further residence, along with such social resources as, for example, educational

institutions, or with such material resources as jobs. For people with disabilities and the elderly, social resources such as medical facilities are important for their adaptation. The results obtained in this work have scientific and practical value for scientists in the fields of sociology, psychology, law. In addition, the applied resource approach allows to properly emphasize all those who try to facilitate the process of adaptation to internally displaced persons: social workers, lawyers, politicians, NGOs, volunteers, and prevent cases where refugees from battlefields have not been able to adapt to new communities and are forced, despite the threat, to return to their homes.

Key words: internally displaced person (IDP), problems, migration, refugee, military conflict, host territorial community, adaptation, integration, resource, Ukraine.

Література:

1. Балусева О., Никифорова Н. Внутрішньо переміщені особи як ресурс інноваційного розвитку в контексті теорії людського капіталу. *Менеджер*. 2018. № 3 (80). С. 5–15.
2. Бардінов О., Бардінова А. Змістова характеристика ключових понять, які застосовуються до внутрішньо переміщених осіб. *Витоки педагогічної майстерності. Серія «Педагогічні науки»*. 2017. Вип. 20. С. 16–20.
3. Блинова О. Соціально-психологічна адаптація дітей із родин вимушених переселенців. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 2. С. 19–30.
4. Зейтуллаєва Е. Гендерний вимір політики адаптації внутрішньо переміщених осіб. *Актуальні проблеми державного управління*. 2018. № 2 (74). С. 131–137.
5. Логвинова М. Міждисциплінарні дослідження внутрішньо переміщених осіб зі сходу України у працях українських науковців. *Регіональні проблеми України : географічний аналіз та пошук шляхів вирішення* : матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, м. Херсон, 3–4 жовтня 2019 р. / за заг. ред. І. Пилипенка, Д. Мальчикової. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 148–152.
6. Національна система моніторингу ситуації із внутрішньо переміщеними особами. Раунд 14 – червень 2019 р. URL: <https://iom.org.ua/ua/periodychni-vydannya>.
7. Національна система моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами. Раунд 17 – червень 2020 р. URL: <https://iom.org.ua/ua/periodychni-vydannya>.
8. Ніколаєнко С., Ніколаєнко О. Поняття адаптації в різних напрямках психології. *Світогляд – Філософія – Релігія* : збірник наукових праць. Суми : УАБС НБУ, 2012. Вип. 2. С. 68–77.
9. Новікова О., Шамілева Л. Мобілізація соціальних ресурсів внутрішньо переміщених осіб із промислових регіонів України на забезпечення розвитку територіальних громад. *Економіка промисловості*. 2016. № 4 (76). С. 70–79.
10. Освіта в Україні: базові індикатори. *Інформаційно-статистичний бюлетень результатів діяльності галузі освіти у 2017/2018 н. р.* URL: <https://osvita.ua/doc/files/news/617/61743/1serpkonf-informatsiyniy-byuleten.pdf>.
11. Пашенко Ю., Путінцев А. Адаптація внутрішньо переміщених осіб в регіонах України : сутність, поняття, підходи. *Економіка. Фінанси. Менеджмент : Актуальні питання науки і практики*. 2019. № 9. С. 110–121.
12. Державний комітет статистики України. *Всеукраїнський перепис населення 2001 р.* URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/>.
13. Проценко О. «Внутрішньо переміщені особи» як категорія теоретизування та соціальної практики. *Грані*. 2018. Т. 21. № 4. С. 47–55.
14. Формування державної політики щодо внутрішньо переміщених осіб в умовах системних криз в Україні : монографія / за заг. ред. О. Балусевої ; Донецький державний університет управління. Кривий Ріг, 2018. Т. 3. 140 с.

УДК 316.485.2

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.1\(49\).232977](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.1(49).232977)

МІСЦЕВА МИРОТВОРЧІСТЬ У ВРЕГУЛЮВАННІ КОНФЛІКТУ

Багінський А. В.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0001-5633-4614

У статті досліджується місцева миротворчість як спосіб врегулювання конфлікту. Критика концепції та практики «ліберального миру» зумовила пошук альтернативних шляхів миротворчості, зокрема таких, які би враховували локальні мирні процеси. Інтервенції ліберального миру часто не сприймалися у межах місцевих культурних традицій, адже апелювали до малозрозумілих термінів зі сфери прав людини та демократії. Крім того, схема ліберального миру часто розглядає миротворчий процес статично, де всі актори мають діяти за ніби-то наперед розписаними ролями.

Пошук оптимальної взаємодії міжнародних структур, держави та місцевих суб'єктів триває і досі – залежно від контексту конфлікту він має відмінності у кожному окремому кейсі. Подібна розмаїтість форм місцевої миротворчості зумовлена необхідністю врегулювання конфлікту на рівні всього суспільства впродовж тривалого часу, а широкі верстви населення розуміли та мали довіру до мирних процесів. Територіально-географічне обмеження може створювати перепони у місцевій миротворчості, особливо якщо говорити про її взаємодію з національним миробудівництвом. Крім того, схема ліберального миру часто розглядає миротворчий процес статично, де всі актори мають діяти за ніби-то наперед розписаними ролями. Концептуальна роль «ліберального миру» знайшла свій вияв у сучасних теоріях миру та конфліктів, де миробудівництво було спочатку пов'язане зі створенням або реконструкцією політичних інститутів за західним зразком. Серед розповсюджених форм місцевої миротворчості дослідники розглядають місцеві комітети миру. Ефективність місцевої миротворчості залежить від місцевих лідерів, географічного розповсюдження збройного конфлікту, інтенсивності та драйверів конфлікту. Основні напрями впливу місцевої миротворчості на миробудівництво: здатність посилювати довіру і діалог у суспільстві; забезпечення врегулювання конфліктів на місцевому рівні; укладення мирних угод між окремим конфліктними суб'єктами; забезпечення роботи інфраструктури миру.

Ключові слова: миротворчість; місцева миротворчість; збройний конфлікт; врегулювання конфлікту.

Постановка проблеми. Стандартизованість миротворчих підходів часто може ускладнювати настання сталого миру в суспільствах, що зазнали збройних конфліктів та масового насильства. Подібні підходи навязуються «згори вниз», з боку міжнародних донорів та державних інститутів. Альтернативні форми миротворчості передбачають використання місцевих та традиційних підходів до врегулювання конфліктів, більшої включеності громадянського суспільства до мирних процесів, що є способом забезпечення сталого миру.

Метою статті є з'ясування напрямів впливу місцевих підходів до миротворчої діяльності на миробудівництво.

Аналіз останніх публікацій. Ця проблематика комплексно висвітлена у працях Р. МакДжинті, О. Річмонда, Дж. Ледерака та інших. У працях зазначається досвід використання локальних ініціатив у створенні мирних умов та способів вирішення збройних конфліктів як на місцевому рівні, так і в загальнонаціональному масштабі.

Виклад основного матеріалу. Для вступу в проблематику місцевої миротворчості необхідно розрізнити поняття «традиційний» та «місцевий». «Традиційний» у цьому контексті означає, що практика чи норма має досить довгу історію застосування.

«Місцевий» – діяльність або норма має місцеве походження, хоча зауважимо, що місцеві норми та діяльність не обов'язково є традиційними. Врегулювання конфліктів базується на трьох треках: 1 – дипломатичному, 2 – роботі з лідерами громадської думки; 3 – роботі з громадянським суспільством і населенням конфліктної зони на місцях.

Практика ліберального миробудівництва була більшою мірою спрямована на трек 1, тоді як для легітимізації мирних ініціатив необхідно рахуватися з місцевими особливостями вирішення спорів. Критика концепції та практики «ліберального миру» зумовила пошук альтернативних шляхів миротворчості, зокрема таких, які би враховували локальні мирні процеси.

Якщо для ліберальної схеми миру характерною була логіка миробудівництва «згори вниз» (top-down), де зовнішні актори, ООН, міжнародні донори задавали тон миротворчим інтервенціям, то схема миротворення рухається «знизу вгору», посилюючи державні інститути, інфраструктурні проекти і практики миротворчого процесу, легітимізує миротворчі практики на місцях, створюючи довіру серед населення, а отже, сприяє більш сталому миру.

Концептуальна роль «ліберального миру» знайшла свій вияв у сучасних теоріях миру та конфліктів, де миробудівництво було спочатку пов'язане зі створенням або реконструкцією політичних інститутів за західним зразком. Це виявилось на науковому рівні. Р. Мак Джинті підкреслює, що «вплив політології та міжнародних відносин на науку про методи врегулювання конфліктів проявляється в тому, що більшість її основних визначених об'єктів походить від західних державницьких та інституціоналістських концепцій. Тому спостерігається перекид у бік використання держави, бюрократії та формальних політичних процесів (наприклад, виборів або партій) як основних інструментів дослідження схильності до конфлікту чи пасивності» [1, с. 146].

Подолання цих теоретичних «перекосів» зумовило більше комплексне дослідження та розуміння миротворчості у її багаторівневому вимірі. Дж. П. Ледерак у праці «Розбудова миру. Стале примирення в розділених суспільствах» (1997) підкреслює, що трансформація конфлікту передбачає соціальні зміни через інтервенції миротворців на чотирьох взаємопов'язаних рівнях: персональному, міжособистісному, структурному та культурному. Персональний рівень пов'язаний зі зміною індивідів, що залучені у конфлікт, зокрема змінами у самооцінці, фізичному стані, емоційній стабільності. Міжособистісний рівень стосується взаємодії та комунікації людей щодо конфлікту та їхньої надії на майбутні відносини. Структурний рівень зосереджується на змінах у соціальних структурах, доступу людей до ресурсів щодо задоволення базових потреб та інститутів прийняття рішень. Культурний рівень концентрується на змінах у культурних патернах соціальних груп у процесі конфлікту та його врегулювання [2, с. 82–83].

Низка невдач, пов'язаних із реалізацією миротворчих місій за «ліберальним» зразком, зумовила поворот до альтернативних форм миру наприкінці XX – на початку XXI сторіччя. Пошук оптимальної взаємодії міжнародних структур, держави та місцевих суб'єктів триває і досі – залежно від контексту конфлікту він має відмінності в кожному окремому кейсі. Це впливає на розмаїття форм місцевої миротворчості.

Деякими формами і суб'єктами інфраструктури миру як поєднання миробудівництва та місцевої миротворчості можуть бути:

- національні, районні та місцеві ради миру, довірені та високоповажні особи, які мають добросовісну поведінку, можуть подолати політичні розбіжності та володіють компетенцією і досвідом щодо перетворення конфліктів;
- національні мирні платформи для консультацій і співпраці та координація питань миру між відповідними органами, дійовими особами і зацікавленими сторонами;
- державне бюро, департамент чи міністерство з питань миробудівництва;
- прийняття законодавчих заходів щодо створення національної інфраструктури миру з відповідними бюджетами;
- розширення можливостей національного миробудівництва для установ, суміжних урядових відомств, рад миру та відповідних груп організацій громадянського суспільства (ОГС);
- оновлення та використання традиційних перспектив та методології вирішення конфліктів;
- пропагування спільного бачення суспільства та культури миру [3, с. 49].

Серед розповсюджених форм місцевої миротворчості дослідники розглядають місцеві комітети миру. А. Одендааль підкреслює, що «Місцевий комітет миру» (Local Peace Committee) – це парасольковий термін, а на практиці місцеві комітети миру можуть використовувати різноманітні назви: «районні консультативні ради з питань миру», «районні багатопартійні комітети зв'язку», «сільські комітети з питань миру та розвитку», «комітети з питань відносин між громадами» тощо. Місцевий комітет миру – це всеохоплюючий комітет, що діє на регіональному рівні (район, муніципалітет, місто чи село). Він включає різні спільноти, що перебувають у конфлікті, і має завдання сприяти миру у своєму власному контексті. Місцевий комітет миру доречний у ситуації, коли місцева громада

переживає або перебуває під загрозою насильницького або виснажливого внутрішнього конфлікту. Загалом місцевий комітет миру включає всіх учасників, наголошує на діалозі, сприяє взаєморозумінню, зміцнює довіру та створює конструктивне вирішення проблем та спільні дії для запобігання насильству [4, с. 7].

Подібна розмаїтість форм місцевої миротворчості зумовлена необхідністю врегулювання конфлікту на рівні всього суспільства впродовж тривалого часу, а широкі верстви населення розуміли та мали довіру до мирних процесів. Інтервенції ліберального миру часто не сприймалися у межах місцевих культурних традицій, адже апелювали до малозрозумілих термінів зі сфери прав людини та демократії. Крім того, схема ліберального миру часто розглядає миротворчий процес статично, де всі актори мають діяти за ніби-то наперед розписаними ролями.

Наприклад, у конфлікті в Демократичній Республіці Конго труднощі ліберального миру були пов'язані з «романтизацією місцевих жителів, що давало місцевим акторам ярлики і приписувало їм ролі, такі як злочинець, жертва, громадянське суспільство, проблемні лідери, маргіналізоване місто і сільські маси тощо. Це сучасний еквівалент колоніальної об'єктивації суб'єкта: він перетворює людей на об'єкт, який має (за ліберальним миром) заздалегідь визначене становище та роль. Вони стають оркестрованими акторами у сценарії п'єси про відбудову Конго, в якому дискурс ліберального миру визначає сценарій. Об'єктивація суб'єктів виключає місцеві установи, їх волю та здатність діяти» [5, с. 51].

Серед першочергових завдань соціально-економічного ресурсування – допомагати людям, організаціям та установам зрозуміти і створити категорії мислення та дії, пов'язані з побудовою миру, і розглядати ці категорії як законні та діючі на всіх рівнях населення та протягом усіх фаз прогресування конфлікту [2, с. 88].

Місцева миротворчість може передбачати територіальну й акторну специфіку, укладання місцевих мирних угод:

– *Обмежений територіальний обсяг стосовно ширшої зони конфлікту.* Національний мир, де угоди вирішують конфлікти на національному рівні, іноді звертаючись до території загалом, або там, де національний конфлікт стосується субдержавного утворення, шляхом звернення до цієї сутності. На відміну від цього, місцеві мирні угоди не намагаються охопити цілий регіон конфлікту, замість цього зосередившись на меншій географії, всередині якої зона конфлікту обмежена містом, районом або навіть військовою зоною, яка може охоплювати лише деякі квадратні кілометри. Наприклад, припинення вогню 2015 року, підписане в Худайді (Ємен), обмежувало умови угоди на ділянку між двома будинками.

– *Роль місцевого керівництва.* Місцеві мирні процеси регулярно сприяють місцевим лідерам, включаючи політиків, державним чиновникам, елітам племен, старійшинам громади, організаціям громадянського суспільства та/або релігійним діячам з обмеженим політичним чи військовим впливом поза територією, на яку поширюється угода. Місцеві лідери можуть робити мирні угоди від імені локальних рівнів організації, наприклад вожді племен в етнічних групах або командири батальйонів у рамках військових.

– *Зосередження на питаннях, пов'язаних із відповідною територією.* Місцеві мирні процеси спрямовані зосередити увагу на питаннях, що стосуються динаміки локальних конфліктів, які можуть бути проігноровані державою. Загальні теми в локальних процесах стосуються звернення до місцевих драйверів конфліктів, таких як доступ до води та пасовищ, випасання худоби, а також питань, які намагаються покласти край конфлікту та вирішити його наслідки, таких як відкриття доріг, повернення викрадених та ВПО. Часом локальні драйвери конфліктів можуть відображати динаміку конфліктів на національному рівні або виступати приводом для ескалації конфлікту через шляхи, що пов'язують із національним конфліктом. Місцеві процеси також можуть мати справу із просуванням місцевих проблем, таких як необхідність гуманітарної допомоги або вирішення питань міжгрупової взаємодії в процесі жорстоких зіткнень [6, с. 4].

Територіально-географічне обмеження може створювати перепони у місцевій миротворчості, особливо якщо говорити про її взаємодію з національним миробудівництвом. Розглядаючи кейс тривалого збройного конфлікту у Колумбії, Р. Бретт зазначає, що «асиметрія відносин влади може зрештою обмежити здатність ініціатив на місцевому рівні надавати стійкий та широкий вплив на миробудівництво. У цьому відношенні, хоча ініціативи на місцевому рівні можуть зберігати важливий ступінь автономії з погляду порядку денного, запропонованого учасниками, саме ця автономія приводить до відсутності легітимності з боку держави та суспільства загалом, що може обмежити вплив зазначених ініціатив» [7, с. 23].

Обмеження місцевої миротворчості відзначає і Р. Мак Джинті: «Не потрібно припускати, що традиційна чи місцева миротворча діяльність може бездумно прирівнюватися до чогось «корисного» або до вищої нормативної цінності. Усі миротворчі методи та припущення необхідно скрупульозно перевіряти на предмет актуальності та відповідності меті, замість того, щоб романтично захищати

все традиційне й місцеве або вести дискусії про автентичність (які надають додаткової важливості всьому, що вважається автентичним)» [1, с. 149].

З цього погляду необхідно виокремити основні напрями впливу місцевої миротворчості на миробудівництво:

- здатність посилювати довіру і діалог у суспільстві;
- забезпечення врегулювання конфліктів на місцевому рівні;
- укладення мирних угод між окремим конфліктними суб'єктами;
- забезпечення роботи інфраструктури миру;
- забезпечення включеності ширшого кола соціальних груп у процес врегулювання.

Висновки. Місцева миротворчість виявляє проблему поєднання державних підходів до врегулювання та підходів з боку громадянського суспільства. У формах свого вияву цей різновид миротворчості передбачає як досить інституціоналізовані практики (як-то «комітети миру»), так і окремі місцеві ритуали і традиції, вплив яких на встановлення миру може бути як позитивним, так і мати деякі обмеження, позначені консервативністю цих суспільств. Ефективність місцевої миротворчості залежить від місцевих лідерів, географічного розповсюдження збройного конфлікту, інтенсивності та драйверів конфлікту. Перспектива подальших досліджень пов'язана з окресленням ролі місцевої миротворчості в Україні.

Bahinskyi A. Local peacemaking in conflict resolution

The article examines local peacemaking as a way to resolve the conflict. Criticism of the concept and practice of "liberal peace" has led to the search for alternative ways of peacemaking, including those that would take into account local peace processes. In addition, the liberal peace scheme often views the peace process statically, where all actors have to act in supposedly pre-written roles.

The search for the optimal interaction of international structures, the state and local actors continues to this day – depending on the context of the conflict, it has differences in each case. Such a variety of forms of local peacemaking is due to the need to resolve the conflict at the level of the whole society for a long time, and broad sections of the population would understand and have confidence in peace processes. Territorial and geographical constraints can create obstacles in local peacemaking, especially when it comes to its interaction with national peacebuilding. In addition, the liberal peace scheme often views the peace process statically, where all actors have to act in supposedly pre-written roles. The conceptual role of "liberal peace" found its expression in modern theories of peace and conflict, where peacebuilding was originally associated with the creation or reconstruction of political institutions on the Western model. Among the common forms of local peacemaking, researchers consider local peace committees. The effectiveness of local peacemaking depends on local leaders, the geographical spread of the armed conflict, the intensity and drivers of the conflict. main directions of local peacemaking influence on peacebuilding: ability to strengthen trust and dialogue in society; ensuring the settlement of conflicts at the local level; concluding peace agreements between conflicting parties; ensuring the operation of peace infrastructure.

Key words: conflict resolution, local peacemaking, peace, armed conflict.

Література:

1. Mac Ginty R. Indigenous Peace-Making Versus the Liberal Peace. *Cooperation and Conflict: Journal of the Nordic International Studies Association*. Vol. 43(2): 139–163.
2. Lederach, John Paul. Building peace: sustainable reconciliation in divided societies / John Paul Lederach. *United States Institute of Peace*, Washington, D.C. 1997. 197 p.
3. Van Tongeren, Paul . Increasing Interest in Infrastructures for Peace [online article]. *Journal of Conflictology*. Vol. 2, Iss. 2, 2011. pp. 45–55.
4. Odendaal, Andries. A Comparative Study of Local Peace Committees', New York: UNDP Discussion Paper, December 2010. URL: https://www.un.org/en/land-natural-resources-conflict/pdfs/UNDP_Local%20Peace%20Committees_2011.pdf
5. Goede, Meike de. Consuming democracy. Local agencies & liberal peace in the Democratic Republic of Congo. *African Studies Collection*, vol. 57. Leiden: African Studies Centre. Ipskamp Drukkers, Enschede, 2015. 207 p.
6. Laura Wise, Robert Forster, and Christine Bell. Local Peace Processes: Opportunities and Challenges for Women's Engagement Political. *Global Justice Academy*, University of Edinburgh, School of Law, Old College, South Bridge, 2019. 19 p.
7. Brett R. Lessons Learned Paper: Local Level Peacebuilding in Colombia UNDP, January, 2014. URL: <https://www.undp.org/content/dam/colombia/docs/Paz/undp-co-peacebuilding-2016.pdf>.

КОНФІГУРАЦІЯ СИЛ У ЧОРНОМУ МОРІ ПІСЛЯ РОСІЙСЬКОЇ АНЕКСІЇ КРИМУ

Горюнова Є. О.,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри філософії та історії

Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

ORCID ID: 0000-0002-9398-9334

У статті проаналізована нова конфігурація сил у Чорному морі, що склалася після анексії Кримського півострову Росією. Визначено, що Чорне море відіграє важливу роль у просуванні російських інтересів на південному напрямку – через Середземне море до Атлантики. Криму в цій стратегії належить роль важливого плацдарму, з території якого Росія може загрозувати всій Європі.

Після анексії Росія проводить мілітаризацію Криму, що дає змогу повністю закрити небо над півостровом та контролювати повітряний простір східноєвропейських держав. Розміщення в Криму носіїв ядерної зброї загрожує майже всій Європі. Заводи окупованого півострову Росія використовує для будівництва нових кораблів для Чорноморського флоту.

Росія використовує в регіоні енергетичний чинник для залучення на свій бік Болгарії та Туреччини – членів НАТО. Болгарія займає обережну амбівалентну позицію, а Туреччина веде власну гру з РФ, підвищуючи свій статус у регіоні.

Скептицизм західних аналітиків щодо стратегічного значення Чорного моря та фрагментація регіону ускладнюють формування спільної стратегії НАТО щодо протидії Росії. Тому основними діями Альянсу в регіоні залишаються візити військових кораблів, спільні навчання та розвідувальні польоти, кількість яких у 2020 р. зросла на 40%. Але цього недостатньо для стримування агресивної політики Росії. Тому НАТО потребує підвищення власної присутності в Чорному морі через розширення формату спільних дій та активізації співробітництва з партнерами – Україною та Грузією. Значну роль для безпеки регіону має відіграти нормалізація американо-турецьких відносин. Важливим інструментом стримування Росії для західних країн має стати посилення санкцій проти Кремля та обмеження енергетичного співробітництва.

Ключові слова: Чорне море, Росія, НАТО, анексія, Крим, безпека, мілітаризація.

Постановка проблеми. У сучасному світі Чорне море, незважаючи на свій статус «внутрішнього», відіграє стратегічну роль. Воно є периферією «Євразійських Балкан», пов'язане з Середземномор'ям, Каспієм та Балтикою. Це дає змогу аналітикам говорити про формування різних регіональних проектів на кшталт Великого Чорноморського, Балто-Чорноморського та Чорноморсько-Каспійського регіонів чи Тримор'я.

У геоелементальному сенсі чорноморська зона є важливою в контексті постачання вуглеводнів із Центральної Азії до Європи, реалізації китайського проекту «Новий Шовковий шлях». Звісно, той, хто буде контролювати Чорне море, не буде контролювати світ, але він буде мати серйозний вплив далеко за його межами. Тому сьогодні Чорноморський регіон усе більше стає ареною протистояння світових акторів та регіональних гравців.

Особливе значення Чорне море має для Росії, бо відкриває шлях до Атлантики та є важливим коридором для транспортування газу в обхід України. Тому в російській конфігурації окупованому Криму надається особливе значення як військовому плацдарму в контексті просування російських політичних та енергетичних інтересів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Політичні та безпекові проблеми Чорноморського регіону є предметом дослідження багатьох українських (Б. Парахонського, Г. Шелест, М. Гончара, А. Клименка, М. Самуся) та іноземних (К. Атланда, Г. Вісана, О. Манеа, Н. Чітадзе, П. Плантева, Н. Бежарової) дослідників. Особливе значення для нашої роботи має аналітичне дослідження RAND Corporation (С. Фланаган, І. Чінді, К. Костелло Дж. Кірквуд), в якому запропоновані основні орієнтири політики НАТО в Чорному морі.

Але ситуація в Чорноморському регіоні аналізується крізь призму національного формату або в контексті військової парадигми, що звужує розуміння проблеми. Тому мета статті – дослідити зміну в конфігурації сил акторів у Чорному морі з урахуванням різних чинників.

Виклад основного матеріалу. Після розпаду СРСР Росія втратила контроль над більшою частиною Чорного моря – її берегова лінія сягала тільки 333 км (10% загальної чорноморської лінії). Підтримка абхазького сепаратизму дозволила Кремлеві взяти під контроль 210 км грузинського узбережжя. Москва зберегла базу Чорноморського флоту в Криму, але через євроатлантичні плани України мала великі ризики її втратити.

Водночас НАТО розширює свій вплив у регіоні та після приєднання Болгарії і Румунії встановлює контроль над 68% чорноморського узбережжя. Це розширення Альянсу Росія використовує як влучний привід для реалізації неоімперських планів у регіоні та в контексті загальної політики ревізіонізму міжнародних відносин. Під гаслами захисту власної безпеки та протидії подальшому розширенню Альянсу в регіоні Кремль реалізує агресивні сценарії проти Грузії та України, які вибрали євроатлантичну інтеграцію. Анексія Криму дає змогу Москві створити потужний плацдарм для реалізації геополітичних планів щодо відновлення статусу «великої держави».

Російська Стратегія національної безпеки (2015 р.) визначає, що зростання потужності НАТО та наближення його військової інфраструктури до російських кордонів стає загрозою для національної безпеки [1]. У відповідь Росія ставить за мету в Чорному морі «швидке відновлення та всебічне укріплення стратегічних позицій» для стримування Північноатлантичного альянсу [2].

Однак російські побоювання НАТО не відповідають дійсності, бо до анексії Криму Альянс не приділяв Чорному морю великої уваги, зосередившись більше на Балтійському напрямку. Кількість візитів військових суден блоку в Чорне море в першій декаді ХХІ ст. знизилася майже в 2 рази порівняно з серединою 1990-х рр.: з 35 до 20. Тільки на тлі російської агресії проти Грузії кількість візитів зростає в 2008 р. до 29. Але протягом 2009–2013 рр. скорочується в середньому до 11 на рік (у 2013 р. тільки 8 разів кораблі Альянсу заходили до Чорного моря). Тому небезпека з боку НАТО для Росії є скоріше надуманою, ніж реальною загрозою. Водночас російська мілітаризація Криму після окупації півострову, навпаки, загрожує не тільки Чорному морю, але й майже всій Європі.

Протягом 2014–2019 рр. чисельність російських військовослужбовців у Криму збільшилася в 2,6 рази (з 12,5 до 32,5 тис. осіб), а кількість військової техніки зросла в 2–6 разів. Росія розміщує на півострові комплекси берегової оборони «Бал» та «Бастіон», системи протиповітряної оборони С-400, що дає змогу повністю закрити небо над Кримом (зона обмеження та заборони доступу – А2/АД) та через дальність дії цих комплексів контролювати повітряний простір Східної Європи [3, с. 75].

Особливу увагу в Кремлі приділяють модернізації Чорноморського флоту, поповнюючи його новими бойовими кораблями – фрегатами та корветами з ракетами «Калібр», які мають дальність польоту 2500 км та здатні нести ядерний заряд. Частину нових кораблів починають будувати на заводах окупованого Криму, повертаючись до радянської практики. Реалізації цього проекту частково заважають західні санкції проти РФ, внаслідок яких три недобудовані корвети були перевезені з Криму до Санкт-Петербурга.

Загалом за сім років окупації Криму Росія оновила вже майже 50% Чорноморського флоту та планує довести його модернізацію до 70%. Більша частина оновленого флоту представлена корветами ближнього формату, що свідчить про плани Росії використовувати їх саме в Чорному морі, що значно підвищує рівень небезпеки для регіону.

Окремим кроком Кремля стає розміщення ядерної зброї в Криму. Як повідомляє Служба зовнішньої розвідки України, на території окупованого півострову «дислоковано військові літаки і ракетні кораблі, які можуть нести заряди з ядерною бойовою частиною» [4].

Результати мілітаризації Криму Кремль демонструє під час постійних навчань, через деякі з них Росія закриває великі ділянки Чорного моря – влітку 2020 р. було закрито 25% чорноморського простору, що створює суттєві проблеми для торгового флоту. З 2014 року Росія «досягла значного прогресу у своїх зусиллях взяти під контроль морське середовище регіону та змінити раніше встановлені регіональні механізми безпеки» [5].

Особливу роль у просуванні російських інтересів у Чорному морі відіграє енергетичний чинник, який Кремль використовує як для постачання газу в Європу в обхід України, так і для формування лояльного ставлення серед чорноморських країн НАТО. На початку ХХІ ст. дном моря було прокладено газогін «Блакитний потік» до Туреччини, а на другу декаду було заплановано будівництво «Південного потоку» до Болгарії, яким російський газ мав піти до Південної Європи. Однак через анексію Криму ЄС відмовився від реалізації цього проекту. Тому Кремль вимушений був домовлятися з Туреччиною – так було побудовано «Турецький потік», яким російський газ дістався південно-східної Європи в обхід України. До проекту також долучилася Болгарія, яка отримує газ на кордоні з Туреччиною.

Енергетичні важелі стають не менш впливовими, ніж військові. А в деяких випадках Кремль поєднує їх. Так, разом з анексією Криму Росія захопила українські бурові, що належали компанії «Чорноморнафтогаз», та «націоналізувала» їх. Сьогодні ці вишки охороняють російські військові

кораблі, що дає змогу Москві контролювати судноплавство у західній частині Чорного моря та через розміщені на бурових радіолокаційні станції збирати розвідувальну інформацію.

Реакція НАТО на дії Росії в регіоні є досить повільною, що зумовлено низкою причин. По-перше, в західних аналітичних колах продовжує панувати думка про невелику стратегічну цінність регіону. По-друге, навіть після російсько-грузинської війни на Заході продовжують розглядати Росію як партнера, а не супротивника. Тому анексія Криму стає «сюрпризом». «З упевненістю можу сказати, що нас застали зненацька. Ми не очікували, що європейська країна захопить силою частину території у сусіда», – зазначає тодішній Генеральний секретар НАТО Андреас Фог Расмуссен [6]. По-третє, навіть на тлі потужної військової агресії Росії проти України деякі західні аналітики продовжують розглядати російську ревізіоністську політику як захисну, а не як агресивну. Так, у RAND Corporation, вважаючи не дуже високою вірогідність російської інтервенції в Чорному морі, попереджають, що «випереджаюча відповідь НАТО в регіоні стане тим фактором, який спровокує Росію до інтервенції» [7].

Не менш серйозною для Альянсу залишається проблема відсутності єдності серед чорноморських членів. Так, Туреччина веде власну гру в регіоні (особливо на тлі погіршення відносин зі США). Болгарія не є стратегічним гравцем у регіоні, але її амбівалентна позиція створює проблеми для НАТО. Хоча в Софії розуміють наслідки російської агресії для Чорного моря [8, с. 26], але саме Болгарія заблокувала в 2016 р. румунську ініціативу створення «Союзницької флотилії Альянсу» в Чорному морі. Така позиція Софії зумовлена не тільки сильним русофільським лобі та розгорнутою російською шпигунською мережею, але й спільним енергетичним проектом із Росією.

Більш жорстку позицію зайняла Румунія, влада якої вважає мілітаризацію Криму та створення на півострові зони A2/AD «основною загрозою безпеці» країни [9]. Тому Бухарест активно закликає на самітах НАТО до стримування Росії в Чорному морі та суттєво підвищує витрати на модернізацію збройних сил. Однак ані Болгарія, ані Румунія не мають таких стратегічних важелів, як Туреччина, яка контролює протоки та має потужну армію і флот.

Загальна кількість військових (без резерву) трьох чорноморських країн НАТО – 455 тис. Разом вони мають 247 винищувачів, 555 гвинтокрилів, 3930 танків, 3799 артсистем, 226 військових кораблів (23 фрегати, 20 корветів та 12 підводних човнів). Але найбільша частина спільного озброєння припадає на Туреччину – 78% військових, 83% винищувачів, 85% гвинтокрилів, 77% танків, 56% артсистем та 66% флоту (70% фрегатів, 50% корветів та 100% підводних човнів) [10]. Але Туреччина, на відміну від Болгарії та Румунії, не може бути сконцентрована на Чорному морі, бо має ще сирійський театр військових дій, проблеми з Грецією в Егейському морі тощо.

Стратегічну роль Туреччини для регіону розуміють у Москві, намагаючись будувати «особливі відносини» з Анкарою та йти на поступки у вигляді знижки на газ. Або погодившись на турецьких миротворців у Нагірному Карабаху, незважаючи на те, що Росія вважає пострадянський простір зоною власного контролю. Навіть збиття турецьким винищувачем російського бомбардувальника в небі над сирійсько-турецьким кордоном не призвело до конфлікту між країнами: після короткотривалого обмеження торгових відносин та ритуального вибачення турецького президента Р. Ердогана інцидент було вичерпано.

Однак Туреччина діє виключно у власних інтересах та може бути тільки ситуативним партнером для Росії. На тлі погіршення відносин із Вашингтоном Анкара купує російську протиповітряну систему С-400. Але в 2019–2020 р. укладає низку договорів про військову співпрацю з Україною та не визнає російської юрисдикції над Кримом, постійно наголошуючи на підтримці територіальної цілісності України. Безумовно, така політика не подобається Кремлю, але Москва зацікавлена в Анкарі набагато більше, ніж навпаки.

У Туреччині також розуміють ситуативність партнерських відносин із Росією та планують підсилити позиції на Чорному морі, побудувавши військово-морську базу в Трабзоні. Другий амбіційний проект Туреччини, що вкрай не вигідний для Росії, – будівництво каналу «Стамбул» як альтернативи протокам.

Фрагментація регіону та відсутність спільної позиції щодо російської агресії серед членів НАТО разом із застарілістю регіональних міжнародно-правових інструментів створюють умови для посилення Росії в регіоні.

Тільки в 2018 р. на саміті Альянсу в Брюсселі мілітаризацію Криму було визнано загрозою для блоку, що вимагає адекватної відповіді у вигляді створення сил швидкого реагування. В аналітичній доповіді «НАТО 2030: об'єднані для нової ери» зазначено, що «Росія, швидше за все, залишиться головною військовою загрозою для Альянсу» [11].

У практичній площині члени НАТО намагаються обережно підвищувати присутність у регіоні через заходи військових кораблів, спільні навчання та розвідувальні польоти. Однак протягом 2015–2020 рр. кількість візитів натівських суден до Чорного моря коливається в межах 20 на рік, а тривалість перебування поступово скорочується зі 187 днів у 2015 р. до 82 в 2020 р., що є найменшим показником за останні роки.

З іншого боку, за останній час збільшується кількість тренувань НАТО, в румунському місті Крайова розміщено багатонаціональну бригаду, а число польотів розвідувальних літаків та безпілотників в 2020 р. зростає на 40%. Це дає змогу Генсеку НАТО Йенсу Столтенбергу заявити про «значну присутність НАТО» в Чорному морі, яка буде тільки збільшуватися [12].

Особливу роль зіграла серія польотів стратегічних американських бомбардувальників B-52H разом з українськими винищувачами у вересні 2020 р. поблизу окупованого Криму. На нашу думку, ці польоти не тільки засвідчили союзницькі відносини з Україною, але й продемонстрували Росії, що США тримають під контролем ситуацію на адміністративному кордоні з Кримом. Це було особливо важливо на тлі прогнозів аналітиків щодо можливої російської військової операції на півдні України для відновлення водопостачання дніпровської води на півострів [13].

Але, з іншого боку, мілітаризація Чорного моря підвищує рівень конфронтації та створює нові загрози для регіону. Як слушно зауважує Н. Бежарова, «гонка озброєнь між Росією та НАТО вступила в своєрідну спіраль, кінця якої не видно. Це серйозний ризик для безпеки регіону, що не сприяє зменшенню ескалації напруженості на південно-східних кордонах Альянсу» [14, р. 46].

Висновки. З анексією Криму Росія значно посилсила власні позиції в Чорному морі, яке вона розглядає як південний фланг на шляху реалізації власних геополітичних планів щодо нового перерозподілу світу. Тому особливу увагу Кремль приділяє мілітаризації півострова та розміщенню на ньому носіїв ядерних зарядів, які загрожують не тільки чорноморським країнам, але й усій Європі. Крим у Чорному морі, а Калінінград на Балтиці виступають важливими військовими плацдармами Росії в Європі. Стримувати російське просування може тільки НАТО, але Альянс поки не приділяє Чорному морю такої ж уваги, як Балтійському, що відкриває нові горизонти для агресивних дій Кремля в регіоні. Відповідно, Чорномор'я перетворюється в зону нестабільності, а рівень небезпеки суттєво зростає.

Тому головними завданнями для світових та регіональних акторів у Чорному морі залишається пошук нових симетричних та особливо асиметричних відповідей російським діям. Насамперед це має стосуватися підвищення уваги НАТО до регіону та формування Чорноморської стратегії Альянсу. Однак це завдання ускладнюється розбіжностями, які існують серед чорноморських країн-членів у їх ставленні до Росії.

Одним із найголовніших завдань залишається нормалізація американо-турецьких відносин, які суттєво погіршилися в XXI ст. Однак швидкого поліпшення відносин по лінії «Вашингтон – Анкара», скоріш за все, не буде через існуючі протиріччя, які Росія буде намагатися використовувати у своїх цілях.

Сучасна безпекова ситуація в Чорному морі вимагає від НАТО збільшення військової присутності країн-членів у різних форматах – від традиційних візитів військових кораблів та спільних навчань до оборонно-технічного співробітництва та створення спільної повітряної зони відповідальності. Особливу увагу Альянс має зосередити на співробітництві з чорноморськими партнерами та підтримати їхні євроатлантичні прагнення наданням Плану дій щодо членства (ПДЧ). Зрозуміло, що Москва буде усіляко протидіяти планам Києва та Тбілісі, використовуючи для цього різноманітні важелі – від прямого залякування та ядерного шантажу до вигідних енергетичних (або інших пропозицій) окремим членам НАТО. Однак, як демонструє досвід спілкування з агресорами, тактика їх «замирення» не дає позитивних результатів.

Тому Альянс має бути готовим до підвищення рівня небезпеки в акваторії Чорного моря, що вимагає максимального збільшення військово-технічної допомоги країнам-партнерам, щоб підсилити їхні та, відповідно, свої позиції в регіоні. З іншого боку, країни-партнери також можуть запропонувати НАТО нові варіанти співпраці, такі як використання власних летовищ для польотів у зоні Чорного моря.

Стримувати Росію можна через розвиток двосторонньої та багатосторонньої військової співпраці між чорноморськими країнами. Особливий акцент треба зробити на залученні в різні проекти Туреччини, що послабить російсько-турецькі відносини.

Важливу роль у зниженні російського впливу в регіоні може зіграти диверсифікація постачання газу до ЄС з урахуванням нових запасів у Середземному морі та за допомогою поставок скрапленого газу. Це звузить можливості Росії в Чорному морі та зменшить її витрати на мілітаризацію регіону.

Нездатність Росії вирішити водну проблему Криму може призупинити подальшу мілітаризацію півострова та знизити його роль у стратегічних планах Кремля. Посилення західної санкційної політики щодо РФ на тлі погіршення в країні соціально-економічної ситуації має ще більше послабити Росію та зупинити її експансію в Чорному морі.

Horiunova Ye. Configuration of forces in the Black Sea after Russian annexation of Crimea

The article analyzes the new configuration in the Black Sea after Russian annexation of Crimea. The Black Sea has an important role for Russia to promote its interests in the southern direction. Crimea in this strategy has the role of an important bridgehead.

The peninsula has modern coastal and air defense systems that cover the skies over the Crimea and control the airspace of Eastern European countries. The deployment of nuclear weapons in Crimea threatens almost all of Europe. Russia uses factories of the occupied peninsula to build new ships for the Black Sea Fleet.

Russia is using the energy factor in the region to attract NATO members to Bulgaria and Turkey. Bulgaria is taking a cautious ambivalent stance, while Turkey is playing its own game with Russia, raising its status in the region.

Western analysts' skepticism about the strategic importance of the Black Sea and the fragmentation of the region make it difficult to formulate a joint NATO strategy to counter Russia. Therefore, the main actions of the Alliance in the region remain the visits of warships, joint exercises and reconnaissance flights, the number of which in 2020 increased by 40%. But this is not enough to curb Russia's aggressive policy. Therefore, NATO needs to increase its presence in the Black Sea by expanding the format of joint action and intensifying cooperation with partners Ukraine and Georgia. The normalization of US-Turkish relations should play a significant role in the security of the region. Tightening sanctions against the Kremlin and restricting energy cooperation should be an important tool to deter Russia from the collective West.

Key words: Black Sea, Russia, NATO, annexation, Crimea, security, militarization.

Література:

- 1 Стратегия национальной безопасности Российской Федерации от 31.12.2015 г. URL: <https://rg.ru/2015/12/31/nac-bezopasnost-site-dok.html>. Дата звернення: 21.01.2021.
- 2 Морская доктрина Российской Федерации от 26 июля 2015 г. URL: <http://docs.cntd.ru/document/555631869>. Дата звернення: 21.01.2021.
- 3 Horiunova E. Russian militarization of Crimea as a treat to the security of the European Union. *Політичне життя*. 2019. № 1. С. 74–78.
- 4 «Біла книга»-2021 Служби зовнішньої розвідки України. URL: <https://szru.gov.ua/white-book/bila-knyha-sluzhby-zovnishnoi-rozvidky-ukrainy>. Дата звернення: 25.01.2021.
- 5 Kristian Atland. Redrawing borders, reshaping orders: Russia's quest for dominance in the Black Sea region. *European Security*. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09662839.2021.1872546?src=>. Дата звернення: 05.02.2021.
- 6 Андерс Фог Расмуссен: у Криму Росія застала НАТО зненацька. BBC News. 4 квітня 2019 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-47811229>. Дата звернення: 23.12.2020.
- 7 Stephen J. Flanagan, Anika Binnendijk etc. Russia, NATO, and Black Sea Security. URL: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA357-1.html. Дата звернення: 01.02.2021.
- 8 Пламен Плантев. Сприйняття та роздуми щодо кризи безпеки у Чорноморському регіоні. *Чорноморська безпека. Аналітичний часопис*. 2019. №4. С. 25–29.
- 9 Military Strategy of Romania, 2016. URL: https://www.eda.europa.eu/docs/default-source/Defence-Procurement-Gateway/ro_milstrategy.pdf. Дата звернення: 19.01.2021.
- 10 За даними Global Firepower Nations Index. URL: <https://www.globalfirepower.com/countries.asp>. Дата звернення: 20.01.2021.
- 11 Доповідь «НАТО: об'єднані для нової ери». URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2020/12/pdf/201201-Reflection-Group-Final-Report-Uni.pdf. Дата звернення: 01.02.2021.
- 12 Столтенберг: НАТО має посилити свою присутність у Чорному морі. DW. 30.11.2020. URL: <https://www.dw.com/uk/stoltenberh-nato-maie-posylyty-svoiu-prysutnist-u-chornomu-mori/a-55773560>. Дата звернення: 02.12.2020.
- 13 Війна за воду для Криму. Росія готується до наступу? Радіо Свобода. 06.06.2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/viyna-voda-krym/30655408.html>. Дата звернення: 12.01.2020.
- 14 Natalia Bekiarova. The growing military activity in the Black Sea region as a security threat. *Strategic Impact*. 2017. Issue No: 1. P. 44–53.

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗВИТКУ ТРАНСКОРДОННОЇ СПІВПРАЦІ

Лемко Ю. Р.,

кандидат політичних наук,

асистент кафедри політології та міжнародних відносин

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-9864-6963

У статті розглянуто одну з найпоширеніших та найефективніших форм транскордонної співпраці між країнами Європейського Союзу, а саме європейські об'єднання територіального співробітництва. Роль територіального співробітництва в Європейському Союзі постійно зростає, оскільки він являє собою основу політичної, економічної та соціальної згуртованості, яка є невід'ємною частиною українського суспільства. Розвиток територіального співробітництва зумовлений зміною та розвитком національних, регіональних чи місцевих учасників даного процесу. Невід'ємними чинниками, що сприяють цьому процесу, є наявність шенгенської угоди, спільний внутрішній ринок та спільна валюта, а також поява численних нових транскордонних проєктів, розвиток транскордонних територій.

У статті досліджено європейське об'єднання територіального співробітництва «Тиса» (Tisza), що був створений у жовтні 2015 року на Закарпатській області України разом з угорськими областю Саболч-Сатмар-Берег та муніципалітетом Кішварда. Зазначається, що об'єднання отримало широку соціальну і політичну підтримку із двох сторін на регіональному та локальному рівнях. Ця подія стала визначальною як для України, так і для Європейського Союзу, оскільки вперше таке об'єднання було створено за участю країни, що не є членом Європейського Союзу. Це був довгоочікуваний крок, оскільки регіони-учасники вже давно співпрацюють разом у різних сферах, зокрема й у рамках реалізації грантових проєктів. Багато проблем потрібно вирішувати спільно, серед яких захист від паводків, відновлення заводів з очистки стічних вод, транспорт та розвиток економічних зв'язків.

Можемо стверджувати, що натеper євро регіони є найбільш розвинутою формою транскордонного співробітництва в Україні, проте їхня діяльність також показує і коло проблем, що заважають їхньому ефективному функціонуванню. Це і велика кількість учасників із різними культурними й економічними особливостями, диспропорції в законодавстві й адмініструванні країни, низький рівень структур підприємництва та неурядових організацій. Такі питання, як відсутність системного підходу до організації євро регіональної співпраці, низький рівень регіональної влади та відсутність фінансової підтримки, також варто згадати.

Ключові слова: транскордонне співробітництво, ЄС, євро регіон, європейське об'єднання територіального співробітництва.

Постановка проблеми. Провідними вітчизняними дослідниками, що проявляють великий інтерес до проблем транскордонної співпраці, є такі українські науковці, як О. Демедюк, Я. Калат, Н. Мікули, І. Тимечко й інші. Наукові розробки даних дослідників пов'язані з вивченням просторового розвитку та співробітництва прикордонних регіонів у межах функціонування Європейського Союзу (далі – ЄС) та використання відповідного досвіду для України. Актуальність питання транскордонного співробітництва є настільки високою, що зберігається вже не одне десятиліття, а також набуває все більшого значення не тільки на локальному рівні, а й на загальнодержавному.

Мета статті – дослідження сучасних інструментів транскордонної співпраці, ідеться про європейське об'єднання територіального розвитку, що також успішно реалізує різні проєкти в Україні.

Виклад основного матеріалу. Україна перебуває в постійному пошуку нових можливостей просування й усунення перешкод на шляху до розвитку транскордонного співробітництва. Наприклад, Європа випереджає нас у розвитку численних форм транскордонного співробітництва, а саме транскордонних інноваційних проєктів, транскордонного партнерства (EURES-партнерство, транскордонні кластери, євро регіональне співробітництво тощо). Проте європейські об'єднання територіального співробітництва (далі – ЄОТС) виявились однією з найефективніших форм співпраці із часів їх створення у 2006 р.

У липні 2006 р. ЄС (Рада Європи та Європейський парламент) ухвалив Положення № 1082 / 2006 про європейські об'єднання територіального співробітництва [1]. Це вважається значним кроком на шляху до розвитку територіального співробітництва, оскільки участь у ньому відкрита для суб'єктів різних рівнів (центральні, регіональні та місцеві органи влади) із широкими обов'язками з погляду реалізації політики територіальної згуртованості на транснаціональному та міжрегіональних рівнях. Відповідно до Регламенту № 1082/2006 від 5 липня 2006 р., ЄОТС є інструментом співпраці, який сприяє транскордонному, транснаціональному та/або міжрегіональному співробітництву між державами – членами Європейського Союзу для зміцнення економічної та соціальної єдності.

ЄОТС є юридичною особою, його члени також мають статус юридичних осіб, що дозволяє державним органам різних країн – учасниць такого об'єднання надавати спільні послуги, водночас не вимагати укладення попередніх міжнародних угод, підписаних і ратифікованих національними парламентами. У ЄОТС мають входити представники як мінімум двох держав – членів ЄС.

Кількість таких суб'єктів постійно зростає, особливо набрала нових темпів після 2013 р., з ухваленням нового Регламенту № 1302/2013, який вніс зміни до попереднього, а саме дозволив створювати ЄОТС лише з однією країною – членом ЄС. Особливостями ЄОТС є його транскордонний характер, правосуб'єктність, наявність єдиного штабу на території ЄС, можливість його членів визначити й охарактеризувати у своїй конвенції чи статуті завдання та сфери діяльності, а також бюджет.

Функції ЄОТС дуже різноманітні і можуть полягати як у вирішенні будь-якої конкретної проблеми, так і в розробленні платформи для розвитку механізмів ухвалення рішень для розвитку регіонів загалом. Створення ЄОТС може бути пов'язане з управлінням програмами транскордонного співробітництва, реалізацією проектів прикордонної співпраці на регіональному і локальному рівнях, іншими способами співпраці за наявності фінансової підтримки з боку Європейського Союзу чи без неї (наприклад підтримка транскордонних транспортних асоціацій або двосторонніх муніципальних ініціатив (будівництво лікарень, утилізація відходів)).

Перше ЄОТС з'явилося у 2008 р. на французько-бельгійському кордоні, ще 16 організації були створені в перші три роки існування ЄОТС. натеper є 65 ЄОТС, які охоплюють понад 800 національних, місцевих та регіональних органів влади із 20 держав – членів Європейського Союзу. Найбільш активними учасниками ЄОТС є Угорщина та Франція (по 24 об'єднання). Іспанія та Словаччина також широко зайняті розвитком ЄОТС (кожна з яких бере участь у 15 ЄОТС), а також Італія (9), Німеччина (8) та Бельгія (6). Цікаво, що 13 з 15 словацьких ЄОТС складаються з Угорщиною. Інша сусідня держава, що межує з Україною, – Румунія бере участь у 6 з них, а Польща – у 4. У 2017 р. збільшилась кількість об'єднань за участю країн, які не є членами ЄС, було створено одне нове ЄОТС за участю Швейцарії, а ще два об'єднання розширили кількість своїх учасників представниками Швейцарії та Палестини. Загалом, держави, які приєдналися до ЄС за останнього розширення, дуже активно вирішують проблеми свого розвитку і реалізації проектів, спрямованих на соціально-економічний розвиток, з іншими європейськими країнами за допомогою інструменту ЄОТС. Більшість ЄОТС розташовані у Східній і Південній Європі. Якщо на ранніх етапах ЄОТС були проектами щодо реалізації суто транскордонної співпраці, то із 2012 р. вони почали створюватися як майданчик для співпраці між містами різних держав – членів Європейського Союзу.

ЄОТС переважно фінансуються із членських внесків та коштом ЄС. Вони створюються здебільшого не для вирішення глобальних питань, як-от сприяння демократії, соціально-економічний розвиток, безпека тощо, що властиво євро регіонам. Вони створюються для вирішення вузьких проблем або навіть зупиняються на якомусь конкретному завданні. Більшість ЄОТС спрямовані на розвиток сфер туризму (39), на захист навколишнього середовища (29), розвиток культури та спорту (35), транспорту й інфраструктури (31), освіти (29). Поле діяльності даних об'єднань включає проблематику зміни клімату, соціальних відносин, зайнятості молоді, розвитку сільських територій, просторового розвитку, громадянської оборони, проведення досліджень тощо. У рамках ЄОТС реалізуються численні проекти за програмами регіональної політики ЄС, зокрема Європейської територіальної співпраці (далі – ЕТС), Європейських структурних та інвестиційних фондів (далі – ESIF), Горизонт 2020, LIFE, Erasmus, Європа для громадян (Europe for Citizens) тощо.

Загалом, нині можна спостерігати три типи ЄОТС залежно від їхньої природи [6].

1. Транскордонні ЄОТС, які в основному опікуються питаннями місцевого чи регіонального характеру.

2. Транснаціональні ЄОТС, які покривають значну територію Європи і включають декілька країн. Вони зосереджуються на культурі, соціальних послугах, туризмі, сталому розвитку, питанні відходів, створенні робочих місць на місцевому рівні.

3. Мережеві, які передбачають розвиток співпраці між регіонами, які не є територіально близькими.

Натеper більшість ЄОТС є транскордонними (56), 5 ЄОТС є мережевими, 3 – транснаціональні.

Що ж до України, то в Регламенті № 1082/2006 від 5 липня 2006 р. чітко зазначено, що «країни – нечлени Європейського Союзу не повинні виключатися із процесу втілення механізму зі створення ЄОТС, якщо це не суперечить законодавству країни або закріплено в міжнародних договорах між державами-членами ЄС і цією державою». Неодноразово експерти Комітету регіонів зазначали, що використання механізму ЄОТС на зовнішньому кордоні Європейського Союзу є дуже корисним як для обміну досвідом між територіальними органами влади держав Європейського Союзу і держав з іншого боку кордону, так і для можливого ефективного механізму сприяння реалізації політики сусідства.

Саме ці зміни дозволили Закарпатській області України створити в жовтні 2015 р. ЄОТС «Тиса» (Tisza) разом з угорськими областю Саболч-Сатмар-Берег та муніципалітетом Кішварда. Це була визначальна подія для обох учасників України та ЄС. Зазначимо, що це перше таке об'єднання, яке створювалося за участю країни, що не є членом ЄС.

ЄОТС «Тиса» – унікальний проєкт як для України, так і для ЄС, оскільки вперше окрема область України, яка не є державою – членом ЄС, завдяки сусідній Угорщині стала учасником Європейського інструменту сусідства, покликаного розвивати співпрацю регіонів заради реалізації конкретних економічних, інвестиційних, екологічних, інфраструктурних та культурно-освітніх проєктів.

ЄОТС «Тиса» було створено на території приблизно 20 000 км² з населенням майже 2 млн осіб. Бюджет ЄОТС становить 40 000 євро, його діяльність регулюється законодавством Угорщини. Метою даного ЄОТС є створення міцної та стабільної співпраці, соціальне єднання на зовнішніх кордонах ЄС, а також розвиток інфраструктури й економіки в регіоні.

ЄОТС «Тиса», як стверджують у виконавчому апараті Закарпатської облради, активно включилося в участь у різних міжнародних конкурсах і грантах. У результаті протягом 5 років діяльності підготовлено 35 проєктних пропозицій щодо вирішення проблем Закарпаття в п'яти напрямках. Серед них проєкт «Екологічна оцінка можливостей відновлення природних ресурсів у Солотвині з метою запобігання подальшому забрудненню басейну Верхньої Тиси через підготовку комплексної системи моніторингу РЕВИТАЛ 1», що став переможцем у рамках Програми прикордонного співробітництва Європейського інструменту сусідства «Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна 2014–2020». Нещодавно він зареєстрований у Міністерстві розвитку економіки, торгівлі і сільського господарства України. Загальна вартість проєкту – 1 075 817,58 євро, з яких внесок ЄС – 968 235,81 євро.

З метою полегшення процесу організації зацікавлених сторін у рамках ЄОТС розроблена детальна процедура створення ЄОТС.

Загалом, виділяють чотири основні етапи створення ЄОТС.

1. Перший етап – підготовчий. На цьому етапі влада, бізнес і громада повинні ознайомитися з можливостями та практиками створення таких об'єднань у Європі та їхніми перспективами адаптації в нашій країні. Тоді зацікавлені учасники повинні знайти консенсус шляхом проведення зустрічей з учасниками з інших країн щодо важливих моментів організації ЄОТС, як-от:

- кількість учасників;
- завдання ЄОТС;
- назва ЄОТС;
- можливий період функціонування;
- охоплення території;
- розташування штаб-квартири;
- структура ЄОТС;
- джерела фінансування.

2. Наступний етап – технічний – передбачає підготовку конвенції про заснування ЄОТС та його статуту, які відповідають законодавчим вимогам усіх країн-учасниць.

3. Третій етап – адміністративний – складається з таких стадій:

- ухвалення проєкту статуту та конвенції кожним із майбутніх учасників;
- надсилання копії статуту та конвенції до відповідних органів кожної країни-учасниці, затвердження участі у ЄОТС (Міністерство економіки в Україні).

4. Останній четвертий етап. Він передбачає відкриття банківського рахунку й оплату членських внесків учасниками ЄОТС, заснування органів організації, процес наймання персоналу тощо.

Отже, по суті, європейське територіальне співробітництво як форма транскордонної та міжрегіональної співпраці стало прикладом для інших регіонів України щодо використання відносно нового юридичного інструменту Європейського Союзу – співпраці в рамках європейського об'єднання територіального співробітництва як одного з інноваційних елементів реалізації регіональної політики ЄС.

Висновки. Багатогранність і складність соціоекономічних, політичних перетворень в ЄС на початку ХХІ ст. зумовила необхідність реалізації і реформи регіональної політики ЄС. Регіональна політика в ЄС завжди мала провідне місце в системі ЄС. На транскордонному та міжрегіональному

рівнях стосунки України з ЄС майже не обтяжені проблемами і претензіями як політичного, так і економічного характеру. Безумовно, ефективне європейське територіальне співробітництво суттєво розширить базу включення України до європейських інтеграційних процесів. Натепер транскордонне та єврорегіональне співробітництво є новою і перспективною формою співпраці між регіонами з огляду на те, що комплексний процес євроінтеграції і розширення ЄС спричинив інкорпорацію національних ринків у більш широкий європейський економічний простір. У даній роботі показано, що найбільш поширена натепер форма транскордонного співробітництва за участю областей нашої країни єврорегіон – уніфікована структура, що координує співробітництво та часто відіграє роль організаційно-фінансового центру реалізації транскордонних проєктів. Принципово важливим і вкрай нагальним завданням є активізація участі прикордонних областей України у створенні нових прагматичних форм європейського територіального співробітництва. Формування нових форм співробітництва у площині ЄС – Україна на транскордонному та міжрегіональному рівнях на західному кордоні України, утворення спільних із європейськими партнерами асоціацій, проєктів, укладення нових угод для оновлення правової бази співробітництва, координація соціально-економічного й екологічного розвитку прикордонних регіонів мають стати пріоритетами європейського рівня співпраці України на найближчу перспективу.

Lemko Yu. European Grouping of Territorial Cooperation as the instrument of cross border cooperation

The article considers one of the most common and most effective forms of cross-border cooperation between the countries of the European Union, namely the European groupings of territorial cooperation. The role of territorial cooperation in the European Union is constantly growing as it is the basis of political, economic and social cohesion, which is an integral part of Ukrainian society. The development of territorial cooperation is due to the change and development of national, regional or local participants in this process. The Schengen Agreement, the common internal market and the common currency, as well as the emergence of numerous new cross-border projects and the development of cross-border territories, are integral parts of this process.

The article examines the EGTC Tisza, which was established in October 2015 in the Transcarpathian region of Ukraine together with the Hungarian region of Szabolcs-Szatmár-Bereg and the municipality of Kisvárd. It is noted that the union has received broad social and political support from both sides at the regional and local levels. This event was decisive for both Ukraine and the EU, as for the first time such an association was created with the participation of a non-EU country. This was a long-awaited step, as the participating regions have long been cooperating together in various fields, including the implementation of grant projects. Many issues need to be addressed together, including flood protection, the rehabilitation of wastewater treatment plants, transport and the development of economic ties.

We can say that today Euroregions are the most developed form of cross-border cooperation in Ukraine, but their activities also show a range of problems that hinder their effective functioning. This includes a large number of participants with different cultural and economic characteristics, disparities in the legislation and administration of the country, the low level of business structures and non-governmental organizations. Issues such as the lack of a systematic approach to the organization of Euroregional cooperation, the low level of regional government and the lack of financial support are also worth mentioning.

Key words: cross-border cooperation, EU, Euroregion, European Grouping of Territorial Cooperation.

Література:

1. Імплементация європейського досвіду функціонування інституціоналізованих структур транскордонного співробітництва в Україні : проблеми та перспективи. URL: [http:// ird.gov.ua/irdp/e20170401.pdf](http://ird.gov.ua/irdp/e20170401.pdf).
2. Мікула Н. Єврорегіони: досвід та перспективи. Львів : ІРД НАН України, 2003. С. 14–15.
3. Розвиток транскордонного співробітництва : науково-аналітична доповідь / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України» ; наук. ред. В. Кравців ; наук. координатор Х. Притула. Львів, 2016.
4. Рекомендації щодо впровадження нових форм транскордонного співробітництва / за ред. Н. Мікули. Львів : ІРД НАН України, 2010. С. 55–60.

5. Тимечко І. Особливості розвитку прикордонних територіальних громад. URL: <ftp://financial.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/10/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-3-2017-2-1.pdf#page=182>.
6. EGTC monitoring report 2016 and impacts of Schengen area crisis on the work of EGTCs. *European Committee of the Regions Official Website*. URL: <http://www.cor.europa.eu/en/documentation/studies/Documents/CoR-EGTCmonitoring.pdf>.
7. Regulation (EC) № 1082/2006 of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on a European grouping of territorial cooperation (EGTC) (2016). *European Union Official Website*. URL: [http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/regulation/pdf/2007/gect/ce_1082\(2006\)en.pdf](http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/regulation/pdf/2007/gect/ce_1082(2006)en.pdf).
8. Fact sheet; EGTC – European Grouping of Territorial Cooperation (2016). *Website Interact European Union*. URL: www.interact-eu.net/download/file/fid/3777.

СТРАТЕГІЧНІ КОМУНІКАЦІЇ: ДОСВІД АФГАНІСТАНУ ДЛЯ УКРАЇНИ

Роговченко А. М.,

аспірант відділу інформаційної безпеки та кібербезпеки

Центру безпекових досліджень

Національного інституту стратегічних досліджень

ORCID ID: 0000-0001-9515-0885

У статті розглянуто досвід розбудови стратегічних комунікацій в Афганістані після повалення режиму Талібану та протягом періоду військової і гуманітарної діяльності у країні міжнародних організацій, проаналізовано сильні і слабкі сторони відповідних планів та стратегій, зроблено висновки щодо успішності стратегічних комунікацій в Афганістані в цілому. Проаналізовано плани стратегічних комунікацій, розроблені Міжнародними силами сприяння безпеці під проводом НАТО, Департаментом оборони США та іншими міжнародними місіями, які діяли на території країни; проведено огляд наукових публікацій на цю тематику. Вивчено зусилля афганського уряду для перемовин з талібами та для забезпечення двосторонності комунікацій з населенням шляхом скликання Високої ради миру та заснування Урядового центру інформації та комунікації GMIC. Автор доходить висновків, що результатом імплементації розроблених інформаційних кампаній та стратегій комунікації стали позитивні зміни комунікаційного ландшафту в країні та підвищення поінформованості населення про діяльність уряду та міжнародних організацій. Завдання досягнути двосторонності комунікації з населенням не виконано; протидія інформаційним атакам талібів налагоджена, але не досягла значної ефективності. Для подальшої роботи задля ефективних стратегічних комунікацій слід глибше опрацьовувати культурні чинники, залучати лідерів думок, зменшувати розрив між заявами і реальними діями уряду і міжнародних місій.

Ключові слова: стратегічні комунікації, Афганістан, НАТО, військова місія, гуманітарна місія, інформаційні операції, протидія інформаційним атакам, комунікація з населенням.

Постановка проблеми. Суспільно-політична ситуація в Україні характеризується істотними складнощами у сфері комунікування держави як на міжнародному, так і внутрішньому рівні. У багатьох випадках відсутність цілісної системи стратегічних комунікацій держави породжує проблему тактичності дій у відповідях на інформаційні операції агресора. Актуальність даної статті впливає з необхідності вивчення досвіду інших країн та міжнародних організацій, зокрема Північно-атлантичного альянсу, який показує, що належне інформування як населення держави, так і міжнародної спільноти про події на місцях, обґрунтування та роз'яснення рішень, прийнятих державними органами влади, сприяє консолідації громадськості, уникненню та розв'язанню конфліктів.

Мета статті – розглянути досвід розбудови стратегічних комунікацій в Афганістані після повалення режиму Талібану та протягом періоду військової і гуманітарної діяльності в країні міжнародних організацій, проаналізувати сильні і слабкі сторони комунікаційних кампаній, зробити висновки щодо успішності стратегічних комунікацій в Афганістані в цілому та оцінити можливість подальшого використання такого досвіду в Україні.

Виклад основного матеріалу. Після теракту 11 вересня 2001 року, в рамках операції «Нескорена свобода», військові сили США та НАТО увійшли до Афганістану та повалили режим Талібану. Таліби захопили владу у 1994 році і до 1996 року контролювали майже всю територію Афганістану, включно з Кабулом. Одним із побічних ефектів війни стала гуманітарна криза. Постає нагальна проблема комунікації з місцевим населенням щодо гуманітарних міжнародних місій, щодо військового втручання, щодо подальшого вирішення суспільно-політичних питань. Афганський уряд потребував чіткої системи стратегічних комунікацій, з інтеграцією всіх медіа-засобів та широким охопленням громадськості задля досягнення мети «перехідного періоду», сталої афганської держави шляхом просування певного порядку денного та впливу на процес прийняття рішень. Крім того, негативні наративи від Талібану створювали виклик, побороти який також можна було лише завдяки ефективним стратегічним комунікаціям. Уряд схильний фокусуватися на комунікуванні «з сьогодні на сьогодні», тобто

проводити певні інформкампанії, писати прес-релізи та випускати рекламні аудіо та відео, радше ніж працювати в рамках структурованої системи стратегічних комунікацій, яка задає чіткий напрям розвитку; ці дії також потрібні, але без всеохоплюючого генерального плану комунікацій є ризик хибного спрямування зусиль. Так, наприклад, державні інституції зосереджують увагу на самій діяльності (скільки людей переглянуло рекламу на телебаченні), а не на досягнутому ефекті. Тож, окрім відповідей і реакції на зовнішні події, має бути чіткий всеосяжний план і мета діяльності.

Найперше, що було зроблено задля тісної співпраці урядових структур, міжнародних партнерів та плідної комунікації з населенням, – було ініційовано створення Державного центру медіа та інформації (Government Media and Information Center, GMIC). При Центрі була створена Робоча група з питань стратегічних комунікацій з метою, щоб всі події в країні були охоплені та коректно повідомлені на національному і регіональному рівні. Робоча група з питань стратегічних комунікацій очолювалась директором GMIC, включала речників та директорів комунікацій з директоратів та міністерств, МССБ, НАТО та посольства США. Головним її завданням було покращити координацію та кооперацію усіх стейкхолдерів, покращити комунікацію і співробітництво щодо медіа між різними урядовими інституціями в столиці і в провінціях, допомагати розробляти узгоджені повідомлення, визначати цільові аудиторії і способи зв'язку з ними та збирати відгуки громадськості.

При цьому, як зазначалося в Стратегії національного розвитку Афганістану, передбачалося зважати на комунікаційний ландшафт країни: поряд із використанням сучасних медіа та комунікаційної підтримки GMIC та Міністерства Інформації та культури, продовжувати звертатись до традиційних форм комунікації, щоб мечеті та джирга (рада старійшин) у провінціях допомагали розповсюдженню інформації [1].

Проте, із часом, через брак фінансування та проблеми з керівництвом (бракувало чіткої політики стратегічних комунікацій та операційних планів для стратегічного скеровування загального масиву інформаційної та комунікаційної діяльності Центру) функції GMIC звелися до функцій урядового прес-центру, простого виконання комунікаційного плану, переданого Центру урядовими структурами.

Виклики, які мали б бути подолані стратегічними комунікаціями, включають такі: брак обізнаності та освіти, неактивне залучення громадян до процесу прийняття рішень, існування різних точок зору та інтересів, брак комунікаційної спроможності і, найголовніше, брак співпраці та координації між ключовими національними, регіональними та міжнародними стейкхолдерами. І саме інтегрований підхід, побудова потужних повідомлень, постійне використання сучасних мас-медіа, традиційних каналів комунікації та можливостей зв'язків із громадськістю та громадських заходів має допомогти афганському уряду сформувати відповідь на ці виклики.

Афганський суспільно-політичний контекст, який слід враховувати при побудові системи стратегічних комунікацій, такий: у країні проживає 34 племені, кожне зі своїми культурними особливостями та засобами комунікації; читати вміє 15% населення; головною структурою, через яку можливо і потрібно впроваджувати будь-які соціальні зміни, доносити інформацію, є джирга – місцева рада. Ці місцеві ради, до яких включено всіх дорослих чоловіків, є каналом поширення інформації та інструментом переконування населення, органом, який приймає рішення. Ігнорування джирги, незалучення місцевого населення до прийняття рішень, авторитарний підхід до впровадження реформ призвели до несприйняття дій міжнародної спільноти (яку для афганців уособлює США) на перших етапах перехідного періоду, і, як наслідок – до провалу таких реформ.

Водночас саме завдяки міжнародній підтримці пост-талібський уряд країни зміг створити середовище для вільного потоку інформації: стимулювалось заснування приватних медіа, заохочувалася інтенсифікація потоку інформації до і з урядових структур, збільшення і покращення якості урядових звернень до населення, комунікування політик та стратегій для підтримки програм розвитку. Під час правління Талібану було знищено всі медіа-платформи, існувала лише радіо-станція «Голос шаріату» та трохи місцевих газет, в яких публікувалася пропаганда та релігійні проповіді з баченням ісламу, потрібним талібам; звісно ж, не було комп'ютерів і Інтернету. А відповідно до даних [3] Узагальнюючого звіту щодо медіа Афганістану (Afghan Media Synthesis Report, Altai, 2010), станом на 2010 рік уже існувало 75 телеканалів, 175 радіостанцій та 800 друкованих видань. Однак головними каналами передачі інформації та оцінки подій на місцях лишаються мечеті і джирги, а медіа їх доповнюють. Так, наприклад, у вищезгаданому Звіті вказується, що медіа впливали на рішення афганців (відправити дівчинку до школи, дозволити жінці голосувати і т. п.) в тому випадку, якщо такі ідеї розповсюджували місцеві локальні канали передачі інформації.

Основними гравцями, які формували комунікаційний ландшафт у країні, були афганське населення, Талібан, військові сили та сукупність неурядових громадських організацій (місцевих та міжнародних).

Що стосується громадських організацій, то станом на 2005 рік їх налічувалось близько 2400; фінансовий ресурс та комунікаційна спроможність пулу НГО в цілому низька, спроби скоординувати їхні зусилля з метою залучення до стратегічних комунікацій були невдалі; НГО залишаються діючими в рамках низьких бюджетів, конкуруючи одна з одною.

Дві основні групи військових сил включають війська США та Міжнародні сили сприяння безпеки НАТО (далі – МССБ). На початку перехідного періоду (2001–2003рр.) комунікаційні зусилля США були направлені на дестимулювання інтересу самих талібів. Наступні три роки зусилля перенаправили на спілкування з громадськістю, щоб відмовити від участі в бойових угрупованнях. Приблизно в той же період афганці сформували думку, що НАТО не поважає їхні культурні цінності і норми, а міжнародна спільнота – наскрізь корумпована. Для боротьби з цим наративом національні та міжнародні організації в Афганістані розробили кодекс поведінки для ГО, які працюють в Афганістані. У 2006–2011 роках НАТО і США змінили фокус уваги на стратегічні комунікації, виділили суттєвий бюджет на комунікаційну діяльність МССБ; США та НАТО намагались зробити так, щоб їхні стратегічні комунікації були скоординовані і діяли як єдина система.

Крім МССБ НАТО (Стратегія стратегічних комунікацій МССБ, 2008р. та Політика стратегічних комунікацій штаб-квартири НАТО, 2011 р.) та США (План стратегічних комунікацій Міністерства оборони США, 2007 р.), питанню стратегічних комунікацій в цей період приділяли увагу ООН (Стратегія комунікацій команди ООН з питань Афганістану, 2009), Міністерство міжнародного розвитку Великобританії в рамках Програми пошуку альтернативних засобів заробітку (Інтегрована стратегія комунікацій, Integrated Communication Strategy for the Research into Alternative Livelihoods Fund (RALF) Programme, 2007р.).

Трампс Кроу Сроу [4] зазначив, що для успішності стратегічних комунікацій, крім розробки і просування основного наративу, слід дбати про 1) спроможність стратегічної комунікації, яка викликає довіру; 2) інформаційну стратегію, згідно якої скеровувалися б усі інформаційні дії; 3) дії, які йдуть за озвученими словами; 4) використання працівників гуманітарної допомоги та цивільних афганців для донесення повідомлення; 5) увагу на генерування підтримки населенням проекту/місії; 6) створення «належності» до афганців шляхом використання місцевих мовців; 7) перенесення фокусу з просування іміджу НАТО та США на просування іміджу афганського уряду.

У стратегії МССБ [6] вказано, що метою її були безпека, урядування і розвиток, але по факту вона концентрувалася на підтримці НАТО і уряду Афганістану. На думку Віллінстона, простіше було б прибрати мету просування НАТО через брак визнання цієї організації афганським населенням та не пов'язувати НАТО та афганський уряд: такий підхід забезпечив би створення довіри та авторитету уряду та сприяв би подоланню критики іміджу уряду, як просто «руки західної влади».

Політика стратегічних комунікацій штаб-квартири НАТО, розроблена 2011 року для комунікаційної підтримки Інтекалу – процесу повної передачі влади і відповідальності від міжнародної спільноти до уряду Афганістану, ставила за мету здобуття розуміння та підтримку афганців, партнерів місії та міжнародної спільноти. При цьому афганське населення не згадувалося в документі, як цільова аудиторія, але містяться згадки про необхідність зростання довіри населення до НАТО. Згадувалася також необхідність демонструвати прогрес та протистояти пропаганді Талібану, яка руйнівно впливала на підтримку місії. Знову ж таки, комунікації мали рятувати імідж місії і всередині країн-членів НАТО, але пропаганда талібів була ефективніша через швидкість реакції (на відміну від забюрократизованих комунікаційних процесів штаб-квартири НАТО).

Порівнюючи ефективність інформаційної діяльності Міжнародних сил сприяння безпеці (International Security Assistance Force, МССБ) під проводом НАТО та самих талібів, данський науковець Ніссен [8] дійшов невтішного висновку, що негативні наративи Талібану поширювались і впливали на населення набагато ефективніше. По-перше, таліби розмовляють як «свої зі своїми», а МССБ сприймаються як прийдешні. МССБ формували політично сфокусовані повідомлення і, в першу чергу, адресували їх країнам-членам НАТО, оскільки згуртованість Альянсу є ключовим фокусом комунікацій в НАТО. Таліби ж адресували повідомлення виключно і спрямовано на місцеве населення. По-друге, Талібан вигравав швидкість: вони здатні сформулювати повідомлення і публічно зреагувати вже через годину після події. МССБ відповідали з затримкою, пов'язаною з внутрішніми узгодженнями, створюючи враження, що за офіційними повідомленнями приховується якась інформація. Водночас, слід зазначити, що Стратегія комунікацій МССБ від 2008 року неодноразово наголошує на необхідності бути «першими з правдою», тобто фактор швидкості, а не лише вивірності повідомлення, усвідомлювався, але, вочевидь, на практиці не спрацював. По-третє, МССБ мали і демонстрували «стратегію виходу» (намір допомогти розвитку і піти з країни, до того ж, чітко окреслений в рамках Кабульської конференції і Лісабонського саміту 2010 року під час обговорення Інтекалу), а Талібан має і демонструє стратегію залишення. І на культурних і релігійних особливостях таліби грали ефективніше, використовуючи собі на користь всі комунікаційні провали міжнародної спільноти.

Міністерство оборони США планувало промотувати військові стратегічні цілі США, а також безпеку, стабільність, відновлення та розвиток для місцевого населення. У плані згадується потреба культурної чутливості, вказується необхідність провести громадське опитування для визначення ключових мереж розповсюдження повідомлення (messaging networks) та оцінки сприйняття афганцями цих повідомлень. Критики [12] стратегічних комунікацій США в Афганістані відзначають великі розбіжності між тим, що заявляється і тим, що робиться: зокрема, слід не показувати слабкість, але показувати повагу. Так, показати повагу можна шляхом вибачення за солдат, які насміхаються над тілами бойовиків. А от вимога керівництва, щоб американські працівники надягли хіджаб, була сприйнята, як слабкість. Захист права жінок носити хіджаб без захисту права обирати віру теж сприймається талібами і населенням як слабкість, а не повага.

План ООН зосереджувався на просуванні інтересів ООН та на заохоченні афганського населення підтримувати співробітників ООН: так, наприклад, ООН намагалася стимулювати бажання афганців в цілому захищати персонал ООН (і міжнародних, і місцевих представників) від нападу талібів, щоб працівники ООН могли виконувати свою важливу місію. Така заява демонструвала акцент на працівниках ООН, цілком вірогідно залишаючи враження у населення, що працівники ООН певним чином вищі за них.

Фокус програми RALF був націлений на пропаганду альтернативних засобів заробітку на сільському господарстві, замість вирощування опіумного маку. При цьому, через страх каральних заходів з боку Талібану, основна мета комунікацій – винищення опіумного маку – жодного разу не згадувалася напрому у повідомленнях. Як наслідок – брак ясності повідомлення залишає населенню простір для вільного інтерпретування намірів повідомлень та зводить нанівець ефективність таких комунікацій.

Як і план Міноборони США, стратегія британської програми націлювалася на покращення загальних відносин між стейкхолдерами шляхом просування порядку денного, коли стейкхолдерів слухають і вивчають, як співпрацювати краще (listening and learning agenda), демонструючи таким чином і культурну чутливість до буття фермерів і жінок, які працюють на вирощуванні маку.

Водночас, за критикою Віллінстона, хоча у згаданих планах і стратегіях і вказується необхідність використовувати голос самих афганців, як таких, що доносять повідомлення, саме афганське населення було ідентифіковано як ключова аудиторія, а модель комунікування передбачалася одностороння. Всі документи або включали, або надавали посилання на розробку нарративу, але жоден розробник не вказав вимогу, що нарратив, при звертанні до афганців, має промовляти у спосіб, специфічний і виразний саме для афганців, має бути донесений у комунікації, заснованій на діалозі. [14] Так, наприклад, одним із повідомлень у Плані ООН було сприяти порозумінню і емпатії локального населення до персоналу ООН. А одним зі нарративів у Плані Міноборони США було «афганське населення може покладатись на США/міжнародну спільноту». Як згадувалось вище, повідомлення про те, що персонал ООН може бути важливішим за місцеве населення, не є ефективним. А просувати довіру і можливість покластись на США у ситуації, коли цивільне населення також потерпало від обстрілів сил США та МССБ через некоректно задані цілі видається малоімовірним. Такі приклади показують, що лише двостороння комунікація допомагає сформувати сенси та звертатись до емоційних та психологічних потреб афганського населення. Тут також доцільно знову згадати про необхідність скорочувати розрив між «говоримо» і «робимо», коли те, що заявляється, співпадає з діями.

Ситуація в Афганістані склалась таким чином, що всі міжнародні організації, розробляючи стратегічні комунікації, мали інтегрувати «західний конструкт в незахідні реалії». Але в результаті бачимо, що сформовані повідомлення геть не використовували культурні символи чи візуальну риторичку, яка б резонувала з афганцями. Можна було б створити «міф про національний характер», виспівуючи гордість за історію і міцний дух народу, вплітати ключові культурні та релігійні символи і через білборди здійснювати візуальну комунікацію. У жодному плані комунікацій не закладалося комунікації виключно візуального характеру, хоча для крос-культурної комунікації така комунікаційна кампанія була б найефективнішою.

Для заклику афганців підтримувати міжнародну місію, стратегія мала вплітати в план культурні елементи через координацію та направлення культурних чинників, таких як використання культурних символів та формулювання повідомлень, що резонують із суспільною афганською думкою – шляхом залучення релігійних лідерів, розповсюдження аудіозаписів поезії про мир по мечетях, таксі, школах, будівлях сільських та племенних рад. При цьому варто зауважити рекомендації дослідників, що робота з релігійними лідерами може вестися не тільки з позитивного боку, коли імами доносять новини про розбудову, про потребу навчатися, про ненасильницький іслам – але й із прийомом так званого «негативного підсилення»: багато імамів, які підтримують Талібів, є «проповідниками ненависті»; отож звертатись треба не так до бойовиків, як до тих, хто направляє їх проповідями у мечетях – включно до погроз бомбардування і фізичного знищення саме за проповідь-пропаганду тероризму.

На основі аналізу планів стратегічних комунікацій міжнародних організацій Віллінстон [14] рекомендує 1) більше включати культурні символи; 2) використовувати релігійні і культурні чинники; 3) формулювати повідомлення, які адаптовані під специфіку аудиторії та несуть сенси, співзвучні з афганською культурою, а не акцентуються на організаційних потребах; 4) делегувати комунікаційну діяльність невійськовим інституціям; 5) розробляти інтегровані плани з використанням різних комунікаційних гравців; 6) формувати комунікацію, спрямовану на дію; 7) використовувати мобільні телефони та поезію (пісні); 8) збільшити використання візуальної риторики на перевагу над вербальною. Ураховуючи неграмотність та бідність населення та відсутність телекомунікаційної інфраструктури, саме так можна ефективно комунікувати з населенням – газети чи будь-які друковані матеріали нерелевантні, згадувати Інтернет чи інші технології теж не варто.

Основна думка, з якою розробники плану комунікацій мають приступати до роботи, має відповідати на питання – чи те, що робиться, є правильним для самої організації чи для населення, чи є можливість вибудувати спільну платформу для інтересу обох сторін? Наприклад, плани ООН та програми RALF були розроблені спеціально, щоб відповідати гуманітарному аспекту місій в Афганістані і частково відповідали на емоційно-психологічні потреби населення. А плани МССБ та Міноборони США націлювалися на створення підтримки військової місії, генерування підтримки військовим діям та досягненню мети таких військових дій – по факту, недооцінюючи важливість дослідження існуючого запиту громадськості, а отже – не надаючи комунікаціями реакцію на негатив суспільства від цивільних втрат у війні. Для покращення ситуації, ООН мала б погодитись на заклик міжнародної спільноти очолити процеси стратегічних комунікацій, забравши увагу від військових структур на користь гуманітарних процесів, але цього не сталося.

Афганістан потребував систематичної і стратегічної комунікаційної діяльності на місцевому, національному та регіональному рівнях, націленої на громадську підтримку і довіру афганському уряду, на зменшення такої довіри до ворогів сильної афганської держави. Особливо ця потреба окреслилася після оголошення Інтекалу – процес переходу повної відповідальності до афганського уряду з обмеження діяльності міжнародних місій, за свідченнями науковців [10], сприймався населенням як просто припинення фінансової і гуманітарної допомоги і полішення країни напризволяще. Стояло завдання пояснити громадськості, що ціль Переходу – досягнення інституційної спроможності державних органів без зовнішнього керування і досягнення воєнної спроможності військових сил Афганістану. Держава мала розбудувати систему комунікацій внутрішню – з державними і недержавними інституціями, і зовнішню – з медіа, партнерами в рамках розвитку, національними і міжнародними стейкхолдерами та, найважливіше, з афганськими громадянами. Таке завдання, зокрема, було поставлене в Політиці стратегічних комунікацій НАТО 2011 року. Досягти цього неможливо без активного залучення афганського населення у всіх етапах відбудови держави – від оцінки поточного стану, розробки і планування, до фактичного впровадження плану Переходу. Афганський народ мав стати головним актором і провідником розвитку власної держави. Водночас, враховуючи велику кількість донорів, які надають підтримку Афганістану, афганському уряду важливо мати змогу донести донорам голос уряду і голос громадськості – чи дійшла допомога до адресату, чи дійсно сприяла соціальному і політичному зростанню.

Спробою інституціоналізувати внутрішньоафганські переговори (переговори між урядом та талібами) стало створення Високої ради миру (High Peace Council) у 2010 році. Висока рада миру складалась з 70 членів, призначених Президентом Афганістану серед релігійних діячів, лідерів племен, лідерів спільнот, представників громадянського суспільства, колишніх командорів джихаду та активістів з прав жінок. Це – найвищий орган, який опікується питаннями миру та реінтеграції та який уповноважений вести переговори з Талібаном від імені Уряду. Висока рада миру складається з п'яти підрозділів: департамент політики, адміністративно-фінансовий, департамент польових операцій, департамент розвитку і департамент комунікацій. Департамент комунікацій відповідає за впровадження стратегічних комунікацій шляхом інформування населення про заходи заради миру та переконання антиурядових бойовиків долучитись до процесу миру і сприяти мирному майбутньому Афганістану.

Афганський уряд стимулював інклюзивний підхід, спираючись на три стовпи: підсилення безпеки та цивільних інституцій урядування та розвитку заради підтримки процесу миру і реінтеграції; сприяння формуванню політичних умов та підтримки афганського населення в налагодженні миру; збільшення національної, регіональної та міжнародної підтримки та прагнення консенсусу для зміцнення миру і стабільності. Програма реінтеграції і миру, яку вела Висока рада миру, направлена на надання можливостей бойовикам припинити бойові дії та повернутись до своїх громад з гідністю. До програми були залучені державні і неурядові учасники і вона виконувалась об'єднаним секретаріатом Високої ради миру. Водночас зусилля були направлені на реінтеграцію бойовиків, але вкрай необхідна стратегія примирення не була розроблена.

Висока рада миру, як головний орган для просування миру у країні, потребувала впровадження стратегічних комунікацій з баченням, яке допоможе афганцям отримувати інформацію, яка необхідна для формування підтримки населення процесам забезпечення миру і реінтеграції. Усвідомлюючи таку значущу функцію стратегічних комунікацій, наприкінці 2012 року Рада розробила План стратегічних комунікацій з метою забезпечити скоординовану і структуровану кампанію для зміцнення впровадження Програми миру і інтеграції на національному і регіональному рівнях. Згідно з таким Планом стратегічних комунікацій передбачалося використання стратегічних підходів для забезпечення підтримки і розуміння процесів миру афганськими громадянами, міжнародною спільнотою та країнами-донорами та донесення повідомлень миру до антиурядових елементів, демонструючи відданість Уряду ідеям мирного і квітучого Афганістану. Важливим повідомленням Високої ради миру до народу Афганістану було переконання, що міжнародна спільнота підтримуватиме країну і після закінчення періоду Інтекалу, а процес налагодження миру доповнюватиме процес переходу, сприяючи пост-конфліктному розвитку та урядуванню. Серед успіхів роботи Ради дослідники [11] відзначають налагоджені контакти із середньою ланкою керівництва талібів та організацію зустрічей та перемовин з ними.

Водночас науковці [10] відзначають проблему недостатньої вбудованості стратегічних комунікацій. Урядові інституції – надто ті, хто працюють у сфері процесів урядування і миру – мають переглянути свої підходи щодо вбудови стратегічних комунікацій у свої політики та плани розвитку; важливо також направляти на цей аспект достатні ресурси. Відзначається також, що керівництву Високої ради миру бракувало експертизи в перемовинах та попередженні конфлікту, що ускладнювало перемовини з талібами. Їм також бракувало знань в розробці, плануванні, моніторингу та оцінці проєктів.

Крім того, задум створення Ради передбачав, що вона матиме ексклюзивну прерогативу комунікацій з талібами та матиме певну автономію в прийнятті рішень під час процесу перемовин. Із Талібаном продовжували комунікувати і сили США, і представники уряду Афганістану, що фактично завдало удару по легітимності Ради як в очах Талібану, так і в очах цивільного населення Афганістану та поступово унеможливило виконання своєї ролі Радою. Наприкінці 2019 року діяльність Високої ради миру було припинено Президентом Афганістану Ашрафом Гані.

У 2018 році політичне керівництво США, вперше з 2001 року, змінило концепцію «не вести офіційних прямих переговорів з Талібаном». До цього вважалося, що таліби мають вести перемовини лише з офіційним Кабулом, і вже офіційний Уряд спілкується з США. Оскільки заявлена позиція Талібану була невизнання легітимності влади в Кабулі, такі перемовини фактично не відбувалися. Хоча у своїх інтерв'ю колишній прем'єр-міністр Афганістану Алі Ахмад Джалалі шкодував про невключення Талібану до процесу перемовин із самого початку процесу, ще під час конференції у Бонні 2001 року. Результатом перемовин стало підписання Угоди про встановлення миру в Афганістані між Талібаном та США у лютому 2020 року в м. Доха, Катар. Уряд Ашрафа Гані не брав участі у переговорах Талібан-США та у підписанні Угоди, хоча наголошував, що готовий до таких перемовин. Угода передбачає, що США виводять війська, а таліби припиняють тероризувати цивільне населення. Деталі угоди (її додатки) не публікуються.

Населення у сільських регіонах все ще сприймає міжнародну діяльність як інтервенцію, бо процес перебудови Афганістану після повалення режиму талібів розпочався з військових дій, які не припиняються. До того ж, і Президент Трамп, і до нього – Президент Обама використовували у своїх зверненнях слово «виведення» військ (withdrawal). На додаток до втоми населення від війни, розмови про виведення військ стимулюють пропаганду талібів, що вони перемогли – бо ж США залишає країну. Як наслідок, вже накінець 2020 року таліби захопили контроль над 70% держави, а жінки і громадські активісти в центральних районах переймаються, чи не повернеться суворий «талібський» шаріат знов. Аналітики стратегічних комунікацій США [12] рекомендують радше використовувати замість «виведення військ» наратив «зміна тактики з відкритих бойових дій на вибіркові секретні розвідувальні операції», щоб замість духу поразки США ширити дух недовіри всередині бойовиків (бо секретним операціям допомагає хтось всередині талібів). Міжнародна спільнота (посольства країн-донорів, ООН, НАТО) продовжує наполягати, що підтримка розбудови Афганістану не припиниться, поки не буде досягнуто значного прогресу. Проте після підписання Угоди формується нова реальність, яка вимагатиме нових планів, політик і стратегій комунікацій.

Висновки. Плани стратегічних комунікацій розробляли і уряд Афганістану, підтриманий міжнародною спільнотою, і міжнародні організації, які діяли на території держави після 2001 року. Країні вдалося дещо змінити комунікаційний ландшафт – свобода медіа дала поштовх появі великої кількості медіа та розширенню медіа-покриття всередині країни, відтак розповсюдження інформації стало легшим. Однак у провінціях Афганістану все ще потужна роль релігійних та племінних лідерів (мечеті, джирги), тотальна неграмотність і бідність населення звужують кількість тих, хто має

можливість споживати інформацію з медіа без локальних посередників. Всі оглянуті плани стратегічних комунікацій, розроблених міжнародними організаціями, містили згадку про потребу враховувати культурні чинники та відсутність розриву між заявами та фактичною діяльністю; втілення в життя цих потреб було або відсутнє, або недостатнє. Наратив, що допомога іноземних військових сил має бути тимчасова, дати розвинути спроможностям афганського уряду і піти добре сприйнявся урядом, але викликає нерозуміння у населення – сприймається або як поразка перед талібами, або як залишення населення напризволяще. Заснована Президентом Афганістану Висока рада миру теж розробила план стратегічних комунікацій, мала успіхи в налагодженні контактів з талібами, проте, через брак легітимності у сприйнятті населенням і талібами та через брак навичок перемовин та проєктного менеджменту в цілому показала низьку ефективність. Комунікаціям всіх міжнародних організацій бракувало двосторонності – аналізу реакції населення на повідомлення та аналізу заявлених потреб населення. А такий виклик стратегічних комунікацій, як впровадження західного конструкту розвинених держав у середовище східної країни, що розвивається, лишився фактично неподоланим.

Rogovchenko A. Strategic communications: the experience of Afghanistan for Ukraine

The article is dedicated to the experience of developing strategic communications in Afghanistan after Taliban regime has lost power and military and humanitarian aid missions came to the country; strengths and weaknesses of strategic communications documents are analyzed, conclusions on success reached in implementing strategic communications are made. The article analyzes strategic communication plans of ISAF NATO, USA Department of Defense and of other international missions active in the country; research papers on this topic were studied. Government efforts in establishing communication with population and negotiation with Taliban by creating GMIC and establishing High Peace Council are described. The paper leads to the following conclusions: implementing information campaigns and communication strategies resulted in positive changes of communication landscape in the country and increasing awareness of the population on activities of the Government and international organisations: double-sided communication with the population remains being poor; counteracting Taliban's information warfare is established but is not efficient. Further work on effective strategic communication includes deeper inclusion of culture factors, inclusion of opinion leaders, decreasing a say-do gap of Afghan Government and international missions.

Key words: strategic communications, NATO, communication with population, military mission, humanitarian mission, information operations, information warfare.

Література:

1. Afghanistan National Development Strategy (ANDS). URL : http://www.af.undp.org/content/dam/afghanistan/docs/ANDS_Full_Eng.pdf.
2. Agreement for Bringing Peace to Afghanistan between the Islamic Emirate of Afghanistan which is not recognized by the United States as a state and is known as the Taliban and the United States of America. URL : <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/02/Agreement-For-Bringing-Peace-to-Afghanistan-02.29.20.pdf>.
3. Altai Consulting Afghan Media in 2010 Synthesis Report 2010. URL : <http://www.altaiconsulting.com/wp-content/uploads/2016/03/Afghan-Media-in-2010.pdf>.
4. Crow, T.C. Unfocused energy: a strategic approach to U.S. communications in Afghanistan. United States Army Command and General Staff College, 2010.
5. Department of Defense Strategic Communication Plan for Afghanistan, USA, 2007.
6. ISAF Theatre Strategic Communications Strategy. URL : https://wikileaks.org/wiki/ISAF_Afghanistan_Theatre_Strategic_Communications_Strategy,_25_Oct_2008.
7. NATO/ISAF Strategic Communication Framework 2011. URL : <https://info.publicintelligence.net/NATO-STRATCOM-Afghanistan.pdf>.
8. Nissen Thomas Elkjer. The Taliban's information warfare A comparative analysis of NATO Information Operations (Info Ops) and Taliban Information Activities. Royal Danish Defence College, 2007. URL : <https://strategikoperasyon.files.wordpress.com/2014/06/the-talibans-information-warfare.pdf>.
9. Review of research communication in DFID-funded Research Programme Consortia (RPC). URL : <https://www.odi.org/resources/docs/5729.pdf>.
10. Seddiqi Jamil. Strategic Communications in Afghanistan's Transition Context. Swansea, 2012. URL : http://www.culturaldiplomacy.org/pdf/case-studies/Jamil_Seddiqi_-_Strategic_Communications_in_Afghanistans_Transition_Context.pdf.

11. Taieb Rajab. Afghanistan's High Peace Council from Establishment to Dissolution. Why did the Afghan High Peace Council marginalize before making peace with the Taliban? OSCE Academy, Bishkek, 2020. URL : https://www.researchgate.net/publication/339295512_Why_did_the_Afghan_High_Peace_Council_marginalize_before_making_peace_with_the_Taliban.
12. Tawfik Hamid. 10 Reasons for Failure of US Strategic Communication in Afghanistan. URL : <https://ahl-alquran.com/>.
13. UNCT Afghanistan Communications Plan. URL : <http://www.undg.org/docs/10423/UN-Afghanistan-Communications-Strategy-blueprint.pdf>.
14. Williston, John A. Toward a Strategic Communication Plan for the Afghanistan Humanitarian Intervention Mission. Ottawa, Canada 2015. URL : https://ruor.uottawa.ca/bitstream/10393/32244/1/Williston_John_2015_Thesis.pdf.

ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ ТА ВНУТРІШНІХ ФАКТОРІВ НА ПЕРЕБУДОВУ ПАРТІЙНОГО ЛАНШАФТУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

Светлакова М. А.,

кандидат політичних наук, доцент,

доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики

Маріупольського державного університету

ORCID ID: 0000-0003-1669-4222

Стаття присвячена аналізу та систематизації комплексу чинників, що вплинули на процеси трансформації партійних систем країн Європейського Союзу. Розглянуто загальні закономірності та національні характеристики процесу трансформації партійного середовища на політичному просторі Європейського Союзу. Виявлено взаємозв'язок впливу чинників як у загальному, так і в конкретному випадку в окремих країнах. Дані чинники охоплюють низку сфер, серед яких суспільна, інституціональна, політична, економічна. Водночас як внутрішні, так і зовнішні чинники, серед яких світова економічна криза 2008 року, міграційна криза 2015–2016 років, дефіцит партійної демократії, відіграли вагомий роль у перебудові партійного ландшафту європейських країн. У зв'язку із цим почали створюватися нові політичні сили (антисистемні), які стали реальними конкурентами для традиційних партій у прагненні до влади, яким симпатизує та віддає перевагу електорат. Політичний курс традиційних (просистемних) політичних партій став менше підтримуватися як суспільством, так і іншими політиками, а діяльність новостворених політичних об'єднань (антисистемних), навпаки, вийшла на провідні позиції.

Початок ХХІ століття для просистемних європейських політичних сил ознаменувався цілою низкою нагальних проблем: скасування державного фінансування в окремих країнах; корупційні скандали; внутрішньопартійні суперечності; збій партійних координат. Ці факти говорять про те, що натеper наявна чітка тенденція до скорочення чисельності політичних партій, до їх знецінення, до втрати довіри громадян у провідні політичні сили. Усе це говорить про трансформацію партійного простору сучасних європейських держав, а в деяких випадках навіть про деградацію європейської партійної системи загалом.

З огляду на це, зроблений аналіз як зовнішніх, так і внутрішніх чинників дозволяє ширше розкрити основні процеси та суперечності, наявні в рамках функціонування партійних систем країн Європейського Союзу.

Ключові слова: Європейський Союз, партійна система, політична партія, трансформація, політична система, партогенез.

Постановка проблеми. Актуальність даної статті полягає в аналізі тенденцій процесу створення якісно нових політичних партій (антисистемних) та розпуску старих (традиційних) партійних утворень. Цей процес завжди був найважливішою умовою адаптації партійних систем Європейського Союзу (далі – ЄС) до постійно змінюваної ситуації як в окремій країні, так і в суспільстві загалом. Запропоноване дослідження полягає у вивченні особливостей процесу сучасного партогенезу на початку ХХІ ст., серед яких формування так званих «низових» партій шляхом трансформації протестних, антисистемних рухів у повноцінні політичні сили.

Динамічні політичні, економічні, соціальні зміни стали невід'ємною складовою частиною партійного перетворення багатьох європейських країн, що стало актуальним для вивчення цієї проблематики великого загалу науковців. Зокрема, питаннями трансформації європейських партійних систем цікавилися як вітчизняні дослідники, так і закордонні вчені. Основні тенденції розвитку політичних партій були розглянуті К. Меркотан, А. Головченко, О. Рудік, Т. Краснопольською, О. Стойко, Н. Вінниковою, С. Бабій, Ю. Шведою, О. Валевським та іншими. Серед дослідників західної політичної науки, що присвятили свої праці вивченню політичних партій та партійних систем, варто виокремити Г. Фрідманна, С. Хікса, А. Нурі, Л. Карвонен, К. Вестона, Р. Далтона, С. Ламберта, Р. Катца, Л. Барді й інших.

Мета статті полягає у визначенні сучасних чинників, що вплинули на трансформацію політичних партій в Європейському Союзі, пояснення сутності появи нового типу політичних партій (протестних).

Виклад основного матеріалу. На периферії партійної системи Європейського Союзу протестні (антисистемні) партії почали відігравати роль нового конкурента в політичному просторі. Цей якісно новий тип політичної організації почав активно розповсюджуватися по всій Європі. Підтвердженням цього стала іспанська партія “Podemos” (у перекладі – «Ми можемо»), яка була заснована на основі «Руху обурених», що охопив всю Іспанію у 2011 р., та «Рух п'яти зірок» в Італії, створений на хвилі економічної кризи 2008 р. Обидві партії за досить короткий строк зайняли провідні позиції в політичних системах відповідних країн. Також подібний характер створення мають партії «Велика Румунія» й екологісти «Зелені» у Греції, базою яких спочатку виступили саме протестні рухи.

Четверта промислова й інформаційна революція, що розпочалася наприкінці ХХ ст., сформувала принципово нові комунікаційні технології, тим самим створила умови для нового типу соціальної комунікації між різними соціальними та політичними суб'єктами. Це зіграло на користь політичних партій і вони, у свою чергу, сформували нову модель здійснення своєї діяльності вже у віртуальному просторі.

Уперше спроба типології партій нового типу була здійснена Г. Маргетс. Дослідник ужив термін «кіберпартія» і визначив цю нову форму партії не як маргінальну, а її виникнення не як різновид нещасного випадку в політиці, а як природний результат еволюції партогенезу в рамках розвитку своєї траєкторії від панівної кадрової партії до масової [21]. Пізніше цей розвиток уже дійшов до картельного типу політичних партій і, нарешті, до нового типу партії, що почала визначатися як «кіберпартія» [14]. Витоки такого типу політичних партій дослідник бачить у зміні структури політичної участі, поширенні змішаних виборчих систем, розвитку Інтернету та мережевих систем. Ключовими рисами діяльності партії стали відмова від звичайного офіційного членства та перехід до прямих контактів із виборцями за допомогою мережі Інтернет.

Згодом такий тип партій дослідники почали визначати різноманітною термінологією, як-от «кібервечірки», «онлайн-вечірки», «інтернет-вечірки», «віртуальні», а також «мережеві» вечірки [6]. Ознаками таких партій вважається відсутність членства, партійні канали зв'язку, мережеві канали (внутрішні та зовнішні), прямі зв'язки з виборцями, сильна партійна конкуренція за різні уподобання виборців та їхню роль у політичній діяльності [7].

Невеликі, але впливові партії, на думку багатьох дослідників, є показником та відображенням своєчасних соціальних та політичних сигналів. Своєю широкою суспільною діяльністю вони створюють нове конкурентне політичне середовище. Здебільшого нові партії, що виникають, є «антисистемними», які надзвичайно важко типологізувати в рамках класичної матриці «праві – ліві – центр» [2]. Явище антисистемності надзвичайно складне, є чітка тенденція до його подальшого ускладнення, оскільки в рамках ідеологічних критеріїв нові типи політичних партій можуть бути розміщені по всьому політичному спектру: від лібертаріанства до ультраправого консерватизму та націоналізму.

Варто зазначити, що яскравою ознакою цих партій є їхня персоніфікація. Про цей факт свідчить теза про те, що політичні програми замінюються іміджем лідерів партій як найефективнішим інструментом комунікації й інформації. Яскравим прикладом є «Партія свободи» у Нідерландах, яка складається з однієї людини – її лідера Г. Вільдерса, водночас партія є однією з найвпливовіших політичних сил країни. Іспанська партія «Подemos» (“Podemos”), де 51% її виборців не знайомі з її програмою, але вони асоціюють її з лідером П. Туріоном [3]; італійський «Рух п'яти зірок» та її лідер комік Б. Гріло.

Відзначимо різноманітність цих партій, проте всі вони зазвичай позиціонують себе опонентами традиційних партій, чітко визначають свої позиції як антиполітичні й антисистемні. Вони мають високий протестний потенціал і є прихильниками прямої демократії.

Паралельно із процесом дроблення політичних партій та створенням нових, антисистемних рухів ключовим вектором трансформації партійно-політичних систем став процес еволюції системних (основних) партій. Цей процес є об'єктивним і спричинений необхідністю подолання глибокої кризи, у якій вони опинились. Отже, політичні партії вже давно почали втрачати свою привабливість [12]. На початку ХХІ ст. в 15 країнах ЄС лише 20% населення оцінили їхню діяльність позитивно [12].

Після 2008 р. експерти відзначають наростання кризи серед традиційних партій. Про це свідчить виборчий цикл 2015–2020 рр., у результаті якого системні партії майже скрізь, крім кількох країн, погіршили свої результати. Ситуація у Федеративній Республіці Німеччина може слугувати наочним прикладом. Так, панівні партії ХДС / ХСС і СДПГ у 1980 р. отримали 80% голосів на виборах, їхня частка у 1990-х рр. становила 70%, у 2003 р. – 57%, у 2017 р. – менше 50% [8].

Це стало першим сигналом для політичних сил, які зіткнулися із проблемою переосмислення своєї діяльності та перегляду їхніх партійних програм. Вони змушені змінюватись, прагнуть відповісти на основні запити електорату, адаптуватися до нових викликів сучасності. Цей процес відбувається як в дискурсі пошуку нових ідеологічних настанов, у методах і формах роботи з виборцями.

Політичні партії почали шукати нові ідеологічні концепції, які дослідники назвали «молекулярними ідеологіями», що орієнтовані не на загальнолюдські ідеї чи пояснення соціальних процесів, а сконцентровані на досить однобічному тунельному баченні проблем. Нові ідеології, які не виправдовують необхідності захисту інтересів класу та соціальних груп, але орієнтовані на вирішення конкретних проблем і дрібних справ, і стали визначати як «молекулярні ідеології», що стали на заміну традиційним, історично сформованим ідеологічним наративам [2]. У зв'язку із цим новоствореним партіям варто формуватися не на суто ідеологічній основі, а на кон'юнктурній, тобто навколо тих тем і проблем, які є найбільш актуальними для виборців, вирішення яких їх найбільше турбує. Прикладом цього можуть слугувати деякі партії, створені у 2014–2017 рр., в основі яких лежала проблема мігрантів (так звані антиіміграційні партії).

Ці чинники можна систематизувати відповідно до характеру їх виникнення. Першу групу становлять зовнішні чинники, які мають ознаки геополітики та зумовлені формуванням нового світового порядку. Другу групу чинників становлять внутрішні, які є результатом розвитку самого Європейського Союзу.

Вплив зовнішніх чинників на партогенез у Європі різний, проте їх поєднання задає параметри та траєкторію процесу трансформації загалом. Характер загальних чинників, що охоплюють увесь політичний простір ЄС, і реальних, що діють на національному рівні, визначає національну специфіку процесу трансформації партійних систем.

Серед зовнішніх чинників, що визначають параметри сучасних партійних систем ЄС, основний вплив належить глобалізації як основній тенденції світового розвитку та розвитку Європейського Союзу загалом. Водночас розвиток економіки ЄС, як елемента глобальної економіки, традиційними партіями було визнано одним із найважливіших пріоритетів у своїй діяльності. Процеси глобалізації, що розвиваються на тлі інформаційної революції, призвели до формування постіндустріального суспільства з його новими якісними параметрами, чим створили об'єктивну необхідність процесу трансформації. Панівним мотивом у цьому дискурсі стала зміна соціальної структури суспільства. На початку 1990-х рр. у країнах – членах ЄС середній клас становив 50–55% населення та був базовим електоратом традиційних партій [8]. Уже на початку ХХІ ст. стало очевидним, що неоліберальна глобалізація має не лише переваги, але й недоліки, демонструє наявність розколу між тими, хто виграв, і тими, хто програв у результаті її розвитку.

Процес формування нового світового порядку, у якому ЄС відіграє ключову роль, варто також віднести до зовнішніх чинників, які задають параметри трансформації партійно-політичних систем. Політичне сьогодення просистемних партій не може не відображати проблем, пов'язаних із розвитком цього процесу. Геополітичні та геостратегічні зрушення, пов'язані з боротьбою за сфери впливу, контролем над природними ресурсами, необхідністю протистояти глобальним загрозам, політичні партії не могли і не можуть ігнорувати. Геополітичні зміни, які були пов'язані із закінченням холодної війни, розпадом соціалістичного табору і розпадом Радянського Союзу, вплинули на конфігурацію партійно-політичних систем.

Сьогодні характер головного конфлікту в західному суспільстві лежить у площині протистояння між проглобалістськими елітами та рештою суспільства. Отже, трансформація світового порядку, яка протікає надзвичайно інтенсивно, вносить свої корективи в політичне життя європейців і вимагає швидкого реагування на них із боку політичних сил, зокрема адекватної реакції партій на вимоги виборців.

Значними каталізаторами процесу партійної трансформації варто вважати фінансово-економічну кризу 2008–2009 рр. та міграційну кризу, що сталася у 2015–2016 рр. Світова фінансова криза 2008 р. мала не лише економічні наслідки, зруйнувавши економіку майже всіх країн ЄС, а і призвела до безпрецедентного зростання безробіття. У середньому по ЄС воно становило 20%, а в деяких країнах Південної Європи, як-от Іспанія, Португалія та Греція, цей рівень був ще вищий, особливо серед молоді, де відсоток безробітних становив понад 50% [1]. Отже, криза 2008 р. призвела до заострення дисбалансів і асиметрій партійного ландшафту Європейського Союзу, масштаби яких були досить великими ще до цього.

Дестабілізація ситуації на Близькому Сході, сирійська криза призвели до появи сотень тисяч біженців, які бажали знайти притулок у Європі. У 2015 р. до країн ЄС в'їхало майже 790 000 мусульманських біженців, відсоток яких значно зріс у Європі за попередні роки. Так, протягом 2010–2016 рр. кількість мусульманського населення зросла з 19,5 до 25,7 млн осіб, хоча до 2017 р. іммігранти становили більше 5% населення ЄС (у 2015 р. цей показник становив 3,8) [2]. Отже, міграційне питання стало нагальною політичною проблемою, яку активно пропагували партійні сили в передвиборчий період для більшого залучення електорату. У зв'язку із цим основною проблемою, вирішення якої найбільше хвилювало європейську спільноту, було названо саме міграційну кризу (у рамках соціологічних опитувань, проведених у 2015–2016 рр.), такою вона залишається дотепер [9]. Отже,

специфіка міграційної кризи в Європі полягає в тому, що вона породжує комплекс як очевидних, так і прихованих загроз майбутнього розвитку ЄС.

Серед групи внутрішніх чинників партогенезу в ЄС насамперед необхідно виділити сам інтеграційний процес. По-перше, деякі дослідники, оцінюючи вплив інтеграційного процесу на партійні системи держав – членів ЄС, уживають поняття «європеїзація», що розуміється як процес уніфікації правової бази, у якій функціонують політичні партії [2]. По-друге, це зміна конфігурації партійно-політичного ландшафту та створення наднаціональних партійних об'єднань. Навіть більше, членство в ЄС вимагає, щоб у внутрішньополітичному дискурсі фігурувало саме «європейське питання».

Процеси європейської інтеграції змінюють інституційне середовище, у якому функціонують політичні партії старих європейських демократій. Водночас відбувається заміна звичних процедур ухвалення рішень, а також створення Європейського наднаціонального центру для ухвалення рішень та системи загальноєвропейських норм та правил [4]. Крім того, європейська інтеграція створює нові полюси для політичної взаємодії національних політичних партій як на міжурядовому, так і на наднаціональному рівнях. Водночас вони перебувають під деяким тиском щодо їхньої повноцінної організаційної адаптації. Вплив європейської інтеграції на партії найяскравіше проявляється у створенні нових політичних акторів, зокрема європейських депутатів, нової категорії політичних еліт, які експерти оцінюють досить неоднозначно [12].

Серед внутрішніх чинників, що визначають параметри трансформації партійних систем, варто зазначити Brexit. Пусковим механізмом цього процесу, на думку експертів, стала міграційна криза. Вихід Великобританії з Європейського Союзу призвів не тільки до вкрай негативних наслідків у соціально-економічній сфері, але також породив глибокі політичні наслідки, зокрема й серйозний вплив на подальший розвиток політичних систем країн ЄС [13]. Вихід Великобританії з інтеграційного утворення західні експерти розглядають не як прояв євроскептицизму або расизму, а як відповідь на «жертви глобалізації, жорсткої економії та економічної нерівності».

Наступну групу чинників можна розглядати як прямий наслідок «складної політичної кризи» ЄС [1]. Політична криза найяскравіше проявляється в таких явищах, як криза легітимності та демократичний дефіцит. Західні дослідники здебільшого розглядали суть політичної кризи в ЄС як кризу загальноєвропейської ідеї й ідентичності, а також кризу загальноєвропейських інститутів та механізмів. Проте кризу легітимності варто розглядати у двох вимірах. По-перше, існує певна напруга між політичними елітами та простими громадянами, яким сьогодні не довіряють нетрадиційні партії й інституції. По-друге, це недовіра громадян до наднаціональних структур та механізмів. Це виявляється у зростанні негативної оцінки діяльності, яку здійснює Брюссель, і критичному ставленні до ЄС, зокрема в появі євроскептиків не лише серед пересічних громадян, але і серед політичної еліти. Крім цього, серед населення також зростає недовіра до національних структур та політичних партій. Наприклад, у Франції понад 55% громадян не вірять в те, що уряд та політичні партії можуть ефективно вирішувати проблеми, що постали перед країною.

Феномен «демократичного дефіциту» як один із проявів політичної кризи ЄС нині також має кілька складових частин. По-перше, сьогодні 80% громадян ЄС упевнені, що вони не можуть впливати на рішення ЄС. По-друге, сьогодні Європарламент не в повному обсязі реалізує свої основні функції, а саме представництво інтересів громадян держав – членів ЄС на наднаціональному рівні. Більшість його рішень мають лише консультативний характер. Незважаючи на створену багаторівневу систему управління, засновану на принципі субсидіарності, вплив національних структур на всіх рівнях на ухвалення рішень Брюсселем має досить обмежений характер [10].

Звуження сфери повноважень національної влади, за відсутності достатнього рівня відкритості та передбачуваності ухвалення рішень на рівні ЄС, створило передумови для посилення негативного ставлення суспільства до Брюсселя. Більшість громадян та частина політичного істеблішменту все частіше розглядають цю ситуацію як загрозу національному суверенітету.

Логіка розвитку процесу європейської інтеграції, а також зовнішні чинники, що діють поза ним, створили сприятливі передумови для розвитку процесу, пов'язаного зі зміною суспільної свідомості громадян ЄС, зміною їхніх виборчих симпатій та мотивації під час голосування. Інтенсивність розвитку цього процесу активізувалася після подій 2008–2015 рр., які переконливо показали, що Європейський Союз не зміг вирішити кілька фундаментальних проблем, пов'язаних як із соціально-економічним розвитком країн, гарантуванням безпеки їхніх жителів, так і формуванням загальноєвропейської ідентичності. За цих умов у більшості країн ступінь песимізму зростав як щодо них самих, їхніх сімей, так і щодо майбутнього Європейського Союзу. Цей стан суспільства політологи розцінили як «колективну депресію» [5].

Серед багатьох чинників, що спричинили це явище, пріоритетною є «криза системи політичного представництва», що полягає в занепаді традиційних форм участі в політичному житті та, що найголовніше, надзвичайно низькому відсотку довіри як до національних органів влади, так і до партійних структур, зокрема до політиків.

Висновки. Отже, вищезазначений комплекс чинників та їхня взаємодія нині і визначають сучасний напрям трансформації партійно-політичних систем. Вони мають як загальні якісні характеристики, які можна спостерігати на всьому політичному просторі Європейського Союзу, так і специфічні особливості, що зумовлені специфікою окремої національної держави, рівнем розвитку громадянського суспільства, типом політичної культури, соціально-економічним розвитком.

Зрештою, цей процес призводить до появи нового антисистемного соціально-психологічного контексту масової свідомості. На практиці це відображається в безпрецедентному зростанні євроскептицизму як ідеології та політичної практики, явище якого дослідники розглядають як чинник, що впливає на розвиток політичних систем європейських країн, насамперед на партійний ландшафт.

Svietlakova M. Influence of external and internal factors the reconstruction of the party landscape of European countries

At the beginning of the XXI century, the European Union, particularly its states parties faced a number of complex and unresolved issues. One of the important manifestations of political change that took place in some EU countries was the evolution of party systems. Due to the active globalization processes and the urgent problems facing Europe, it can be asserted that the European party system is currently degrading.

Recently, during the years of crisis (economic, migration, political, etc.) there took place a rundown of political parties and a loss of parties' influence on various local organizations, and most importantly on the electorate. A characteristic feature of the changes that took place in the established political configurations was a clear-cut disruption of party coordinates.

The classic division into the right, the left and the centrists proves this. However, in reality it remained, basically, only in the ideological software of the parties. At the same time, the real political course of the party space's main subjects became less and less conveyed. In truth, this character separates the leading political forces of modern Europe into two directions. Firstly, these parties proclaim to find a way out of the crisis by any means in their activities and at the same time improve the system of integration and globalization relations. In particular, in the scientific community (conservatives, liberals, etc.) they are called traditional parties. Secondly, there is another party side in which ideological and political criteria are expressed more explicitly. There are radical socialists who are dissatisfied with the current social structure of the (modern) state; radical nationalists who oppose the immigration component in modern European life; and separatists who excoriate EU regional strategy. All these points are actively supported by parties that have been defined as anti-systemic by the scientific community.

Key words: European Union, political party, political system, internal factor, external factor.

Література:

1. Бирюков С., Коваленко А. Правоконсервативное лицо Восточной Европы. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravokonservativnoe-litso-vostochnoy-evropy> (дата звернення: 25.09.2020).
2. Вайнштейн Г. Трансформация западноевропейского политического ландшафта и институционализация антисистемной политики. URL: https://www.imemo.ru/index.php?page_id=1248&file=https://www.imemo.ru/files/File/magazines/meimo/05_2018/0017_0028_VAINSHTEIN_ID17690.pdf (дата звернення: 26.09.2020).
3. Іспанія на порозі політичної кризи. URL: <https://commons.com.ua/ru/ispaniya-na-porozhi-politichnoyi-krizi/> (дата звернення: 02.10.2020).
4. Каменская Г. Политические идеологии в современном мире: кризис или очередной этап эволюции? URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskie-ideologii-v-sovremennom-mire-krisis-ili-ocherednoy-etap-evolyutsii/viewer> (дата звернення: 01.10.2020).
5. Копинець Ю. Парламентські вибори у країнах Європейського Союзу у 2018 році: характеристика електоральних результатів та конфігурацій партійного ландшафту. URL: http://politicus.od.ua/3_2020/9.pdf (дата звернення: 03.10.2020).
6. Морозова О. Онлайн-партии как новое явление партийной и избирательной системы. URL: <https://nauka-rastudent.ru/19/2827/> (дата звернення: 26.09.2020).
7. Парфенова Ю. Сетевые партии как новые актеры публичной политики в условиях кризиса парламентаризма. *Политическая экспертиза : ПОЛИТЭКС*. 2015. Т. 11. № 2. С. 124–130.
8. Соловьев Э. Эволюция партийных систем: новая точка бифуркации? URL: <https://www.ogt-journal.com/jour/article/view/321/321#> (дата звернення: 27.09.2020).

9. Шипунов Г. Партії «нової політики» як феномен постіндустріального суспільства: ідейно-інституційні особливості. URL: <http://politologia-rdgu.rv.ua/images/pan14/211.pdf> (дата звернення: 04.10.2020).
10. Панченко Т. Субсидіарність і демократія: витоки, суперечності та перспективи взаємодії. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/46587275.pdf>.
11. Hartleb F. All Tomorrow's Parties: The Changing Face of European Party Politics. URL: <https://martenscentre.eu/sites/default/files/publication-files/the-changing-face-of-european-political-parties.pdf> (дата звернення: 03.10.2020).
12. Ignatsi P. Parties and Democracy in the Post-Industrial Era. *Political Science*. № 4. P. 49–76
13. Lambert S. Why Labour must listen to Jon Cruddas and use our patriotism to see off UKIP's threat to our working-class vote. URL: <https://labourlist.org/2017/02/why-labour-must-listen-to-jon-cruddas-and-use-our-patriotism-to-see-off-ukips-threat-to-our-working-class-vote/> (дата звернення: 01.10.2020).
14. Margetts H. The Cyber Party. URL: http://www.governmentontheweb.org/sites/governmentontheweb.org/files/Cyber_party_paper.pdf (дата звернення: 09.09.2020).

КОНЦЕПЦІЯ КОЛАБОРАЦІЙНИХ ВІКОН НА ПРИКЛАДІ СВІТОВИХ КЕЙСІВ

Сичова А. О.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри туризму

Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-0273-8469

У статті представлена концепція виникнення колабораційних вікон як інструменту налагодження співпраці між максимальною кількістю стейкхолдерів із метою вирішення проблем різних ієрархічних рівнів. Через синтез теоретичних наробок Б. Грей, Дж. Кінгдона і Д. Лобстера авторка пропонує інтегративну модель появи колабораційного вікна шляхом схрещення чотирьох відносно незалежних потоків, а саме: проблемного, процедурного, політичного реагування й організаційно-структурованого. Дослідниця зазначає, що, окрім окреслених компонентів, важливу роль у підтримці потенціалу колабораційного вікна відіграють зовнішні тригери і фігура політика-колабораціоніста, з розвиненою мережею контактів для подальшого об'єднання всіх зацікавлених сторін на єдиній колабораційній платформі. Остання слугує простором для полегшення налагодження комунікацій та формування довірчих відносин між учасниками колаборації. Проте навіть наявність усіх зазначених елементів не гарантує довготривалості спільним міжсекторальним проєктам через відсутність адаптивних можливостей часових і просторових чинників у зв'язку з їхньою динамічною природою. Дослідниця також окреслює низку проблем, які супроводжують створення колабораційних платформ, на кшталт пастки ліквідності, розподілу повноважень, дисбалансу сил, єдиних стандартів підзвітності та моніторингу дій учасників. У статті наведена не лише схематична модель виникнення колабораційного вікна, але й приклади зі світової практики співпраці за участі державного, приватного і громадянського секторів. Також авторка аналізує трансформацію міської інфраструктури країн Європейського Союзу за інтегративною моделлю, виокремлює відповідні потоки і платформи спільної взаємодії. Методику колабораційних вікон можна застосовувати до різного діапазону спільних практик, оскільки окреслені потоки мають місце фактично в кожній політичній сфері.

Ключові слова: колабораційне вікно, вікно співпраці, міжсекторальне партнерство, багатостороннє співробітництво, колаборація.

Постановка проблеми. За останні роки багатостороннє співробітництво подається низкою експертів як нова тенденція у площині вирішення локальних/глобальних проблем. На відміну від традиційного, часто конфронтаційного, підходу, практика колаборації між державним сектором, бізнесом і НУО робить акцент на добровільній взаємодії всіх зацікавлених сторін у пошуку альтернативних варіантів розв'язання проблемних ситуацій.

Через спільну діяльність державні та приватні організації утворюють своєрідну екосистему, де різні суб'єкти відіграють певну роль, як у встановленні політичного порядку денного, так і в формуванні генералізованих принципів досягнення консенсусу. Основою міжсекторальних партнерств може виступати модель відкриття колабораційних вікон у зв'язку з перетином крос-функціональних потоків, що приводить до можливості залучення максимальної кількості зацікавлених осіб. Останні будують партнерські відносини через формування колабораційних платформ як інструменту, що комбінує різні потреби й інтереси гравців. Варто відзначити, що колаборація за своєю природою може мати короткостроковий характер з огляду на необхідність адаптуватися до мінливих мандатів стейкхолдерів або характеру політичних процесів. Тобто специфічні часові та просторові умови, які привели сторони до співпраці, також здатні негативно позначитися на здатності партнерства пролонгувати встановлені відносини і відповідні проєкти.

Мета статті полягає у висвітленні змістового наповнення категорії колабораційних вікон, їхньої ролі у становленні колабораційного управління, за допомогою розгляду відповідного теоретичного базису та практичних кейсів на прикладі трансформації міської інфраструктури країн Європейського Союзу (далі – ЄС).

Незважаючи на те, що чимало дослідників відзначають перехід до нової структури управління, мало хто з них звернув увагу на те, яким чином вихідні керівні структури трансформуються під впливом часових і просторових чинників, що ідентифікують можливість формування багатостороннього партнерства. Наприклад, С. Кроппер [1] у своїй моделі визначив кілька критичних організаційних параметрів колаборації. До них належать такі: (1) процес ухвалення рішень; (2) структури доступу; (3) діапазон співпраці; (4) енергетичні навантаження; (5) розподіл повноважень між особами, що ухвалюють рішення. Перші два параметри передбачають конкретизацію учасників і ступеня відкритості вибору для окресленого спектра проблем.

Діапазон співпраці стосується швидкості, з якою зіштовхуються одне з одним проблема, вибір і особи, які ухвалюють рішення. Енергетичні навантаження свідчать про загальний ресурс енергії (час, досвід, бюджети тощо), доступний стейкхолдерам для розв'язання конкретних проблем протягом періоду, відповідно до погодженого політичного курсу. Розподіл повноважень свідчить про обсяг матеріальних/нематеріальних резервів, які можуть виділити зацікавлені сторони, з урахуванням потенційних збитків. Сукупно варіації зазначених організаційних параметрів супроводжуються трьома різними стилями ухвалення рішень, як-от: конструктивізм (пропозиція версій вирішення проблемних ситуацій, що працюють), контроль (швидкий вибір, який не вирішує проблеми з огляду на різке відхилення інших альтернатив) і втеча (учасники передають право вибору іншим, що часто призводить до неефективних рішень).

Вплив часових умов на можливість звернення до практики колаборації також став предметом вивчення Дж. Кінгдона і Д. Лобера, які ініціювали розроблення концепції колабораційних вікон. Зокрема, Дж. Кінгдон стверджував, що відкриття колабораційного вікна, тобто можливості включення відповідних питань у політичний порядок денний, «вимагає злиття трьох відносно незалежних потоків» [2, с. 130]: потоку проблем (наявність ситуації, що потребує вирішення), потік процедур (форма і діяльність політичних інститутів, зокрема, вибори і зміни у громадській думці) і потік політики (процес розроблення відповідної політичної реакції, із залученням технічних знань та експертного консенсусу). Д. Лобер доповнив теорію Дж. Кінгдона та запропонував «спільну модель взаємодії» [3, с. 8], з визначенням чотирьох відносно незалежних тимчасових потоків, як-от: проблемний (погіршення ситуації), процедурний (варіанти вирішення проблем), організаційний (готовність інституції враховувати вплив на навколишнє середовище під час ухвалення рішень), а також соціально-політичний (суспільне сприйняття і поведінка). Злиття цих відносно незалежних потоків визначає можливості для подальшого звернення до практики співпраці.

Хоча концепція темпоральних вікон взаємодії, запропонована Д. Лобером, пояснює можливий часовий зріз під час формування колаборації, на нашу думку, варто також враховувати, де саме така співпраця може бути ініційована. Тобто, крім тимчасових потоків, які об'єднуються з метою ідентифікування колабораційних можливостей, існує просторовий вимір, що обмежує характеристики вікон спільної діяльності декількома важливими критеріями. По-перше, існують просторові обмеження для учасників партнерських відносин з огляду на брак фінансових ресурсів або необхідність сфокусуватися на конкретних, часто просторово закріплених цільових групах населення.

По-друге, просторові умови обмежують так звані «стимулюючі чинники» партнерства [4, с. 1483]. Ідеться про досягнення консенсусу щодо програмних засад; формулювання та досягнення спільних цілей; просування заснованого на участі державного управління; активне залучення менеджерів, допоміжного персоналу й експертів для ухвалення спільних рішень. З урахуванням цих чинників географічна близькість надає більше можливостей для особистого спілкування, що підвищує взаємну довіру і зміцнює відносини між зацікавленими сторонами.

Виклад основного матеріалу. Якщо перефразувати концепцію Й. Дрора [5], можна стверджувати, що спільне розроблення політики являє собою розмиту гру, що характеризується непередбаченими наслідками, проблематичними можливостями і деструктивними біфуркаціями. Б. Грей [6] припустила, що потенційне багатостороннє співробітництво може бути мотивоване такими умовами:

- очікувана криза. Подолання криз зазвичай супроводжується рекомбінацією альтернатив, що надає якісно інший кут огляду конкретного стану. Наприклад, прогнозована глобальна екологічна криза призвела до появи ініціативи Саміту Землі в Ріо і до інших міжнародних зустрічей, зокрема й з питань глобального потепління і виснаження озонового шару;

- наявність проблем, що вимагають участі максимальної кількості стейкхолдерів через неможливість їхнього подолання в односторонньому порядку. Так, проблема сталого розвитку видається настільки складною, що у США була створена Президентська рада для забезпечення спільної діяльності уряду, промисловості та некомерційних організацій з окресленого питання;

- недоліки змагальних підходів до вирішення проблем. Судові тяжби можуть тривати роками і призводити до масштабних витрат. Узгоджена нормотворчість Агентства з охорони навколишнього середовища (EPA) є спробою повернути і врахувати думки всіх зацікавлених сторін для уникнення судових розглядів і збитків;

– посилення турбулентності в політичному, соціальному й економічному середовищі, що супроводжується прагненням учасників взаємодії до стабільності та мінімальної невизначеності.

Синтезувавши концепції Б. Грей, Дж. Кінгдона і Д. Лобстера, пропонуємо таку інтегративну модель появи колабораційних вікон. Припустимо, що через політичну систему проходять чотири відносно незалежні потоки, як-от: актуалізація проблеми, розроблення процедур, потік політичного реагування та структурний потік. Проблемний потік передбачає вихід зі стану, який сприймається як стабільний або той, що задовольняє окремий сегмент соціуму, і виникає через кризу або порушення систематичних індикаторів. Процедурний потік – це пропозиції щодо вирішення проблем. Потік політичного реагування включає вимірювання національних настроїв, вплив груп інтересів, а також адміністративний і законодавчий аспекти. Останній потік складається з поведінкових патернів, що демонструють підвищену готовність враховувати потенційний вплив спільних рішень на макросфері.

Конвергенція потоків призводить до відкриття темпоральних колабораційних вікон, що надає можливість поєднувати варіанти вирішення проблем між зацікавленими групами. Тобто за умови збігу потоків у просторі і часі з'являється можливість для розгляду актуальної проблеми, розроблення інноваційних рішень та їх імплементації. Крім злиття потоків, для відкриття колабораційного вікна також необхідний набір тригерів, зовнішніх щодо вікна співпраці, у вигляді певної пускової події (наприклад, економічна криза, війна, пандемія) або дій так званого «політичного підприємця» (заява, укладання контракту тощо).

Фігура підприємця-колабораціоніста може відіграти роль системного посередника, який, згідно з ван Ленте, здатний діяти на платформі багатосторонніх відносин, коли йдеться про розв'язання «(пара-) політичних проблем у конкретних конфігураціях урядових і позадержавних інститутів, організацій і практик» [7, с. 251]. Політичний підприємець повинен орієнтуватися на виконання таких функцій, як: (а) ідентифікація невизнаних потреб чи інноваційних можливостей для розроблення і реалізації політики; (б) готовність брати на себе особисті ризики (наприклад, репутаційні, фінансові, емоційні) для задоволення інтересів сторін; (в) об'єднання індивідів і соціальних груп, що володіють навичками для проведення змін у політиці, у спільну мережу [7, с. 257]. Модель виникнення колабораційного вікна представлена на рис. 1.

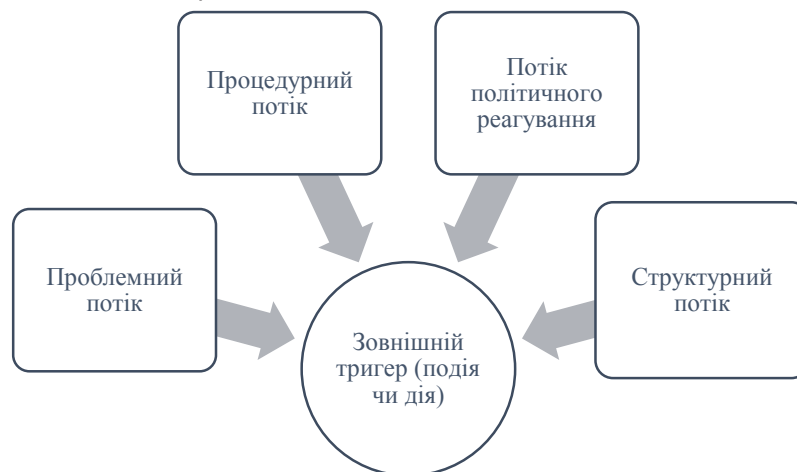

Рис. 1. Модель колабораційного вікна*

** Створена автором на основі [2; 3]*

Варто зазначити, що поява колабораційних вікон необов'язково супроводжується формуванням успішного партнерства. Наявність структури співпраці зовсім не гарантує довгостроковості взаємодії, оскільки часові та просторові умови, що відкрили колабораційне вікно, отже, і структури управління, засновані на них, не зможуть адаптуватися до динамічності самої колаборації. З метою пролонгування спільних проєктів між учасниками взаємодії створюються колабораційні платформи. Останні розглядаються як «інструменти, що можуть використовуватися громадянами та іншими зацікавленими сторонами для забезпечення доданої вартості урядовим колам, зі збереженням функції контролю за відносинами між учасниками» [8, с. 4].

Колабораційні платформи можна розглядати як своєрідну інфраструктуру, що використовується різними гравцями для розробки альтернатив вирішення проблеми і надання їх сторонам колаборації. Варто відзначити, що чиновники й особи, які визначають політику, повинні перебувати в осередку громадян, що означає приєднання державних структур до відповідних площин співпраці. Прикладами відкритих колабораційних платформ виступають проєкти Engage, Mumsnet і Ushahidi [8].

Engage слугує інфраструктурою, яка дозволяє дослідникам і громадянам відправляти, отримувати, шукати і візуалізувати групи даних державного сектора із країн ЄС, наприклад, в області кримінальної статистики, робочої сили і ринку праці (<http://www.engagedata.eu/>). Платформа Mumsnet у Великобританії як спільнота однодумців (<http://www.mumsnet.com/>), хоча не приділяє основної уваги обговоренню політики, проте проявляє чималу активність в політичних питаннях, залучає тисячі користувачів і тим самим змінює ландшафт розроблення політики. Платформа Ushahidi, заснована у 2008 р. для картографування повідомлень про насильство в Кенії, постає інструментом для збору інформації з виходом на кілька медійних каналів. Учасники можуть створювати власні додатки і розміщувати інформацію на електронній мапі. Дані платформи були використані під час «арабської весни», землетрусу 2011 р. в Японії й інших подій (<http://ushahidi.com/>).

На відміну від традиційних програмних аналогів, колабораційні платформи слугують своєрідними посередниками між гравцями політичного поля, призначеними для створення мережевих ефектів за умови відкритого колабораційного вікна. Під час запуску колабораційної платформи варто враховувати ризик пастки ліквідності, коли система не може залучити достатню кількість сторін, що, своєю чергою, перешкоджає масштабуванню взаємодії з огляду на відмову інших, менш значущих осіб, приєднатися до системи. Отже, за відсутності критичної маси учасників взаємодії колаборація не відбудеться.

Додаткові ризики пов'язані з відмовою державного сектора від розроблення платформи. У цьому разі інші учасники можуть взяти на себе зобов'язання з її створення, що загрожує послабленням взаємозв'язків між бізнесом, громадянами і політиками. Тобто платформи надають національним урядам стратегію, яка дозволяє відновити певний рівень контролю й отримати інформацію щодо актуальних проблем.

Стійка платформа здатна із часом адаптуватися до мінливих потреб завдяки взаємодії технологій, користувачів, політиків та інших учасників, тим самим подовжити тимчасовий зріз відкриття колабораційного вікна. До потенційних учасників колабораційних платформ відносять як мінімум такі групи, як:

- громадяни в ролі користувачів послуг і творців контенту демократичних процесів;
- представники приватного та некомерційного секторів;
- уряди, які надають інформацію у відкритому доступі або прагнуть отримати зворотний зв'язок від максимальної кількості зацікавлених сторін.

Хоча злиття окреслених потоків може створити тимчасове вікно для формування співробітництва на основі єдиної платформи, не варто забувати про підприємця-колабораціоналіста, який повинен визнавати конвергенцію незалежних потоків, що ініціюють можливе вікно співпраці, розробити і використати територіально придатні мережі для залучення максимальної кількості зацікавлених учасників, що відповідають характеристикам вікна співпраці, і скомбінувати їх для створення нового багатостороннього альянсу перш, ніж колабораційне вікно закриється. Формування партнерства (з урахуванням конкретних часових і просторових особливостей вікон співпраці, а також характеристик спільних підприємств) приводить до відповідних колабораційних структур управління і практик.

Серед прикладів колабораційних вікон варто згадати співпрацю між компанією Атосо й Агентством з охорони навколишнього середовища США (ЕРА) щодо запобігання забрудненню навколишнього середовища через діяльність нафтопереробного заводу Атосо у Вірджинії або угоду між організацією Охорони природи і Тихоокеанським регіоном Джорджії про спільне управління 21 000 акрів для захисту біорізноманіття і виробництва деревини. У таблиці 1 перелічені кейси співпраці за участю великих корпорацій, неурядових організацій та владних структур [8, с. 4].

Як бачимо, спектр проблем і різноманітність учасників є вельми вражаючими. Спираючись на запропоновану модель колабораційного вікна, розглянемо детальніше кейс, пов'язаний із трансформацією систем міської інфраструктури у країнах ЄС. Важливо відзначити, що окремі аспекти змін виявлялися на території ЄС нерівномірно, тому ми приділили увагу загальним тенденціям:

Зовнішній тригер: 1) лібералізація європейських ринків електроенергії та газу, що привело до створення конкурентного бізнес-середовища; 2) приватизація комунальних послуг; 3) глобалізація ринків енергії і води.

Проблемний потік: 1) пріоритетність формування тісної комунікації між користувачами і комунальними підприємствами; 2) зменшення впливу державних агентств щодо надання послуг і поява нових гравців на енергетичному ринку.

Процедурний потік: 1) імплементація податкових стимулів із метою переконати споживачів не звертатися до приватного сектора; 2) упровадження інструментів спільного планування для контролю екологічних, соціальних та економічних негативних зовнішніх ефектів; 3) соціальний демпінг до малозабезпечених користувачів.

Приклади міжсекторальної співпраці

Назва	Основні учасники	Місце локації	Результати
Коаліція екологічно орієнтованої економіки (CERES), 1989 р. – наш час	Соціальні інвестори, екологічні групи, релігійні організації, промисловість, пенсійний фонд	США	Компанії підписали принципи CERES, серед них General Motors, Polaroid і Sun Company
Корпоративні програми покращення середовища дикої природи, 1988 р. – наш час	106 корпорацій і 20 природоохоронних груп	США й інші країни	Забезпечення захисту 179 ділянкам площею 160 000 акрів
Міжнародна співпраця з охорони озонного шару, 1989–1995 рр.	10 транснаціональних електронних і аерокосмічних компаній, Агентство з охорони навколишнього середовища США (EPA)	Міжнародний	Спільна розробка і використання технологій, які цілком виключають CFC-113 і метилхлороформ
Національний форум боротьби із забрудненням джерел, 1994–1995 рр.	Чинники, екологічні групи, промисловість	США	Розроблення, впровадження і популяризація новаторських рішень на основі ринкових стимулів, добровільних ініціатив і освіти
Цільова група з питань використання паперової продукції, 1993–1995 рр.	Університет Дьюка, Фонд захисту навколишнього середовища, Johnson & Johnson, McDonald's, Prudential Insurance Company, Time Inc.	США	Розроблення і перехід до виробництва екологічного паперу, а також надання рекомендацій стосовно скорочення обсягів використання паперу і правильної утилізації

Потік політичного реагування: 1) директива ЄС про міські стічні води ініціювала проєкт CLEVER (Скорочення обсягу прибережних рідких стоків) на північному сході Англії, що дозволило знизити споживання води і виробництво стічних вод із дотриманням стандартів ЄС; 2) поява системних посередників, як-от Envirolink North West, Північно-Східний центр екологічних наук і промисловості, Chemicals та інші.

Організаційний потік: 1) фрагментація і диверсифікація учасників відзначена злиттями компаній; 2) збільшення повноважень регулюючих органів в області захисту навколишнього середовища і прав споживачів; 3) зміни в моделях споживання (різке падіння споживчого водного ресурсу у країнах з перехідною економікою, віддання переваги електриці з відновлюваних джерел енергії); 4) активна участь користувачів щодо управління власною внутрішньою інфраструктурою, наприклад, сонячне опалення або система очищення стічних вод.

Кожен із наведених вище потоків пов'язаний зі зміною характеру відносин між основними компонентами інфраструктурних систем ЄС. Одним із головних завдань європейських урядів постало обстоювання інтересів державного сектора в умовах конкурентного ринку. Якщо виходити з екологічної позиції, модернізація і (вибіркове) розширення інфраструктурних систем у Європі надало вікно можливостей для радикального переосмислення планування інфраструктури, а також визначення інституційних меж і способів багатосторонньої взаємодії для більш стійкого використання природних ресурсів та енергії завдяки технологічним інноваціям.

Одним із прикладів колабораційних платформ, що з'явилися в результаті появи вікна співпраці, є Берлінський центр компетенції з водних ресурсів (KWB) [9, с. 293]. До складу цієї посередницької організації входять представники водоканалу, місцевих дослідницьких центрів, чиновники місцевих органів самоврядування, які координують і фінансують дослідження в галузі водних ресурсів і технологічного розвитку в Берліні. Ще одним прикладом слугує платформа «Стійке водне середовище в Ланкаширі» (SWEL), яка підтримує зв'язок між Агентством з навколишнього середовища Великої Британії (EA), малими і середніми підприємствами в регіоні в пошуках рішень проблем забруднення води [9, с. 295]. SWEL виявився вельми успішним проєктом, по-перше, завдяки збереженню суворой конфіденційності у відносинах із кожною стороною, по-друге, через транслявання політики EA в місцеві кампанії просування інтересів громад.

Висновки. Новий формат державного управління сьогодні набуває міжгалузевого і багатовимірного характеру. Це означає, що ефективне вирішення глобальних/локальних проблем передбачає активність ключових учасників на різних рівнях управління (ЄС, національний, регіональний, місцевий), у різних сферах політики (вода, енергія, регіональний розвиток, дослідження тощо) і в різних площинах комунікації (інформаційний, мотиваційний, сприйнятливий тощо).

Варто зауважити, що розглянуті та запропоновані моделі колабораційних вікон можуть застосовуватися до широкого спектра політик співпраці. Чимало з позначених компонентів потоків наявні під час вирішення питань у сфері охорони здоров'я, злочинності, транспорту тощо. Проте наявність колабораційних платформ не гарантує успішності партнерства. Ризик полягає в тому, що чимало державних установ розробляють власні аналоги, що призводить до фрагментації й ослаблення відносин із приватною і громадянською сферами. Оскільки більша частина цільової аудиторії вже використовуватиме одну або декілька платформ, бажаною стратегією виявиться інтеграція з існуючими соціальними мережами і позиціонування урядової платформи як додаткової з метою збільшення її доданої вартості. Ще однією проблемою постає нівелювання колаборативів із закриттям колабораційних вікон через можливу короткострокову доречність конкретних партнерств та їхніх первинних структур управління. За ініціювання співпраці у відповідь на певні вікна спільної діяльності створюються організаційні елементи, яким може не вистачати адаптованості для реагування на зміни під час закриття колабораційних вікон. Тому майбутнім дослідникам варто звернути увагу на чинники стійкості колабораційних вікон, які потенційно можуть бути представлені самими політичними потоками.

Sychova A. The concept of collaboration windows on the example of world cases

The article presents the concept of the collaborative windows as a tool for establishing cooperation between the maximum number of stakeholders to solve problems of different hierarchical levels. Through the synthesis of theoretical developments by B. Gray, J. Kingdon, and D. Lobster, the author proposes an integrative model of the collaborative window by crossing four relatively independent flows, namely: problem, procedural, political response, and organizational-structured ones. The researcher notes that except for the outlined components, external triggers and the figure of the collaborationist politician with a developed network of contacts play an important role in maintaining the potential of the collaboration window to further unite all stakeholders on a single collaboration platform. The latter serves as a space to facilitate the establishment of communications and the trust formation between the participants of the collaboration. But even the presence of all these elements does not guarantee the longevity of joint cross-sectoral projects due to the lack of adaptive capabilities of temporal and spatial factors because of their dynamic nature. The researcher also outlines some issues with the creation of collaborative platforms such as liquidity traps, power distribution, common accountability standards, and monitoring of participants' actions. The article presents not only a schematic model of the collaboration window, but also examples from the world practice of cooperation between public, private, and civil sectors. The author also analyzes the transformation of urban infrastructure within the EU on an integrative model, highlighting the relevant flows and platforms of joint interaction. The collaborative window technique can be applied to a different range of common practices, as the outlined flows take place in virtually every policy area.

Key words: collaborative window, cooperation window, intersectoral partnership, multilateral cooperation, collaboration.

Література:

1. Cropper S. Collaborative working and the issue of sustainability. *Creating Collaborative Advantage*, 1996. P. 80–100.
2. Kingdon J.W. *Agendas, alternatives, and public policies*. 2nd ed. Boston : Little, Brown, 1995.
3. Lober D.J. Explaining the formation of business-environmentalist collaborations : Collaborative windows and the Paper Task Force. *Policy Sciences*. 1997. № 30. P. 1–24.
4. Moss T. Intermediaries and the governance of sociotechnical networks in transition. *Environment and Planning*. 2009. № 41 (6). P. 1480–1495.
5. Dror Y. Policy gambling: a preliminary exploration. *Policy Studies Journal*. 1984. № 12. P. 9–13.
6. Gray B. Conditions facilitating interorganizational collaboration. *Human Relations*. 1985. № 38 (10). P. 911–936.
7. Roles of systemic intermediaries in transition processes / H. van Lente et al. *International Journal of Innovation Management*. 2003. № 7 (3). P. 247–279.
8. Janssen M., Estevez E. Lean government and platform-based governance – Doing more with less. *Government Information Quarterly*. 2013. № 30. P. 1–8.
9. Marvin S., Medd W. Sustainable infrastructures by proxy? Intermediation beyond the production-consumption nexus. *The Implications of Changing Infrastructures of Provision*. 2004. P. 81–94.

КІБЕРЗЛОЧИН, КОМП'ЮТЕРНИЙ ЗЛОЧИН ЧИ КІБЕРПРАВОПОРУШЕННЯ? АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Бараненко Р. В.,
*кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри професійних та спеціальних дисциплін
Херсонського факультету
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-5231-6248*

Нині кіберзлочинність та комп'ютерний тероризм визначені як одні із загроз національній безпеці України в інформаційній сфері.

Заходи з кібербезпеки включають досягнення та підтримку функцій безпеки в ресурсах установи чи користувачів, спрямованих на запобігання відповідних кіберзагроз.

Кіберзлочинність як сукупність кримінальних правопорушень, вчинених у віртуальному просторі комп'ютерними системами або за допомогою комп'ютерних мереж та інших засобів доступу до кіберпростору, в межах комп'ютерних систем або мереж, а також проти комп'ютерних систем, комп'ютерних мереж та комп'ютерних даних, має сьогодні широке розповсюдження.

У статті розглядаються такі терміни, як «комп'ютерна злочинність», «інформаційна злочинність», «злочинність у сфері комп'ютерної інформації», «злочини в галузі інформаційних технологій».

Проаналізовано наукові праці вітчизняних та зарубіжних дослідників із питань протидії кіберзлочинності. Наведено зв'язок поняття «кібербезпека» з термінами «кіберзлочини», «комп'ютерна злочинність» та «кіберправопорушення»; визначено поняття «кіберправопорушення». У роботі розглянуті їхні основні особливості. Розглянуто різницю у трактуванні понять «кібербезпека» та «інформаційна безпека».

Розглянуто поняття «комп'ютерна віктимність» та його складники.

Із введенням інституту кримінальних проступків до національного кримінального законодавства терміни «кіберзлочинність» та «комп'ютерна злочинність» повинні втратити свою актуальність, про що свідчить зміна назви Розділу XVI Кримінального кодексу України на «Кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку». Тому натомість рекомендуємо вживати термін «кіберправопорушення», який пропонуємо розуміти як «суспільно небезпечне винне діяння у кіберпросторі та/або з його використанням, відповідальність за яке передбачена законом України про кримінальну відповідальність та/або яке визнано кримінальним правопорушенням міжнародними договорами України, а кіберзлочинність – сукупність кіберправопорушень». Зрозуміло, що це потребуватиме і внесення відповідних термінологічних змін до Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» та інших нормативно-правових актів.

Ключові слова: кібербезпека, кіберзлочин, кіберзлочинність, кіберправопорушення, комп'ютерний злочин.

Вступ і постановка завдання. Інформаційні технології заповнили всі сфери діяльності сучасного інформаційного суспільства, що привело до колосальних можливостей для злочинців щодо зловживання цією вразливістю.

З огляду на те, що з кожним днем зростає кількість користувачів мережі Інтернет у світі, поширюється використання персональних комп'ютерів, інформаційно-обчислюваних мереж та інших гаджетів, проявляються також і негативні наслідки всесвітньої комп'ютеризації, серед яких слід відзначити новий різновид злочинності – кіберзлочинність, яка пов'язана з використанням комп'ютерів, інформаційних технологій та глобальних мереж [1].

Не випадково саме кіберзлочинність і комп'ютерний тероризм визначено однією із загроз національній безпеці в інформаційній сфері згідно зі ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України», а в Конституції України забезпечення інформаційної безпеки названо справою усього українського народу [2, с. 10].

У зв'язку з цим постає питання визначення відповідної термінології та меж її застосування в національному законодавстві та науковому дискурсі.

Аналіз попередніх досліджень. Дослідженням проблем кіберзлочинності займалися такі вчені, як Д. Азаров, В. Бутузов, В. Голубев, О. Користін, Т. Тропіна та інші. Окремі питання кримінально-правової охорони інформаційних суспільних відносин розглядали у своїх роботах П. Біленчук, В. Вехов, В. Гавловський, В. Горбулін, М. Карчевський, Н. Савінова та інші.

Проте низка важливих питань у сфері протидії кіберзлочинності залишилися без достатньої уваги дослідників.

Метою роботи є аналіз термінів «кіберзлочин», «комп'ютерний злочин», «злочин у сфері комп'ютерної інформації», «злочини у сфері використання інформаційних технологій», «кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку» відповідно до положень чинного національного законодавства та наукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників у галузі права та інформаційної безпеки.

Основний матеріал. О.А. Баранов трактує поняття «кібербезпека» як деякий стан систем, за якого нейтралізуються загрози доступності, цілісності або конфіденційності даних, що циркулюють в інформаційних системах. Крім того, завдяки включенню до переліку об'єктів, на які можуть впливати будь-які загрози з кіберпростору, це визначення терміну дає змогу врахувати наявність якихось загроз функціональності систем більш високого порядку, до яких як складові елементи входять інформаційні системи. Це положення має важливий методологічний зміст у розумінні місця і ролі проблеми кібербезпеки в контексті інших видів безпеки [3, с. 55].

На відміну від нього В.М. Фурашев визначає кібербезпеку як стан здібності людини, суспільства і держави щодо запобігання та уникнення спрямованого, насамперед – несвідомого, негативного впливу (управління) інформації [4, с. 162–169]. Подібно до нього кібербезпеку трактує і В.М. Бутузов: як стан захищеності життєво важливих прав та інтересів людини, суспільства, держави в кіберпросторі від внутрішніх і зовнішніх протиправних посягань та загроз таких посягань [5, с. 176].

Український вчений В.Л. Бурячок визначає кібербезпеку більш широко як стан захищеності кіберпростору держави загалом або окремих об'єктів її інфраструктури від ризику стороннього кібервпливу, за якого забезпечується їх сталий розвиток, а також своєчасне виявлення, нейтралізація реальних і потенційних викликів, кібернетичних втручань і загроз особистим, корпоративним або національним інтересам та запобігання їм [6, с. 3–4].

У цьому контексті позиціонує кібербезпеку і професор А.В. Мовчан: як важливу складову частину національної безпеки, що дає змогу протистояти протиправним діям у кіберпросторі, уникнути або зменшити негативні наслідки від реалізації кіберзагроз [7, с. 162].

На нашу думку, кібербезпека – це безпека інформації та інфраструктури в цифровому середовищі, що її забезпечує. Кібербезпека передбачає досягнення і збереження властивостей безпеки в ресурсах організації або користувачів, що спрямовані на запобігання відповідним кіберзагрозам. Залежно від виду загроз кібербезпеку можна розглядати як забезпечення стану захищеності особистості, суспільства, держави від впливу неякісної інформації; інформації та інформаційних ресурсів від неправомірного впливу сторонніх осіб; інформаційних прав і свобод людини й громадянина [8, с. 108–110].

В інформаційному праві розглядається категорія «інформаційна безпека» – це одна із сторін розгляду інформаційних відносин у межах інформаційного законодавства, з позицій захисту життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави та акцентування уваги на загрозах цим інтересам і на механізмах усунення або запобігання таким загрозам правовими методами [9, с. 47–49].

Насамперед загрози інтересам держави також можуть проявлятися у вигляді отримання протиправного доступу до відомостей, що становлять державну таємницю, до іншої конфіденційної інформації, розкриття якої може нанести збитки державі [8, с. 108–110]. Ці дії містять ознаки кримінальних правопорушень, що регулюються Кримінальним Кодексом України.

Кіберзлочинність – це злочинність у так званому віртуальному просторі – кіберпросторі, який можна визначити як модельований за допомогою комп'ютера інформаційний простір, у якому знаходяться відомості про осіб, предмети, факти, події, які представлені в математичному, символічному або будь-якому іншому вигляді, що знаходяться у процесі руху локальними і глобальними комп'ютерними системами, або відомості, які зберігаються у пам'яті будь-якого фізичного чи віртуального пристрою, а також іншого носія, який спеціально пристосований для їх зберігання, обробки та передачі [10].

Дослідники розглядають поняття кіберзлочину у двох значеннях: 1) у вузькому сенсі (комп'ютерний злочин) – будь-яке протиправне діяння, вчинене за допомогою електронних операцій, об'єктом посягання якого є безпека комп'ютерних систем і оброблюваних ними даних; 2) у широкому розумінні (як злочин, пов'язаний з комп'ютерами): будь-яке протиправне діяння, вчинене за допомогою чи пов'язане з комп'ютерами, комп'ютерними системами або мережами, включаючи незаконне володіння і пропозицію або розповсюдження інформації за допомогою комп'ютерних систем або мереж [11; 12, с.49; 13, с.146].

Проте кіберзлочинність включає в себе не тільки діяння, вчинені в глобальній мережі Інтернет. Вона поширюється на всі види кримінальних правопорушень, вчинені в інформаційно-телекомунікаційній сфері, де інформація, інформаційні ресурси, інформаційна техніка можуть виступати (бути) предметом (метою) злочинних посягань, середовищем, у якому відбуваються правопорушення, і засобом або знаряддям кримінального правопорушення [14].

К.В. Тарасюк під «кіберзлочинами» розуміє суспільно-небезпечні діяння, які так чи інакше пов'язані з кіберпростором та комп'ютерною інформацією, що моделюється комп'ютерами. Такі діяння характеризуються такими особливостями: високою латентністю, складністю їх виявлення та розслідування, складністю доказування в суді подібних справ, транснаціональною складовою частиною в основному з використанням інформаційної мережі Інтернет, високим збитком навіть від одиначного кримінального правопорушення [15, с. 178].

Н.В. Савчук дає таке визначення поняття «кіберзлочинності» (англ. Cybercrime): це поняття, яке охоплює комп'ютерну злочинність (де комп'ютер – предмет кримінального правопорушення, а інформаційна безпека – об'єкт кримінального правопорушення) та інші посягання, де комп'ютер є знаряддям або способом кримінального правопорушення проти власності, авторських прав, громадської безпеки, моралі тощо [16, с. 338–342].

О.Є. Користін та інші визначають кіберзлочинність як сукупність кримінальних правопорушень, що здійснюються в кіберпросторі за допомогою комп'ютерних систем або шляхом використання комп'ютерних мереж та інших засобів доступу до кіберпростору, в межах комп'ютерних систем або мереж, а також проти комп'ютерних систем, комп'ютерних мереж і комп'ютерних даних [17, с. 46].

До комп'ютерної ж злочинності, на погляд одних учених, відносяться всі протизаконні дії, за яких електронне опрацювання інформації є знаряддям їх вчинення і (чи) засобом [18, с.14], або всі протизаконні діяння, предметом і засобом здійснення яких є процедури і методи, а також процес комп'ютерного опрацювання даних [19, с. 72].

Російський правознавець В.А. Бессонов як ознаку комп'ютерної злочинності наводить «комп'ютерну віктимність» [20], під якою розуміє здатність персонального комп'ютера з інформацією, що в ньому зберігається, бути самим по собі віктимним, в силу своїх технічних, споживчих властивостей.

В. Лісовий визначає цю ознаку інакше: «електронна обробка інформації» – незалежно від того, на якій стадії кримінального правопорушення вона застосовувалася [21, с. 87].

«Комп'ютерні злочини» – це передбачені законом суспільно-небезпечні дії, вчинені з використанням засобів електронно-обчислювальної техніки. Більшість науковців розуміють терміни «кіберзлочинність» та «комп'ютерні злочини» як синоніми. Проте на їх відмінності наголошують В.А. Намоконов та Т.Л. Тропіна, стверджуючи, що перше є ширшим та більш точно відображає сутність такого явища, як злочинність в інформаційному просторі. До того ж Рада Європи у листопаді 2001 року, приймаючи Конвенцію про кіберзлочинність, застосувала саме термін «*cybercrime*», а не «*computer crime*» [2, с. 34]. Проте у вітчизняній юридичній літературі перевага віддається поняттю «комп'ютерна злочинність».

В. Бутузов вважає, що «комп'ютерні злочини» та «кіберзлочини» є різними видами кримінальних правопорушень у сфері високих інформаційних технологій, класифікація яких відбувається за такими ознаками:

- ознакою віднесення певних кримінальних правопорушень до «комп'ютерних злочинів» є знаряддя вчинення кримінального правопорушення – комп'ютерна техніка. Автор зазначає, що об'єктом посягання є суспільні відносини у сфері автоматизованої обробки інформації;

- ознакою віднесення кримінальних правопорушень до «кіберзлочинів» є специфічне середовище вчинення цих правопорушень – кіберпростір (середовище комп'ютерних систем та мереж) [5, с. 119].

А. Музика та Д. Азаров визначають тотожність понять «кіберзлочини» та «злочини у сфері комп'ютерної інформації» та наголошують, що «кіберзлочини» треба визначати як «злочини у сфері комп'ютерної інформації» [22, с. 5], проте з цим не можна погодитися, оскільки предметом деяких кримінальних правопорушень, передбачених Розділом XVI КК України, є не тільки комп'ютерна інформація, а й об'єкти авторського права, комп'ютерні програми, носії інформації, платіжні картки тощо.

М.В. Карчевський взагалі пропонував використовувати в національному законодавстві поняття «злочини у сфері використання інформаційних технологій», розуміючи під ним «один із видів злочинів у сфері інформаційної безпеки, які передбачені КК України, є суспільно небезпечними, винними, вчиненими суб'єктом злочину діями, які заподіюють шкоду забезпеченим засобами обчислювальної техніки відносинам у сфері реалізації інформаційної потреби». Аналіз чинного КК дає змогу дійти висновку, що до таких злочинів слід відносити посягання, передбачені ст. 361, 361-1, 361-2, 362, 363, 363-1, 376-1 КК [23, с. 11]. М.М. Дмитрук не погоджується з М.В. Карчевським, наводячи як приклад порушення авторських та суміжних прав, яке здійснюється шляхом втручання в роботу ЕОМ, заподіює шкоду «відносинам у сфері реалізації інформаційної потреби» і вчиняється за допомогою саме «засобів обчислювальної техніки». Проте М.В. Карчевський у своїй роботі цей склад кримінального правопорушення не розглядає в цьому контексті. Інші доводи з боку вказаного вченого наведено на користь позначення кримінальних правопорушень, передбачених у Розділі XVI Особливої частини КК України, як «злочинів у сфері використання ІТ» [24, с. 16].

Цікава позиція, в якій поняття «комп'ютерний злочин» замінюється на «інформаційний злочин», причому ЕОМ – один із видів засобів для вчинення кримінального правопорушення, а об'єктом є не сам комп'ютер, а дані, які обробляються за допомогою комп'ютера [25, с. 80–81].

Низка російських експертів вважають синонімами «комп'ютерний злочин» і «злочин у сфері комп'ютерної інформації».

Крапку в питанні визначення відповідних термінів і понять мав би поставити Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», прийнятий у 2017 році, де чітко визначено, що кіберзлочин (комп'ютерний злочин) – це суспільно небезпечне винне діяння у кіберпросторі та/або з його використанням, відповідальність за яке передбачена законом України про кримінальну відповідальність та/або яке визнано злочином міжнародними договорами України, а кіберзлочинність – сукупність кіберзлочинів [26].

Тобто з погляду цього Закону поняття «кіберзлочин» і «комп'ютерний злочин» є тотожними! Але...

Із запровадженням інституту кримінальних проступків до національного кримінального законодавства терміни «кіберзлочин» і «комп'ютерний злочин» мають втратити свою актуальність, про що свідчить навіть зміна назви Розділу XVI Кримінального кодексу України на «Кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку». Тому замість них можна рекомендувати до використання термін «кіберправопорушення», під яким пропонуємо розуміти «суспільно небезпечне винне діяння у кіберпросторі та/або з його використанням, відповідальність за яке передбачена законом України про кримінальну відповідальність та/або яке визнано кримінальним правопорушенням міжнародними договорами України, а кіберзлочинність – сукупність кіберправопорушень». Зрозуміло, що це потребуватиме і внесення відповідних термінологічних змін і до Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» та інших нормативно-правових актів.

Висновки. Враховуючи необхідність гармонізації українського та європейського законодавства, а також наявну потребу імплементації передового зарубіжного досвіду протидії кіберзлочинності до вітчизняних реалій, необхідно провести велику роботу із впорядкування застосованої термінології у законодавстві України.

Оскільки нині поняття «кіберзлочин» та «комп'ютерний злочин» втратили свою актуальність, то пропонуємо в українському законодавстві використовувати термін «кіберправопорушення». А це означає, що насамперед потребує суттєвого доопрацювання низка Законів України та нормативно-правових актів, що регулюють сферу кіберпростору, інформаційної безпеки та кібербезпеки.

Baranenko R. Cyber crime, computer crime or cyber offense? The analysis of the features of a terminology application

Today cybercrime and computer terrorism are identified as one of the threats to Ukraine's national security in the information sphere.

Cybersecurity measures include achieving and maintaining security features in the resources of an institution or users, aimed at preventing relevant cyber threats.

Cybercrime is a set of criminal offenses committed in cyberspace by computer systems or by using computer networks and other means of access to cyberspace, within computer systems or networks, as well as against computer systems, computer networks and computer data, has been widely developed.

The paper considers such terms as «computer crime», «information crime», «crime in the field of computer information», «crimes in the field of information technology».

Scientific works of domestic and foreign researchers on the issues of countering cybercrime are analyzed. The connection of the concept of «cybersecurity» with the terms «cybercrime», «computer crime» and «cybercrime» the concepts of «cybercrime» was given. The difference in the interpretation of the concepts «cybersecurity» and «information security» was considered. The definitions of «cybercrime», «computer crime» and «cyber offense» were given for comparison. Their main features were considered.

The concept of «computer victimhood» and its components were considered.

With the introduction of the institute of criminal offenses in the national criminal law, the terms «cybercrime» and «computer crime» should lose their relevance, as evidenced by the change of title of Chapter XVI of the Criminal Code of Ukraine to «Criminal offenses in the use of electronic computing machines (computers), systems and computer networks and telecommunications networks». Therefore, instead, we can recommend the use of the term «cyber offense», which we propose to understand as «socially dangerous criminal act in cyberspace and/or using it, liability for which is provided by the law of Ukraine on criminal liability and/or which is recognized as a criminal offense by international treaties of Ukraine, and cybercrime is a set of cyber offences». It is clear that this will require the introduction of appropriate terminological changes in the Law of Ukraine «On the Basic Principles of Cyber Security of Ukraine» and other regulations.

Key words: cyber security, cybercrime, cyber offense, computer crime.

Література:

1. Кириченко В.Д., Бараненко Р.В. Характеристика кіберзлочинності. *Реформування правової системи України під впливом євроінтеграційних процесів* : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 189–191.
2. *Актуальні питання діяльності правоохоронних органів у сфері протидії кіберзлочинності* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. О.В. Манжай. Харків, 2014. / МВС України, Харків.нац.ун-т внутр. справ. Харків : Права людини, 2014. 200 с.
3. Баранов О.А. Про тлумачення та визначення поняття «кібербезпека». *Правова інформатика*. 2014. № 2 (42). С. 54–62.
4. Фурашев В.М. Кіберпростір та інформаційний простір, кібербезпека та інформаційна безпека: сутність, визначення, відмінності. *Інформація і право*. 2012. № 2. С. 162–169.
5. Бутузов В.М. Протидія комп'ютерній злочинності в Україні (системно-структурний аналіз) : монографія. Київ : КІТ, 2010. 408 с.
6. Бурячок В.Л. Основи формування державної системи кібернетичної безпеки: монографія. Київ : НАУ, 2013. 432 с.
7. Мовчан А.В. Кібернетична безпека України в умовах глобальної нестабільності. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2015. № 1 (34). С.159–163.
8. Гітрук О.О., Бараненко Р.В. Кібербезпека як один з факторів забезпечення національної безпеки держави. *Кібербезпека в Україні: правові та організаційні питання* : матеріали науково-практичної конференції. Одеса: ОДУВС, 2016. С. 108–110.
9. Литвиненко О. Інформація і безпека. *Нова політика*. 1998. № 1. С. 47–49.
10. Голубев В.А. «Кибертероризм» – миф или реальность? *Центр дослідження комп'ютерної злочинності* : веб-сайт. URL: <http://www.crime-research.org>
11. Тропина Т.Л. Киберпреступность: понятие, состояние, уголовно-правовые меры борьбы. Владивосток, 2005. URL: <http://www.dissercat.com/content/kiberprestupnost-ponyatie-sostoyanie-ugolovno-pravovye-mery-borby#ixzz43N98D41A>
12. Скулиш Є.Д. Теоретико-методологічні засади визначення об'єкта та предмета кіберзлочинів. *Правова інформатика*. 2014. № 2. С. 47–53.
13. Грицун О.О. Кримінальний аспект міжнародної інформаційної безпеки. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Ч. 2. С.142–147.
14. Козлов В.Е. Теория и практика борьбы с компьютерной преступностью. Москва : Горячая линия-Телеком, 2002.
15. Тарасюк К.В. Прокурорський нагляд при розслідуванні комп'ютерних злочинів. *Комп'ютерно-інтегровані технології: освіта, наука, виробництво*. 2012. № 10. С. 178–181.
16. Савчук Н.В. Кіберзлочинність: зміст та методи боротьби. *Теоретичні та прикладні питання економіки*: зб. наук. праць. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. Вип. 19. С. 338–342.
17. Протидія кіберзлочинності в Україні: правові та організаційні засади: навч.посіб. / О.Є. Користін, В.М. Бутузов, В.В. Василевич та ін. Київ : Скіф, 2012.

18. Калюжный Р.А. Теоретические и практические проблемы использования вычислительной техники в системе органов внутренних дел (организационно-правовой аспект) : автореф. дис. ...д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 «Государственное право и управление; административное право; финансовое право» / Калюжный Ростислав Андреевич. Київ, 1992. 47 с.
19. Азаров Д. Порушення роботи автоматизованих систем – злочини у сфері комп'ютерної інформації. *Право України*. 2000. № 12. С. 69–73.
20. Бессонов Владимир Анатольевич. Виктимологические аспекты предупреждения преступлений в сфере компьютерной информации : диссертация ... кандидата юридических наук : 12.00.08. – Нижний Новгород, 2000. 249 с.
21. Лісовий В. Комп'ютерні злочини: питання кваліфікації. *Право України*. 2002. № 2. С. 86–88.
22. Азаров Д.С. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері комп'ютерної інформації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / НАНУ. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2002. 228 с.
23. Карчевский Н.В. Киберпреступление или преступление в сфере использования информационных технологий? *Кібербезпека в Україні: правові та організаційні питання* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Одеса, 21 жовтня 2016 р. Одеса : ОДУВС, 2016. С. 10–15.
24. Дмитрук М.М. Питання термінології у визначенні системи злочинів в сфері ІТ (досвід інших держав). *Кібербезпека в Україні: правові та організаційні питання* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Одеса, 17 листопада 2017 р. Одеса : ОДУВС, 2017. С. 16–18.
25. Черкасов В.Н. Борьба с экономической преступностью в условиях применения компьютерных технологий. Саратов, 1995. С. 80–81.
26. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2163-19>.

ЧАСОВА ВИЗНАЧЕНІСТЬ МАТЕРІАЛЬНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Гуйван П. Д.,

*кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
професор*

Полтавського інституту бізнесу

Міжнародного науково-технічного університету

імені академіка Юрія Бугая

ORCID ID: 0000-0003-3058-4767

Статтю присвячено дослідженню наукового питання про часові параметри визначеності охоронно-правового відношення, що виникає у разі порушення суб'єктивного цивільного права особи. Наведено авторське бачення часу існування права, у цьому контексті обґрунтовано принципову відмінність між поняттями «строк тривалості правовідношення» та «час здійснення суб'єктивного права». Обґрунтовано, що тривалість поведінки контрагентів не завжди дорівнює тривалості правовідношення, адже момент виникнення відношення не завжди збігається з моментом його реалізації. Разом із правовідношенням виникає не сама поведінка, а лише юридичний засіб забезпечення такої поведінки – суб'єктивне право та правовий обов'язок. Тож, з іншого боку, час для здійснення суб'єктивного права якраз збігається з періодом його існування. З огляду на те, що темпоральні чинники під час захисту права мають значну специфіку регулювання, проведене принципове відмежування охоронних і регулятивних матеріальних відносин. Річ у тім, що далеко не завжди буває легко встановити темпоральну межу, коли непорушене право переходить до порушеного стану. А це означає наявність певних проблем у зверненні до відповідного захисного інструментарію. Наведені приклади подібної підміни понять та критерії для їх усунення. Також у роботі наведено наукове визначення реальної сутності охоронного відношення, яке полягає у тому, що у разі порушення суб'єктивного матеріального права виникає інша, ніж раніше, взаємодія, яка має охоронно-правовий характер. Вона включає матеріальну вимогу правоволодільця до порушника і відповідний обов'язок останнього. Зазначається, що форми реалізації охоронної вимоги носія нового права можуть бути різними, кожній із них притаманні свої часові регулятори. Наприклад, судове домагання пред'являється упродовж обмеженого строку – позовної давності, тоді як для оперативних заходів чи інших позасудових вимог встановлені спеціальні строки або взагалі відсутнє часове обмеження. Тож наголошується на необхідності окремого темпорального опосередкування кожного із вказаних способів захисного реагування.

Ключові слова: часова визначеність, регулятивне та охоронне правовідношення.

Здійснення суб'єктивних прав полягає у використанні правоволодільцем можливостей, закладених у праві як його зміст. Їх реалізація відбувається, як правило, у результаті вчинення правомірних дій. Тому цілком логічно, що у гіпотезах більшості правових норм містяться правила правомірної поведінки, і саме така поведінка являє собою результат здійсненого чи здійснюваного права. Інакше кажучи, суб'єктивні права реалізуються переважно у регулятивних правовідносинах, хоча часом для їхнього здійснення необхідно задіяти механізми, притаманні охоронним відносинам. Якщо суб'єктивне право – це надана цивільним законом міра можливої поведінки управненої особи (право на власні дії) та право вимагати конкретної поведінки від інших осіб, то соціальна цінність такого права особи проявляється у реальності його здійснення для задоволення потреб правоволодільця [1, с. 22]. Усталена цивілістична традиція визначає вказаний термін «міра» не як кількісний показник, що характеризує обсяг правомочностей особи, а як окреслення меж, у яких може діяти управнена особа [2, с. 29–31]. З огляду на це, наведене класичне визначення суб'єктивного права, на нашу думку, має враховувати всі передбачені законом критерії правомірної поведінки особи і, зокрема, встановлені строки для вчинення відповідних дій. Тому здійснення суб'єктивного права можливе лише за умови, коли воно відбувається в межах встановлених для цього строків. Тобто темпоральна визначеність є обов'язковим елементом сутності суб'єктивного права.

У наукових працях питання темпоральної певності під час конструювання цивільного відношення, у тому числі під час здійснення взаємодій регулятивного та охоронного порядку, досліджувалися такими вченими, як В.П. Грибанов, О.С. Йоффе, В.В. Луць, Є.О. Крашенінников, О. Печений, П.Ф. Єлісейкін, П.М. Рабінович, С.О. Сліпченко та інші. У їхніх працях проведено аналіз темпоральної складової частини права особи на вчинення власних продуктивних дій та вимагання необхідної поведінки від контрагента, як під час належного виконання, так і після правопорушення. Однак основні проблеми організації взаємодії суб'єктів у часі на рівні уповноваженої та зобов'язаної особи залишаються невирішеними. Адже практично не визначений механізм темпорального регулювання окремих захисних взаємодій, при цьому невиправдано на практиці часто застосовуються темпоральні інструментарії, притаманні позовному захисту, до інших, які не повинні мати таких часових регуляторів. У такий спосіб строк у цивільному праві переважно розглядається не у контексті його впливу на зміст суб'єктивного права, як то має бути, а як окреме соціально-правове явище, відірване від сутності відносин. А це, так чи інакше, призводить до ізольованого аналізу та можливої звуженої оцінки цього юридичного регулятора. На досягнення визначеності у цьому питанні і спрямована ця праця.

Суб'єкти права та обов'язку реалізують правовідношення переважно не в момент його виникнення, а через деякий час після встановлення. І незалежно від того, тривалий чи дуже короткий проміжок часу між встановленням змісту суб'єктивного права та його здійсненням, за загальним правилом поняття «строк тривалості правовідношення» та «час здійснення суб'єктивного права» не є тотожними. Поведінка контрагентів зазвичай є детермінованою у часі, проте її тривалість не завжди дорівнює тривалості правовідношення. Насамперед це полягає в тому, що момент виникнення відношення не завжди збігається з моментом його реалізації. Особливо це характерне для реалізації повноважень (виконання обов'язків), які відбуваються в результаті вчинення одноразової дії. Наприклад, передача грошей відбувається в якийсь термін, котрий перебуває в межах обумовленого строку. Натомість час для здійснення суб'єктивного права якраз збігається з періодом його існування. Разом із правовідношенням виникає не сама поведінка, а лише юридичний засіб забезпечення такої поведінки – суб'єктивне право та правовий обов'язок [3, с. 567]. У цьому сенсі доречно процитувати О. Печеного, котрий принципово відділяв поняття строку дії договору та періоди виконання окремих зобов'язань, що обумовлені угодою [4, с. 90–93]. Але до моменту прострочення подібне відношення в будь-якому разі розвивається у регулятивному, тобто належному стані. Інша річ, коли відбувається правопорушення. Тоді має застосовуватися охоронний механізм, у тому числі і шляхом залучення судового державного примусу. Однак далеко не завжди буває легко встановити темпоральну межу, коли непорушене право переходить до порушеного стану. А це означає наявність певних проблем у зверненні до відповідного захисного інструментарію.

Як показує життя, встановлення належної тривалості строку за тими чи іншими матеріально-правовими відносинами значною мірою залежить від правильного визначення їх юридичної сутності. Різні підходи у правозастосуванні, пов'язані з неправильним часовим опосередкуванням з огляду на помилкове застосування до правовідношення того механізму, який не може до нього застосовуватися, є доволі частим явищем. І найбільш показовим прикладом є невиправдане змішування інструментарію, що регулює регулятивні та охоронні відносини. Адже перші відбуваються за умови нормального розвитку матеріальних взаємин між сторонами, тоді як охоронні – стосуються захисту вже порушеного суб'єктивного права. Скажімо, цілком очевидно, що вимога страхувальника до страховика про виплату страхового відшкодування є регулятивним правом сторони договору, котра реалізується в межах відповідного регулятивного правовідношення. У разі, коли останній не виконає свій обов'язок сплатити кошти, у страхувальника почнеться охоронне повноваження такого ж змісту – вимагати виплати йому відшкодування страхової суми. Іншими словами, право кредитора за регулятивним зобов'язанням на отримання страховки виникне від часу звернення із заявою до контрагента в межах часу дії договору за умови настання страхового випадку. Воно триватиме протягом встановленого договором періоду. А ось право страхувальника на пред'явлення позову з'явиться лише у разі порушення регулятивного права – невиконання відповідного обов'язку страховиком. Проте трапляється, що окремі дослідники припускаються підміни вказаних двох строків [5, с. 30]. Між тим, цього робити не варто: один із них опосередковує зміст регулятивного зобов'язання, інший входить до складу охоронного – права на позов. Отже, настання страхового випадку не є порушенням права на отримання страхувальником відшкодування, як іноді вказується у літературі [6, с. 40–41]. У цей момент тільки починається відповідне регулятивне право на отримання протягом визначеного строку суми відшкодування. А позовне домагання щодо примусового виконання цієї вимоги з'явиться тільки після спливу такого строку.

Особливості реальної сутності охоронного відношення полягають у тому, що у разі порушення суб'єктивного матеріального права виникає інша, ніж раніше, взаємодія, яка має охоронно-правовий характер. Вона включає матеріальну вимогу правоволодільця до порушника і відповідний обов'язок

останнього. Форми реалізації охоронної вимоги носія нового права можуть бути різними, кожній з них притаманні свої часові регулятори. Наприклад, судове домагання пред'являється упродовж обмеженого строку – позовної давності, тоді як для оперативних заходів чи інших позасудових вимог встановлені спеціальні строки або взагалі відсутнє часове обмеження. Водночас більшістю дослідників питання акценти робляться тільки на примусовому (через суд) здійсненні охоронного повноваження особи. При цьому невиправдано охоронно-правова матеріальна вимога зводиться лише до позовного домагання уповноваженого. Проте останній не зобов'язаний здійснювати захист свого права лише в судовому порядку. Інші несудові способи захисту також відбуваються через реалізацію охоронної вимоги особи, яка виникає із правопорушення і є повноваженням охоронного правовідношення. На вказану вимогу не поширюється дія інституту позовної давності, вона, як правило, задовнюванню не підлягає й існує протягом строку існування самого охоронного права.

Що ж до змісту охоронної несудової вимоги, то вона може бути такою ж, як і позовне домагання. Різновиди позовних вимог зазначені в статті 16 ЦК України як способи захисту суб'єктивного права судом. Дійсно, судовий орган, вирішуючи спір, застосовує саме такий спосіб захисту, який обрав та виклав у позовному домаганні позивач. Водночас несудова охоронна вимога, гадаємо, також може полягати у припиненні дії, що порушує право, відновленні становища, яке існувало до порушення, відшкодуванні шкоди тощо. Цілком зрозуміло, що, оскільки захист порушеного матеріального права відбувається без допомоги юрисдикційного органу, така вимога позбавлена примусової сили. Та незалежно від того, чи пред'явлена несудова охоронна вимога, від моменту порушення права у правоволоділця виникає матеріальне право на позов. Протягом позовної давності цей суб'єкт може його реалізувати. При цьому державний примус буде засобом захисту порушеного регулятивного права й одночасно – способом реалізації охоронної вимоги [7, с. 155]. Отже, як позовна, так і непозовна вимоги є рівноправними механізмами захисту одного й того ж охоронюваного об'єкта – регулятивного матеріального права [8, с. 38].

Як бачимо, після порушення суб'єктивного цивільного права в особи виникає охоронне матеріальне право, яке може реалізовуватися пред'явленням як несудової, так і судової вимоги, остання з котрих погашається позовною давністю. Черговість та зміст цих вимог не залежать одна від одної. Так, з огляду на різні фактори суб'єктивного порядку, носій порушеного права на отримання результату робіт може пред'явити позов про відшкодування збитків, нанесених простроченням виконання, й одночасно – у позасудовому порядку – виконання в натурі простроченого обов'язку. Різниця ж полягає лише в їх здатності до примусового здійснення: позовне домагання наділене такою властивістю, непозовне – ні. Незалежно від того, який порядок реалізації має охоронне право на захист – позовний чи непозовний, у будь-якому разі воно здійснюється в межах охоронно-правового відношення. Щоправда, у разі, коли охоронне правовідношення виконується без звернення до державного юрисдикційного органу, право на захист, на відміну від домагання, може іноді здійснюватися шляхом активної поведінки самого уповноваженого, наприклад під час самозахисту, запровадження засобів оперативного впливу тощо. Охоронне непозовне повноваження також може бути реалізованим через пред'явлення претензії чи іншої вимоги. На практиці правоволоділець у разі порушення його права часто спершу реалізує своє захисне право у несудовому порядку. Вимога оформляється у вигляді заяви, претензії тощо, навіть тоді, коли угодою чи законом претензійний порядок не передбачено.

У разі невиконання за цією вимогою зобов'язаною особою свого юридичного обов'язку, що кореспондує змісту вимоги, це охоронне право залишається нереалізованим. При цьому правоволоділець може, пред'явивши домагання в межах давнісного строку, реалізувати своє охоронне право іншим – судовим способом. З огляду на вказане, зобов'язання, що виникає, скажімо, із виявлення недоліків товару упродовж гарантійного строку, є звичайним охоронно-правовим відношенням, яке відбувається без застосування державно-примусового механізму. В цьому сенсі воно практично нічим не відрізняється від будь-якого охоронного відношення, не забезпеченого позовним домаганням. Єдина характерна особливість подібного зобов'язання – це те, що воно **завжди** може бути реалізованим у примусовому порядку [9, с. 56] у разі звернення до суду з матеріальним позовом у межах давнісного строку (який, власне, починається від часу виявлення недоліку¹). Тож його невиконання добровільно залишає кредитуру можливість реалізувати право на захист у судовому порядку. Тоді як пред'явлена, наприклад, після закінчення давнісного строку несудова вимога про усунення порушення у разі її невиконання не забезпечена подальшою можливістю здійснення судового захисту.

Повторимо, право на захист у особи виникає виключно внаслідок його порушення. Тож за загальноприйнятим уявленням цивільне правовідношення існує певний час у регулятивному

¹ Нами висловлена пропозиція про обчислення строку існування охоронного відношення у подібних випадках не від моменту виявлення недоліків товару, а від повідомлення про них продавця протягом розумного строку після виявлення [10, с. 325–327].

стані, що зумовлює нормальний його розвиток відповідно до визначених законом чи контрагентами правил поведінки суб'єктів. Це стосується як абсолютних, так і зобов'язальних правовідносин. І лише після порушення цього суб'єктивного права виникає охоронне відношення з тим же суб'єктивним складом, змістом якого є захист порушеного регулятивного права, зокрема, шляхом судової реалізації охоронної цивільно-правової вимоги. Але обсяг повноважень правоволодільця при цьому буде вже іншим: він набуває додаткових захисних можливостей порівняно з тими, які були у нього в регулятивному правовідношенні, наприклад, стягнути з порушника неустойку та відшкодування нанесеної порушенням шкоди. Таким чином, теза М.А. Гурвича про те, що цивільне право при переході його до стану права на позов (зокрема, й абсолютне право) не змінює свого змісту [11, с. 169], що домінувала тривалий період і має значне коло прихильників і зараз, не отримує практичного підтвердження.

Як слідує з аналізу, проведеного у цьому матеріалі, досить спрощеним підходом було б розглядати судову чи несудову санкцію, що реалізується в межах охоронного правовідношення, лише як механізм спонукання правопорушника до виконання встановленого правила поведінки, тобто розуміти санкцію тільки в контексті її відновлювального значення [12, с. 8]. Цивільно-правова санкція має й інші функції: компенсаторну, штрафну, оперативну тощо. Для правоволодільця часто неможлива, а іноді – і недоцільна подальша реалізація повноваження, закладеного в порушеному праві. Проте очевидно, що сама можливість застосування санкції суттєво впливає на належність виконання зобов'язаною особою свого регулятивного обов'язку. При цьому цілком логічно, що можливість виникнення охоронного правовідношення іншого змісту, ніж той, що притаманний регулятивному у разі порушення останнього, не вписується в межі концепцій, які визначають забезпеченість суб'єктивного права захистом (у тому числі позовним) як його невід'ємну складову частину чи стан самого матеріального права, в який воно переходить після порушення. Ця теорія також не узгоджується і з тим фактором, що охоронне правовідношення може мати специфічні матеріально-правові способи здійснення, відмінні від способів реалізації відповідних регулятивних відносин.

Дійсно, охоронне правовідношення серед інших засобів захисту права має свій специфічний характер, який не притаманний регулятивному, і проявляється для цивільних відносин у формі позову. Матеріально-правова вимога відображається в позові і характеризує його як матеріальне право на позов, яке виникає від моменту порушення. Проте позовне домагання є лише одним з елементів змісту охоронного відношення. Воно, як і інші способи захисту порушеного права, виникає від часу усвідомлення носієм права факту правопорушення і триває упродовж позовної давності. Однак конкретний взаємозв'язок між позовом як особливою процесуальною вимогою до суду про захист та охоронним матеріально-правовим відношенням виявляється не від часу виникнення останнього, а із зверненням до суду одного з учасників відношення юридично рівних осіб [13, с. 92]. Отже, як бачимо, охоронна вимога може бути пов'язана з вимогами управненої особи до юрисдикційного органу, регулятивне правовідношення в непорушеному стані не має такого зв'язку. Тому зміст охоронного матеріального права визначається не тільки правом регулятивним, а й характером захисної вимоги та формою її реалізації.

Отже, попри формальну схожість правової конфігурації регулятивного та охоронного правовідношень, їхній зміст суттєво розрізняється за обсягом повноважень правоволодільця. Скажімо, покупець у межах здійснення своїх повноважень за договором вправі вимагати передачі йому товару, а продавець, будучи у цьому зобов'язанні боржником, мусить цей товар йому передати. Коли ж відбулося порушення цього зобов'язання (річ не передана своєчасно або вона є неякісною тощо), виникає охоронне відношення, зміст якого вже не буде тотожним регулятивному. Покупець може (в тому числі і із застосуванням державного примусу) вимагати сплати неустойки, усунення недоліків, відшкодування збитків, припинення правовідношення тощо. Тобто він може застосувати в межах охоронного зобов'язання практично весь спектр санкцій, передбачених у ст. 16 ЦКУ, та, крім них, ще й інші захисні опції, обумовлені у договорі чи спеціальній нормі закону. Звісно, віритель вправі вимагати від боржника і таких дій, які становлять зміст регулятивного зобов'язання: у доктрині та законодавстві така вимога називається «виконання обов'язку в натурі». Але це домагання буде вже елементом охоронного відношення і входить до його змісту поряд з іншими вимогами (неустойка, відшкодування тощо). Охоронна вимога виконати обов'язок у натурі відрізнятиметься від такої ж регулятивної, по-перше, тим, що вона наділена примусовою здатністю, по-друге, тим, що до її змісту не входить обумовлений сторонами чи встановлений нормативно строк для нормального здійснення права у непорушеному його стані. Охоронне право в судовому порядку здійснюється через пред'явлення домагання, котре має свій період реалізації: позовну давність, якщо віритель обере захисну схему за участі державного юрисдикційного органу. Якщо ж буде обрано несудовий спосіб захисту чи позовну давність буде пропущено, строк реалізації охоронного права у добровільному порядку буде необмеженим.

Підсумовуючи сказане, мусимо дійти такого **висновку**. Суб'єктивне регулятивне матеріальне право припиняється у разі його порушення, коли строк його існування, встановлений нормативно або контрагентами, ще не скінчився, але із порушенням зникає можливість його здійснення в натурі (знищення об'єкта договору). Це право також припиняється, якщо воно не було здійснене носієм упродовж своєї тривалості (порушення полягає у простроченні реалізації). Припинення регулятивного матеріального права з триваючим виконанням не може відбутися до закінчення строку його дії, незалежно від ступеня його реалізації та існування права на судовий захист, що виникло з порушень в окремі періоди його дії. Але у будь-якому разі внаслідок правопорушення виникає нове відношення, яке не існувало раніше, і його змістом є охоронне право кредитора на усунення наслідків порушення, у тому числі включаючи нові повноваження, яких не було в регулятивному стані відповідної взаємодії, а саме вимоги компенсаторного та штрафного характеру. Тому чітке визначення стану правовідношення надає можливості застосовувати необхідні регулятивні чи охоронні заходи впливу з їх адекватною темпоральною регламентацією.

Guyvan P. Temporal certainty of material civil legal relations. Some problematic issues

This article is devoted to the study of the scientific question of the temporal parameters of the certainty of the protection and legal relationship that arises in the case of violation of the subjective civil rights of the person. The author's vision of the time of existence of the law is given, in this context the fundamental difference between the concepts of "duration of the legal relationship" and "time of exercise of subjective right" is substantiated. It is substantiated that the duration of the behavior of the contractors is not always equal to the duration of the legal relationship, because the moment of the relationship does not always coincide with the moment of its implementation. Along with the legal relationship arises not the behavior itself, but only the legal means of ensuring such behavior – a subjective right and legal obligation. So, on the other hand, the time for the exercise of a subjective right coincides with the period of its existence. Given that the temporal factors in the protection of law have a significant specificity of regulation, a fundamental separation of protective and regulatory material relations. The fact is that it is not always easy to establish a temporal boundary when an intact right passes to a disturbed state. This means that there are certain problems in accessing the appropriate protective tools. Examples of such substitution of concepts and criteria for their elimination are given. The paper also provides a scientific definition of the real essence of the protective relationship, which is that in the case of violation of subjective substantive law there is a different than before, the interaction, which is protective and legal in nature. It includes the material claim of the right holder to the infringer and the corresponding obligation of the latter. It is noted that the forms of implementation of the protection requirement of the holder of the new right may be different, each of them has its own time regulators. For example, a lawsuit is filed for a limited period of time – a statute of limitations, while for operational measures or other out-of-court claims there are special deadlines, or no time limit at all. Therefore, the need for a separate temporal mediation of each of these methods of protective response is emphasized.

Key words: temporal certainty, regulatory and protective legal relationship.

Література:

1. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. М.: Статут, 2000. 411 с.
2. Малеин Н.С. Закон, ответственность и злоупотребление правом. *Советское государство и право*. 1991. № 11. С. 28–35.
3. Иоффе О.С. Гражданское право. Избранные труды. М. Статут, 2000. 781 с.
4. Печений О. Деякі проблеми строків у договірних зобов'язаннях. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2008. № 1. С. 90–94.
5. Крашенинников Е.А. Понятие и предмет исковой давности. Ярославль, 1997. 80 с.
6. Вошатко А.В. Начало течения давностного срока по притязанию на выплату страхового возмещения. Проблемы защиты субъективных гражданских прав. Сборник науч. трудов. Ярославль: Из-во ЯрГУ, 2001. С. 39–45.
7. Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. 2-е изд., доп. М.: Статут, 2006. 240 с.
8. Горайнов А.М. Примус і цивільно-правова відповідальність. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 3 (139). С. 36–39.

9. Юриста О. Про поняття та основні ознаки правоохоронного відношення. *Право України*. 1997. № 10. С.55–58.
10. Гуйван П.Д. Теоретичні питання строків у приватному праві. Монографія. Харків: Право, 2014. 620 с.
11. Гурвич М.А. Право на иск. Отв. ред.: Клейнман А.Ф. М., Л.: Изд-во АН СССР, 1949. 216 с.
12. Жицинский Ю.С. Санкции нормы советского гражданского права. Автореф. дисс. канд. юрид. наук. К.: Киевский гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко, 1966. 18 с.
13. Елисейкин П.Ф. Понятие иска как процессуального средства защиты прав и интересов. Проблемы защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. Ярославль. 1976. Вып. 1. С. 82–126.

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПОРЯДКУ ПРОДОВЖЕННЯ СТРОКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Жмудінський В. П.,

кандидат юридичних наук,

адвокат

ORCID ID: 0000-0002-1439-128X

Статтю присвячено аналізу основних положень кримінального процесуального законодавства щодо порядку продовження строку досудового розслідування.

Встановлено, що досудове розслідування повинно бути проведено в строки, встановлені ст. 219 КПК України, і необґрунтоване продовження строків досудового розслідування призводить до порушення прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження.

Досліджено, що строк досудового розслідування злочину може бути продовжений прокурором – процесуальним керівником за клопотанням слідчого, яке прокурор зобов'язаний розглянути не пізніше трьох днів із дня його отримання, але в будь-якому разі до спливу строку досудового розслідування.

Зазначено, що постанова прокурора про продовження строку досудового розслідування або про його відмову не підлягає оскарженню під час досудового розслідування.

Звернено увагу на те, що в окремих випадках слідчі звертаються до прокурора із клопотанням про продовження строку досудового розслідування за декілька днів до спливу такого строку, наслідком чого може бути несвоєчасне продовження прокурором зазначеного строку. Тому з метою недопущення пропуску строку слідчим виноситься постанова про зупинення досудового розслідування з різних підстав, здебільшого у зв'язку з необхідністю виконання процесуальних дій у межах міжнародного співробітництва.

Доведено, що здебільшого за наслідками розгляду прокурором клопотання слідчого виноситься постанова про продовження такого строку, при цьому серйозним недоліком вказаного порядку продовження строку є те, що прокурором виноситься постанова про продовження строку досудового розслідування, яке на момент винесення такої постанови вважається зупиненим.

Аргументовано, що чинним кримінальним процесуальним законодавством України заборонено проводити будь-які слідчі дії після зупинення досудового розслідування.

Сформовано пропозиції щодо удосконалення правового регулювання порядку продовження строку досудового розслідування.

Ключові слова: досудове розслідування, прокурор, слідчий, процесуальні строки, слідчі дії, учасники кримінального провадження.

Постановка проблеми. Однією із загальних засад кримінального провадження є розумність строків. Адже будь-яке кримінальне провадження повинно бути закінчене в певних часових межах.

За будь-яких обставин строк досудового слідства не має перевищувати меж необхідності, таким чином не порушуючи право особи на справедливий судовий розгляд і на ефективний засіб захисту, що передбачено ст. 6, 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1].

Недотримання процесуальних строків, які встановлено кримінальним процесуальним законодавством України, призводить до порушення прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а за певних умов загалом унеможливорює належний захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень. Адже насправді строки сприяють дотриманню прав і законних інтересів осіб, залучених до кримінального процесу [2, с. 8].

Як правило, найбільш зацікавленою у швидкому закінченні досудового розслідування у розумні строки є сторона захисту, оскільки непоодинокими є випадки безпідставного продовження строку досудового розслідування, навіть за відсутності прямих доказів вини підозрюваного [3, с. 148].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на значущість, дискусійні питання, пов'язані із правовим регулюванням строків досудового розслідування, неодноразово ставали предметом дослідження таких учених, як Л.М. Васильєв, А.П. Гуляєв, І.В. Гловюк, С.О. Заїка, Є.Г. Коваленко, С.О. Ковальчук, В.В. Козій, І.І. Митрофанов, Н.З. Рогатинська, В.В. Рожнова, В.Т. Томін, О.О. Торбас, С.Б. Фомін, Г.В. Юркова, Р.Х. Якупов та інші. Проте їхні дослідження стосувались здебільшого

питань, пов'язаних із обчисленням строків досудового розслідування, малодослідженими залишаються окремі аспекти, які регулюють порядок продовження строків досудового розслідування, що й визначає їх актуальність.

Метою статті є дослідження окремих проблем правового регулювання порядку продовження строків досудового розслідування, а також надання пропозицій щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства.

Виклад основного матеріалу. Питання, пов'язані із правовою регламентацією строків у кримінальному судочинстві, завжди привертали велику увагу не тільки представників правової науки, а й працівників органів досудового розслідування, прокуратури та суду. Якщо перші шляхом теоретичного аналізу здобутків науки кримінального процесу, нормативно-правових приписів та емпіричних даних діяльності органів кримінальної юстиції вирішували здебільшого питання, пов'язані з об'єктивними категоріями часових вимірів у кримінальному провадженні, підстав та процесуального порядку продовження строків досудового розслідування, то другі щоденно відчують умови перебігу строків кримінального провадження, котрі не лише зумовлюють персональне навантаження на працівників системи органів досудового розслідування, прокуратури або суду, а й безпосередньо впливають на досягнення завдань кримінального провадження, одним із яких є забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування й судового розгляду [4, ст. 93–94].

Наукова спільнота вважає, що задля виконання гарантій ефективного провадження важливо спиратися на функціональність процесуальних строків. Питання термінів у кримінальному процесі завжди було актуальним. Дотримання термінів у процесуальному провадженні регулюється Кримінальним процесуальним кодексом України (досудове розслідування, строки дізнання). Тобто забезпечення розумних строків є запорукою ефективного кримінального процесу [5, с. 180].

Згідно зі ст. 28 Кримінального процесуального кодексу України (надалі – КПК України) визначено, що під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. Розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Розумні строки не можуть перевищувати передбачені цим Кодексом строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень.

Проведення досудового розслідування у розумні строки забезпечує прокурор, слідчий суддя (в частині строків розгляду питань, віднесених до його компетенції), а судового провадження – суд.

Критеріями для визначення розумності строків кримінального провадження є:

- 1) складність кримінального провадження, яка визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування тощо;
- 2) поведінка учасників кримінального провадження;
- 3) спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень [6].

Як відзначає Н.З. Рогатинська, засада розумності строків – це вирішення питань регулювання правових відносин з урахуванням інтересів учасників кримінального провадження [7, с. 124].

Наукою кримінального процесу доведено, що строки досудового слідства виконують дисциплінуючу функцію щодо посадових осіб, які його здійснюють [8, с. 371].

Г.В. Юркова, досліджуючи питання взаємозумовленості строків досудового розслідування та забезпечення швидкого розслідування кримінальних правопорушень, зазначає, що вимога швидкого дослідження обставин справи, яка загалом має важливе значення в боротьбі зі злочинністю, усе ж таки не має перешкоджати вимозі повного дослідження обставин, а, навпаки, повинна її обумовлювати. Невипадково законодавець поставив ці дві вимоги (швидкість і повнота) поряд (ст. 2 КПК). Від того, наскільки швидко будуть проведені процесуальні дії, багато в чому залежатиме повнота розслідування, що сприятиме захисту законних інтересів осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві [9, с. 4].

Отже, учені дотримуються єдиної думки, що досудове розслідування повинно бути проведено в розумні строки і необґрунтоване продовження строків досудового розслідування призводить до порушення прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження.

Відповідно до ст. 219 КПК України строк досудового розслідування обчислюється з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань до дня звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності або до дня ухвалення рішення про закриття кримінального провадження.

Строк досудового розслідування з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань до дня повідомлення особи про підозру становить:

- 1) дванадцять місяців – у кримінальному провадженні щодо нетяжкого злочину;

2) вісімнадцять місяців – у кримінальному провадженні щодо тяжкого або особливо тяжкого злочину.

3 дня повідомлення особі про підозру досудове розслідування повинно бути закінчене:

1) протягом сімдесяти двох годин – у разі повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку або затримання особи в порядку, передбаченому частиною четвертою статті 298-2 цього Кодексу;

2) протягом двадцяти діб – у разі повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку у випадках, якщо підозрюваний не визнає вину, або необхідності проведення додаткових слідчих (розшукових) дій, або вчинення кримінального проступку неповнолітнім;

3) протягом одного місяця – у разі повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку, якщо особою заявлено клопотання про проведення експертизи у випадку, передбаченому частиною другою статті 298-4 цього Кодексу;

4) протягом двох місяців з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину.

Строк досудового розслідування може бути продовжений у порядку, передбаченому параграфом 4 глави 24 цього Кодексу. При цьому загальний строк досудового розслідування не може перевищувати:

1) одного місяця з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку у випадках, передбачених пунктами 1 і 2 частини третьої цієї статті;

2) шести місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні нетяжкого злочину;

3) дванадцяти місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину [6].

Як зазначає І.В. Маслов, на строки розслідування покладається двоєдине завдання: стимулювати слідчих до якнайшвидшого закінчення розслідування; гарантувати учасникам кримінального процесу, що обмеження їхніх прав, пов'язане з розслідуванням, не буде необґрунтовано довготривалим [10, с. 57].

Загальні положення продовження строку досудового розслідування визначені ст. 294 КПК України, якою передбачено, що, якщо досудове розслідування злочину до моменту повідомлення особі про підозру неможливо закінчити у строк, зазначений у частині другій статті 219 цього Кодексу, вказаний строк може бути продовжений неодноразово слідчим суддею за клопотанням прокурора або слідчого, погодженого з прокурором, на строк, встановлений пунктами 2 і 3 частини четвертої статті 219 цього Кодексу.

Якщо внаслідок складності провадження неможливо закінчити досудове розслідування з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку (дізнання) у строк, зазначений у пунктах 1 і 2 частини третьої статті 219 цього Кодексу, такий строк може бути продовжений прокурором у межах строку, встановленого пунктом 1 частини четвертої статті 219 цього Кодексу.

Якщо з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину досудове розслідування (досудове слідство) неможливо закінчити у строк, зазначений у пункті 4 частини третьої статті 219 цього Кодексу, такий строк може бути продовжений у межах строків, встановлених пунктами 2 і 3 частини четвертої статті 219 цього Кодексу:

1) до трьох місяців – керівником місцевої прокуратури, керівником обласної прокуратури або його першим заступником чи заступником, заступником Генерального прокурора;

2) до шести місяців – слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженим із керівником обласної прокуратури або його першим заступником чи заступником, заступниками Генерального прокурора;

3) до дванадцяти місяців – слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженим із Генеральним прокурором чи його заступниками.

Строк досудового розслідування злочину може бути продовжений до трьох місяців, якщо його неможливо закінчити внаслідок складності провадження, до шести місяців – внаслідок особливої складності провадження, до дванадцяти місяців – внаслідок виняткової складності провадження [6].

Отже, строки досудового розслідування мають обмеження. Строк може подовжуватися у випадках, передбачених чинним законодавством, але не може перевищувати 3, 6, 12 місяців залежно від ступеня тяжкості скоєного злочину. Усі дії, що здійснюються всупереч законодавству, вважаються незаконними, а отримані матеріали – юридично неприйнятними. І, як наслідок, такі результати не можуть впливати на прийняття рішень під час кримінально-процесуального провадження [11, с. 150].

Згідно зі ст. 295 КПК України, продовження строку досудового розслідування кримінального правопорушення у випадку, визначеному пунктом 1 частини третьої статті 294 цього Кодексу, здійснюється за клопотанням слідчого або прокурора, який здійснює нагляд за дотриманням законів під час проведення цього досудового розслідування.

Копія клопотання вручається слідчим або прокурором, який здійснює нагляд за дотриманням законів під час проведення цього досудового розслідування, підозрюваному та його захиснику не пізніше ніж за п'ять днів до дня подання клопотання прокурору, уповноваженому на розгляд питання про продовження строку досудового розслідування.

Підозрюваний, його захисник мають право до подання клопотання про продовження строку досудового розслідування подати слідчому або прокурору, який ініціює це питання, письмові заперечення, які обов'язково долучаються до клопотання і разом з ним подаються прокурору, уповноваженому на його розгляд.

Прокурор, уповноважений розглядати питання продовження строку досудового розслідування, зобов'язаний розглянути клопотання не пізніше трьох днів з дня його отримання, але в будь-якому разі до спливу строку досудового розслідування.

Рішення прокурора про продовження строку досудового розслідування або про відмову у такому продовженні приймається у формі постанови.

Прокурор задовольняє клопотання та продовжує строк досудового розслідування, якщо переконаний, що додатковий строк необхідний для отримання доказів, які можуть бути використані під час судового розгляду, або для проведення чи завершення проведення експертизи, за умови, що ці дії не могли бути здійснені чи завершені раніше з об'єктивних причин.

Якщо прокурор задовольняє клопотання слідчого, прокурора, він визначає новий строк досудового розслідування. Прокурор зобов'язаний визначити найкоротший строк, достатній для потреб досудового розслідування [6].

З аналізу вищенаведеної норми КПК України вбачається, що строк досудового розслідування злочину може бути продовжений прокурором – процесуальним керівником за клопотанням слідчого, на строк, необхідний для отримання доказів або для проведення інших процесуальних дій, але у межах граничних строків, встановлених ч. 3 ст. 294 цього Кодексу.

Особливістю зазначеного порядку продовження строку досудового розслідування є те, що прокурор вправі винести постанову про продовження строку або відмову у такому продовженні виключно до спливу строку досудового розслідування.

При цьому постановою прокурора про продовження строку досудового розслідування або про його відмову не підлягає оскарженню під час досудового розслідування.

На практиці інколи трапляються випадки, коли слідчий за декілька днів до спливу строку досудового розслідування звертається до прокурора із клопотанням про продовження строку досудового розслідування, однак, розуміючи, що прокурор може не встигнути розглянути це клопотання протягом трьох днів з дня його отримання, слідчим виноситься постанова про зупинення досудового розслідування.

Формальною підставою для зупинення досудового розслідування у таких випадках здебільшого зазначається необхідність виконання процесуальних дій у межах міжнародного співробітництва.

Отримавши від слідчого клопотання про продовження строку досудового розслідування, прокурором перевіряється його обґрунтованість та в більшості випадків виноситься постанова про продовження такого строку.

Однак серйозним недоліком зазначеного порядку продовження строку досудового розслідування є те, що прокурором виноситься постанова про продовження строку досудового розслідування, яке на момент винесення такої постанови вважається зупиненим самим слідчим.

Відповідно до ч. 5 ст. 280 КПК України визначено, що після зупинення досудового розслідування проведення слідчих (розшукових) дій не допускається, крім тих, які спрямовані на встановлення місцезнаходження підозрюваного [6].

Оскільки чинним кримінальним процесуальним законодавством України заборонено проводити будь-які слідчі дії після зупинення досудового розслідування, то, на нашу думку, прокурор також не вправі продовжувати строк досудового розслідування під час зупиненого досудового розслідування.

З цього приводу існує й інша думка про те, що прокурор може винести постанову про продовження строку досудового розслідування під час зупиненого досудового розслідування, тому що ст. 280 КПК України забороняє проводити виключно слідчі (розшукові) дії, а оскільки продовження прокурором строку досудового розслідування не належить до слідчих дій, а є процесуальною дією, то вимоги цієї норми до вказаних правовідносин не застосовуються.

На наш погляд, у такій ситуації необхідно керуватися не нормами ст. 280 КПК України, а нормами ст. 295 зазначеного Кодексу, яка зобов'язує прокурора розглянути клопотання слідчого про продовження строку досудового розслідування не пізніше трьох днів з дня його отримання, але в будь-якому разі до спливу строку досудового розслідування.

Тобто із аналізу ст. 295 КПК України слідує, що продовження прокурором строку досудового розслідування можливе виключно до спливу такого строку, а саме під час досудового розслідування,

у якому проводяться активні слідчі дії, й оскільки у процесі зупиненого досудового розслідування не допускається проведення слідчих (розшукових) дій, крім тих, які спрямовані на встановлення місцезнаходження підозрюваного, відповідно прокурор не вправі в такому разі виносити постанову про продовження строку досудового розслідування.

Такий нестандартний спосіб продовження строків досудового розслідування є швидше вимушеною, ніж правильною практикою [12, с. 219].

Адже продовження прокурором такого строку під час зупиненого досудового розслідування і подальше проведення слідчим певних слідчих дій, спрямованих на отримання доказів, після відновлення досудового розслідування слід вважати істотним порушенням кримінального процесуального законодавства, а докази – такими, що отримані не в порядку, встановленому КПК України.

С.Б. Фомін у своєму дисертаційному дослідженні також підтверджує обґрунтування тези про недопустимість доказів, отриманих поза часовими межами стадій кримінального процесу та із порушенням строків, передбачених для виконання окремих процесуальних дій [13, с. 8].

Висновки. За результатами проведеного дослідження можемо зробити висновок про наявність проблем правового регулювання порядку продовження строку досудового розслідування, які призводять до погіршення кримінальних процесуальних відносин. Для вирішення описаної вище проблеми пропонується внести законодавчі зміни до:

– ч. 5 ст. 280 КПК України та викласти їх у такій редакції: «Після зупинення досудового розслідування проведення слідчих (розшукових) та процесуальних дій не допускається, крім тих, які спрямовані на встановлення місцезнаходження підозрюваного»;

– ст. 295 КПК України, яку доповнити ч. 9 такого змісту: «Продовження строку досудового розслідування після його зупинення в порядку, визначеному ст. 280 цього Кодексу, не допускається».

Zhmudinskyi V. Problems of legal regulation of the procedure for extending the term of pre-trial investigation

The article concentrates on the analysis of the main provisions of the criminal procedure legislation on the procedure for extending the term of pre-trial investigation.

It is established that a pre-trial investigation shall be conducted within the terms set out in Article 219 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine and unjustified extension of the pre-trial investigation leads to the violation of the rights, freedoms and legitimate interests of participants in criminal proceedings.

It is investigated that the term of pre-trial investigation of a crime can be extended by the prosecutor – supervisor of pre-trial proceedings at the request of the investigator, which the prosecutor is obliged to consider no later than three days from the date of its receipt, but in any case before the expiration of the pre-trial investigation period.

It is noted that the prosecutor's decision to extend the pre-trial investigation or to refuse it is not subject to appeal during the pre-trial investigation.

Attention is drawn to the fact that in some cases, investigators apply to the prosecutor with a request to extend the pre-trial investigation period several days before its expiration, which may result in an untimely extension of the specified period by the prosecutor. Therefore, in order to prevent missing the deadline, the investigator orders the suspension of the pre-trial investigation on various grounds, mainly due to the need to perform procedural actions within the framework of international cooperation.

It is proved that in most cases, based on the results of consideration of the investigator's request by the prosecutor, an order is issued to extend such period, while a serious disadvantage of the specified procedure for extending the period is that the prosecutor issues an order to extend the period of pre-trial investigation, which is suspended at the time of such order.

It is argued that the current criminal procedure legislation of Ukraine prohibits conducting any investigative actions after the suspension of the pre-trial investigation.

Proposals have been made to improve the legal regulation of the procedure for extending the term of pre-trial investigation.

Key words: pre-trial investigation, prosecutor, investigator, procedural term, investigative actions, participants in criminal proceedings.

Література:

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30.01.2003 р., справа № 1-12/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03#Text>.
2. Коваленко Є.Г. Кримінально-процесуальні строки при застосуванні заходів процесуального примусу: [монографія] / Коваленко Є. Г. , Коваленко Г. Я. К.: Юрінком Інтер, 2010. 192 с.
3. Грицак Х.М. Аналіз внесення змін до кримінального-процесуального законодавства: строки досудового розслідування. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 3/2018. С. 148–151.
4. Павловський В.В. Загальні положення досудового розслідування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Київ. 2016. – 246 с.
5. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України. Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2005. 624 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
7. Рогатинська Н.З. Розумність строків як одна з основних засад кримінального процесу. *Держава та регіони*. 2016. № 5 (53). С. 124–127.
8. Кримінально-процесуальне право України: Підручник / За заг. ред. Ю. П. Аленіна. Х.: ТОВ «Одісей», 2009. 816 с.
9. Юркова Г.В. Реалізація завдань швидкого і повного розкриття злочину в досудових стадіях: дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Київ. 2001. 211 с.
10. Маслов И.В. Правовая регламентация уголовно-процессуальных сроков (досудебное производство) : [монография]. Юрлитинформ. Москва. 2004. 160 с.
11. Скрябін О.М. Основні засади розумності строків у кримінальному процесуальному кодексі України. *Право і суспільство*. 2020. № 2, частина 3. С. 146–152.
12. Членов М.В. Щодо «нового» порядку обчислення та продовження строків досудового розслідування. *Право і суспільство*. 2018. № 6, частина 2/2018. С. 216–222.
13. Фомін С.Б. Строки у кримінальному судочинстві: поняття, класифікація та функціональне призначення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Харків. 2003. 221 с.

ТИПИ ПОВЕДІНКИ, ЩО ПРОВОКУЮТЬ СИТУАЦІЇ КОНФЛІКТУ ІЗ ЗАКОНОМ

Ключко О. О.,

кандидат педагогічних наук,

старший викладач кафедри соціальної роботи

і менеджменту соціокультурної діяльності

Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

ORCID ID: 0000-0002-9799-1618

У статті досліджено й уточнено різні підходи до класифікації типів поведінки, що провокують виникнення ситуацій конфлікту із законом. Проаналізовано проблемне коло щодо визначення термінології, особливостей, видів та типів поведінки, що провокують виникнення ситуацій конфлікту із законом, що представлено у наукових доробках педагогів, психологів, правознавців, кримінологів, соціологів. Розгляд різних класифікацій такої поведінки здійснено з урахуванням міждисциплінарного підходу.

У дослідженні уточнено сутнісні характеристики категорії «неповнолітні, які перебувають у конфлікті із законом». У статті визначено, що таку категорію формують особи віком від 14 до 18 років, які скоїли правопорушення (злочини) і (або) перебувають на профілактичному обліку у відділі (секторі) ювенальної юстиції, або відбувають покарання за вироком суду (пов'язане з позбавленням волі чи ж альтернативне покарання). Визначено, що головною передумовою виникнення ситуацій конфлікту із законом є формування важковихованості.

У статті проаналізовано різні класифікаційні підходи до розрізнення типів поведінки, що провокують виникнення ситуацій конфлікту із законом. В основі цих класифікацій лежать такі параметри, як: основи видів поведінки; соціально-психологічний аспект; несприйняття педагогічних впливів; характер особистісних деформацій; тип криміналізації особистості; ситуативність і повторювальність протиправних дій; ознаки формування кримінальної особистості; детермінація поведінки; структура особистості; спрямованість поведінки як афективні реакції; деструктивність мотивів поведінки.

Доведено, що знання і володіння типологічними і видовими ознаками поведінки неповнолітніх, що провокує виникнення ситуацій конфлікту із законом, є важливим теоретико-методологічним підґрунтям організації ефективної соціально-правової допомоги і надання якісного комплексу соціальних послуг таким неповнолітнім.

Ключові слова: неповнолітні, ситуації конфлікту із законом, поведінка, класифікація, важковихованість.

Постановка проблеми. Упровадження ефективної соціально-правової допомоги особам, які перебувають у конфлікті із законом, неможливе без формування відповідних прикладних компетентностей. На нашу думку, такими компетентностями повинні бути вивчення організаційно-правових основ дослідження ситуацій конфлікту із законом; психолого-педагогічних передумов виникнення ситуацій конфлікту із законом; основних форм та технологій соціально-правової допомоги неповнолітнім, які перебувають у конфлікті із законом. Окрім цього, особливої ваги набувають практичні компетентності: уміння вести випадок; добирати систему технологічного апарату ведення соціально-правової допомоги з неповнолітніми, які перебувають у конфлікті із законом; планувати та організовувати соціально-правову роботу з різними категоріями неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом; налагоджувати взаємодію і партнерство з організаціями, що здійснюють відповідну професійну діяльність. Однак реалізація зазначених компетентностей на практиці стане дієвою за умови детального розуміння теоретико-методологічних основ, визначення категоріальних показників і уточнення сутнісних характеристик поведінки, зокрема її типів, що провокують ситуації конфлікту із законом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітлення проблемного кола щодо визначення термінології, особливостей, видів та типів поведінки, що провокують ситуації конфлікту із законом, здійснено у наукових доробках багатьох вітчизняних педагогів, психологів, правознавців, кримінологів, соціологів (Є. Змановська, В. Корнєшук, Н. Максимова, В. Моргун, К. Сєдих та ін.), що мають

концептуальне значення щодо розуміння сутності такої поведінки. Однак, беручи до уваги стан, динаміку, реформаційні процеси та особливості ведення соціально-правової допомоги з означеною групою клієнтів, стверджуємо, що вона потребує теоретико-методологічного уточнення і належної конкретизації перспектив розвитку.

Мета статті полягає в аналізі й уточненні різних класифікаційних підходів щодо трактування типів поведінки, що провокують ситуації конфлікту із законом, з урахуванням міждисциплінарного підходу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У форматі організації соціально-правової роботи з неповнолітніми, які перебувають у конфлікті із законом, потребує з'ясування й уточнення сутнісних характеристик означена категорія. Отже, встановлено, що до категорії «неповнолітні, які перебувають у конфлікті із законом» відносимо осіб віком від 14 до 18 років, які скоїли правопорушення і (або) перебувають на профілактичному обліку у відділі (секторі) ювенальної юстиції, або відбувають покарання за вироком суду (пов'язане з позбавленням волі чи ж альтернативне покарання) [7]. Однак в окремих випадках, передбачених кримінально-процесуальним кодексом України, таке вікове розмежування може бути подовжено до 21 року, за умови залишення у виховній колонії особи до досягнення нею цього віку.

У дослідженні наведемо найбільш повну, на авторську думку, класифікацію неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом. Отже, серед неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом, виокремлюють такі категорії: неповнолітні, які поставлені на профілактичний облік у секторах ювенальної превенції (раніше – кримінальної міліції у справах дітей); неповнолітні, які поставлені на облік у відділах із питань пробації (раніше – кримінально-виконавчої інспекції), тобто засуджені до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, або звільнені від відбування покарань із випробуванням або умовно-достроково; неповнолітні, ув'язнені у слідчому ізоляторі; неповнолітні, які відбувають покарання, пов'язане з позбавленням волі в установах виконання покарань (виховних колоніях, виправних центрах, арештних домах); неповнолітні, що відбули покарання і повернулися з місць позбавлення волі [4; 5; 7].

Багатовекторність наукових підходів у питаннях дослідження сутнісних характеристик проблеми поведінки, що провокує ситуації конфлікту із законом, виокремлення різних критеріальних особливостей, що слугують основою для класифікування таких осіб, сприяє обґрунтуванню певної кількості класифікаційних підходів щодо осіб, які перебувають у конфлікті із законом. Окрім цього, проблема класифікації різних типів поведінки, що провокують ситуації конфлікту із законом, має ще й міждисциплінарний характер.

Зазначимо, що головною передумовою виникнення ситуацій конфлікту із законом є формування такого соціально-педагогічного і правового поняття, як «важковиховуваність». Важковиховувана дитина – це дитина, у виховній роботі з якою вихователі відчують певні труднощі, викликані тим, що така дитина виявляє несприйнятливості до традиційних педагогічних впливів внаслідок різних причин і характеризується відхиленнями у поведінці, психіці та особистісному розвитку взагалі, що зумовлює потребу у спеціальному корекційно-виховному впливі [1].

Аналіз різних типів поведінки, що провокують ситуації конфлікту із законом, урахує розгляд найпоширеніших типологій важковиховуваних дітей. У навчально-методичному посібнику «Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація» [1] наведено збірну класифікацію типів та рівнів важковиховуваності, що являють собою достатню теоретико-методичну цінність у питаннях класифікації типів означеної поведінки.

Групи «важких» дітей (за результатами досліджень авторського колективу навчально-методичного посібника «Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація»):

Першу групу становлять ті діти, у яких відсутні необхідні моральні принципи і значно занижена самооцінка вчинків і діяльності. До неї входять в основному бездоглядні діти, але всі вони здатні до правильної вибіркової поведінки.

До другої групи належать діти, моральний розвиток яких має більше відхилень, ніж у дітей із першої групи. Відхилення проявляються у соціальній орієнтації особистості, яка отримує все більшу антисоціальну спрямованість. Вихованці не відчують докорів сумління за свою антисоціальну поведінку. До цієї групи включають педагогічно занедбаних підлітків і неповнолітніх правопорушників. Але вони теж певною мірою спроможні до правильної вибіркової поведінки.

До третьої групи входять ті діти, які є нездатними до правильної (позитивної) поведінки. Антисоціальна поведінка для них стає звичним, щоденним явищем, ось чому вони здебільшого уже не можуть дати правильну оцінку скоєному. Цю групу становлять неповнолітні злочинці.

До четвертої групи авторський колектив відносить дітей із психічними аномальними відхиленнями в розвитку, які потребують індивідуального підходу з боку педагога і лікаря [1].

І. Невський розподіляє важких підлітків на типи, поклавши за основу види їхньої поведінки:

педагогічно занедбані (до цієї групи відносять учнів, які не встигають у навчанні і порушують дисципліну); соціально занедбані (це, головним чином, пасивні та активні дезорганізатори); правопорушники (цей тип включає підлітків-волоцюг (безпритульних і бездоглядних), хуліганів і злодіїв); підлітки, які відхиляються від норми через стан здоров'я (психічно нестійкі та з психічними і соматичними захворюваннями).

Зазначимо, що соціально-психологічний аспект поведінки, що відхиляється, знайшов віддзеркалення у класифікації І. Невського. Ним виділено такі групи «важких» підлітків: 1-а група – позитивно орієнтовані, але нестійкі, легко підпадають під певний негативний вплив; 2-а група – старанні, але нерозвинені діти, які хронічно відстають від однолітків у навчанні; 3-я група – пасивні, безініціативні, ледачі; 4-а група – неорганізовані, незібрані, з нестійкою увагою, рухливі, розгальмовані; 5-а група – недисципліновані, неслухняні, грубі, активні дезорганізатори, порушники дисципліни, які негативно впливають на однолітків; 6-а група – зіпсовані неправильним вихованням, негативним прикладом батьків, із важким характером; 7-а група – імпульсивні, з нестійким, часто змінюваним настроєм, дисгармонійні [1].

Вітчизняний експерт у галузі соціальної психології та конфліктології Н. Максимова встановила типологію важковиховуваних дітей, за якою:

1. Перший тип – педагогічна занедбаність, що виникає як наслідок виховання за типом гіпоопіки. Цей тип важковиховуваності легко розрізнити вже за зовнішнім виглядом дітей: занедбані, неохайно одягнуті, часто в стоптаному (і навіть порваному) взутті, вони відразу справляють враження дітей, яким батьки приділяють мало уваги. Особливо помітні ці зовнішні прояви у дітей молодшого шкільного віку. Зазвичай ці діти походять із неблагополучних або неповних сімей, де основним фактором виховання є негативний життєвий досвід. Стійка неуспішність у навчанні формує у педагогічно занедбаній дитини мотивацію уникання, невпевненість у собі, низький рівень самоповаги. Спілкуючись з однокласниками, така дитина частіше за все не знаходить задоволення.

2. Другий тип дітей із соціально дезадаптивною поведінкою чинить опір педагогічним впливам внаслідок порушення вищої нервової діяльності. Це насамперед діти, для яких властиві відхилення в емоційних і вольових процесах, аномалії в розвитку характеру (акцентуації характеру, що за повної збереженості інтелекту зумовлює значні труднощі у спілкуванні, навчальній і трудовій діяльності).

3. Третій тип – ситуативна важковиховуваність – діти чинять опір впливу вчителів та батьків, що зумовлений невмілими виховними діями останніх.

4. Четвертий тип – власне важковиховуваність – це діти, у структурі особистості яких з'явилися негативні новоутворення, що спричиняють соціально дезадаптивну поведінку (феномен «смилового бар'єру», феномен «афекту неадекватності», феномен схильності до адиктивної і делінквентної поведінки) [1].

На думку В. Ковальова, систематика правопорушень повинна відзначатися: 1) з т.з. соціально-психологічного підходу (антидисциплінарна, антисуспільна, протиправна поведінка); 2) з т.з. клініко-психопатологічного підходу (непатологічні та патологічні форми поведінки); 3) з т.з. особистісно-динамічного підходу (реакції, розвиток, стани) [3].

Заслуговує на увагу спільна позиція А. Долгової, О. Горбатовської, В. Шумілкина та інших щодо визначення типології правопорушників:

- 1) ситуативний тип – незначні прояви негативної поведінки, вирішальний вплив ситуації, що виникає за провини індивіда; стиль життя таких неповнолітніх характеризується боротьбою позитивних і негативних впливів;

- 2) ситуативно-криміногенний – порушення моральних вимог і норм, правопорушення незлочинного характеру і сам злочин зумовлені несприятливою ситуацією; злочинна поведінка може і не відповідати планам особи, бути з її точки зору ексцесом; такі неповнолітні скоюють злочинні дії, як правило, у складі групи однолітків, у стані алкогольного сп'яніння, не є ініціаторами правопорушення;

- 3) послідовно-криміногенний – криміногенний «внесок» особистості неповнолітнього у злочинну поведінку під час взаємодії із соціальним середовищем є вирішальним, злочинні дії стають наслідком звичного способу життя, що з-умовлюється специфічними поглядами, установками і цінностями особистості неповнолітнього [3].

На предметну увагу заслуговує позиція С. Познишева, який пропонує авторську ієрархічну типологію злочинців:

1. Екзогенний (підтипи не виділені).

2. Ендогенний: імпульсивні, які діляться на а) обмежено-імпульсивних (зухвало самолюбиві; жадібні до прикрас, карт, п'яних гулянок і наркотиків; статеві злочинці); б) тих, хто має стійкі нахили до паразитичного способу життя; емоційні, які діляться на альтруїстів (тип відомого кіногероя Деточка; «Робін Гуд»; злочини в ім'я особистого блага чи блага рідних (крадіжки на медпрепарати – *авт.*); антиальтруїстичні (керуються почуттям злоби, помсти, ревності тощо); корисно-розсудливі, які

поділяються на а) кар'єристів; б) злочинців проти сім'ї; в) економічних злочинців; ідейні злочинці; резонери (прикриваються ідеями заради власних меркантильних цілей); моральні психастеніки (морально нестійкі люди).

До злочинних способів дії С. Познишев С. відносить: приховано-хижацькі (крадіжка, розтрата тощо); шахрайські (неправда, обман); насильницькі (загроза, фізичний примус); образливі (наруга, знущання тощо) [2].

Характерні ознаки формування кримінальної особистості (за М. Костицьким): формування в умовах інтенсивного протиправного й аморального впливу, спостереження протиправних дій, які вчиняються членами сім'ї, групою ровесників; наявність системи аморальних вчинків та правопорушень різного роду, які повторюються навіть після застосування карних заходів; певне відчуження такої особистості від соціального середовища та її ціннісно-нормативної системи, яке проявляється у фактичному або психологічному відключенні від джерел інтенсивного позитивного впливу, в замиканні у колі осіб із подібними поглядами і поведінкою; викривлена соціалізація особистості, яка формує у ній якості, відповідні деформованому в моральному і правовому сенсі середовищу; зняття штучної небезпеки, страху, ганьби від можливої чи реальної кримінальної, адміністративної, моральної відповідальності; активність у ситуації скоєння злочину залежно від типу особистості та провокування до створення конфліктної ситуації [2].

Класифікація делінквентних проявів на основі детермінації поведінки: 1) ситуативний правопорушник, протиправні дії якого переважно спровоковані ситуацією; 2) субкультурний правопорушник, який ідентифікує себе із груповими антисоціальними цінностями; 3) невротичний правопорушник, асоціальні дії якого виступають наслідком інтрапсихічного конфлікту і тривоги; 4) «органічний» правопорушник, який здійснює протиправні дії внаслідок мозкових ушкоджень із домінуванням імпульсивності, інтелектуальної недостатності тощо; 5) психотичний правопорушник, який здійснює делікти внаслідок тяжкого психічного розладу; 6) антисоціальний правопорушник, антисуспільні дії якого викликані специфічним поєднанням особистісних рис [6].

Типологія правопорушників відповідно до ситуативності, повторювальності протиправних дій:

1) випадковий правопорушник (загалом законослухняні громадяни, які вчинили протиправні вчинки несвідомо або під впливом екстремальних для них обставин, у них спостерігаються певні передумови до протиправної поведінки);

2) ситуативний правопорушник (таким правопорушникам властива певна суперечність мотивації протиправної поведінки, правопорушення здійснюються під впливом ситуації чи інших осіб, але не роблять спроби протидії ситуації, а її наслідки використовують у власних цілях);

3) послідовні правопорушники (таким особам властива активна, свідомо протиправна поведінка, свідоме самостійне створення ситуацій протиправної поведінки, самовиправдання) [6].

Дослідники М. Костицький, К. Сєдих, В. Моргун виходять із комплексних типів особистості злочинця. Отже, їхня типологія протиправних особистостей спирається на інваріанти і параметри багатовимірної структури особистості. У результаті В. Моргун сформував класифікацію кримінальних типів на основі багатовимірної теорії особистості. Згідно з такою класифікацією інваріантами структури особистості є: просторово-часові орієнтації; потребо-вольові переживання; змістовна спрямованість особистості; рівні діяльності; форми реалізації діяльності. Так, за просторово-часовими орієнтаціями злочинця розрізняють «ситуативний», стійкий тип «професіонала-рецидивіста», тип «месника» й «ідейного». Потребо-вольові переживання є підставою для типів «мазохіста», «холодно-бездушного», «садиста». Зазначимо, що за змістом спрямованості злочину можна виділити типи «грабіжників», «шахраїв», «гвалтівників», «розпусників», «вандалів», «аутоагресорів». За рівнем освоєння злочинної діяльності – типи «делінквентний» (початківець), «крімінолоїдний» (затятий правопорушник), «лідерсько-ватажковий». За формою злочинної діяльності – типи «золоті руки», навідник-спостерігач (стоїть «на стрьомі»), «балакун-шахрай» (відволікання жертви), «генератор кримінальних ідей» (сам у справі участі не бере) [2, с. 94–96].

А. Лічко деталізує варіанти делінквентної поведінки, що детерміновані агресією, на основі її спрямованості як афективні реакції:

1. Імпунітивний (неагресивний) тип, де агресія розряджається шляхом втечі із психотравмуючої ситуації (втеча з дому, з інтернату).

2. Екстрапунітивний (агресивний) тип, що проявляється у вигляді нападу на інших людей, нанесення їм ушкоджень або у вигляді «зганяння злості» на випадкових особах, а також у вигляді руйнівних дій щодо речей чи предметів, які потрапили «під руку» (вандалізм).

3. Інтрапунітивний (аутоагресивний) тип, що проявляється нанесенням собі ушкоджень або суїцидальними спробами [2].

За типологією В. Моргуна, К. Сєдих деструктивна поведінка особистості має таких вигляд (за авторським уточненням прикладів): 1) спрямованість агресії на довкілля (екоцид) – вандалізм;

знущення над тваринами; забруднення навколишнього середовища; 2) спрямованість агресії на інших людей (гомоцид) – приниження; погрози; демонстративне залякування; спроби гетеро- та гомосексуального насильства; зазіхання на здоров'я та життя оточення; 3) спрямованість агресії на себе (аутоагресія, суїцид) – різні форми адиктивної поведінки (хімічні, нехімічні, проміжні); відмова від лікування; тілесні ушкодження (самотравмування); шантажування суїцидом (пересуїцид); самогубство (суїцид) [2, с. 100].

Висновки. Зазначимо, що у дослідженні автором уточнено сутнісні характеристики категорії «неповнолітні, які перебувають у конфлікті із законом», а саме: таку категорію формують особи віком від 14 до 18 років (в окремих випадках, передбачених українським законодавством, до 21 року), які скоїли правопорушення (злочини) і (або) перебувають на профілактичному обліку у відділі (секторі) ювенальної юстиції, або відбувають покарання за вироком суду (пов'язане з позбавленням волі чи ж альтернативне покарання). Доведено, що головною передумовою виникнення ситуацій конфлікту із законом є формування важковихованості.

За результатами якісного аналізу різних класифікаційних підходів до розрізнення типів поведінки, що провокують виникнення ситуацій конфлікту із законом, встановлено низку ключових параметрів, що лежать в основі цих класифікацій: основи видів поведінки; соціально-психологічний аспект; несприйняття педагогічних впливів; характер особистісних деформацій; тип криміналізації особистості; ситуативність і повторювальність протиправних дій; ознаки формування кримінальної особистості; детермінація поведінки; структура особистості; спрямованість поведінки як афективні реакції; деструктивність мотивів поведінки.

Знання розглянутих у статті типологічних і видових ознак, глибоке розуміння класифікаційних особливостей поведінки неповнолітніх, що провокують різні ситуації конфлікту із законом, є важливим теоретико-методологічним підґрунтям щодо розуміння їхніх головних потреб, а також необхідним механізмом налагодження ефективної соціально-правової допомоги та надання відповідного комплексу соціальних послуг.

Klochko O. Types of behavior that provoke situations of conflict with the law

The article investigates and clarifies various approaches to the classification of types of behavior that provoke situations of conflict with the law. The problematic circle is analyzed to determine the terminology, characteristics of the types and types of behavior that provoke the emergence of situations of conflict with the law, presented in the scientific developments of teachers, psychologists, lawyers, criminologists, sociologists. Consideration of various classifications of such behavior is carried out taking into account an interdisciplinary approach.

The study clarified the essential characteristics of the category «minors in conflict with the law». The article defines that such a category is formed by persons aged 14 to 18 years who have committed offenses (crimes) and / or are registered in the department (sector) of juvenile justice, or are serving a sentence by a court sentence (associated with imprisonment or alternative punishment). It has been determined that the main prerequisite for the emergence of situations of conflict with the law is the formation of educational difficulties.

The article analyzes various classification approaches to distinguishing between types of behavior that provoke situations of conflict with the law. These classifications are based on the following parameters: the basis of types of behavior; socio-psychological aspect; rejection of pedagogical influences; the nature of personal deformities; type of personality criminalization; situationality and repetition of illegal actions; signs of the formation of a criminal personality; determination of behavior; personality structure; orientation of behavior as affective reactions; destructiveness of the motives of behavior.

It is proved that knowledge and possession of typological and specific characteristics of the behavior of minors, which provokes the emergence of situations of conflict with the law, is an important theoretical and methodological basis for organizing effective social and legal assistance and providing a high-quality complex of social services to such minors.

Key words: inconsistent, situations of conflict with the law, behavior, classification, importance.

Література:

1. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація : навчально-методичний посібник для соціальних педагогів та практичних психологів освітніх закладів / [за ред. О. М. Полякової]. Суми : «Університетська книга», 2009. 346 с.
2. Делінквентний підліток : навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів / К. В. Седих, В. М. Моргун / [2-е вид., доп.]. К. : Видавничий Дім «Слово». 2015. 272 с.
3. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющего поведения) : учебное пособие для студентов высших учебных заведений / 3-е изд., испр. и доп. М. : «Академия», 2006. 288 с.
4. Ключко О.О. Дефініція поняття «ситуація конфлікту із законом». *Актуальні дослідження в соціальній сфері* : матеріали дванадцятої міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 листопада 2018р.) / гол. ред. В. В. Корнещук. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2018. С. 97–99.
5. Ключко О.О. Інституційні можливості процесу надання соціальних послуг неповнолітнім, які перебувають у конфлікті із законом, у громаді. *Технології соціальної роботи і соціальної допомоги в умовах трансформаційного періоду* : навчально-методичний посібник / [за заг. ред. А. О. Полянничко, А. В. Кирилук]. Суми : ФОП Цьома С. П., 2020. С. 196–223.
6. Корнещук В.В. Волошина М.О. Профілактично-корекційна робота з підлітками девіантної поведінки : навчальний посібник до тренінг-курсу. Одеса : «Видавець Букаєв Вадим Вікторович», 2015. 130 с.
7. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посібник у 2-х ч.; Ч.2 / А.В. Аносова, О.В. Безпалько, Т.П. Цюман та ін. / [за заг. ред.: Т.В. Журавель, З. П. Кияниці]. К. : «ОБНОВА КОМПАНІ», 2017. 252 с.

БУДІВЛЯ СУДУ ЧИ ПАЛАЦ ПРАВОСУДДЯ? (ПОГЛЯД ІЗ ПОЗИЦІЙ СУДОВОГО СИМВОЛІЗМУ)

Кравчук О. О.,

*доктор юридичних наук, доцент,
суддя Вищого антикорупційного суду,
професор Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0002-7844-2381*

Остащук І. Б.,

*доктор філософських наук, професор,
професор Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
ORCID ID: 0000-0002-6115-0884*

У статті здійснюється аналіз символічного виміру будівлі суду в загальному значенні його соціального покликання. З позицій судового символізму описуються деякі відомі будівлі суду у різних європейських країнах, зокрема в Україні. Зазначається, що від часу своєї появи суд як один із найважливіших соціальних інститутів відзначався особливим відношенням до місця чи споруди, де відбувалися його засідання. У Стародавньому Римі, відповідно до уявлень про необхідність освячення (структурування, наповнення його змістом, відділення від неосвяченого, буденного) простору, в якому відбувалися значущі для громадян дії та процеси, суд здійснювався на форумі чи в сакральних приміщеннях, які нерідко збігалися і з храмами. У середньовічній Європі суди проводилися також у найбільш привілейованих приміщеннях – палацах володарів, храмах, на головних площах. У магістратах, де містилася міська влада, зали судових засідань були одними з найурочистіших, їхні інтер'єри були прикрашені творами мистецтва, що стосувалися справедливості й суду.

Донині за можливості будівлі судів зводяться з наміром підкреслити високу соціальну значущість виконання справедливості, що виражається в архітектурних формах (зокрема, наслідування класичних взірців зодчества, які були спільними часто для публічних, храмових і палацових споруд як найважливіших у локальній спільноті чи країні) та сучасних концептуальних рішеннях архітекторів, які вдало підкреслюють домінантні риси судочинства – прозорість, рівність. Будівлі суду виражали своїм зовнішнім виглядом та внутрішнім облаштуванням, що справедливість, яка тут здійснюється, є одним із конституюючих фундаментів суспільства. Споруди судів, окрім суто утилітарного призначення й практичності, мали виразний символічний вимір, передаючи цінність категорії справедливості.

Сучасні окремі українські суди також вписуються у загальну європейську традицію підкреслення важливості цього інституту величними спорудами, які водночас постають архітектурними окрасами міст.

Окреме місце в символіці будівлі суду як судового символу займають сходи, які символічно виражають підняття людини у зали, де реалізується справедливість та приймаються найважливіші юридичні рішення.

Ключові слова: судова символіка, будівля суду, палац правосуддя, Кловський палац.

Найважливіші соціальні інститути у виконанні своєї мети та покладених суспільством завдань, а також здійсненні впливу на громадян потребують не тільки визначення статусу, функцій і механізмів діяльності, але й також відповідних умов для своєї роботи. Місце їхнього резидування не тільки відіграє значущу роль у суто практично-утилітарних потребах, проте і виконує помітну репрезентативну функцію, яка уможлиблюється цілою низкою атрибутів і символів, конвенційний зміст яких зрозумілий для більшості людей. Суд уже на зорі свого становлення займав одну з центральних ролей у структурі суспільства, тому для його здійснення вибиралися особливі локації чи приміщення.

У представлений розвідці ставимо за мету проаналізувати символічний вимір будівлі суду в загальному значенні його соціального покликання. Важливість розкриття цієї проблеми міститься не тільки в суто академічній науковій площині історії суду чи правової семіотики, але й у загальному просторі розуміння інституту суду широкими верствами населення.

Місце проведення суду завжди мало значення, про що свідчить історична наука. На зорі європейського судочинства в Римі юрисконсульти давали свої юридичні поради в традиційних місцях: «Консультації давались або вдома, або на форумі. Сидячи за патріархальним звичаєм біля порогів своїх домів або ж прогулюючись на форумі, де згодом уряд звів особливе приміщення для консультацій, вони допомагали своїми порадами всім, хто до них звертався» [1]. Відомо, що форум у Римі був серцем публічного життя.

Будівлі судів та їхній інтер'єр наділені особливим розумінням організації простору, елементи якого покликані виражати важливість місця, де проголошується та виконується справедливість. Нерідко ці споруди наслідують класичні архітектурні стилі, в яких протягом століть формувалися усталені значення відповідних архітектурних форм, що виконували передусім смислову функцію, яка, зрештою, є тією, яка виразно свідчить про світогляд певної епохи (скажімо, римський сенат, афінський Акрополь, середньовічні готичні собори тощо).

Матеуш Стемпень у дослідженні символічних значень культурно-історичних й архітектурних особливостей Constitution Hill, архітектурного комплексу Конституційного суду в Йоганнесбурзі (Південно-Африканська Республіка), констатує однобокість суто прагматичного сприйняття судових будівель та підкреслює необхідність їхнього ширшого сприйняття в контексті передавання важливої інформації, що стосується як судочинства, так і культури права: «Судова архітектура (до якої належить архітектура судових будинків, їх оточення, а також облаштування судових зал) нерідко трактується як щось самоочевидне, що не вимагає глибшої рефлексії. Згідно з окремими думками, для її розуміння вистачить розкрити роль традиції в цьому аспекті. За іншим переконанням, судова архітектура сприймається як результат розв'язання практичних проблем, пов'язаних із забезпеченням справедливості (умови безпеки, доброї організації, доступності), але нічого більше. Особливо в межах менеджерського мислення про судочинство підкреслюється виключно значення «технократичних чинників». Усі ці позиції, однак, не беруть до уваги різноманітність архітектури судів, а також можливість впливу не тільки на те, що відбувається в судових залах, але також на ширші процеси формування знання, уявлення, позицій щодо судів, правових інституцій чи навіть права загалом [2]. У своїй статті автор саме і доводить, як комплекс Constitution Hill в Йоганнесбурзі вписаний у загальнодержавний контекст формування верховенства права у державі, яка пройшла складний історичний процес становлення громадянського суспільства, рівності усіх громадян перед законом.

У попередні історичні епохи окремі будівлі, передусім храми і палаци, виконували не тільки утилітарну роль, але їхня форма, місце спорудження були покликані представляти те значення, яке вони виконували у публічному житті спільноти та які смисли вони передавали. Особливо сприймався і простір, який наділявся ціннісними характеристиками, в ньому вбачалася проміжна зона між космосом (впорядкованістю) і хаосом (безладністю), він розумівся як тричастинна структура, в якій кожен із вимірів мав два можливих напрями руху або полюси чи значення, а до цих шести точок додавалася сьома – центр. Отже, простір був логічною структурою [3], яку людина сприймала як неписану книгу, текст.

Одним із головних уявлень про значущість та структурованість простору було уявлення про сакральність просторового виміру храму. Храмова архітектура базується на символічному розумінні простору, звертається до символічного значення споруди, встановлює відповідність між різними планами буття та формами споруди. Пропорції багатьох будівель визначалися символічним значенням форм. Під час наслідування визначеної геометричної логіки споруда вважалася «зарядженою» священною силою. У давніх грецьких та римських святинях встановлювалося пряме співвіднесення між архітектурними пропорціями та космічними моделями й підкреслювалась ідея духовного сходження. В основі складної геометричної символіки храму лежить вертикальний вектор. Він також співвідноситься з вертикальним принципом священного дерева чи священної гори. У ньому присутня космічна й теологічна символіка. Храм – символ духовних устремлінь та досягнень. Наприклад, ідея поступового духовного сходження найбільш послідовно виражена у композиції вавилонських зіккуратів. Храм виступає як земна проекція космічних моделей: декілька небес, що спираються на підпори (пілони, колони), пов'язують землю з «первісними водами». Образ храму був формою рефлексії на тему Всесвіту як єдиного цілого. Важливу роль у сакральній архітектурі відігравала геометрична символіка космосу: всі круглі форми виражають ідею неба, квадрат – це земля, трикутник символізує взаємодію між землею та небом [4, с. 80–81].

Судові засідання нерідко у давні часи відбувалися у храмових будівлях або ж у спорудах, що наслідували саме сакральну архітектуру. У словнику латинської мови знаходимо серед значень слова *sacrarium* такі: «1) святилище, храм; 2) приміщення для зберігання священних речей; 3) ірон. вмістилице; 4) імператорський палац; 5) зала судових засідань» [5, с. 679]. Отже, зв'язок споруд для релігійних богослужінь, сакральних будівель та приміщень, де відбувалися судові засідання, в Давньому Римі був очевидним і природним, що засвідчують не тільки ці історії, але й матеріали лексикології.

Структуруванню простору, відділенню священного від неосвяченого особливе значення відводилося в греко-римській культурі. І саме сакральний простір уможлиблював здійснення найважливіших суспільних актів та дій, зокрема судових засідань: у давньому Римі просторова «структура була прописана законами. Засаднича територіальна одиниця римської святості мала назву *templum* (лат. святилище, простір). Це була не будівля й не святилище, а земельна ділянка, звільнена авгурами від божественної повинності. Після належного висвячення (інавгурації) місто могло використовувати цю ділянку для зведення громадських будівель, цивільних чи релігійних. Лише на *templa* могли відбуватися політичні зібрання, засідання сенату, судові слухання тощо» [6]. Важливість суду, як бачимо, в Римі підкреслювалася також і окремим місцем його засідань, щоб додатково «забезпечити» надприродну підтримку богів у прийнятті рішень та вироків.

Здійснення «земного» суду перед обличчям богів вважалася важливою функцією тимчасового життя у цьому світі, адже людина повинна була прагнути наслідувати божественну справедливість. Особливий простір, смислонаповненість судових приміщень повинні були «сприяти» в реалізації справедливості в проминальності земного життя. Окремо відзначимо, що в Римі, як і в інших давніх культурах, простір сприймався невід'ємно від часу. Щодо латинської мови, то в ній зв'язок часу і простору простежується на етимологічному рівні: *templum* – «освячене місце», «святилище», «храм» і *tempus* – «час» – обидва слова походять від індоєвропейського кореня *ten- зі значенням «тягнути» (від того самого кореня походять позначення часу і в деяких інших індоєвропейських мовах, наприклад, давньоірландське *tan* – «час»). Відповідно, священний простір і час сприймаються як щось «розтягнуте» [7, с. 233], що свідчить про перенесення просторових уявлень (як більш наочних) на часові. В.М. Топоров відзначає часті випадки відповідності позначення великих одиниць простору і часу, скажімо, таких як «світ» та «рік»: у латинській мові наявні слова *orbis* «окружність», «коло»; «земля», «світ» (*orbis terrarum* із буквальним значенням «круг земель», «круг земний»), «країна», «область», а також «небесне склепіння», «небо» і, нарешті, «колообіг часу», «рік» (*orbis annuus*, *orbis temporum*, із буквальним значенням «річне коло», «коло часів») [7, с. 232]. Припускається, що сполучною ланкою між уявленнями (і відповідними мовними позначеннями) часових і просторових понять тут є образ неба як сфери, що видимо обертається разом із світилами, котрі за добу і за рік повертаються в ту саму точку [7, с. 233].

Для людини домодерної свідомості картина світу була нерозривно зв'язана з релігією, її парадигмою, що визначало поведінку в усіх сферах життя, як суспільного, так і особистого. Тому цілком природно, що задля забезпечення більшої важливості судові засідання відбувалися в храмах, у їхньому наділеному сакральністю просторі (згідно з релігійними уявленнями), невід'ємному від координат невидимої небесної дійсності: «Відмінним для католицького християнина є те, що мене, до якого б земного суспільства я не належав, також вважають членом небесної, вічної спільноти, в якій я також маю роль, спільноти, представленої на землі церквою. Звичайно, я можу бути виключеним, вийти або, навпаки, втратити своє місце в будь-якій із цих спільнот» [8]. Стосовно виключення особи зі спільноти, то часто таке рішення приймав саме суд, засідання якого відбувалося в храмовій будівлі. У середні віки, згідно з теорією двох мечів, релігійний єретик вважався і бунтівником проти світського порядку [9]. За порівнянням польського історика Гжеґожа Рися, «історія зробила коло. Європа, об'єднана мечем Карла, знову, як п'ять століть раніше, стала ототожнюватися з Церквою. На місце римської імперії, що надавала єдності стародавньому світу, з'явилася *Christianitas*!» [10]. Британський історик Річард Вільям Саузерн відзначив: «Історія західної Церкви у середні віки є водночас історією європейського суспільства. Ототожнення Церкви з цілісністю організованого суспільства є фундаментальною відмінністю середньовіччя у порівнянні з епохами, які йому передують і йдуть після нього» [11].

У «Статуті про урядників і місце проведення старостинських судів» польського короля Яна Ольбрахта (1459–1501) у підзаголовку «Про місце старостинських судів і чотири статті судіння» відзначено: «Потім для використання у всіх старостах: доки як личить залишені на місцях уряди старости звиклі, в яких суд відбуватися має, від часу до часу трибунали свої суди на місці цих урядів призначатимуть, це проголошуємо і встановлюємо, що самі старости земель і повітів судитимуть не в інших місцях, а власне в старостві, статей однак чотирьох дотримуючись, які в привілеях записані» [12]. Як бачимо з цього фрагменту королівського документу, акцентується, що судові засідання повинні відбуватися в офіційному місці – старостві. До речі, у Римі поняття «документ» мало значно ширше значення, ніж у сучасних мовах, можна сказати, що у своїй семантиці було близьким і до символу, адже стосувалося прагнення подати певний взірець і приклад, як слід чинити. Отож, основні значення в латинській мові: *documentum* – 1) повчання, приклад, взірець, застережний приклад, урок, попередження; 2) свідчення, доказ [5, с. 264].

Важливість того, що суди засідали в особливих будівлях, пояснюється і тим, що вони повинні були підкреслювати свою роль у забезпеченні загального порядку в суспільстві, облаштуванні співжиття всіх громадян. Про суди в ранньомодерний період української історії можна зробити такий

висновок на основі історичних документів: «Загалом увесь механізм залагодження конфлікту можна назвати прирученою помстою, бо всі дії, спрямовані щодо кривдника, характеризувалися як помста за образу. Судовий процес теж називали помстою. Але з часом вона справді каналізується, набирає усталених форм, спрямованих не стільки на заборону приватної відповіді на кривду, скільки на те, щоб зменшити втрати обох сторін конфлікту. Водночас у судочинстві чіткіше звучить необхідність дотримуватися права таліону – око за око, вбитий за вбитого, рана за рану, що знайшло своє відображення у III Литовському статуті. Кривди чітко обраховуються. І це ніби крок назад, до архаїчних форм помсти. Але також це стримувальний механізм: позовавши супротивника до суду і не довівши своїх слів, ти можеш отримати покарання за злочин, в якому звинуватив іншого. В гру вступає суспільство, яке карає за порушення громадського спокою, так званого «покою посполитого». Злочин сприймається вже не лише як приватна кривда, яка має бути відшкодована, а й як переступ проти суспільства. Скажімо, забороняється у випадку замирення сторін із приводу убивства звільняти вбивцю від ув'язнення, яке називається «публічним покаранням». А якщо постраждала сторона таки його звільнить, то сама потрапляє в категорію винуватця» [13]. Отже, така винятковість ролі суду в суспільстві, забезпеченні в ньому миру і вимагала підкреслення окремих елементів процесу, що мали символічний та ритуальний вимір, окрім суто практичної площини.

У теорії архітектури існує поняття «знакові будівлі» («iconic building»), які відрізняються від інших споруд тим, що наділяють символічним значенням відповідне місце їхнього зведення (у контексті простору міста, регіону чи країни), передають певні культурно-історичні цінності чи пов'язані з життям видатних особистостей. Переважно вони відрізняються щодо архітектурного стилю, загальної площі, місця розташування, візуальних особливостей перспективи огляду тощо [14]. Чимало будівель судів у різних країнах можна назвати «знаковими будівлями», оскільки вони транслиують суспільству ті смисли і значення, які покликаний забезпечувати інститут судової влади; структурують простір міста у його загальній семіотиці як переплетенні символів, що виражають окремі концепти урбаністичної культури та соціальної організації. Знакові споруди репрезентують собою певну інформацію, яка повинна впливати на мешканців, викликаючи асоціації з тими цінностями, якими живе та чи інша культура. Скажімо, ратуша, яка височіла на центральній площі міста і де містилася (чи досі засідає) міська влада, візуально представляла своєю величиною і витягнутою у височінь формою основну будівлю, від якої розходилися (чи, навпаки, до неї сходилися) всі вулиці; в аксіологічному аспекті ця будівля повинна була викликати асоціації про авторитетність і важливість влади міста, від якої значною мірою залежало життя громадян місцевої спільноти. Отже, природно, що будівлі судів зазвичай своїм архітектурним виглядом представляють ідеї непорушності справедливості та рівності всіх перед законом. Звісно, що в зовнішньому вигляді споруд, де містяться суди, не прийнято використовувати елементи декоративного оздоблення, які би представляли собою образи гротескності чи карнавальності, на відміну, скажімо, від традиційних будівель театрів чи музеїв: зооморфні персонажі екстер'єру Будинку з химерами в Києві чи символічні постаті з класичної міфології на фронтоні Львівської опери були б недоречними на будівлях суду.

У розгляді символічного значення будівель судів звернемося до короткого оглядового аналізу репрезентативних судових споруд в окремих країнах світу.

Вищий суд Італії у сфері конституційного контролю міститься в палаці, що був зведений Римською курією для потреб Sacra Consulta (Congregazione della Sacra Consulta) – однієї з декастерій, яка займалася справами загального, цивільного й кримінального права в Католицькій церкві. Ця правова інституція проіснувала з 1588 до 1870 року. Будівництво споруди на площі Квірінале, у якій на сьогодні розміщено Конституційний суд Італійської Республіки, було розпочато 1732 р. за вказівкою папи римського Климента XII, цю справу довірили флорентійському архітектору Лоренцо Корсіні. Доволі швидко будівництво було завершено (1737). Над дверями головного фасаду встановили алегоричні статуї Справедливості та Релігії, над якими – папський герб: автор цієї скульптурної композиції Філіппо делла Валле. Справедливість представлена з відкритими очима (на відміну від традиційного зображення з пов'язкою на очах), у правій руці тримає меч – символ готовності захищати закон та правду. Релігія показана з книгою у лівій руці: припускаємо, що це символ – Святого Письма як основи права Католицької церкви. Отже, ці алегоричні постаті над головним входом до палацу символізують два основних стовпи канонічного права (справедливість та релігія – обидві дані в Одкровенні), захист якого мав відбуватися у первісному призначенні будівлі. В розкішному інтер'єрі палацу в оздобленні використано дзеркала й люстри з муранського скла, годинники, цінні гобелени, бюсти, картини, зокрема в червоній залі – «Весілля у Кані» Тінторетто. Стелі прикрашені сюжетами з античної міфології [15]. Такий палацовий інтер'єр, звісно, є спадком Папської держави з часів її розквіту, але Конституційний суд Італійської республіки не випадково розташовано саме в цьому приміщенні, адже це місце постійно було призначене для розгляду вищих правових питань.

У Віденському Палаці правосуддя нині розміщено кілька судових установ: Верховний суд Австрії, який є найвищою інстанцією у цивільних та кримінальних справах, Віденський вищий регіональний апеляційний суд, Віденський регіональний суд із цивільних справ. Крім того, в Палаці розміщені Генеральна прокуратура Верховна прокуратура Відня. Імператор Франц Йосиф I прийняв рішення про місце будівництва Палацу правосуддя у 1873 р., а наступного року про це було видано офіційний наказ. Архітектор Олександр Вілеманс Едлер фон Монтефорте став переможцем конкурсу проектів на спорудження будівлі. Завершили будівництво палацу в неоренесансному стилі в 1881 р. З того часу тут розмістилися вищі судові відомства Австро-Угорської імперії. У 1927 р. внаслідок гострих громадянських конфліктів у Відні Палац правосуддя було підпалено, тоді практично були знищені більшість приміщень, зокрема дуже цінна юридична бібліотека з важливими історичними й адміністративним документами. Під час Другої світової війни кілька разів бомби потрапляли у споруду, внаслідок чого вона зазнала значних пошкоджень. Капітальна реставрація Палацу правосуддя, що тривала приблизно 15 років, завершилася 2007 р.: історичні зали судів було максимально реконструйовано відповідно до їхнього первісного вигляду. Пишно оздоблена сходова частина з першого поверху, з одного боку, є наслідуванням ренесансної уваги до цієї частини архітектурних споруд, а з іншого, символічно підкреслює, що людина піднімається у важливому приміщенні. Парадні й урочисті сходи ведуть до постаменту-трону, на якому між колонами сидить алегорія Справедливості з позолоченим мечем у правій руці та відкритою книгою (збірником законів) у лівій [16]. Оскільки сходи ведуть до алегорії, представленої міфічним античним образом, то в цьому контексті можна пригадати таку їхню характеристику в міфопоетичній свідомості як означення переходу, межі, границі між неосвяченим, буденним простором та священним, особливим.

Цей постамент і скульптура, що нагадує вістар античного храму, залиті природним світлом, що падає зі скляної стелі та створює візуальний маєстатичний ефект у головному холі Палацу правосуддя, стилізованого під ренесансні стандарти наслідування античної архітектури та пофарбованого у спокійні пастельні кольори. Відзначимо, що в античності скульптурні зображення богів розташовувалися передусім біля храмів та жертовників, вони позначали собою культ того чи іншого бога: у грецькому та римському язичництві основні релігійні публічні дії (зокрема, жертвопринесення) відбувалися не в приміщенні храмів, а поруч із ними. Власне, завдяки скульптурі як виду образотворчого мистецтва історики мали можливість реконструювати інформацію про естетичні канони та релігійні уявлення античності.

Виразним прикладом поєднання сучасної архітектури, технічного вирішення та історичної традиції й судового символізму є будівля Верховного суду Держави Ізраїль.

У судових залах Верховного суду Держави Ізраїль (розташований в Єрусалимі) превалює наслідування архітектурної форми античної базиліки, що є даниною багатовікової традиції розвитку права єврейського народу. На сайті вищої судової інстанції Ізраїлю вказано: «Хоча зали суду відрізняються за розмірами та дизайном інтер'єру, їх основна архітектурна структура схожа. Всі вони мають схему, подібну до римської базиліки: лінійна конструкція з двома рядами колон по довжині та вікнами над ними, з яких природне світло потрапляє у приміщення. У римські часи базиліка була величною громадською будівлею, що використовувалася для державних цілей, включаючи й судові процеси. Базиліку також використовували і Синедріон. Нарешті, базиліка слугувала як публічна будівля для молитви: синагоги для євреїв (у талмудичний період), церкви для християн та мечеті для мусульман були побудовані з використанням цього плану» [17]. На нашу думку, використання базилікальної форми є свідченням поваги до історії та вираженням рівності усіх, хто звертається до суду – римська архітектура є спільним спадком юдеїв, християн та мусульман, що в різні історичні епохи використовували традиційну архітектурну форму Давнього Риму. Є ще один символічний елемент інтер'єру судових зал, який виражає рівність перед законом усіх громадян Держави Ізраїль, незалежно від етнічної та конфесійної ідентичності: «На задній стіні кожної судової зали розміщено імітацію білого машрабії з кедрового дерева. Це декоративний елемент в ісламській архітектурі, який дозволяє бачити, коли тебе не бачать. Ця декорація також символічно представляє Суд як місце між сходом і заходом, а також поглинає ехо, покращуючи акустику» [17].

У судових залах Верховного суду Держави Ізраїль немає годинників, що «виражає прагнення і бажання здійснювати справедливість з якомога меншою кількістю зовнішніх впливів та обмежень» [17]. У залах судових засідань присутній ще один символічний елемент, який виконує в суто прагматичну функцію потрапляння природного світла в приміщення, але подано і його алегоричне значення. Над проміжком між місцями суддів та напівкруглим столом адвокатів у стелі є вікно, звідки падає природне світло: «Форма кола є наочним вираженням концепту справедливості: «провадить мене стежками правди» (Псал. 23, 3). Можна сказати, що справедливість панує над усім» [17]. Підвищення з місцями для суддів та стіл адвокатів також утворюють разом форму кола – всі присутні учасники судового процесу покликані до виконання справедливості. Дизайнерські елементи й структура

судових зал символічно це виражають і підкреслюють. Важливість світла підкреслена також у великому фойє, де природне освітлення потрапляє через отвори в стелі й вікна і де відвідувачі можуть очікувати судових засідань, звідси ж вхід у судові зали. На сайті суду подано таку інтерпретацію цієї частини будівлі: «Ліворуч видно «Єрусалимську Стіну» та входи до п'яти судових зал. За біблійних часів суди розміщувалися біля воріт міста <...> Трирівневий дизайн входів у судові зали, що називається «ступінчастою брамою», саме і представляє ці ворота та пригадує тричастинну структуру, яка використовувалася для входів у чимало будівель Стародавнього Сходу. Водночас ворота є вираженням доступності Суду, адже будь-яка особа має право прийти для ознайомлення з будь-якими засіданнями, що відбуваються у Верховному Суді (окрім тих, що стосуються національної безпеки чи неповнолітніх), покликаючись на факт, що справедливість не тільки повинна бути здійсненою, але й бути публічною» [17]. У будівлі цього суду також є бібліотека, у приміщенні якої домінуючим візуальним елементом є вікно-піраміда: «У верхній частині піраміди є отвори, що дозволяють сонячному світлу потрапляти всередину. На отворах зображені кола, що відрізняються своєю формою від піраміди з її прямими та різкими лініями. Відбиття геометричної основи перетворює піраміду у власне дзеркальне відображення <...> Розміщення бібліотеки в Gatehouse, у найбільш центральному місці будівлі, через котре повинні всі проходити, підкреслює важливість та вищість книги, яка виражає закон, мудрість і культуру. За задумом архітекторів, Gatehouse є центром будівлі» [17]. В історії архітектури звертання до форми піраміди мало передусім символічне значення, не винятком є і будівля Верховного суду в Єрусалимі: «Піраміда є характерним мотивом постмодерністської архітектури. Він також широко використовувався в давньоєврейських поховальних спорудах в Єрусалимі. В єгипетській культурі піраміда символізує концепцію вічності, адже вона була місцем вічного спочинку фараона після його смерті. За задумом архітекторів, піраміда й бібліотека призначені не тільки для того, щоб служити сьогоднішньому поколінню, але й для того, щоб бути місцем вічного здійснення справедливості» [17]. Додамо, що образ книги теж не випадковий у судовій символіці, зокрема в іконографії Бога як Справедливого Судді: «В есхатологічній візії пророка Даниїла моментом початку Страшного суду є «відкриття книги» (Дан. 7, 10) <...> Біблійна сцена опирається на переконання, що минулі події не зникнуть, але є наче «записані» в книзі діянь, у пам'яті самого Бога <...> Метафора книги покликається до Божої справедливості, яка бере до уваги відповідальність людини за всі здійснені вчинки <...> Бог, судячи людину, «відкриває книгу», або ж піднімає те все, що було приховане в її серці, її найсакральніші наміри та прагнення» [18].

Символізм світла, так виразно підкреслений у будівлі Верховного суду, – один з універсальних в історії культури, що часто виражалось чітко і в архітектурі. В єврейській традиції добре був знайомий цей символ як атрибут Бога і знак визволення, прощення, початку глибоко оновленого життя. У пророцтві Ісаї розповідається про гнів Бога на єврейський народ через гріх ідолопоклонства: «Горе Ассирії – палиці Мого гніву, адже в її руках жезл Мого обурення! Я посилаю Ассирію проти нечестивого народу, – на народ, на якому Моє обурення, даю дозвіл брати здобич грабуванням, а його самого топтати, як болото на дорозі» (Іс. 10, 5–6). Але пророк говорить про надію, яка спасає та наповнює світлом: «Народ, який ходить у темряві, побачить велике сяйво, – над тими, котрі живуть у країні смертної тіні, засяє світло» (Іс. 9, 1). Ісаї в пророцтві про месіанські часи акцентує окремо про справедливість, яка походить від Бога: «Настане час, коли цар правитиме в праведності, і можновладці судитимуть справедливо» (Іс. 32, 1); «Тоді замешкає в колишній пустелі правда, і справедливість оселиться в саду. Ділом справедливості буде мир, а плодом праведності – спокій і довічна безпека» (Іс. 32, 16–17). В поданому у Книзі Чисел т. зв. Аароновому благословенні підкреслюються побажання світла, що походить від Бога: «Нехай Господь засяє Своїм обличчям до тебе і помилує тебе!» (Чис. 6, 25).

У судах, давніх та сучасних, таким «світлом» є справедливий вирок. Псалом 37-й у заклику доручити своє життя Господу порівнює справедливість із полуднем, по-іншому, – насвітлішою частиною дня: «Він виявить твою праведність, наче світло, і твою справедливість, наче полудень» (Пс. 37, 6).

У єврейській культурі найвиразніше символізм світла проявляється у традиціях свята Хануки, коли прийнято запалювати лампади (свічки) не тільки у домівках, але й у публічних місцях – знак того, щоб «освітити» якнайбільше простору, долаючи темряву не тільки фізичну, але й духовну. Міцва (заповідь) вогнів Хануки має зв'язок із заповіддю мезузи (священного футляра на дверях). І вогні, і мезуза розміщуються біля дверей помешкання із зовнішньої сторони, проте мають дві суттєві відмінності. Мезузу прикріплюють із правого боку від дверей, а ханукальні лампади – зліва. Будучи на зворотній стороні будівлі, мезуза вказує, де починається дім, а ханукія освітлює зовнішній світ. Відповідно, «суспільні володіння» пов'язані з ідеєю множинності, відсутності єдності, а «ліва сторона» символізує джерело такого життя, в котрому панує хаос [4, с. 134]. Заповнення світлом внутрішнього простору приміщення Верховного суду в Єрусалимі виразніше пояснюється в загальному контексті окресленого символізму в єврейській традиції; цим також підкреслено прозорість у виконанні справедливості.

Світло допомагає позбутися від темряви несправедливості. У розділі 58-му Ісаї закликає ізраїльський народ до посту, але особливого, не такого, як він асоціюється в більшості людей: передаючи слова Бога, пророк спонукає постити від несправедливості. Адже гріхи є плодом саме несправедливості. Заклик до подолання беззаконня: «Ось який піст Я визнаю: розбий кайдани несправедливості, розв'яжи мотузку ярма, відпусти пригноблених на свободу, – розірвавши кожне ярмо!» (Іс. 58, 6). Зауважимо, що латиною (зокрема, у перекладі Біблії латинською мовою – Вульгаті, яка здійснила великий вплив на формування європейської культури) слово «піст» містить у собі значення «порожнечі»: *jejunium* – піст, утримання від їжі, спільнокореневий прикметник «*jejunus*» передає, зокрема, семантику «порожній» [5, с. 430]. Отже, мається на увазі звільнення від того, що є зайвим і шкідливим у розвитку людини – за Книгою Ісаї, слід подолати в собі несправедливість. Щоб отримати так бажану справедливість, до досягнення якої покликаний суд, слід позбутися, стати «порожнім» від несправедливості.

На пагорбах міста Єрусалиму, яке стільки разів було пограбоване, зруйноване, але знову відбудовувалося, слова про прагнення здійснення справедливості особливо сильно звучать, тим паче що саме в цьому місті найчастіше звучали слова псалмів та пророцтв про життя в правді.

Палац Правосуддя у Парижі займає важливе місце не тільки в архітектурному ансамблі столиці Франції, але й у формуванні національної ідентичності французького народу: «Символом юстиції у Франції фактично з епохи Середньовіччя і до наших днів є Палац Правосуддя в Парижі на острові Сіте. Цей старий королівський палац, що сягає галло-римських часів, на рубежі XIII і XIV ст. перетворився в резиденцію вищих органів державної влади. І видається досить символічним, що тільки правосуддя як предмет окремого культу у Франції та стратегія конституювання національної ідентичності не змінило свого місцеперебування» [19, с. 344].

Традиційним атрибутом державних чи наукових установ, театрів та музеїв тощо є наявність художніх представлень тих особистостей, роль яких у становленні певної сфери суспільного життя виняткова. Не виняток – паризький Палац Правосуддя, в якому, як це не дивно може здатися в максимально секулярній Французькій Республіці, розміщена статуя монарха і католицького святого: «Єдиний із французьких монархів, який досі «присутній» в приміщенні Палацу, – це Людовік IX Святий. Вчинено це було усвідомлено та цілеспрямовано, до того ж – «нащадками революції» 1789 р., яка покінчила з монархією. У XIX ст. Людовику Святому, єдиному з королів, встановили тут статую <...> король сидить під кроною Венсенського дуба, і його рука піднята в жесті судді. «Данина поваги нащадків» виражена і в місцеположенні статуї – вона розміщена в коридорі, який веде до Касаційного суду й називається «Галереєю Людовика Святого»» [19, с. 344–345].

Фасади судових будівель теж прикрашаються окремими повчального змісту висловами. На монументальній будівлі, що має історичну назву «Суди на Лешне» (*Sądy na Lesznie*), Окружного суду в Варшаві великими літерами зафіксовано напис: «Справедливість – головна опора сили і довговічності Республіки» («*Sprawiedliwość jest ostoją mocy i trwałości Rzeczypospolitej*») [*Sąd Okręgowy w Warszawie*]. Ймовірно, це інтерпретація латинського афоризму «*iustitia fundamentum regnorum est*» («Справедливість – основа держави»).

Сучасна будівля Верховного суду Польщі, що була зведена в кінці 1990-х рр., архітектурним концептуальним задумом підкреслює те, що тут виконується справедливість: «Проект споруди мав, на переконання архітекторів, «ілюструвати роль Прав у житті людини». Звідси виник задум «Колон Права», на яких були виліті вибрані цитати з римського (і не тільки) права <...> Під текстом кожної з латинських сентенцій поміщено переклад на польську мову, а також покликання на джерело. Паремії можна теж знайти на колонах головного внутрішнього холу Верховного Суду – наприклад, на колоні з лівого боку читаємо: *Si in ius vocat, ito* – «Кого покликав суд, нехай з'явиться». На верхівках колон видніється стилізований мотив терезів богині справедливості – Феміди» [20]. Отже, традиційні елементи судового символізму та цитати з класики правознавства підкреслюють непорушність права. Окрім античної атрибутики, у споруді Верховного суду Республіки Польща відзначено повагу і до власних традицій та історії: «Будівлю оточують сімдесят шість масивних зелених колон. Ефекту зістареної міді досягли через штучне патинування облицювального мідного листа. Колір патини спеціально підібрано – він відповідає барві зістареної від часу міді на дахах і куполах варшавських костелів і палаців» [20]. Таким чином підкреслено національні традиції судочинства. У внутрішніх загальних приміщеннях широко використано скло світло-зеленого і «зеленуватого рефлексійного» кольорів, що узгоджується із загальною кольоровою гамою та сприяє стриманій настроєвості [20]. Скло акцентує також і на прозорості судочинства, що здійснюється тут. Відзначено й християнські цінності традиційно релігійної європейської держави – символічні постаті новозавітних чеснот Віри, Надії та Любові – у вигляді струнких жіночих фігур.

Спільний цивілізаційний простір країн Заходу уможливорює сприйняття та відповідну інтерпретацію тих символів і алегорій, які представлені будівлями судів у різних країнах, які звершують правосуддя на основі засад гуманізму й демократії. Колони, алегоричні фігури, по-бароковому вигадливі

орнаменти викликають враження фундаментальності, надійності, довіри, адже людині фізичний вимір могутності споруди видається непроминальним і навіть вічним – як і прагнення справедливості.

Ефектність фасадів та репрезентативність внутрішнього оздоблення будівель суду покликана передусім викликати асоціації про важливість судочинства, впевненість йому довіритися в очікування справедливості й незаангажованості, а не тільки захоплюватися «пейзажами» мистецьких напрямів різних історичних епох.

Окремо, з об'єктивної історичної перспективи, слід відзначити факт, що у попередні століття суддями могли бути лише представники привілейованих верств населення, вихідці з вищих суспільних станів, які, з одного боку, були меценатами культури й замовниками праці митців, а з іншого – й основними реципієнтами досягнень мистецтва й кращих взірців естетики (проживали у палацах, купляли картини, замовляли скульптури тощо). Природно, що такі важливі будівлі, як судові, також зводилися за кращими естетичними стандартами, а, скажімо, у XIX – XX століттях наслідували взірці, котрі передусім повинні були виражати найвищу повагу до справедливості в суспільстві. Звісно, що в сучасному суспільстві така стратифікація суто за походженням не має актуальності.

Хоча в Україні поняття палацу правосуддя в офіційній мові не вживається, деякі українські суди також розташовані в історичних будівлях-пам'ятках архітектури.

У центрі Києва в історичному районі розташований Кловський палац, який є справжньою архітектурною окрасою столиці України, а з 2009 року, після капітального ремонту, він став палацом правосуддя, де відбуваються засідання найвищої судової інстанції – Верховного Суду. Один із найкращих взірців палацової архітектури України XVIII ст., що був споруджений в 1752–1756 рр. на замовлення Києво-Печерської лаври для розміщення представників монаршої родини. За цим призначенням палац ніколи не використовувався, адже в 1750–1755 рр. неподалік було зведено Маріїнський палац за проектом Б.-Ф. Растреллі. Будівля часто змінювала своє призначення (тут містилися лаврська друкарня, склади, гімназія, училища, міністерство, Музей історії Києва тощо), пережила нищівну пожежу в XIX ст., а сьогодні є, ймовірно, найбільш репрезентативним у нашій країні приміщенням судових засідань [21]. Оздоблення інтер'єрів відзначається не тільки естетизмом, але й концептуальним змістом, який символічно представляє сутність судової влади – непохитність у реалізації справедливості. На другий поверх ведуть сходи Чесноти, де на стелі символічно зображені алегорії Віра, Надія і Милосердя. Саме на другому поверсі розташована зала пленумів, увінчана куполом та оздоблена символами української державності. Зала судових засідань теж відзначається розкішним інтер'єром у світлих тонах та мистецькою ліпниною з образами кораблів і соняшників. І в цих залах приймаються важливі рішення Верховного Суду [22]. Наявність т. зв. сходів Чесноти узгоджується із традиційним розумінням у символізмі підняття людини до чогось важливого, що вимагає певних зусиль і дисципліни. У палацових та храмових комплексах сходи означали підняття до вищого рівня буття, де панує справедливість. Сходи Чесноти, що ведуть до найважливіших приміщень Верховного Суду, символічно виражають підняття людини у зали, де реалізується справедливість та приймаються найважливіші юридичні рішення в Україні. У Книзі псалмів є окрема група текстів (120–135 псалми), які називаються «пісні сходів» («пісні сходження»): вони призначалися для паломників, які відвідували святе місто Єрусалим та, зокрема, піднімалися на Храмову гору. А до самої святині вели численні сходи, якими людина символічно й емоційно осмислювала своє наближення до Бога – справедливого й милосердного Судді.

В архітектурі публічних, палацових і храмових будівель сходи мали своє важливе символічне значення. У західній культурі символізм сходів був багатомовним: у численних пасійних санктуаріях сходи фізично й психологічно пригадували людині про страждання Христа; сходи до маєстатичних соборів символізували підняття духа людини і готували до зустрічі з сакральним; сходи у палацах чи адміністративних будівлях символічно виражали важливість того, що відбуватиметься у відповідних залах, до яких слід піднятися, доклавши зусилля. Данте Аліґ'єрі в «Божественній комедії» представляє Чистилище у вигляді семиярусної гори (кожен із виступів символізує сім смертних гріхів), сходження якою повинно очистити людину і дозволити увійти до раю. В одному дослідженні відзначено цікавий аспект творчості великого італійця, який стосується поєднання художньої містичної образності та прагнення представити правопорядок, згідно з середньовічними уявленнями: «Він переплаває в єдине ціле та художнє прочитання реальності, що становить серце францисканського містицизму, і те впорядковане бачення трансцендентного світу, яке домініканці, завдяки св. Томі, внесли у потік європейської думки. Для перших духовний світ був втіленням любові, для других – втіленням закону. Для Данте він був і тим і іншим» [23].

У Римі біля Латеранського собору розташовано Санта Скала – згідно з традицією, 28 сходів, якими піднімався Ісус Христос у палаці Понтія Пилата перед вироком смерті. Протягом століть паломники виконували ритуал проходження сходів на колінах, що поглиблювало емоційні переживання вірних. Символічно таке сходження означає боротьбу із власними обмеженнями і гріховними

схильностями, унаочнює страждання Спасителя на Via Crucis [24]. Додамо, що Понтій Пилат у євангельських сюжетах виконував функцію судді над Ісусом Христом.

Можемо порівняти сходи в іншому суді – вхід у приміщення Верховного суду Держави Ізраїль, де чітко вказується на символічне значення. Широкі сходи в єрусалимському суді хоч і ведуть фактично до входу в приміщення, але розміщені в його внутрішній частині, а не на вулиці: «Сходи зведені як піраміда, що веде відвідувачів із землі на небо, таким чином підкреслюючи біблійну метафору: «Праведність зростатиме від землі, а справедливість з неба нахилиться» (Псалм. 85, 12). Справедливість у Біблії – це найвищий ідеал, до якого слід завжди прагнути, як написано в Книзі Второзаконня: «До справедливості поривайся, справедливості прагни» (Втор. 16, 20). Пряма лінія теж символізує закон, який має чіткі й визнані межі. Закон – це переважно практичне творіння, що повинно вести до ідеалу справедливості й прагнути до нього. Функція суду полягає в тому, щоб з'єднати та діяти наче місток між законом та справедливістю» [17]. Цікаво, що процитовані символічні значення сходів при вході до приміщення Верховного суду Держави Ізраїль відзначені на сайті цієї інституції – ось так прес-служба намагається донести до суспільства смисли, виражені в архітектурних особливостях будівлі та вписані в загальний контекст судового символізму. Вважаємо, що така просвітницька робота важлива у зростанні довіри до інституту суду, адже для сприйняття чогось необхідно це зрозуміти.

Сьомий апеляційний адміністративний суд розташований в будівлі готелю Савой, архітектурної пам'ятки в м. Вінниці, в якій розташовувалась у 2019 р. Директорія УНР [25]. Вінницька обласна рада у 2010 році за клопотанням Вищого адміністративного суду України надала цю будівлю в довгострокову оренду Вінницькому апеляційному адміністративному суду. Будівля розташована на перетині вул. Козицького, 34, і Соборної, 48, збудована у 1912–1913 рр. за проектом архітектора Григорія Артинова. «Савой» був першою шестиповерховою будівлею у Вінниці, з першим у місті електричним ліфтом. Готель був обладнаний центральним водяним опаленням [26]. Тепер відповідний суд має назву Сьомий апеляційний адміністративний суд та має під своєю юрисдикцією Вінницьку, Хмельницьку, Чернівецьку і Житомирську області. У грудні 2018 р. Вінницька обласна рада прийняла рішення про передачу архітектурної пам'ятки «Савой» у власність держави [27]. Суд працює в цій будівлі з 2018 р., а офіційне відкриття будівлі суду після тривалого відновлення відбулося 10 липня 2019 р. за участі голови Верховного суду, голови Касаційного адміністративного суду в складі Верховного Суду, голови Державної судової адміністрації України, представників Вищої ради правосуддя, Вінницької обласної ради та державної адміністрації, Вінницької міської ради [28]. І сьогодні відповідна будівля являє собою повноцінний палац правосуддя, із судовими залами, облаштованими відповідно до сучасних потреб та особливостей. Відзначимо у загальному доволі розкішному екстер'єрі будівлі одну значущу в символічному аспекті деталь – наявність шпиля на куполі, що увінчує споруду суду. Цей архітектурний елемент властивий для різних архітектурних стилів, але найширше він представлений у готичному зодчестві, коли в найзначущіших і водночас найбагатших містах Західної Європи домінували собори зі шпилями, спрямованими наче до неосяжності неба, що мало виразне символічне пояснення, властиве для середньовічного теоцентричного світогляду, який у центрі всього ставив служіння Богові. Споконвічне прагнення людини піднятися якнайвище, метафорою якого є образ Вавилонської вежі, втілювалося в шпильястих увінчаннях готичних храмів: «Основна ідея готики – устремління вгору <...> Шпилі, за порівнянням одного поета, нагадують пальці, що вказують на небеса» [29]. Але якщо будівничі образно-міфічної Вавилонської вежі мали нестримне бажання піднятися якнайвище через власну гординю, то людина середніх віків прагнула все віддати на славу Божу, тому висота шпилів символізувала жертвність, працю, таланти і молитви християн, що все віддавали Господу. Шпилі готичних соборів позначали собою своєрідний духовний центр міста, який був також і місцем суспільного життя місцевої громади, інколи тут відбувалися і судові засідання. Будівля зі шпилем домінувала над містом, підкреслювала, що в ній відбувається щось найважливіше. Шпиль на споруді Сьомого апеляційного адміністративного суду показує важливість будівлі в загальному архітектурному ансамблі міста Вінниця та символізує верховенство справедливості й права, які забезпечуються судовою владою.

Однією із добре реконструйованих і відкритих в останні роки є будівля П'ятого апеляційного адміністративного суду в м. Одеса, церемонія офіційного відкриття якої відбулася в серпні 2019 р. Юрисдикція апеляційного суду поширюється на Одеську, Миколаївську та Херсонську області. Нова будівля розташована на пр. Гагаріна, складається з двох триповерхових корпусів, з'єднаних повітряним коридором: в одному з корпусів розміщені зали судових засідань та канцелярія суду, в іншому – офіси суддів та помічників. Раніше ця будівля мала військове призначення, але не використовувалася. Як зазначив на церемонії відкриття будівлі голова Державної судової адміністрації України, нова будівля повністю відповідає європейським стандартам, оскільки держава зобов'язана створити

належні умови доступу до правосуддя, і відповідно віддзеркалює зміни ідеології і філософії ставлення до судової системи. Нова будівля має характерний фронтон та колони, стилізовані під класицизм, а також біля неї розташована скульптура із зображенням Феміди [30].

Висновки. Отже, від часу своєї появи суд як один із найважливіших соціальних інститутів відзначався особливим відношенням до місця чи споруди, де відбувалися його засідання. У Стародавньому Римі, відповідно до уявлень про необхідність освячення (структурування, наповнення його змістом, відділення від неосвяченого, буденного) простору, в якому відбувалися значущі для громадян дії та процеси, суд здійснювався на форумі чи в сакральних приміщеннях, які нерідко збігалися і з храмами. У середньовічній Європі суди проводилися також у найбільш привілейованих приміщеннях – палацах володарів, храмах, на головних площах. У магістратах, де містилася міська влада, зали судових засідань були одними з найурочистіших, їхні інтер'єри були прикрашені творами мистецтва, що стосувалися справедливості й суду.

Донині за можливості будівлі судів зводяться з наміром підкреслити високу соціальну значущість виконання справедливості, що виражається в архітектурних формах (зокрема, наслідування класичних взірців зодчества, які були спільними часто для публічних, храмових і палацових споруд як найважливіших у локальній спільноті чи країні) та сучасних концептуальних рішеннях архітекторів, які вдало підкреслюють домінуючі риси судочинства – прозорість, рівність. Будівлі суду виражали своїм зовнішнім виглядом та внутрішнім облаштуванням, що справедливість, яка тут здійснюється, є одним з конституюючих фундаментів суспільства. Споруди судів, окрім суто утилітарного призначення й практичності, мали виразний символічний вимір, передаючи цінність категорії справедливості.

Незважаючи на те, що в Україні загалом є проблема зі спеціально обладнаними сучасними судовими приміщеннями, і суди розміщуються в будівлях, що не будувалися як суди, або будувалися за типовим проектом чи виключно з утилітарним архітектурним підходом, частина з судів розташована в історичних будівлях, що були реконструйовані під судові. Окремі українські суди також вписуються в загальну європейську традицію підкреслення важливості інституту суду величними спорудами, які водночас постають архітектурними окрасами міст. В таких випадках, при нагоді, прес-службам судів варто інформувати користувачів судових послуг про символічні елементи будівлі суду, маючи відповідний розділ на офіційному сайті суду, – це сприяє підвищенню загального рівня правової культури та загальної поваги до суду і судового процесу.

Також доцільно, в кращих європейських традиціях, впроваджувати в обіг термін «палац правосуддя» для позначення будівель, у яких розташовані суди, якщо такі будівлі спеціально для цього призначені або якщо в них розташовано кілька судів.

Окреме місце в символіці будівлі суду як судового символу займають сходи, які символічно виражають підняття людини у зали, де реалізується справедливість та приймаються найважливіші юридичні рішення.

Також серед елементів судової символіки, що вписуються в символізм будівлі суду, є судові інтер'єри із сценами живопису, характерними особливо для історичних судових будівель, скульптура Феміди, зала суду та її структурованість як окремі символічні елементи, дослідження яких є перспективним і актуальним. Значення відповідних символів розглядається авторами в окремих наукових роботах.

Kravchuk O., Ostashchuk I. Court building or palace of justice? (View from the standpoint of judicial symbolism)

Analysis of symbolic dimension of a court building in the general sense of its social vocation is carried out in the article. From the standpoint of judicial symbolism, the authors describe some well-known court buildings in various European countries, in particular, in Ukraine. The authors point out that since its inception, the court as one of the most important social institutions has been marked by a special attitude to the place or building where its sessions took place. In ancient Rome, in accordance with the notion of the need to sanctify space, where important actions and processes took place, the trial was held at a forum or in sacred premises, which often coincided with temples. In medieval Europe, trials were also held in the most privileged premises – palaces of rulers, temples, in the main squares. In the city magistrates, the courtrooms were one of the most solemn, and their interiors were decorated with works of art relating to justice.

To this day, where possible, court buildings are erected with the intention of emphasizing the high social significance of justice. This is expressed in architectural forms (in particular, the imitation of classical examples of architecture, which were often common to public, temple and palace buildings as the most important in the local community or country). It is also expressed in modern conceptual solutions of architects,

which successfully emphasize the dominant principles of justice – transparency, equality. The court buildings expressed in their appearance and interior design that the justice exercised here is one of the constituent foundations of society. The buildings of the courts, in addition to a purely utilitarian purpose and practicality, had a clear symbolic dimension, conveying the value of the category of justice.

Some modern Ukrainian courts also fit into the general European tradition of emphasizing the importance of this institution with majestic buildings. At the same time, these buildings appear as architectural pearls of cities.

A special role in the symbolism of the court building as a judicial symbol is played by stairs, which symbolically express the elevation of a person to the halls where justice is realized and the most important legal decisions are made.

Key words: court symbols, court building, palace of justice, Klovsky Palace.

Література:

1. Васильковский, Е.В. Организация адвокатуры. Часть I. Очеркъ всеобщей истории адвокатуры. Санкт-Петербург: Издание юридического книжного магазина Н.К. Мартынова, 1983. С. 46.
2. Stępień, M. Symbolika architektury sądowej. Przypadek Constitution Hill w Johannesburgu. *Samorząd terytorialny, architektura, dzieła sztuki, prawo*. Kraków : Studio Cubus, 2018. P. 68.
3. Кэрлот, Х.Э. 1994. Словарь символов. Москва: „REFL-book». С. 365–367
4. Остащук, І.Б. Християнський сакральний символізм: релігієзнавчо-філософський дискурс: монографія. Київ: Автограф, 2011.
5. Дворецкий, И.Х. Латинско-русский словарь. 9-е изд., стереотип. Москва: Рус. яз. – Медиа, 2005.
6. Говорун, К. Риштовання Церкви: вбік постструктуральної еклезіології. Київ: Дух і літера, 2019. С. 45–46.
7. Топоров, В.Н. Пространство и текст. Текст: семантика и структура. Москва: Наука, 1983. 227–284.
8. Макінтайр, Е. Після чесноти: Дослідження з теорії моралі / пер. з англ. К.: Дух і літера, 2002. С. 257.
9. Kronika chrześcijaństwa. Przekład z języka niemieckiego. Warszawa. S. 168.
10. Ryś, G. 1998. Inkwizycja. Kraków: Znak., 1998. S. 34.
11. Southern, R. W. Western Society and Church in the Middle Ages. Penguin Books, 1970. P. 15.
12. 1496 р. – Витяг зі статуту короля Яна Ольбрахта про урядників і місце проведення старостинських судів. Історія державної служби в Україні. У п'яти томах. Том 3. Документи і матеріали. V ст. до н. е. – 1774 р. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 123.
13. Прокопенко, М. Як судилися шляхтичі і що входило до їхнього кодексу честі. Пояснює історик Наталія Старченко. Режим доступу: <https://nmiu.org/bloh/item/11-yak-sudylysia-shliakhtychi-i-shcho-vkhodylo-do-ikhnoho-kodeksu-chesti-poiasnuiue-istoryk-nataliia-starchenko>
14. Elhagla, Khaled, Nassar, Dina M. & Ragheb, Mohamed A. Iconic buildings' contribution toward urbanism, *Alexandria Engineering Journal*, 2020, Volume 59, Issue 2. P. 803.
15. Che cosa é la Corte Costituzionale. https://www.cortecostituzionale.it/documenti/download/pdf/lacorte_depliant.pdf
16. The Supreme Court of Justice of the Republic of Austria: <https://www.ogh.gv.at/en>.
17. The State of Israel. The Judicial Authority. <https://supreme.court.gov.il/sites/en/Pages/home.aspx>.
18. Bardski, K. Bóg jako sprawiedliwy sędzia w symbolicznej ikonosferze biblijnej starożytności chrześcijańskiej i średniowiecza. *Verbum Vitae*, 2014. S. 148.
19. Цатурова, С. К. Людовик IX Святой – отец правосудия. *Средние века*, 2013. Вып. 74 (3/4).
20. Siedziba Sądu Najwyższego. *Sąd Najwyższy*. <http://www.sn.pl/osadzienajwyzszym/SitePages/Siedziba.aspx>
21. Ковалинський В. В. Кловський палац, 2006. http://esu.com.ua/search_articles.php?id=8537.
22. Марущак, О. Найзагадковіший палац Києва: будинок на Печерську пережив кілька воєн і вражає своєю красою. 2016. <https://kiev.segodnya.ua/ua/kiev/kwheretogo/samyy-zagadochnyy-dvorec-kieva-dom-na-pecherske-perezhil-neskolko-voyn-i-porazhaet-svoey-krasotoy-infografika-732609.html>.
23. Андерхилл, Э. Мистицизм. Опыт исследования природы и законов развития духовного сознания человека. Пер. с англ. Киев: «София», Ltd, 2000. С. 451.
24. The Holy Stairs. Scala Santa Roma. <https://www.scala-santa.com/en/the-holy-stairs>.
25. Медведева Е. Отель «Савой»: в XX веке эта гостиница была лучшим зданием в Виннице. Фокус, 13 октября 2019. https://focus.ua/beautiful/441908-otel_savoi_ot_roskoshi_do_suda
26. Вінницький апеляційний адміністративний суд «оселиться» в центрі міста. Судова влада України, 16 липня 2010. <https://cn.arbitr.gov.ua/archive/3925>.

27. Вінниця.info: «Будівлю «Савою», що в центрі Вінниці, передали у власність держави». 7 ААС, 6 грудня 2018 р. <https://7aas.gov.ua/en/tag/vlasnist-derzhavi>.
28. На Вінниччині відбулось офіційне відкриття відновленої будівлі Сьомого апеляційного адміністративного суду. Вінницька обласна державна адміністрація, 10 липня 2019 р. <http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/19941-na-vinnychchyni-vidbulos-ofitsiine-vidkryttia-vidnovlenoi-budivli-somoho-apeliatsiinoho-administratyvnoho-sudu>
29. Гнедич, П.П. История искусств. Живопись. Скульптура. Архитектура. Москва: Изд-во Эксмо, 2006. С. 250.
30. Час Одеси за 23 серпня 2019. Первый городской. Одесса. https://www.youtube.com/watch?v=UeZso6_GYeY&feature=youtu.be&fbclid=IwAR3nt9LIS6-wst1BG4n8ELUKxFmbOyHao4NkPHqwlPL1CLXmivgPAds-Gdc.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БАЗИС СУДОВОГО ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ НАДЗВИЧАЙНИХ ПОДІЙ НА ПОВІТРЯНОМУ ТРАНСПОРТІ

Крупка А. А.,

кандидат технічних наук,

провідний судовий експерт

Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз

ORCID ID: 0000-0002-1897-065X

Дузь Л. Є.,

кандидат технічних наук,

провідний судовий експерт

Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз

ORCID ID: 0000-0002-8217-7808

Кралюк М. О.,

магістр, завідувачка відділу

Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз

ORCID ID: 0000-0002-0693-9508

Крупка Я. А.,

магістр, судовий експерт

Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз

ORCID ID: 0000-0002-9811-7252

Яковлева Є. О.,

студентка факультету правничих наук

Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ORCID ID: 0000-0002-6456-496X

Метою статті є дослідження та розроблення теоретичних і методичних засад судової авіаційно-технічної експертизи, рекомендацій із застосування спеціальних знань у кримінальному, цивільному, господарчому й адміністративному судочинстві щодо розкриття, розслідування і розгляду слідством / судами злочинів, пов'язаних із порушеннями вимог нормативно-правових актів із безпеки руху або експлуатації повітряного транспорту, запобігання таким злочинам, а також удосконалення методології, обґрунтування і формулювання рекомендацій із правової оцінки результатів і підвищення ефективності використання висновків судової експертизи у процесі доказування. Методологічну основу дослідження становлять закони та категорії теорії пізнання, зокрема положення матеріалістичної діалектики, що сприяли усвідомленню мети і завдань, предмета, об'єкта, питань дослідження в контексті взаємозумовленості здобутків і потреб практики. Водночас методи формальної логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування) дали змогу детальніше усвідомити зміст досліджуваних питань, системно-структурним методом з'ясовано сутність досліджуваних категорій і явищ. Мін'юстом України створено новий вид (підвид) судової експертизи («Авіаційно-технічна») та судово-експертну спеціальність 10.25 «Дослідження авіаційних подій та інцидентів», тому у статті сформульовано основні поняття судової авіаційно-технічної експертизи, а саме: визначено основні питання, які вирішує судова авіаційно-технічна експертиза; завдання, предмет, об'єкт, які дають можливість зрозуміти сутність і зміст експертної діяльності цих досліджень; розмежовано завдання конкретної експертизи від завдань інших суміжних видів експертиз у цій сфері. Процес дослідження об'єктів повітряного транспорту досить складний, різноплановий і специфічний. Проблеми, які стоять перед слідством / судом, зумовлюють доцільність створення і розвитку теоретичного базису нового виду (підвиду) судової експертизи – «Авіаційно-технічної», а також судово-експертної спеціальності 10.25 «Дослідження авіаційних подій та інцидентів». Для вирішення поставлених завдань і створення

стрункої системи експертних досліджень на повітряному транспорті необхідно провести комплекс науково-дослідних робіт із розроблення методологічної бази даного виду / підвиду судової експертизи.

Ключові слова: авіаційна подія, завдання, інцидент, надзвичайна ситуація, об'єкт, предмет, питання, повітряне судно, серйозний інцидент, судова авіаційно-технічна експертиза.

Постановка проблеми. Важливу роль в Україні в забезпеченні пасажирських перевезень, а також перевезень особливо термінових вантажів відіграє повітряний транспорт. Повітряний транспорт України об'єднаний в «Авіалінії України», до яких належать майже 30 авіазагонів, 100 аеродромів, а також підприємства з ремонту авіатехніки, приватні авіалінії тощо. Наявні виробничі потужності аеропортів дозволяють забезпечити перевезення до 60 млн пасажирів та 182,5 тисяч тон вантажів на рік. У Державному реєстрі цивільних повітряних суден України перебуває більше 800 повітряних суден (далі – ПС) [1].

Згідно з даними Національного бюро з розслідування авіаційних подій та інцидентів із цивільними ПС, у період із 2013 по 2018 рр. під час експлуатації цивільних ПС України з виконання пасажирських та вантажних перевезень, здійснення авіаційних робіт, навчально-тренувальних польотів і експлуатації ПС авіації загального призначення сталося: 11 катастроф; 25 аварій; 28 серйозних інцидентів; 309 інцидентів; 16 пошкоджень ПС на землі. За цей період сталося 20 катастроф і 9 аварій із ПС, які не внесено до Державного реєстру цивільних повітряних суден України. З іноземними ПС у повітряному просторі України в період із 2013 по 2018 рр. сталася 1 катастрофа з Boeing 777 9M-MRD «Малайзійських авіаліній», 1 аварія із ПС авіації загального призначення; 6 серйозних інцидентів та 369 інших подій. Основними причинами надзвичайних подій на авіаційному транспорті в Україні є: недостатній рівень організації льотної роботи в авіакомпаніях, зокрема виконання польотів із відхиленнями від вимог інструкцій з експлуатації; неякісна підготовка екіпажів до виконання польотів; експлуатація ПС із відхиленням від інструкцій із льотної експлуатації; неадекватна поведінка та погіршення психофізіологічного стану пілотів через уживання алкоголю під час відпочинку між рейсами та в польоті; порушення порядку використання повітряного простору; несанкціоноване потрапляння ПС у диспетчерську зону тощо [1].

Найбільш характерні злочини, що порушують вимоги безпеки руху або експлуатації повітряного транспорту, відображені у Кримінальному кодексі України, у новелах ст. ст. 276 «Порушення правил безпеки руху або експлуатації залізничного, водного чи повітряного транспорту», 277 «Пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів», 279 «Блокування транспортних комунікацій, а також захоплення транспортного підприємства», 281 «Порушення правил повітряних польотів», 282 «Порушення правил використання повітряного простору», 291 «Порушення чинних на транспорті правил» [2].

Актуальність судових експертних досліджень у сфері авіаційного транспорту зумовлюється запитами правоохоронних органів під час розслідування злочинів із порушення вимог нормативно-правових актів із безпеки руху або експлуатації повітряного транспорту. Для вирішення цього завдання Мін'юстом України створено новий вид (підвид) судової експертизи («Авіаційно-технічна») та судово-експертну спеціальність 10.25 «Дослідження авіаційних подій та інцидентів».

Проблеми створення теоретичного базису нових судових інженерно-технічних експертиз (визначення завдань, предмета, об'єктів і питань) досліджували такі науковці, як: Т.В. Авер'янова, Л.Ю. Ароцкер, Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, Н.І. Клименко, В.К. Лисиченко, Н.Т. Малаховська, Д.Я. Мирський, Г.М. Надгорний, І.Л. Петрухін, О.Р. Росинська, В.В. Сабодаш, М.О. Селиванов, О.Р. Шляхов, М.Г. Щербаковський, автори цієї статті й інші вчені. Але натепер не визначено зміст, предмет і об'єкти судової авіаційно-технічної експертизи (далі – CATE), немає конкретизації та типізації експертних завдань, на основі типових експертних завдань не сформульовано переліку питань, які виносяться на вирішення експертизи, не розроблені експертні термінології відповідно до стадій експертного дослідження, не вибрані загальнотехнічні наукові методи для проведення експертиз, не визначені спеціальні наукові знання у сфері авіаційного транспорту для вирішення питань експертизи, не сформульовано термінологічного апарату виду судової експертизи, не розроблена технологія виконання експертизи та форма підготовки висновку експерта.

Мета статті – дослідження та розроблення теоретичних і методичних засад судової авіаційно-технічної експертизи, рекомендацій із застосування спеціальних знань у кримінальному, цивільному, господарчому й адміністративному судочинстві щодо розкриття, розслідування і розгляду слідством / судами злочинів, пов'язаних із порушеннями вимог нормативно-правових актів із безпеки руху або експлуатації повітряного транспорту, запобігання таким злочинам, а також удосконалення методології, обґрунтування і формулювання рекомендацій із правової оцінки результатів і підвищення ефективності використання висновків судової експертизи у процесі доказування.

Виклад основного матеріалу. Досягнення зазначених цілей буде реалізовано за допомогою вирішення таких завдань, як: аналіз проведених досліджень злочинів, пов'язаних із порушеннями вимог нормативно-правових актів із безпеки руху або експлуатації повітряного транспорту; удосконалення правового й організаційно-методичного забезпечення судово-експертної діяльності із призначення, організації та проведення САТЕ; аналіз сучасних можливостей використання науково-технічних засобів і спеціальних знань під час проведення САТЕ; визначення завдань, предмета, об'єктів, питань САТЕ в системі загальної теорії судової експертизи; розроблення загальної концепції, теоретичних і прикладних основ судової авіаційно-технічної як самостійного виду судової експертизи; оптимізація понятійного апарату САТЕ; розроблення практичних рекомендацій щодо вдосконалення використання експертних технологій у практиці проведення САТЕ.

Методологічну основу дослідження становлять закони та категорії теорії пізнання, зокрема положення матеріалістичної діалектики, що сприяли усвідомленню мети і завдань, предмета, об'єкта, питань дослідження в контексті взаємозумовленості здобутків і потреб практики. Водночас методи формальної логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування) дали змогу детальніше усвідомити зміст досліджуваних питань, системно-структурним методом з'ясовано сутність досліджуваних категорій і явищ. Переломлюючи відзначені філософські поняття стосовно теорії САТЕ, визначимо ці категорії як теоретичну основу зазначеного виду (підвиду) судової експертизи і перший етап розроблення універсальної методології проведення експертних інженерно-технічних досліджень.

Методологія нового виду судової інженерно-технічної експертизи, як вказує Н.І. Клименко [3, с. 35], має базуватися на загальній теорії судових експертиз (судова експертологія). Новому роду / виду судової експертизи, якщо він формується, необхідно визначити місце у класифікаційній експертній системі, для чого необхідно окреслити завдання, предмет, об'єкт, питання, які ставляться слідчим / судом перед судовою експертизою, методи дослідження, обсяг спеціальних знань, якими повинен володіти експерт даної судово-експертної діяльності. Такі ознаки мусять розглядатися в сукупності, тому що жодна із цих ознак, узятя окремо, ізольовано, не дозволяє зрозуміти сутності судової експертизи, а також відмежувати один її рід (вид) від іншого.

Розглянемо проблеми та завдання, які стоять перед САТЕ в разі розкриття, розслідування і розгляду правоохоронними органами надзвичайних ситуацій на повітряному транспорті, запобігання таким.

До складу повітряного транспорту, згідно зі ст. 32 Закону України «Про транспорт» [4], входять підприємства повітряного транспорту, що здійснюють перевезення пасажирів і вантажів, аерофотозйомку, сільськогосподарські роботи, а також аеропорти, аеродроми, аероклуби, транспортні засоби, системи управління повітряним рухом, навчальні заклади, ремонтні заводи цивільної авіації, вертольотодроми, гідроаеродроми й інші майданчики для експлуатації ПС, інші підприємства, установи й організації, незалежно від форм власності, що забезпечують роботу авіаційного транспорту.

Початок проведення судових експертиз надзвичайних ситуацій на авіаційному транспорті припадає на кінець ХХ ст. Але ці дослідження проводяться стихійно, без науково-теоретичної та практичної основи формування нового виду судової експертизи в галузі авіаційного транспорту, без науково обґрунтованих рекомендацій щодо їх призначення, організації та проведення.

Судова авіаційно-технічна експертиза проходить класичний шлях створення нових видів експертиз: а) спочатку з'являються запити слідчих / суду щодо необхідності призначення та проведення експертиз; б) слідчими / судом з участю експертів розробляється коло питань, які вирішуються в рамках судових експертиз; в) проводиться ціла низка експертиз, зазвичай комплексних, експертами різних судових спеціальностей.

Розслідування подій на повітряному транспорті без проведення САТЕ, без використання спеціальних знань судового експерта вельми проблематично. Судова авіаційно-технічна експертиза, як і будь-яка область судової експертизи, базується на наукових засадах – теоретичних і методичних положеннях. Її теоретичною основою є своєрідна інтеграційна інженерно-технічна і правова галузь знань, яка являє собою сукупність інженерно-технічних та правових знань про закономірності формування і розвитку наукових основ судової експертизи, вирішення завдань, які виникають у слідчій і судовій практиці. За діалектичну й науково-методичну платформу теорії САТЕ приймаємо методологію експертного пізнання матеріальних слідів-відображень, яка, у свою чергу, базується на криміналістичному вченні про зв'язки взаємодії [5, с. 56].

Аналіз теорії і практики призначення, організації і проведення САТЕ свідчить про те, що в її рамках успішно вирішуються ідентифікаційні, діагностичні та ситуалогічні експертні завдання із широким використанням методів моделювання, судової ідентифікації та діагностики, ситуаційного, інженерно-логічного, кореляційного аналізів, досліджень нормативних актів та інших спеціальних, загальних і прикладних способів пізнання.

Співробітники Київського НДІ судових експертиз А.В. Юхименко і П.Г. Борщевський присвятили статтю [6, с. 560] теоретичним та практичним проблемам одного з видів судових інженерно-технічних експертиз, а саме авіаційно-технічної, розглянули проблему до того, як Міністром був створений новий вид (підвид) судової інженерно-технічної експертизи («Авіаційно-технічна») та судово-експертної спеціальності 10.25 «Дослідження авіаційних подій та інцидентів». Тому їх розробки визначень завдань, предмета, об'єктів та питань, які вирішуються авіаційно-технічною експертизою, слушні, але необхідно їх доповнити, відкорегувати та сформулювати відповідно до назви та сутності судово-експертної спеціальності – дослідження авіаційних подій та інцидентів.

Авіація поділяється на цивільну та державну. Цивільна авіація задовольняє потреби держави і громадян у повітряних перевезеннях і авіаційних роботах та виконанні польотів у приватних цілях і поділяється на комерційну авіацію й авіацію загального призначення. Державна авіація використовує повітряні судна з метою гарантування національної безпеки, забезпечення оборони держави та захисту населення, які покладаються на Збройні сили України, інші військові формування, утворені відповідно до законів України, органи Національної поліції, спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань цивільного захисту, органи охорони державного кордону України, органи доходів і зборів [7].

У Повітряному кодексі України [7] визначені та вживаються такі терміни: «авіаційна подія» (далі – АП), «інцидент» (далі – ІП), «надзвичайна подія» (далі – НП), «серйозний інцидент» (далі – СІ).

Розслідування АП, СІ, ІП та НП із цивільними повітряними суднами, літальними апаратами України й іноземними цивільними повітряними суднами, які сталися на території України, а також порушення вимог щодо використання повітряного простору України здійснює спеціалізована експертна установа – Національне бюро з розслідування авіаційних подій та інцидентів із цивільними повітряними суднами [4]. Порядок розслідування та досліджень АП, СІ, ІП та НП на повітряному транспорті здійснюється відповідно до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію (додатки 13 «Розслідування авіаційних подій», 17 «Авіаційна безпека» та 19 «Управління безпекою польотів») [8] та Положення про розслідування авіаційних подій та інцидентів [9]. Розслідування АП, СІ, ІП та НП на повітряному транспорті спрямовується на виявлення всіх імовірних основних та безпосередніх системних причин події, підготовку рекомендацій щодо вжиття заходів для безпеки польотів, направлених на уникнення наявної небезпеки чи усунення виявлених недоліків. Під час розслідування виявляються та враховуються інші небезпечні чинники та недоліки авіаційної системи, які не були безпосередньо пов'язані із причинами цієї події; встановлюються факти, умови й обставини стосовно виживання чи неживання осіб, які перебували на борту ПС. Метою проведення розслідування АП, СІ, ІП та НП на повітряному транспорті не є встановлення чийоїсь вини чи відповідальності. Остаточний звіт, що надається за результатами розслідування, містить офіційні висновки, інформацію про подію, рекомендації, може бути вилучений правоохоронними органами і разі розслідування кримінального провадження за даним фактом [9]. Правоохоронні органи за фактом розслідування АП, СІ, ІП та НП на повітряному транспорті можуть призначити САТЕ.

Нами розроблені для САТЕ визначення «завдання», «предмет», «об'єкт», «питання» судових експертних досліджень.

У загальному значенні «завдання» – це те, що потребує виконання, дозволу. Особливістю САТЕ є розмаїття об'єктів дослідження і вирішуваних під час їх виконання завдань.

Завданням САТЕ є встановлення із залученням спеціальних знань обставин, технічних та організаційних причин виникнення й розвитку АП, СІ, ІП та НП на повітряному транспорті, їхніх наслідків для повітряних суден, їхніх компонентів і обладнання, авіаційної наземної техніки й аеродромного обладнання, засобів зв'язку, навігації та спостереження, інженерно-технічних споруд, рухомого та нерухомого майна, що використовуються для забезпечення авіаційної діяльності, авіаційного персоналу, людей, а також визначення каузальності.

Отримані у процесі експертного дослідження дані слугують процесуальним джерелом доказів під час розслідування й розгляду кримінальних проваджень, цивільних, господарських або адміністративних справ, і в технічному відношенні дають можливість слідчому / суду з'ясувати причинний зв'язок обставин АП, СІ, ІП та НП на повітряному транспорті, умов, що сприяли їх виникненню та розвитку [10, с. 32].

Предмет пізнання – зафіксовані в досвіді та включені у процес практичної діяльності людини сторони, властивості й відношення об'єктів, що досліджуються з певною метою в даних умовах і обставинах. Поняття «предмет судової експертизи» – одне з найбільш фундаментальних у судовій експертології. Предметом конкретної судової експертизи є конкретне завдання, яке експерту необхідно вирішити у процесі дослідження на основі відповідного обсягу спеціальних знань [3, с. 141].

Предметом САТЕ є зафіксовані слідами-відображеннями фактичні дані АП, СІ, ІП та НП на повітряному транспорті, які досліджуються і встановлюються на базі методів загальної теорії судової

експертизи, спеціальних наукових знань у сфері повітряного транспорту, прикладних наук із метою виявлення причинних залежностей, зумовлені сукупністю інформації про діяльність або бездіяльність авіаційного персоналу у процесі нормального функціонування підприємства та в разі виникнення на ньому АП, СІ, ІП та НП на повітряному транспорті, недотримання трудової й виробничої дисципліни, вимог нормативно-правових актів із безпеки руху або експлуатації повітряного транспорту, безпеки життєдіяльності й охорони праці, порушення вимог експлуатації повітряних суден, їхніх компонентів і обладнання, авіаційної наземної техніки й аеродромного обладнання, засобів зв'язку, навігаційного спостереження, інженерно-технічних споруд, рухомого та нерухомого майна, що використовується для забезпечення авіаційної діяльності, а також засобів протиповітряного, колективного й індивідуального захисту. Вказані обставини, факти встановлюються на основі спеціальних знань на базі методів загальної теорії судової експертизи, загальнотехнічних наукових методів, спеціальних наукових знань у сфері експлуатації та безпеки повітряного транспорту, прикладних наук із метою виявлення відповідності дій авіаційного персоналу, а також причин і умов, що сприяли виникненню та розвитку АП, СІ, ІП та НП на повітряному транспорті.

У гносеологічному сенсі «об'єкт» – це те, на що направлена пізнавальна діяльність суб'єкта.

Об'єктами дослідження САТЕ є сліди-відображення у вигляді матеріальних і матеріалізованих джерел інформації, що містяться в матеріалах кримінальних проваджень, цивільних, господарських або адміністративних справах та інших матеріалах, наданих на дослідження органом, який призначив проведення судової авіаційно-технічної експертизи; нормативно-правові документи, які регламентують льотну експлуатацію, технічне обслуговування повітряних суден, організацію повітряного руху, технічну експлуатацію наземних засобів зв'язку, навігації, спостереження, функціонування авіаційно-транспортної системи тощо; повітряні судна, їхні компоненти й обладнання, авіаційна наземна техніка й аеродромне обладнання, засоби зв'язку, навігації та спостереження, інженерно-технічні споруди, рухоме та нерухоме майно, що використовуються для забезпечення авіаційної діяльності; польотна документація, записи переговорів екіпажу з керівником польотів, записи бортових самописців тощо.

Питання, які можуть бути вирішені шляхом проведення САТЕ, такі: як, відповідно до вимог Правил, нормативів та інших нормативних документів, які регламентують авіаційну діяльність, мав діяти авіаційний персонал у ситуації, що розглядається? у якому технічному стані на момент АП, СІ, ІП та НП на повітряному транспорті перебували повітряні судна, їхні компоненти й обладнання, авіаційна наземна техніка й аеродромне обладнання, засоби зв'язку, навігації та спостереження, інженерно-технічні споруди, рухоме та нерухоме майно, що використовуються для забезпечення авіаційної діяльності? чи відповідав технічний стан повітряних суден, їхніх компонентів і обладнання, авіаційної наземної техніки й аеродромного обладнання, засобів зв'язку, навігації та спостереження, інженерно-технічних споруд, рухомого та нерухомого майна, що використовуються для забезпечення авіаційної діяльності, нормативним вимогам? які технічні й організаційні причин АП, СІ, ІП та НП на повітряному транспорті? чи міг авіаційний персонал дотриманням Правил, нормативів та інших нормативних документів, які регламентують авіаційну діяльність, своїми діями попередити виникнення АП, СІ, ІП та НП на повітряному транспорті? чи були в діях авіаційного персоналу відступи від вимог Правил, нормативів та інших нормативних документів, які регламентують авіаційну діяльність? якщо так, то чи перебувають вони у прямому причинному зв'язку з виникненням АП, СІ, ІП та НП на повітряному транспорті?

Наведений перелік найбільш імовірних питань не є вичерпним. У кожному конкретному випадку їхнє коло, що цікавить слідство і вимагає експертного оцінювання з технічного погляду, може мати більш розгорнутий характер із включенням питань, що уточнюють окремі моменти хронології обставин, розвитку та причин АП, СІ, І та НП, дій / бездіяльності причетних осіб.

Як впливає з переліку питань, за якими має проводитися дослідження АП, СІ, І та НП, фахівець у галузі САТЕ повинен мати відповідну освіту та достатній досвід як у галузі руху й експлуатації повітряного транспорту, так і в галузі його ремонту й обслуговування, а також у галузях метеорології, наземного обслуговування польотів тощо.

Найголовнішою вимогою до судового експерта із САТЕ є наявність повної (спеціаліст, магістр) інженерно-технічної освіти в галузі знань «Транспорт» (найменування спеціальності: повітряний транспорт) [11].

Висновки. Процес дослідження об'єктів повітряного транспорту досить складний, різноплановий і специфічний. Проблеми, які стоять перед слідством (судом), зумовлюють доцільність створення і розвитку теоретичного базису нового виду / підвиду судової експертизи – «Авіаційно-технічної», судово-експертної спеціальності 10.25 «Дослідження авіаційних подій та інцидентів».

Для вирішення поставлених завдань і створення стрункої системи експертних досліджень на повітряному транспорті необхідно провести комплекс науково-дослідних робіт із розроблення:

Загальної методики призначення, організації та проведення судової авіаційно-технічної експертизи; Методики визначення технічних та організаційних причин і наслідків порушень вимог із безпеки руху або експлуатації повітряного транспорту; Методики дослідження причинно-наслідкових зв'язків між недотриманням вимог безпеки на повітряному транспорті і настанням авіаційних подій, серйозних інцидентів, надзвичайних подій на повітряному транспорті; Методики дослідження технічного стану повітряних суден, їхніх компонентів і обладнання, авіаційної наземної техніки й аеродромного обладнання, засобів зв'язку, навігації та спостереження, інженерно-технічних споруд, рухомого та нерухомого майна, їхніх деталей, що використовуються для забезпечення авіаційної діяльності; Методики комплексної оцінки вартості повітряних суден, їхніх компонентів і обладнання, авіаційної наземної техніки й аеродромного обладнання, засобів зв'язку, навігації та спостереження, інженерно-технічних споруд, рухомого та нерухомого майна та їхніх деталей, що використовуються для забезпечення авіаційної діяльності.

Krupka A., Duz L., Kraliuk M., Krupka Ya., Yakovleva E. Theoretical basis of forensic expert investigation of accidental events on air transport

The purpose of the article is to study and develop theoretical and methodological principles of forensic aviation technical expertise, recommendations for the application of special knowledge in criminal, civil, commercial and administrative proceedings to prevent, detect, investigate and consider by investigators / courts crimes related to violations of regulations legal acts on traffic safety or operation of air transport, as well as improving its methodology, justification and formulation of recommendations for legal evaluation of results and increase the effectiveness of the use of forensic conclusions in the process of proof. The methodological basis of the study are the laws and categories of the theory of knowledge, in particular the provisions of materialist dialectics, which contributed to the understanding of the purpose and objectives, subject, object, research issues in the context of interdependence of achievements and needs of practice. At the same time, the methods of formal logic (analysis, synthesis, deduction, induction, analogy, abstraction) made it possible to understand in more detail the content of the studied questions, the essence of the studied categories and phenomena was clarified by the system-structural method. The Ministry of Justice of Ukraine has created a new type (subtype) of forensic examination: "Aviation Technical" and forensic specialty 10.25 "Investigation of aviation events and incidents", so the article formulates the basic concepts of forensic aviation technical examination, namely: identifies the main issues, which are decided by forensic aviation technical examination; tasks, subject, object which give the chance to understand essence and the maintenance of expert activity of these researches; the tasks of a specific examination are distinguished from the tasks of other related types of examinations in this area. The process of researching air transport objects is quite complex, diverse and specific. The problems facing the investigation (court) determine the feasibility of creating and developing a theoretical basis for a new type (subtype) of forensic examination: "Aviation Technical" and forensic specialty 10.25 "Investigation of aviation events and incidents". To solve the tasks and create a coherent system of expert research in air transport, it is necessary to conduct a set of research works to develop a methodological basis for this type (subspecies) of forensic examination.

Key words: aviation event, task, incident, emergency, object, subject, issue, aircraft, serious incident, forensic aviation technical examination.

Література:

1. Філік Н.В. Безпека польотів та питання вдосконалення механізму її забезпечення. *Повітряне, космічне, екологічне право* : юридичний вісник. 2020. № 1 (54). С. 14–19.
2. Кримінальний кодекс України : Науково-практичний коментар / за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків : ТОВ «Одіссей», 2007. 1184 с.
3. Клименко Н.І. Судова експертологія: курс лекцій : навчальний посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ : Ін Юре, 2007. 528 с.
4. Про транспорт : Закон України № 232/94-ВР від 10 листопада 1994 р.
5. Сегай М.Я., Стринжа В.К. Судебная экспертиза материальных следов-отображений : проблемы методологии. Киев, 1997. 147 с.
6. Юхименко А.В., Борщевський П.Г. Експертне дослідження авіаційних подій та інцидентів в судовій практиці. *Криміналістика і судова експертиза* : міжвідомчий науково-методичний збірник, присвячений 55-річчю із дня заснування. Київ : Київський НДІСЕ, 2019. Вип. 64. С. 560–568.

7. Повітряний кодекс України : Закон № 901–VIII від 23 грудня 2015 р.
8. Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 р.
9. Положення про розслідування авіаційних подій та інцидентів, затверджене наказом Міністерства транспорту та зв'язку України від 26 березня 2010 р. № 159.
10. Соколовский З.М. Экспертное исследование причинной связи по уголовным делам : методическое пособие. Киев : РИО МВД УССР, 1979. 47 с.
11. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266.

ЧОРНОМОРСЬКИЙ БАСЕЙНОВИЙ РЕГІОНАЛІЗМ: КЕРІВНЕ ПОЛОЖЕННЯ ПРАВОВОЇ (МОРСЬКОЇ) ДОКТРИНИ УКРАЇНИ (МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР)

Кузнєцов С. С.,

*кандидат політичних наук,
директор*

Навчального центру фахівців морського транспорту

ORCID ID: 0000-0002-8607-6414

У статті проведено аналіз та оцінку переваг, недоліків і перспектив реалізації в басейні Чорного моря Чорноморського басейнового регіоналізму як керівного положення правової (морської) доктрини України. Предметом дослідження є аналіз та оцінка переваг, недоліків і перспектив реалізації в басейні Чорного моря Чорноморського басейнового регіоналізму як керівного положення правової (морської) доктрини України.

Чорноморський басейновий регіоналізм визначається як взаємодія держав, спрямована на врегулювання відносин, які виникають у сфері морської діяльності в басейні Чорного моря, з метою вирішення спільних завдань раціонального використання його природних ресурсів. Пропонується розуміти Чорноморський басейновий регіоналізм як керівне положення правової (морської) доктрини України, який (з огляду на його міжнародно-правовий вимір) може реалізовуватися для формування морської політики України в басейні Чорного моря та сприяти її ефективній реалізації.

Міжнародно-правовою основою Чорноморського басейнового регіоналізму визначено двосторонні та багатосторонні міжнародні угоди, сторонами яких є або можуть бути як прибережні чорноморські держави, так і держави, які не є причорноморськими, що укладаються на підставі та у межах універсальних міжнародних конвенцій, які мають глобальний характер, з метою імплементації останніх з урахуванням умов чорноморського басейну як «особливого району» морських просторів. Активізація морської діяльності держав у басейні Чорного моря викликає необхідність в подальшому удосконаленні правового регулювання відносин, які при цьому виникають, та ефективності (раціональності) її здійснення на глобальному (міжнародно-правовий вимір), регіональному (євроінтеграційний вимір) і національному (регіональний і міжрегіональний виміри в межах України) рівнях.

Ключові слова: регіон, регіоналізм, регіональні органи (організації), регіональні угоди, морський регіоналізм, універсальні (глобальні) міжнародні морські конвенції, Чорноморський басейновий регіоналізм.

Постановка проблеми. 12 жовтня 2018 року Рада національної безпеки і оборони України (далі – РНБО, Рада) прийняла рішення щодо затвердження нової редакції Морської доктрини України [1]. Рішення Ради було введено в дію відповідним указом Президента України [2] і набрало чинності 13 жовтня 2018 року. На виконання чинного рішення Ради про зміни до Морської доктрини України на період до 2035 року (у редакції 2009 року) було затверджено Морську доктрину України на період до 2035 року у редакції від 18 грудня 2018 року (далі – Мордок 2018) відповідною постановою Кабінету Міністрів України [3], яка набула чинності 28 грудня 2018 року. Набуття чинності цією постановою означає завершення заключної стадії процесу доктринотворення – «етапу доктриналізації на державному рівні». Отже, відбулася трансформація правової (морської) доктрини в Морську доктрину України на період до 2035 року – джерело права у формі правового акту (формального джерела права).

Вже у назві Мордок 2018 «Про невідкладні заходи щодо захисту національних інтересів на Півдні та Сході України, у Чорному та Азовському морях і Керченській протоці» сформульовано цілі створення цього документу: захист національних інтересів, невідкладні заходи, а також просторові межі його дії: Південь України, Схід України, Чорне та Азовське моря. Таким чином, у Мордок 2018 чітко визначено басейн Чорного моря як регіон особливої уваги щодо захисту національних інтересів України.

Метою статті є аналіз та оцінка переваг, недоліків і перспектив реалізації у басейні Чорного моря Чорноморського басейнового регіоналізму як керівного положення правової (морської) доктрини України. Об'єктом дослідження є процес реалізації невідкладних заходів щодо захисту національних

інтересів на Півдні та Сході України, у Чорному та Азовському морях і Керченській протоці. Предметом дослідження є аналіз та оцінка переваг, недоліків і перспектив реалізації в басейні Чорного моря Чорноморського басейнового регіоналізму як керівного положення правової (морської) доктрини України. Саме це визначає теоретичну і практичну актуальність дослідження.

Виклад основного матеріалу. Досліджень, які стосуються визначення поняття, що охоплюється терміносполученням «морський регіоналізм», його сутності та практичного використання як принципу правової (морської) доктрини України, зовсім небагато. Отже, є доцільним здійснити аналіз найбільш значущих наукових праць із цього приводу. Першим комплексним дослідженням феномену (явища) міжнародного морського права «морського регіоналізму» слід розглядати монографію (1986 рік) О. Висоцького, яка має відповідну назву [4]. Варто згадати і праці, в яких О. Висоцький звертається до дослідження проблем морського регіоналізму із застосуванням «басейнового» підходу, зокрема басейну Тихого океану [5, с. 131] та Чорноморсько-Азовського басейну [6].

До дослідження питань морського регіоналізму в умовах зростаючої міжнародної глобалізації зверталися А. Колодкін [7], О. Шемякін [8]. Дослідженню питань, пов'язаних із роллю та місцем України як морської держави, присвятили свої праці співробітники Національного агентства морських досліджень і технологій (праця авторського колективу під керівництвом О. Щипцова [9]), Т. Аверочкіна [10], В. Серафимов [11]) та інші.

Ми погоджуємося з висновком О. Висоцького про те, що у практичному плані та як об'єкт наукових досліджень проблема морського регіоналізму в сучасному її змісті постає у зв'язку з виникненням комплексу міжнародно-правових питань, які склали міжнародно-правовий аспект проблеми як глобальної системи сучасності [4, с. 35]. Однак досліджень, які стосуються визначення поняття, що охоплюється терміносполученням «Чорноморський басейновий регіоналізм», його сутності та практичного використання як керівного положення правової (морської) доктрини України не здійснювалося.

У міжнародному морському праві «завжди було місце для регіональної специфіки» [12, р. 17–18]. Згадаймо, наприклад, деякі міжнародні конвенції: XVIII ст. – Nootka Sound Convention 1790 року щодо розподілу зон впливу між Англією та Іспанією у Тихому океані та Південних морях [13]; XIX ст. – Convention for Regulating the Police of the North Sea Fisheries (Overfishing Convention) 1882 року – багатостороння міжнародна конвенція із узгодження політики рибальства в Північному морі [14]; Treaty concerning the Jan Mayen Seal Fishery 1887 року – багатостороння міжнародна конвенція щодо врегулювання промислу морських котиків в районі острова Ян-Майєн [15]; XX ст. – Preservation And Protection Of The Fur Seals In The North Pacific Ocean 1911 року – багатостороння міжнародна конвенція щодо збереження та охорони тюленів у північній частині Тихого океану [16]; Agreement Regarding The Regulation Of Plaice (*Pleuronectes Platessa*) And Flounder (*Pleuronectes Flesus*) Fishing In The Baltic Sea 1929 року – багатостороння міжнародна конвенція щодо врегулювання вилову камбали в Балтійському морі [17] та велика кількість інших дво- і багатосторонніх міжнародних конвенцій.

Так, реакція міжнародної спільноти на виклики, пов'язані з виявами досліджуваного феномену у міжнародному житті, зокрема у міжнародно-правовому регулюванні відносин, що виникають у сфері морської діяльності держав у морських просторах, знайшла відображення у положеннях міжнародних конвенцій і резолюціях конференцій ООН з морського права у 1958 році [18], 1960 році [19], 1982 році [20], що стало підставою для численних наукових розвідок науковців-міжнародників і науковців-мариністів щодо їх змісту, тлумачення та застосування як іноземних [21, р. 12–19; 22; 23], радянських [24–28], сучасних українських вчених-мариністів [29; 30], а також підручників, навчальних і навчально-методичних посібників [31–33].

Так, О. Висоцький [4, с. 33] звертає увагу на те, що на першій Конференції ООН з морського права 1958 року та у присвячених їй наукових працях проблема регіоналізму здебільшого розглядалася як проблема «центробіжного» регіоналізму» [34], але деякі питання, які стосуються аспектів «функціонального» регіоналізму [35], також отримали відображення та міжнародно-правове закріплення. Так, Резолюцією «Особливі обставини, що стосуються прибережних рибних промислів» було рекомендовано обмежувати (в охоронних цілях) рибальство у будь-якому районі відкритого моря, прилеглого до територіального моря і визнавати «переважні потреби прибережної держави», але з визнанням інтересів інших держав [36]. Необхідно звернути увагу і на окремі положення Конвенції про рибальство й охорону живих ресурсів відкритого моря, зокрема на ст.ст. 4 та 6, у яких йдеться, зокрема, й про розвиток регіонального співробітництва у сфері рибальства у певних районах відкритого моря («функціональний» регіоналізм) [37].

У конвенції UNCLOS'82 значну увагу приділено питанням, пов'язаним із міжнародно-правовим врегулюванням відносин, які виникають у сфері морської діяльності, зокрема у певних регіонах (зонах) морських просторів. Попередньо необхідно зауважити, що особливе значення положення конвенції UNCLOS'82 мають для України тому, що держава її ратифікувала [38], отже, відповідно до

п. 5 ч. 1 ст. 1 UNCLOS'82 є «державою-учасницею» цієї конвенції [39], а відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України UNCLOS'82 «є частиною національного законодавства України» [40] та має правовий статус «міжнародного договору України» [41].

О. Висоцький стверджує, що у конвенції UNCLOS'82 «міститься понад півсотні посилань на «регіональне співробітництво», «регіональний підхід», «регіональні морські організації». Регіональному співробітництву присвячені не лише окремі статті, а й цілі розділи» [4, с. 4]. При цьому дослідження щодо визначення поняття «морський регіоналізм» необхідно починати з визначення понять «регіон» і «регіоналізм». Отже, «регіон» (лат. "regio" – «країна, область, округ») – це область, частина країни, яка має відмінності від інших за сукупністю природних та таких, що склалися історично, економічних, соціальних, культурних особливостей; група країн, які є близько розташованими та є окремою економічно-географічною частиною світу [42, с. 281]; «район загальної взаємодії держав, розташованих у різних частинах планети» [4, с. 14].

Звернемо увагу і на терміносполучення, яке містять у собі похідний від терміну «регіон» прикметник «регіональний» (лат. "regionalis" – «обласний») – той, що відноситься до будь-якої області, окремої країни або кількох сусідніх країн у певній географічній області [43, с. 336]. Особливий інтерес, з огляду на предмет дослідження, викликає визначення понять, які охоплюються терміносполученням «регіональна міжнародна організація (орган)» – це міжнародна організація (політична, воєнна, економічна, науково-технічна) одного регіону (формальною ознакою є належність держав-учасниць до певного географічного регіону), а також «регіональна угода» – міжнародна угода (договір), який підписано державами, що знаходяться в певному географічному районі, метою якої (якого) є забезпечення певних інтересів сторін, що домовляються, саме у цьому географічному районі [44, с. 349]. З цього приводу часто згадують Статут ООН [45], але цей міжнародний документ не містить визначень досліджуваних понять, а його відповідні положення стосуються лише регулювання діяльності так званих політичних міжнародних регіональних органів і політичних регіональних угод.

Ст. 121 ч. IX «Замкнених і напівзамкнених морів» UNCLOS'82 містить відповідні визначення понять, які в ній використовуються відповідно до цілей конвенції (до речі, за змістом ст. 121 UNCLOS'82 не можливо розрізнити поняття «замкнене море» та «напівзамкнене море»). У працях науковців-мариністів моря, басейни [46] або затоки, що відповідають ознакам, які наведені у ст. 121, зокрема щодо наявності «територіальних морів», «виключних економічних зон» і двох або більше «прибережних держав», часто і безпідставно кваліфікуються як «регіональні моря», «регіональні морські басейни», «замкнені або напівзамкнені міжнародні морські басейни», «прибережні держави замкнених або напівзамкнених морів», а щодо Чорного моря: «регіон Чорного моря», «чорноморський басейн», «причорноморські держави», «чорноморські держави», «держави Чорного моря», «прибережні держави чорноморського басейну» [47].

Т. Аверочкіна досліджує питання дії суверенітету прибережної держави в окремих районах (зонах) морських просторів і робить висновок, зокрема, про те, що у замкнених або напівзамкнених морях «діє суверенітет і юрисдикція держав, які оточують таке море, як у територіальному морі та ВЕЗ (виключній економічній зоні)» [10, с. 127].

Поняття «регіоналізм» є одним із традиційних понять зовнішньої політики, дипломатії та права, але «однаковості у розумінні та застосуванні цього поняття ні в практиці міжнародних відносин, ні в доктринах немає» [4, с. 12]. Наведемо деякі визначення досліджуваного поняття. «Регіоналізм» – це підхід до розгляду і рішення економічних, соціальних, політичних та інших проблем з точки зору інтересів і потреб того чи іншого регіону [48, с. 432]; укріплення зв'язків між країнами, які не лише межують географічно, але й поділяють загальні проблеми, загальні економічні позиції та стратегії розвитку (Kurt Waldheim. Conference on Regionalism and the New International Economic Order (1980, New-York) [49, р. XI]; явище (феномен), яке об'єктивно існує у міжнародних відносинах і міжнародному праві; правова практика або доктрина групи держав, які «компактно розташовані по сусідству у певному географічному районі» [4, с. 12, 14].

Дослідження практики міжнародних відносин, наукових праць і статей щодо проблем «регіоналізму» дало змогу О. Висоцькому знайти «багато значень» цього поняття, зокрема про консолідацію зусиль держав на регіональному рівні; прагнення до досягнення або досягнення домовленостей між державами одного географічного району; специфічний підхід; створення або прагнення до створення регіональних органів (організацій). При цьому метою регіоналізму може бути досягнення спільних цілей; врегулювання проблем (спірних або конфліктних); рішення спільної проблеми для певної території; вирішення універсальних питань міжнародно-правового регулювання в межах або щодо певних географічних районів. О. Висоцький робить висновок про наявність двох ознак «регіоналізму»: у широкому сенсі – це географічна визначеність або спільність (обмеженість територіальної сфери); у вузькому (юридичному) сенсі – це право на створення регіональних органів (організацій) та регіональних угод (див. Гл. VIII Статуту ООН) [4, с. 16–18].

Досягнення мети дослідження не можливе без визначення поняття, що охоплюється терміносполученням «морський регіоналізм». Загальновизнаним є розуміння того, що застосування цього терміну пов'язане з розумінням «регіоналізму» в контексті міжнародно-правового регулювання морської діяльності держав, підґрунтям якої є її географічна (регіональна) визначеність. Наведене дало підстави О. Висоцькому визначити поняття «морський регіоналізм» як «тенденції у міжнародних морських відносинах і міжнародному морському праві до створення регіональних систем або застосування регіональних методів вирішення міжнародних питань, а також міжнародна практика, пов'язана з категорією регіональності, незалежно від факторів, які лежать в основі таких тенденцій, методів і практик» [4, с. 24].

Ю. Барсегов розуміє це поняття як встановлення обмежених кордонами певних регіонів «режимів для морських просторів з особливими характеристиками», а також «укладання державами морського регіону» міжнародних угод, які стосуються таких просторів. При цьому вказана діяльність має сенс і може відігравати позитивну роль лише за умови, якщо вона здійснюється на основі універсальних «норм, правил і стандартів», і спрямовується на їх адаптацію до місцевих умов та імплементацію «у процесі спільної практичної діяльності», але не з метою «їх обходу або як альтернативи універсальності регулювання» [50, с. 200].

Морські простори з особливими характеристиками, а звідси і спеціальні режими морської діяльності у них, визначені у Міжнародній конвенції з попередження забруднення із суден – універсальній міжнародній конвенції глобального характеру (далі – MARPOL 73/78) [51]. Так, у Додатку I «Правила попередження забруднення нафтою» визначено критерії щодо скидання нафти та наведено поняття «особливі райони», в яких заборонено скидання нафти. Відповідно до п. 11 Правила 1 «Визначення» Додатку I до MARPOL 73/78 «особливий район» – це морський район, в якому відповідно до визнаних технічних причин, що відносяться до його океанографічних і екологічних умов та специфіки судноплавства в цьому районі, є необхідним застосування обов'язкових методів попередження забруднення моря нафтою (Чорне, Середземне, Балтійське, Північне та Червоне море, а також райони Перської затоки, Північно-Західної Європи, Антарктики та Карибського моря) [52].

Україна є «державою-учасницею» цієї конвенції [53], тому відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України конвенція MARPOL 73/78 «є частиною національного законодавства України» (дата набуття чинності для України: 25 січня 1994 року) [54]. Ми звертаємо увагу на особливе значення конвенції MARPOL 73/78 для України з огляду на те, що конвенцією Чорне море визначено як «особливий район», який необхідно розглядати як приклад вияву «морського регіоналізму» в аспекті міжнародно-правового регулювання певного виду морської діяльності у певному районі морських просторів (універсальне міжнародно-правове регулювання глобального характеру).

З цього приводу слід згадати Конвенцію про захист Чорного моря від забруднення, яка була підписана у Бухаресті 21 квітня 1992 року (Бухарестська конвенція 1992 року) [55]. Договірні сторони (конвенція набула чинності для України 14 квітня 1994 року [56]), враховуючи загальноприйняті норми і положення міжнародного права, а також те, що існуючі міжнародні домовленості не охоплюють всіх аспектів забруднення басейну Чорного моря, погодилися з тим, що існує необхідність тісного співробітництва в галузі науки, техніки і технології між ними та з відповідними міжнародними організаціями на основі узгодженого регіонального підходу з метою захисту і покращення морського середовища Чорного моря та підтвердили свою готовність до такого співробітництва. Цю конвенцію також необхідно відносити до «регіональних угод», але А. Колодкін слушно зауважує, що «регіональні заходи» мають відповідати режиму морських просторів, положенням багатосторонніх конвенцій і «спиратися на діяльність міжнародних організацій» [7, с. 328, 343, 344].

Досліджуючи правові аспекти Азово-Чорноморського басейну, авторський колектив українських науковців-мариністів під керівництвом О. Щипцова дійшов висновку, що правовий статус цих вод є сукупністю існуючих положень і режимів Азовського моря, Керченської протоки, Чорного моря та чорноморських проток. При цьому правовий статус Чорного моря визначається трьома базовими ознаками: це морський басейн, на який поширюється дія універсальних (глобальних) принципів і норм міжнародного морського права (отже, географічна відокремленість не тягне за собою юридичної відокремленості); це «напівзамкнене море» за визначенням конвенції UNCLOS 82 – «правовая категория» частини морського простору, в межах якого міжнародне право особливо позначає «обов'язок держав» [57] співпрацювати для вирішення спільних для них проблем цього морського регіону – заохочення співпрацювати на регіональній або двосторонній основі, зокрема у використанні морських просторів і ресурсів; це море із особливим «протоковим режимом» [9, с. 214, 232, 234] ([8, с. 104–109]), а також ґрунтовне дослідження Т. Аверочкиної щодо питань правового режиму прибережних вод України [10, с. 114–267]).

Як свідчать дослідження, Чорне море майже удвічі брудніше від Середземного, в його водах було знайдено 124 забруднюючі речовини (на основі досліджень 2017 року) [58]. Нині ситуація погіршується попри те, що у 1996 році шість причорноморських країн: Болгарія, Грузія, Росія, Румунія,

Туреччина та Україна об'єдналися для спільних дій і підписали План стратегічних дій по реабілітації і захисту Чорного моря (навіть у той час дослідження показали «погіршення його життєздатності») [59]. Вже 7 квітня 2000 року у Стамбулі Морські адміністрації Республіки Болгарії, Грузії, Румунії, РФ, Республіки Туреччини та України, визнаючи необхідність підвищення безпеки на морі, морського середовища та посиляючись, зокрема, на параграф 38 Плану стратегічних дій по реабілітації та захисту Чорного моря, підписали Меморандум про взаєморозуміння щодо контролю державою порту у Чорноморському регіоні (далі – Меморандум) (для України набув чинності 19 квітня 2002 року) [60].

Відповідно до п. 7.1 Розділу 7 «Організація» цього Меморандуму було створено «Комітет», який складається з представників кожної з Адміністрацій, які є Сторонами Меморандуму [61]. У роботі Комітету можуть брати участь (без права голосу) представники Міжнародної морської організації і Міжнародної організації праці. Пунктом 7.2. Меморандуму визначено, що Комітет скликається раз на рік, а також в будь-який інший час, якщо він так вирішить. Голова Державної служби морського та річкового транспорту України Д. Петренко (у 2018 році був обраний головою Комітету) та його заступник Д. Балибердін взяли участь у черговому (2019 рік) засіданні Комітету [62]. Зазначене можна оцінювати як укладення «регіональної угоди» та створення «регіональної міжнародної організації (органу)», тобто як приклад реалізації, зокрема, Розділу VIII Статуту ООН і Частини IX UNCLOS, а отже як приклад «морського регіоналізму».

Сучасні дослідження підтверджують наведене вище. Так, В. Серафімов переконаний, що «оновлення та розвиток правового забезпечення регіонального співробітництва у Чорноморському та сполучених з ним регіонах залежить від спільної участі держав регіону у міжнародних угодах всесвітнього характеру; від аудиту та оновлення існуючих регіональних домовленостей; від вироблення такої морської політики, яка буде здатна переважити політичні амбіції та встановити атмосферу взаємної поваги і взаємовигідного партнерства заради миру і розвитку» [11, с. 119] (щодо визначення основних напрямів державної морської політики України див., наприклад, наукові розвідки О. Щипцова [63, с. 116–126]).

Висновки. Зазначене вище дає підстави зробити такі і **висновки та пропозиції:**

1. Чорноморський басейновий регіоналізм – це взаємодія держав, яка спрямована на врегулювання відносин, що виникають у сфері морської діяльності в басейні Чорного моря з метою вирішення спільних завдань раціонального використання його природних ресурсів.

2. Міжнародно-правовою основою (міжнародно-правовий вимір) Чорноморського басейнового регіоналізму є двосторонні та багатосторонні міжнародні угоди, сторонами яких є або можуть бути як прибережні чорноморські держави, так і держави, які не є причорноморськими, що укладаються на підставі та в межах універсальних міжнародних конвенцій, які мають глобальний характер, з метою імплементації останніх з урахуванням умов чорноморського басейну як «особливого району» морських просторів.

3. Чорноморський басейновий регіоналізм необхідно розуміти як керівний принцип правової (морської) доктрини України, який (з огляду на його міжнародно-правовий вимір) може реалізовуватися для формування морської політики України в басейні Чорного моря та сприяти її ефективній реалізації.

4. Прискорення активізації морської діяльності держав в басейні Чорного моря викликає необхідність в подальшому удосконаленні правового регулювання відносин, які при цьому виникають, та в ефективності (раціональності) її здійснення на глобальному (міжнародно-правовий вимір), регіональному (євроінтеграційний вимір) і національному (регіональний і міжрегіональний вимір в межах України) рівнях.

Kuznietsov S. The Black Sea Basin regionalism: guidelines of the legal (maritime) doctrine of Ukraine (international legal dimension)

The article analyzes and evaluates advantages, disadvantages and possibilities for implementation of the Black Sea Basin Regionalism in the Black Sea basin as a guiding position of the legal (maritime) doctrine of Ukraine. The subject of the study is the analysis and evaluation of advantages, disadvantages and possibilities of implementation of the Black Sea Basin Regionalism in the Black Sea basin as a guiding position of the legal (maritime) doctrine of Ukraine.

The Black Sea Basin Regionalism is defined as the interaction of states aimed at settling relations arising in the field of maritime activities in the Black Sea basin, in order to solve common problems of rational use of its natural resources. It is suggested to understand the Black Sea Basin Regionalism as a guiding principle of the legal (maritime) doctrine of Ukraine, which (given its international legal dimension) can be implemented for building Ukrainian maritime policy in the Black Sea basin and support its effective implementation.

The international legal basis of Black Sea Basin Regionalism is defined as bilateral and multilateral international agreements, where both Circum-Pontic states and not Circum-Pontic states are or can be parties and are concluded on the basis of and within the framework of universal international conventions of a global nature, in order to implement the latter, taking into account the conditions of the Black Sea basin as a "special area" of the sea. Activation of maritime activities of states in the Black Sea basin necessitates further improvement of legal regulation of relations that arise and the effectiveness (rationality) of its implementation on the global (international legal dimension), regional (European integration dimension) and national (regional and interregional dimension within Ukraine) levels.

Key words: region, regionalism, regional bodies (organizations), regional agreements, maritime regionalism, universal (global) international maritime conventions, the Black Sea Basin Regionalism.

Література:

1. Про невідкладні заходи щодо захисту національних інтересів на Півдні та Сході України, у Чорному та Азовському морях і Керченській протоці : Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 12.10.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0011525-18#Text>.
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 12.10.2018 «Про невідкладні заходи щодо захисту національних інтересів на Півдні та Сході України, у Чорному та Азовському морях і Керченській протоці» : Указ Президента України від 12.10.2018 № 320/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320/2018#n2>.
3. Про внесення змін до Морської доктрини України на період до 2035 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.12.2018 № 1108. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1108-2018-%D0%BF#Text>.
4. Высоцкий А.Ф. Морской регионализм (международно-правовые) проблемы регионального сотрудничества государств. К. : Наук. думка, 1986. 196 с.
5. Высоцкий А.Ф. Актуальные правовые вопросы регионального сотрудничества государств бассейна Тихого океана в освоении морских ресурсов. *Мировой океан* : тезисы докл. IV Всесоюзн. конф. Владивосток, 1983. С. 130–133.
6. Высоцкий А.Ф., Цемко В.П. Черноморско-Азовский бассейн (правовые вопросы использования пространств и ресурсов). К. : Наук. думка, 1991. 252 с.
7. Колодкин А.Л., Гуцуляк В.Н., Боброва Ю.В. Мировой океан. Международно-правовой режим. Основные проблемы. М. : Статут, 2007. 637 с.
8. Шемякин А.Н. Современное международное морское право и перспективы его развития. Одесса : Издат-Информ ОГМА, 2002. 316 с.
9. Современное международное морское право и практика его применения Украиной / рук. авт. кол. А.А. Щипцов. Киев : Наук. думка, 1995. 343 с.
10. Аверочкина Т.В. Юрисдикція України в прибережних водах: адміністративно-правовий вимір. О. : Видав. дім «Гельветика», 2018. 466 с.
11. Серафимов В.В. Регіоналізм як напрям морської політики України: оновлення правового забезпечення. *Правова держава*. 2020. № 39. С. 111–123.
12. Dupuy R.-J. The law of the sea. Current problems. New York; Leiden, 1974.
13. Nootka Sound Convention, 1790. URL: <https://iea.uoregon.edu/treaty-text/1790-nootkasoundentxt>.
14. Convention for Regulating the Police of the North Sea Fisheries (Overfishing Convention), 1882. URL: <https://iea.uoregon.edu/treaty-text/1882-PoliceNorthSeasFisheryENTxt>.
15. Treaty concerning the Jan Mayen Seal Fishery, 1887. URL: <https://iea.uoregon.edu/treaty-text/1887-janmayensealfisheryentxt>.
16. Preservation And Protection Of The Fur Seals In The North Pacific Ocean, 1911. URL: <https://iea.uoregon.edu/treaty-text/1911-fursealsentxt>.
17. Agreement Regarding The Regulation Of Plaice (Pleuronectes Platessa) and Flounder (Pleuronectes Flesus) Fishing In The Baltic Sea, 1929. URL: <https://iea.uoregon.edu/treaty-text/1929-regulationplaiceflounderbalticseaentxt>.
18. 1105 (XI) Международная конференция полномочных представителей по рассмотрению морского права: ГА ООН. Резолюции 11-й сессии (1956-1957), принятые по докладам Шестого комитета. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/1105%28XI%29>.
19. 1307 (XIII) Созыв второй конференции ООН по морскому праву: ГА ООН. Резолюции 13-й сессии (1958). С. 56–57. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/1307%28XIII%29>.
20. 3067 (XXVIII) Сохранение исключительно для мирных целей дна морей за пределами действия существующей национальной юрисдикции, а также использование их ресурсов в интересах

- человечества и созыв конференции по морскому праву: ГА ООН. Резолюции 28 сессии, принятые по докладам Первого комитета. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/3067%28XXVIII%29>.
21. Bothe B. The Geneva International Conference for the Codification of the Law of the Sea. *Vestnik Drustva LRS za Združene narode*. 1958. P. 12–19.
 22. Hamilton A. Report on Law of Sea Conferention. *External Affairs*. 1958. P. 195–202.
 23. Dean A.H. UN Conference on the Law of the Sea. *Department of State Bulletin*, 30 June 1958. P. 1110–1125.
 24. Николаев А.Н. Женевская конференция по морскому праву. *Советское государство и право*. 1958. № 9. С. 51–60.
 25. Молодцов С.В. Кодификация и дальнейшее развитие международного морского права (К итогам Женевской дипломатической конференции по морскому праву). *Советский ежегодник международного права*. 1958. С. 327–347.
 26. Иванашенко Л.А. Международная конференция по морскому праву. *Вопросы международного морского права*. М., 1965. С. 10–26.
 27. Мовчан А.П. Третья конференция ООН по морскому праву и ее итоги. *Деятельность государств в Мировом океане: международно-правовые аспекты*. М., 1983. С. 7–20.
 28. Международное морское право : справочник / Г.С. Горшков, Г.А. Глазунов, В.С. Князев и др. М. : Воениздат, 1985. 430 с.
 29. Аверочкина Т.В. Роль Комиссии международного права в подготовке Первой конференции ООН по морскому праву (режим территориального моря). *Митна справа*. 2011. № 10. С. 129–136.
 30. Серафимов В.В. Первая конференция ООН по морскому праву 1958 года: вопросы территориального моря и прилежащей зоны. *Lex portus*. 2016. № 1. С. 140–161.
 31. Додин Е.В., Кузнецов С.А. Женевские конвенции по морскому праву. *Библиотека журнала «Торговое мореплавание»*. 1998. № 5/II. 25 с.
 32. Конституция для океанов (UNCLOS 82) : учеб.-метод. пособие / сост. Е.В. Додин, С.А. Кузнецов. *Библиотека журнала «Торговое мореплавание»*. 1998. № 3/II. 178 с.
 33. Морське право. Джерела: У 3 ч. Ч. I Т. 1 Кн. 1 «III Конференція ООН з морського права» / С.В. Ківалов, Є.В. Додін, С.О. Кузнецов, Т.В. Аверочкіна, Д.О. Нікіша. О. : Фенікс, 2012. 570 с.
 34. Морской регионализм рассматривается и трактуется как весьма сложное и противоречивое явление, оказывающее и позитивное, и негативное воздействие на правопорядок в Мировом океане [4, с. 5].
 35. В основе регионализма «функционального» лежит наличие регионально-локализованного «проблемного узла», то есть проблемы или комплекса проблем (обеспечение коллективной безопасности, защита окружающей среды), решение которых в конкретных условиях возможно и целесообразно в рамках или на уровне определенного географического региона – это движение «от проблемы к региону» [4, с. 23].
 36. Особые обстоятельства, касающиеся прибрежных рыбных промыслов : резолюция, принятая Конференцией ООН по вопросам морского права 26.04.1958 по докладу Третьего комитета. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_695#Text.
 37. Конвенция о рыболовстве и охране живых ресурсов открытого моря. Treaty Series. № 8164. 1966. P. 306–320. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/fisheries58.pdf.
 38. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року та Угоди про імплементацію частини XI Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року : Закон України від 03.06.1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/728-14#Text>.
 39. Конвенция ООН по морскому праву, 1982. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057#Text.
 40. Конституція України, 1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
 41. Порядок укладення, виконання та припинення дії міжнародних договорів України з метою належного забезпечення національних інтересів, здійснення цілей, завдань і принципів зовнішньої політики України, закріплених у Конституції України та законодавстві України, встановлених чинним законодавством України. Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>.
 42. Краткий словарь по социологии / под общ. ред. Д.М. Гвишиани, Н.И. Лапина; сост. Э.М. Коржева, Н.Ф. Наумова. М. : Политиздат, 1989. 179 с.
 43. Краткий словарь иностранных слов / под ред. И.В. Лёхина и проф. Ф.Н. Петрова. М. : Гос. изд-во иностранных словарей, 1952. 488 с.
 44. Словарь международного права / Бацанов С.В., Ефимов Г.К., Кузнецов В.И. и др. М. : Междунар. отношения, 1986. 432 с.
 45. Устав ООН. Глава VIII: Региональные соглашения. URL: <https://www.un.org/ru/sections/un-charter/chapter-viii/index.html>.

46. Конвенція UNCLOS'82 використовує, але не містить визначення ані поняття «море», ані поняття «басейн». Відповідно до ст. 1 Водного кодексу України «море» – це «водний об'єкт» – природний елемент довкілля, в якому зосереджуються води; «басейн» – «річковий басейн (водозбір)» – частина земної поверхні і товщі ґрунтів, стік води з якої послідовно через пов'язані водойми і водотоки здійснюється в море, лиман або озеро (Водний кодекс України, 1995. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text>).
47. Высоцкий А.Ф. Черное море. Международно-правовые вопросы. К. : Наук. думка, 1979. 148 с.
48. Словарь иностранных слов / ред. Лехин И.В.; Локшина С.М.; Петров Ф.Н. М. : Русский язык, 1979. 620 с.
49. Regionalism and the New International Order / ed. by Davidson Nicol, Luis Ecyeverria, Aurelio Peccei; foreword by Kurt Waldheim. New-York : Pergamon Press, 1981. 387. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/25730>.
50. Барсегов Ю.Г. Регионализм в международном морском праве. *Словарь международного морского права* / отв. ред. Ю.Г. Барсегов. М. : Междунар. отношения, 1985. 256 с.
51. Международная конвенция по предотвращению загрязнения с судов 1973 года, измененная Протоколом 1978 года к ней. URL: <http://docs.cntd.ru/document/901764502>.
52. Правила предотвращения загрязнения нефтью. Приложение I (пересмотренное) к Международной конвенции по предотвращению загрязнения с судов 1973 года, измененной Протоколом 1978 года к ней (МАРПОЛ 73/78). URL: <http://docs.cntd.ru/document/499014769>.
53. Про приєднання України до Міжнародної конвенції по запобіганню забрудненню з суден 1973 року, поправок 1984, 1985, 1987, 1990 і 1992 років та Протоколу 1978 року до неї : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.09.1993 № 771. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771-93-%D0%BF#Text>.
54. Міжнародна конвенція по запобіганню забрудненню з суден, 1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896_009#Text.
55. Конвенція про захист Чорного моря від забруднення, 1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_065#Text.
56. Про ратифікацію Конвенції про захист Чорного моря від забруднення : Постанова Верховної Ради України від 04.02.1994 № 3939-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3939-12#Text>.
57. Автори цитованого підручника небезпідставно, на наш погляд, стверджують, що у UNCLOS'82 «по суті містяться рекомендації щодо тих галузей, у яких таким державам «надлежить співпрацювати» (“should cooperate”) (Международное морское право : учебник / отв. ред. Блищенко И.П. М. : Изд-во УДН, 1988. 288 с.).
58. Шануймо Чорне море не лише у його міжнародний день. URL: http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/publish/article?art_id=245410843/31.10.2019
59. Strategic Action Plan for the Rehabilitation and Protection of the Black Sea, 1996. URL: http://www.blacksea-commission.org/_bssap1996.asp.
60. Меморандум про взаєморозуміння щодо контролю державою порту у Чорноморському регіоні, 2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_441#Text.
61. Морські адміністрації – це національні морські адміністрації, призначені імплементувати цей Меморандум (Додаток 1 до Меморандуму). Відповідно до п. 1 Положення про Державну службу морського та річкового транспорту України цей центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра інфраструктури, є Морською адміністрацією України (Про утворення Державної служби морського та річкового транспорту України : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.09.2017 № 1095. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1095-2017-%D0%BF#Text>).
62. Засідання Комітету Меморандуму про взаєморозуміння щодо контролю державою порту у Чорноморському регіоні. 16.04.2019. URL: <https://marad.gov.ua/ua/news/zasidannya-komitetu-memorandumu-pro-vzayemorozuminnya-shchodo-kontrolyu-derzhavoyu-portu-u-chornomorskomu-regioni>.
63. Щипцов О.А. Основы державной морской политики : навч. посіб. К. : Укрінформ, 2002. 208 с.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Кушнір Я. О.,

*старший викладач кафедри адміністративної діяльності
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID ID: 0000-0002-8519-5331*

Унормування правового статусу тимчасово окупованих територій України є одним із пріоритетних напрямів діяльності національного законодавця. У цій площині теоретичний та практичний інтерес становить досвід зарубіжних держав, які стикнулися з проблемою окупації частини власної території та змушені розбудовувати модель нормативно-правового регулювання взаємин контрольованої та тимчасово окупованої частин країни.

У статті автор у порівняльно-правовому аспекті розглядає досвід Республіки Кіпр і Грузії. Щодо Республіки Кіпр констатується відсутність правового визначення статусу тимчасово окупованих територій в межах національного законодавства, надається характеристика статусу лінії розмежування із зазначеними територіями, встановлюється порядок перетину такої лінії. Вивчення досвіду Грузії дало підстави визначити причини появи тимчасово окупованих територій та їх наслідки для державності.

Висвітлюється нормативна основа врегулювання цієї проблематики, обґрунтовується неможливість порядку в'їзду / виїзду на/з тимчасово окупованої території, аналізується відповідальність за порушення порядку перетину лінії розмежування. Такий розгляд дає змогу виявити спільні та відмінні риси визначення тимчасово окупованих територій обох держав і врегулювати їхній статус. Проведений аналіз дозволив зазначити, що український підхід до унормування правового статусу тимчасово окупованих територій є моделлю, яка відповідає реаліям сьогодення і дозволяє на належному рівні врахувати міжнародні стандарти.

Ключові слова: правовий статус, тимчасово окупована територія, порівняльно-правова характеристика, зарубіжний досвід визначення статусу тимчасово окупованих територій, Республіка Кіпр, Грузія.

Постановка проблеми. Протидія тимчасовій окупації з організаційно-правовим, політично-правовим, претензійним і загально-соціальним комплексом заходів, які здійснюються уповноваженими на те суб'єктами, функціональним змістом яких є унормування становища тимчасово окупованих територій (далі – ТОТ), недопущення поширення та визнання цих територій, кінцевим результатом яких є відновлення ефективного контролю над ТОТ з подальшим притягненням винних осіб до юридичної відповідальності.

Враховуючи фактичні підстави для утворення ТОТ України як наслідки збройної агресії Російської Федерації (далі – РФ, Росія), а також дестабілізаційну діяльність незаконних збройних формувань, вбачаємо за доцільне виокремлення самостійного напрямку протидії ТОТ, а саме встановлення та забезпечення контролю за межами, які окреслюють ТОТ, у тому числі відділяють їх від контрольованої державою території (лінії розмежування). Вбачається, що невизнання ТОТ де-юре – це зрозумілий крок до відновлення територіальної цілісності держави, тоді як відсутність нормативного унормування статусу ТОТ (невизнання його де-факто) свідчить про відірваність від реальності, неможливість забезпечити права і свободи громадян.

З метою унормування правового статусу ТОТ в Україні було прийнято низку нормативно-правових актів різної юридичної сили та галузевої приналежності, щодо деяких із яких експерти наголошували на тотожності їхніх окремих положень і приписів відповідним зарубіжним документам. Наприклад, перша редакція Закону України «Про забезпечення прав і свобод та правовий режим на тимчасово окупованій території України» майже повністю збігається із Законом Грузії «Про окуповані території».

Питання полягає у тому, чи не було допущено типових помилок при унормуванні відповідних суспільних відносин, щодо чого можна зробити висновок шляхом проведення порівняльно-правового дослідження. Вбачається, що темпоральний критерій наявності ТОТ у досліджуваних нами державах

дозволяє зробити строкові висновки щодо ефективності вибору конкретної моделі врегулювання та екстраполювати їх на вітчизняну проблематику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика, яка розкривається у цій статті, не знайшла свого відображення в сучасній правовій доктрині. Так, окремі загальні поняття окупації як міжнародно-правового явища знайшли своє відображення у наукових доробках І.М. Арцибасова, Я. Броунлі, К. Буна, Ф. Боше-Солнье, Ф. Бурріна, Е. Давіда, М. Догеля, Й. Дінстейна, Ф. Кальховена, Ф.І. Кожевнікова, Є.О. Коровіна, І.І. Лукашука, С. Ратнера, В.М. Репецького, Я. Роненена, К. Свиначського, О.М. Толочка, В.М. Шуршалова, Т. Ферреро, Р.З. Хайрова, І.М. Макарова.

Дослідження питання протидії окупації за практикою окремих країн здійснювалися Дж. Кер-Лінсдеем (щодо Кіпру), Р. Струм (кейс Баварії), Б. Медденс (Фламандський регіон), Н. Макеван (Шотландський референдум), А. Лекурс (референдуми у Квебеці), Г. Ховгар і М. Акрен (Гренладія та Фароські острови). Серед українських науковців більш поширеною є практика дослідження пострадянських кейсів. Так, Н.В. Нечуєва-Юрійчук, К.М. Вітман, О.В. Алексейченко у своїх роботах досліджували Придністров'я, окремі комплексні дослідження висвітлені в монографічних роботах, наприклад, Ю.А. Чугаєнко.

Зазначена проблематика ставала предметом дисертаційних досліджень, наприклад, робота І.І. Зельмановича. Щодо питання визначення правового режиму на ТОТ України дослідження проводив О.О. Іляшко; питання реінтеграції в рамках наукових досліджень висвітлював О.В. Устименко. Загалом порівняльно-правовий аспект всебічного унормування ТОТ в контексті протидії окупації висвітлювався або в контексті політичних наук, лише опосередковано розкриваючи окремі положення нормативно-правових актів без прив'язки до української специфіки, або в юриспруденції, але без урахування позитивного досвіду держав з подібною проблематикою.

Метою статті – проаналізувати зарубіжну практику (на прикладі Республіки Кіпр і Грузії) з унормування та визначення статусу ТОТ із подальшим зверненням до характеристики національних нормативно-правових джерел для визначення ефективних підходів щодо врегулювання цієї сукупності суспільних відносин.

Для досягнення поставленої мети були сформульовані такі **завдання**:

1. Визначити нормативно-правові акти, які регламентують правовий статус ТОТ Республіки Кіпр (далі – РК, Кіпр), з огляду на їхнє положення визначити особливості правового статусу ТОТ Кіпру; виокремити питання забезпечення порядку перетину лінії розмежування.

2. Встановити нормативно-правові акти, які регламентують правовий статус ТОТ Грузії, та окреслити характерні риси правового статусу її ТОТ; висвітлити питання забезпечення порядку перетину лінії розмежування.

3. Провести порівняльну-правову характеристику національного та зарубіжного законодавства, яка регламентує правовий статус ТОТ.

Виклад основного матеріалу. Для здійснення порівняльної характеристики звернемося до практики Кіпру на предмет функціонування «Зеленої лінії» (Green line). Короткий аналіз історичних даних свідчить про те, що «Зелена лінія» та буферна зона, яка її оточує, була встановлена у 1964 році під час громадянської війни. Подальший розвиток цього утворення призвів до того, що вона стала непрохідною у 1974 році, фактично поділивши територію Кіпру на дві частини. Подальша видозміна цієї лінії відбулася завдяки вторгненню збройних сил Туреччини, які побудували бар'єр з північної сторони проходження «Зеленої лінії», який здебільшого складався з окремих елементів бетонних споруд, оточених колючим дротом, протитанкових окопів, веж спостереження та мінних полів. Така зміна «Зеленої лінії» навіть призвела до короткострокової зміни її назви на лінію «Аттілі» за аналогією з назвою плану військової інтервенції турецьких військ на територію Кіпру. Фізична характеристика цього умовного позначення визначається так: протяжність більш ніж 180,5 км, площа лінії проходження та буферної зони становить 346 кв. км. Зона простягається на 180 км від Піргоса на заході до Фамагусты на сході. Ширина цієї лінії залежить від місця її проходження і коливається в діапазоні від 3,3 м у Нікосії до 7,4 км в Атиєнні [1, с. 113].

Термін «буферна зона» в теорії міжнародного публічного права означає визначену територію, яка контролюється силами миротворчих операцій з виключенням з неї воюючих чи конфліктуючих сил. Буферна зона формується для створення території роз'єднання між воюючими чи конфліктуючими сторонами з метою зменшення ризику відновлення конфлікту. В окремих миротворчих операціях ООН такий термін вживається для позначення зони розведення, яка для досягнення мети буферної зони має бути демілітаризованою [1, с. 123].

Нормативне закріплення «Зеленої лінії» міститься в Рішенні Ради ЄС № 866/2004 від 29.04.2004 «Щодо режиму, передбаченого ст. 2 Протоколу № 10 Акту приєднання», в якому пункт «а» ч. 1 ст. 1 визначає її як лінію між територією, на якій здійснюється ефективний контроль уряду Республіки Кіпр, та тими територіями, на яких такий контроль не здійснюється» [2].

Нині лінії, які відмежовують суверенну територію України та ТОТ, відображені у національному законодавстві в двох формаціях: адміністративна межа та лінія розмежування. Попри спільне функціональне призначення цих умовних ліній, їхня правова природа відрізняється, що й відображено у дефінітивних нормах чинного законодавства України. Адміністративний кордон між територією вільної економічної зони «Крим» та іншою територією України збігається із суходільним адміністративним кордоном АРК і Херсонською областю [3]. Враховуючи таке нормативне формулювання, робимо висновок, що визначення адміністративної межі здійснюється з прив'язкою до конституційного адміністративно-територіального устрою та меж адміністративно-територіальної одиниці іншої території України (на яку не поширюється окупація) на предмет визначення межі ВЕЗ «Крим». Варто зауважити, що адміністративна межа не визначає межі ТОТ України, а лише межі ВЕЗ «Крим», яка за своєю сутністю не прив'язується до тимчасово окупованих територій.

ТОТ АРК визначається ст. 3 Закону України «Про забезпечення прав і свобод та правовий режим на тимчасово окупованій території України», до якої входять:

1) сухопутна територія Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, внутрішні води України цих територій;

2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;

3) надра під наведеними вище територіями і повітряний простір над ними [4].

Таким чином, межі ТОТ АРК визначаються крізь призму положень національного законодавства із застосуванням тих меж, які характерні для окремих категорій території: адміністративні межі АРК та міста зі спеціальним статусом Севастополя (нормативним підґрунтям для яких є Конституція України, Земельний кодекс України), внутрішні води та територіальне море України (в трактуванні меж, визначених ст.ст. 5, 6 Закону України «Про державний кордон України»: умовних ліній (наприклад, лінією постійних портових споруд; прямих вихідних ліній, прийнятих для відліку ширини територіального моря) і 12 морських миль, відлічуваних від лінії найбільшого відпливу відповідно) [5]; територія виключної (морської) економічної зони України (в межах, визначених у Законі України «Про виключну (морську) економічну зону України: до 200 морських миль від ліній, які визначають межі територіального моря) [6]; континентальний шельф (у розумінні меж, визначених Конвенцією ООН про континентальний шельф 1958 року: до 200 метрів глибиною поза зоною територіального моря) [7]; надра під визначеними територіями (в межах, встановлених у Кодексі України про надра: до глибини, на якій можна здійснювати геологічне вивчення та освоєння) [8]; повітряний простір над цими територіями (у розумінні меж, деталізованих у Повітряному кодексі України: обмежений вертикальною поверхнею, що проходить по лінії державного кордону України) [9].

Фізична характеристика протяжності адміністративної межі Херсонської області з ТОТ АРК становить 272,4 км (згідно офіційного сайту Південного регіонального управління Державної прикордонної служби України). Лінія розмежування – умовна лінія на місцевості між тимчасово окупованими територіями, яка проходить по передньому краю передових позицій Об'єднаних сил [10]. Таке формулювання визначення умовного позначення меж контрольованих і невідконтрольованих територій більш типове для практики врегулювання міжнародних конфліктів. За своєю сутністю воно відповідає правовому статусу «Зеленої лінії» між Кіпром і Турецькою республікою Північного Кіпру. Спільні риси двох формацій виявляються і у Комплексі заходів щодо виконання Мінського протоколу, одним з пунктів якого є відведення важкого озброєння вздовж лінії зіткнення з метою створення зони безпеки шириною не менш ніж 50 км між сторонами конфлікту.

Деталізація положень Постанови КМУ № 815, якою затверджено «Порядок в'їзду осіб та переміщення товарів на тимчасово окупованій території у Донецькій і Луганській областях і виїзду осіб, переміщення товарів з таких територій», і в якій міститься тлумачення терміну «лінія розмежування» лише щодо Донецької і Луганської областей, не дозволяє екстраполювати це поняття на межі окупованої частини АРК. Межі ТОТ України у вказаних областях із прив'язкою до географічних координат і переліку районів, міст, селищ і сіл, частин їхніх територій визначаються Указом Президента України № 32/2019 від 07.02.2019 [11]. Фізичні показники протяжності лінії розмежування на території Донецької і Луганської областей становлять 404 км (згідно офіційного сайту адміністрації Державної прикордонної служби України).

Забезпечення встановленого державою контролю за лініями, які окреслюють межі ТОТ, здійснюються за рахунок встановленого нормативного визначеного порядку перетину цих ліній і використання прерогативи держави на застосування примусу шляхом притягнення осіб, які порушують встановлений порядок, до передбаченої національним законодавством юридичної відповідальності.

Нормативно закріплений порядок пропуску осіб через «Зелену лінію» Кіпру знаходить своє відображення у вже згаданому Рішенні Ради ЄС № 866/2004 від 29.04.2004 «Щодо режиму, передбаченого ст. 2 Протоколу № 10 Акту приєднання» [2]. Характерні риси порядку визначені у ст. 2 цього акту, якими є покладений на РК обов'язок з організації перевірки усіх осіб, які перетинають лінію розмежування, на предмет протидії нелегальній міграції, виявлення та запобігання будь-яким загрозам громадській чи національній безпеці; контрольно-перевірочні процедури полягають у встановленні та підтвердженні особи, яка здійснює перетин лінії розмежування; здійснення фактичного перетину через визначені відповідними органами державної влади РК пункти пропуску: піший пункт пропуску на вулиці Лідра (місто Нікосія) в районі готелю «Ледра Палац», автомобільно-пішохідний пункт пропуску на території муніципалітету Агіос Дометіос, автомобільно-пішохідний пункт пропуску через територію британських військових баз у районі селищ Агіос Ніколаос і Пергамос, а також автомобільно-пішохідний пункт пропуску неподалік селища Зодія [2].

Порядок в'їзду на ТОТ України та виїзду з неї визначається ст. 10 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території»: «Громадяни України мають право на вільний та безперешкодний в'їзд на тимчасово окуповану територію України і виїзд з неї через контрольні пункти в'їзду-виїзду за умови пред'явлення документа, який посвідчує особу та підтверджує громадянство України» [4] та ст. 12 Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей»: «В'їзд осіб, переміщення товарів на ТОТ у Донецькій і Луганській областях і виїзду осіб, переміщення товарів з таких територій здійснюється через контрольні пункти в'їзду-виїзду» [12].

При цьому обидві вказані статті посилаються на порядок в'їзду та виїзду на/з ТОТ, який встановлюється урядом. Ними є постанова КМУ № 367 від 4 червня 2015 року «Про затвердження Порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї» [13] та постанова КМУ № 815 від 17 липня 2019 року «Про затвердження Порядку в'їзду осіб, переміщення товарів на тимчасово окупованій території у Донецькій і Луганській областях та виїзду осіб, переміщення товарів з таких територій» [10], які закріпили відповідний алгоритм дій громадян України, обов'язковий до виконання при здійсненні в'їзду та виїзду на/з ТОТ.

Аналіз нормативних засад перетину ліній розмежування ТОТ Кіпру та України дозволяє встановити спільні та відмінні риси.

Спільними рисами є:

- 1) обов'язок організації перетину меж ТОТ;
- 2) перетин у спеціально визначених відповідними органами державної влади місцях (пункти пропуску для Кіпру та контрольні пункти в'їзду-виїзду (далі – КПВВ) в Україні);
- 3) організація та проведення контрольно-перевірочних процедур з метою встановлення особи (шляхом верифікації відповідних ідентифікуючих документів, які підтверджують особу та (або) громадянство / законність перебування на території держав);
- 4) забезпечення дотримання визначених порядків завдяки встановленню юридичної відповідальності за їх порушення (адміністративна та кримінальна відповідальність в обох країнах).

Відмінними рисами є:

- 1) обов'язок організації та забезпечення перетину визначається різними підставами: необхідність забезпечення руху людей, товарів і послуг як одного зі складників правового режиму ЄС для Кіпру; забезпечення права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання як складника загального переліку прав людини і громадянина; визначення цього напрямку діяльності у вигляді обов'язку держави для України;
- 2) контроль за забезпеченням порядку перетину лінії розмежування, проведення контрольно-перевірочних процедур здійснюється силами контингенту миротворчих сил ООН на Кіпрі; силами національного сектору безпеки та оборони України, зокрема Державною прикордонною службою України.

Необхідно зауважити, що приклади ТОТ наскрізно пронизують пострадянський простір, що, з огляду на відносну територіальну близькість, складник ментального усвідомлення суспільством цього факту, зрозумілі для єдиної правової сім'ї принципи правового регулювання створюють реально існуючий практичний базис для виокремлення спільних і відмінних рис на предмет встановлення комплексного підходу до унормування цього політико-правового явища.

Така практика сформувалася завдяки агресивній зовнішній політиці РФ. Так, історично шлях розвитку останньої супроводжується принципом «розділай і владарюй», закладаючи підвалини для майбутніх міжетнічних конфліктів і територіальних спорів. В останні роки існування СРСР ці так звані «міни сповільненої дії» були використані для провокування конфліктів різної ґенези, наслідком

чого була можливість розміщення військового контингенту для геополітичного впливу та контролю за політикумом окремої держави в іпостасі миротворчого контингенту [14, с. 62]. Така деструктивна діяльність призвела до утворення низки квазідержав, які продовжують своє існування й нині.

Перейдемо до Грузії й прикладів «Південної Осетії» та «Абхазії». Коріння цього конфлікту насамперед полягає в сукупності різномірних груп факторів: історико-культурні, територіальні, мовні, демографічні, соціально-економічні та політичні. Позиції сторін протистояння можна описати такими тезами: «Завоювання, насильницьке приєднання до складу території Грузії, що спричинило колоніальне минуле Абхазії та Південної Осетії, яке історично супроводжувалося утисками, у зв'язку з націоналістичними виявами титульної нації – грузин. Контрпозиція грузинської сторони вбачається у тому, що етноси осетин та абхазців є прийшлими народностями, які заселили території грузинських племен. Останні прийняли кочівників, надавши їм прихисток, допомогу і захист, отримавши натомість удар в спину» [15, с. 12].

Додатково зазначимо, що Україна, як і більшість світової спільноти, не визнає самопроголошених «Південну Осетію» та «Абхазію» й підтримує Грузію у її прагненні до відновлення територіальної цілісності, в тому числі й беручи опосередковану участь під час збройних конфліктів на стороні Грузії, зокрема, в аспектах матеріального забезпечення, підготовки грузинських військових кадрів в окремих сферах (ВПС і ППО), постачання військової техніки. Тобто, можна стверджувати, що Україна брала активну участь в модернізації грузинської армії, не порушуючи при цьому норм міжнародного законодавства [16, с. 230].

Вирішення питання відновлення суверенної території Грузії, встановлення постійного ефективного контролю над територіями Абхазької Автономної Республіки та Цхінвальського регіону ускладнюється насамперед військовою міццю російського так званого «миротворчого контингенту». Так, ще з часу першого діалогового формату врегулювання конфлікту за участі Єдуарда Шеварнадзе (Грузія), Бориса Єльцина (Росія) 24 червня 1992 року було підписано та завізовано представниками Південної та Північної Осетії «Домовленості про принципи мирного врегулювання грузинського-осетинського конфлікту», де одними з основних тез було припинення вогню та направлення в райони конфлікту Змішаних сил з підтримки миру (далі – ЗСПМ). Наслідком імплементації цих домовленостей стало введення 9 липня 1992 року миротворчих сил, які склалися з грузинського, осетинського та російського батальйонів (останні з яких, маючи «умовну» політичну нейтральність, мали на меті забезпечити належне виконання положень Дагомиських домовленостей). Діяльність цих ЗСПМ з припинення вогню та розведення сил протистояння контролювалася, в тому числі, й розміщеною в Цхінвалі Місією спостерігачів від ОБСЄ [15, с. 126].

Подальший розвиток діалогового формату зводився до налагодження взаємовигідних відносин, заснованих на повазі та взаєморозумінні, економічному відновленні регіону конфлікту, повернення внутрішньо переміщених біженців і біженців, які виїхали в сусідні країни, забезпечення соціальних гарантій населення по обидві сторони барикад, співпраці в науковому, культурному та технічному руслах. Часткове зменшення присутності південно-осетинського та російського миротворчого контингенту внаслідок підписання Московського Меморандуму 16 травня 1995 року стало початком позитивної динаміки, психологічного перелому від протистояння до примирення [15, с. 128]. Проте наріжним каменем, який продовжує підтримувати цей тліючий конфлікт, залишився політико-правовий статус Південної Осетії в складі Грузії. Не менш важливим і невирішеним є й питання міжнародного арбітра, який буде здійснювати протекторат за деескалацією конфлікту.

Першою спробою усунення російської сторони з кола активних акторів цього конфлікту став озвучений тогочасним Президентом Грузії з трибуни ПАРЕ у 2005 році в місті Страсбурзі «План мирного врегулювання грузинського-осетинського конфлікту», де інструментарій для примирення залишався таким самим, що й був попередні 15 років (якомога ширша автономія, економічні преференції, дотації та інвестиції, захист і розвиток національної самобутності національних меншин), але змінилися ролі ключових гравців. З їхнього складу була виключена РФ, що здійснювалося з метою інтернаціоналізації процесу врегулювання конфлікту, де існуючу комісію з представників РФ, Північної та Південної Осетії, Грузії необхідно було замінити на більш представницький миротворчий орган, позбавивши Росію ролі ексклюзивного миротворця в зоні конфлікту [15, с. 165].

На жаль, така полеміка не спонукала до вирішення питання Абхазької Автономної Республіки та Цхінвальського регіону, а стала однією з причин розгортання у майбутньому військової операції РФ з «примушування до миру», яка містить ознаки явного військового конфлікту. «Серпнева» російсько-грузинська війна стала апогеєм грузинсько-осетинського конфлікту, результатом якого було визнання Указом Президента РФ від 26 серпня 2008 року Південної Осетії та Абхазії як суверенних і незалежних держав [15, с. 179]. Таким чином РФ фактично почала здійснювати контроль над територіями Цхінвальського району та Абхазії з моменту закінчення цього конфлікту, хоча й продовжує спростовувати цей факт [17].

Саме з цього періоду розпочалася так звана «бордерізація», яка є процесом укріплення адміністративної лінії розмежування (далі – АЛР), переформатування АЛР з умовного штрих-пунктиру на карті на реальну фізичну існуючу перепону, яка має виконувати функції державного кордону після визнання Москвою Абхазії та Південної Осетії. Цей процес супроводжується зведенням фізичних бар'єрів (загород, огорож, встановлення прикордонних знаків, прикордонних стовпів, контрольно-слідової смуги, постів спостережень) [17].

Згідно з доповіддю Місії спостерігачів ЄС у Грузії «бордерізація» включає в себе 3 основних компоненти:

1) створення фізичної інфраструктури, яка має на меті змусити осіб, транспортні засоби та товари переміщуватися через спеціальні пункти пропуску, встановлені уздовж АЛР;

2) встановлення та забезпечення дотримання режиму «бордерізації»; контроль за дотриманням режиму та порядком перетинання АЛР здійснюють російські прикордонники та силовики так званих республік;

3) формування порядку перетинання АЛР, що вимагає наявності відповідних документів і необхідності здійснення його через «офіційні» пункти перетину [17].

За офіційними даними Місії спостерігачів ЄС у Грузії, станом на кінець 2018 року агресивна політика «бордерізації» призвела до утворення 60 км загороджувальних споруд вздовж лінії розмежування; 20 км із технічними постами спостережень; 19 прикордонних застав Федеральної служби безпеки Російської Федерації (далі – ФСБ РФ) із чотирма пунктами пропуску. За інформацією, наданою Службою національної безпеки Грузії, загальна протяжність адміністративної лінії розмежування, яка відділяє тимчасово неконтрольовану частину Грузії (Цхінвальський район), становить 350 км [17].

В Абхазії «бордерізація» призвела до утворення 30 км загороджувальних споруд, постів спостереження, які простягаються на території у 25 км; 19 прикордонних застав ФСБ РФ із двома пунктами пропуску через АЛР. Офіційний же Тбілісі повідомляє про 149-кілометрову АЛР, яка відділяє Грузію від Абхазької Автономної Республіки [17].

З точки зору офіційної влади Грузії АЛР є лінією розмежування, яка відділяє територію, що контролюється Грузією, та ТОТ, що знаходяться під контролем РФ і підтримуваною нею нелегітимною владою так званих республік. Проблематика полягає й у тому, що РФ в АЛР вбачає державний кордон визнаних нею республік, що корелює з наявністю типових для державного кордону ознак і характеристик: режим, порядок перетину, їх забезпечення. Наслідком цього є численні затримання, що, за даними Amnesty International, яка організувала дослідження на предмет дотримання прав і свобод людини і громадянина, супроводжуються грубими порушеннями таких прав як особиста свобода та недоторканість, свобода пересування. Часто такі процедури супроводжуються жорстоким поводженням та катуваннями. За офіційною статистикою Грузії, у 2018 році мало місце 100 таких затримань на АЛР, що відмежовує Цхінвальський регіон, і 28 затримань біля АЛР, що межує з Абхазькою Автономною Республікою [17]. Враховуючи недоступність інформації про кількість затриманих осіб, відсутність фактичних і юридичних підстав для притягнення цих осіб до юридичної відповідальності, примусові заходи, які застосовувалися до таких осіб (штраф при застосуванні адміністративних стягнень або ж у разі повторності покарання у вигляді штрафу зі значно більшими розмірами) підтверджують кричущі порушення прав і свобод людини та громадянина [17].

Таке свавілля стало реальністю у зв'язку зі здійсненням фактичного контролю за АЛР саме працівниками прикордонного відомства РФ. Так, саме російські прикордонники є основною силою, яка лише для вигляду залучає так званих представників невизнаних республік, щоб здійснювати охорону та контроль за АЛР. Представники ж грузинської поліції не здійснюють постійного патрулювання території, висилаючи свої екіпажі лише для реагування на якісну зміну обстановки [17]. При цьому, виконуючи свої зобов'язання відповідно до Договору про припинення вогню від 12 серпня 2008 року, збройні сили Грузії не дислокуються поблизу АЛР, забезпечуючи демілітаризацію цього регіону. Така ситуація призвела до того, що АЛР та контроль за її переміщенням де факто вибули з-під юрисдикції офіційного Тбілісі.

Питання перетину АЛР з метою доступу до ТОТ Грузії характеризується дуалізмом. Правовий режим ТОТ, встановлення меж ТОТ, визначення порядку перетину АЛР регламентуються Законом Грузії № 431-ПС «Про окуповані території» від 23 жовтня 2008 року. Вбачається, що відповідно до ст. 3 цього закону правовий режим ТОТ Грузії визначається крізь призму надзвичайної ситуації як одного зі складників екстремальних правових режимів і доповнюється іншим окремим правовим режимом, що має на меті охарактеризувати правовий статус цих територій: обмеження свободи пересування, порядок здійснення економічної діяльності, укладення правочинів, пов'язаних із нерухомістю, та інше [18].

Визначення меж ТОТ Грузії досить подібне до такого ж у рамках національного законодавства України. Так, ТОТ Грузії визначається територіями Абхазької Автономної республіки та Цхінвальського регіону (тобто крізь призму адміністративних меж цих адміністративно-територіальних

одиниць), а також шляхом визначення загальноприйнятих меж внутрішніх вод, територіального моря, виключної морської економічної зони, континентального шельфу, на які Грузія відповідно до норм міжнародного права поширює свою юрисдикцію; сюди ж входить повітряний простір над цими територіями [18].

Окремий порядок в'їзду встановлюється лише для громадян іноземних держав і осіб без громадянства, які на законних підставах перебувають на території Грузії. При цьому він характеризується відсутністю чітко виражених ознак його законності. Оскільки відсутні вимоги до документів, на підставі яких може бути здійснено в'їзд / виїзд визначених осіб на/з ТОТ Грузії, відсутній перелік чи посилання на перелік офіційних пунктів пропуску, через які можна реалізувати таку правомочність, а вказується лише необхідність здійснення цих дій з територій, на які розповсюджується суверенна влада Грузії: з напрямку Зугдідського муніципалітету (для в'їзду на територію «Абхазії») та з напрямку Горійського муніципалітету (для в'їзду на територію «Південної Осетії») [18]. При цьому встановлюється лише кримінальна відповідальність за порушення цього порядку. XXXVIII Розділ Кримінального кодексу (далі – КК), в якому містяться статті, що встановлюють відповідальність за «Порушення правового режиму ТОТ», складається із 2-х ст.ст.: 322-1 та 322-2. Наприклад, ст. 322-1 КК Грузії передбачає відповідальність за порушення порядку в'їзду / виїзду на/з ТОТ, вчинені спеціальним суб'єктом – іноземцем чи особою без громадянства. Альтернативна санкція статті передбачає покарання у вигляді штрафу чи позбавлення волі на строк від 2 до 4 років [19].

Відсутність окремого порядку в'їзду / виїзду на/з ТОТ Грузії для громадян цієї держави та кримінального покарання вбачаємо у правовій позиції держави: ТОТ Грузії є невід'ємною частиною її території і не потребує окремого порядку для пересування її цілісною та неподільною територією. Пильна ж увага до іноземців та осіб без громадянства пов'язана, на нашу думку, із необхідністю забезпечення національної безпеки, превенції діяльності протиправних елементів, які можуть проникати із ТОТ з метою дестабілізації ситуації в державі.

Відсутність переліку пунктів пропуску / контролю, через які можна здійснювати перетин АЛР, необхідно оцінювати як відсутність фактичного контролю над ними. Перетин АЛР здійснюється лише через пункти пропуску, контрольовані російськими прикордонниками і так званіми представниками правоохоронних органів «Південної Осетії» та «Абхазії». На момент підготовки цієї статті діючими пунктами пропуску залишалися: Мосабруні – Одзісі на території Ахалгорського району та пункти пропуску, які діють на західній частині Цхінвальського району, Переві-Кардзмані та Переві-Сінагурі, що сполучають території Грузії та «Південної Осетії»; для сполучення між Грузією та територією «Абхазії» функціонує пункт пропуску через Інгурський міст на території Зугдідського муніципалітету та Пахулані-Саберіо в Цаленджиському районі [17].

Підсумовуючи викладене, необхідно визначити спільні та відмінні риси практики унормування ТОТ України та Грузії. Спільними рисами є:

- 1) визнання ТОТ невід'ємною частиною національної території обох держав;
- 2) поява ТОТ обох країн як наслідок збройної агресії РФ;
- 3) подібне визначення меж ТОТ крізь проекцію загальноприйнятих, таких, що піддаються встановленню та обчисленню, меж територій;
- 4) визначення алгоритму перетину ліній розмежування, що відмежовують суверенні та ТОТ держав;
- 5) визначення темпорального характеру окупації та дій нормативних основ регламентації ТОТ;
- 6) подібний виклад складників правового режиму ТОТ обох держав.

Відмінними рисами є:

відсутність уніфікованого підходу до вирішення подібної проблематики: нормативною основою регламентації цього спектру суспільних відносин є один закон, який регулює обидві фізичні частини ТОТ Грузії, тоді як український законодавець прийняв три закони;

2) різний підхід до визначення правового режиму ТОТ: у Грузії це комплексний правовий режим, який є квінтесенцією надзвичайної ситуації та особливого правового режиму; в українському законодавстві визначення правового режиму ТОТ здійснюється без прив'язки до екстремальних правових режимів, а є моністичним особливим правовим режимом;

3) окремий підхід до порядку провадження економічної діяльності на ТОТ: повна заборона у Грузії та особливий порядок провадження економічної діяльності, встановлений окремим законом в Україні;

4) в українському законодавстві закріплений практичний механізм перетину ліній розмежування як для громадян України, так і для іноземців та осіб без громадянства з визначенням чітких ознак його законності: документи, необхідні для перетину, спеціальний дозвіл, контрольні пункти в'їзду-виїзду, на відміну від не досить чіткого грузинського порядку, що є обов'язковим лише для іноземців і осіб без громадянства. Встановлення формально-юридичних ознак покращує й практику правозастосування

у випадку притягнення винних осіб до юридичної відповідальності за таке порушення; також в Україні існує адміністративна та кримінальна відповідальність, на відміну від Грузії, яка дозволяє забезпечити основні гуманістичні принципи правозастосування на підставі закону й притягнути до відповідальності, враховуючи тяжкість діяння;

5) лінія розмежування та адміністративна межа в Україні знаходяться під чітким контролем сил безпеки та оборони, на відміну від АЛР у Грузії, що контролюється силами агресора;

6) українські нормативні основи за своєю сутністю є менш декларативними, мають вищий ступінь прикладного характеру, встановлюючи реальні механізми реалізації прав і свобод своїх громадян, які проживають на ТОТ України, наприклад, алгоритми звернень для отримання документів, соціальних виплат, реалізації виборчого права.

Висновки. Вважаємо, що підхід держави до унормування статусу ТОТ залежить від політичної волі, оскільки питання протидії поширенню та визнанню ТОТ є вдалим поєднанням національних і міжнародних напрямів діяльності. Український підхід, на відміну від кіпрського, регулює правовий статус ТОТ у національному законодавстві, що вбачається більш досконалим, адже дозволяє здійснити унормування набагато швидше. Подальше відновлення контролю над ТОТ доцільно здійснювати з використанням механізмів міжнародного впливу, що в умовах сучасного рівня глобалізації є найбільш ефективним. Відповідно національне унормування правового статусу ТОТ характеризується як складник, проміжний етап перед досягненням кінцевої цілі – відновлення територіальної цілісності держави.

Додатково зазначаємо, що питання національного врегулювання правового статусу ТОТ – це питання не лише території, а й осіб, які проживають на ній. Це означає, що не менш важливим для держави має бути факт відірваності від України (в нашому випадку) громадян, які постійно проживають на ТОТ. Частина з них не підтримує окупації і сподівається на те, що Україна докладе максимум зусиль для відновлення територіальної єдності, захисту їхніх громадянських прав і свобод. Тому й у цьому плані український підхід вбачається більш вдалим.

Так, перейнявши підходи щодо визначення правового статусу та правового режиму ТОТ Грузії, вітчизняний законодавець не обмежився лише територією. У нормативних основах України передбачено, яким чином громадянину реалізувати свій спектр конституційних прав: виборчих, економічних, соціальних, майнових. Послідовною є й політика органів державної влади, які в підзаконних нормативно-правових актах створюють підвалини для реалізації прав громадян. Наприклад, Україна – єдина держава, де лінію розмежування можна перетнути встановленим порядком без відповідних документів, а просто подавши відповідну заяву з метою їхнього оформлення. Усе це створює підґрунтя не лише для територіального, а й для громадянського воз'єднання нерозділених частин одного цілого. Таким чином, порівняльно-правове дослідження дає підстави зазначити, що український підхід до унормування правового статусу ТОТ є одним із найбільш досконалих.

Kushnir Ya. Features of the legal status of the temporarily occupied territories: comparative and legal aspect

The author of the article makes a comparative legal description of Ukrainian temporarily occupied territories' legal status through the prism of the international experience that the Republic of Cyprus and Georgia had. Normalization of the legal status of the temporarily occupied territories of Ukraine is a priority of the national legislator. However, the question is how effective this direction is.

Scientific research is being held to find the answer to this question. It is carried out due to identifying common and distinctive features of the law enforcement practice of the Republic of Cyprus, as one of the longest and most successful examples of counteracting the temporary occupation. The absence of a legal definition of the status of the temporarily occupied territories of Cyprus is established within the framework of national legislation. Moreover, the demarcation line is characterized and the order of crossing the demarcation line is established. Common and distinctive features of normalization of this array of public relations are determined. In disclosing the results of this part of the study, the author establishes an approach to the definition and consolidation of the temporarily occupied territories of Ukraine concerning specific values that are defined by national and international law.

Further explorations of the study are conducted taking into account the practice of Georgia, a country whose practice was taken into account directly in the development of national regulators of the status of the temporarily occupied territory. In the course of the research, the author reveals the reasons why the temporarily occupied territories appeared and their consequences for Georgians. The normative basis for settling this issue is singled out, the impossibility of the order of entry / exit to/from the temporarily occupied territory, the responsibility for violating the order of crossing the demarcation line is substantiated.

Particular attention is paid to the common features of the definition of the temporarily occupied territories of both states, and the distinctive features of further regulation.

Key words: legal status, temporarily occupied territory, comparative legal characteristics, foreign experience in determining the status of temporarily occupied territories, Republic of Cyprus, Georgia.

Література:

1. Ragonesi I.C. From Conflict to Conflict Resolution: Teaching the History of Cyprus in the Buffer Zone. *Lorenzo Milani's Culture of Peace. Palgrave Macmillan's Postcolonial Studies in Education*. 2014. Palgrave Macmillan, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-137-38212-2_10.
2. Corrigendum to Council Regulation (EC) № 866/2004 of 29 April 2004 on a regime under Article 2 of Protocol 10 to the Act of Accession. *Official Journal of the European Union*. 2004. URL: <https://cutt.ly/DhjiY39> (дата звернення: 29.01.2021).
3. Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України : Закон України від 12.08.2014 № 1636-VII. *Верховна Рада України*. URL: <https://cutt.ly/MhjiGwV> (дата звернення: 29.01.2021).
4. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII / *Верховна Рада України*. URL: <https://cutt.ly/ohjuQHA> (дата звернення: 29.01.2021).
5. Про державний кордон України : Закон України від 04.11.1991 № 1777-XII / *Верховна Рада України*. URL: <https://cutt.ly/4hjiV4z> (дата звернення: 29.01.2021).
6. Про виключну (морську) економічну зону України : Закон України від 16.05.1999 № 162/95-ВР. / *Верховна Рада України*. URL: <https://cutt.ly/XhjosB9> (дата звернення: 29.01.2021).
7. Конвенція ООН про континентальний шельф / Міжнародний документ від 29.04.1958. URL: <https://cutt.ly/ZhjojDC> (дата звернення: 29.01.2021).
8. Кодекс України про надра : Закон України (кодекс) від 27.07.1994 № 132/94-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://cutt.ly/DhjovFO> (дата звернення: 29.01.2021).
9. Повітряний кодекс України : Закон України (кодекс) від 19.05.2011 № 3393-VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://cutt.ly/FhjoTGP> (дата звернення: 29.01.2021).
10. Про затвердження Порядку в'їзду осіб, переміщення товарів на тимчасово окупованій території у Донецькій і Луганській областях і виїзду осіб, переміщення товарів з таких територій : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 року № 815. URL: <https://cutt.ly/UhjoGXH> (дата звернення: 11.02.2021).
11. Про межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій і Луганській областях : Указ Президента України від 07.02.2019 № 32/2019. URL: <https://cutt.ly/zhjo2IN> (дата звернення: 11.02.2021).
12. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій і Луганській областях : Закон України від 18.01.2019 № 948-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://cutt.ly/whjpb02> (дата звернення: 13.02.2021).
13. Про затвердження Порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.06.2015 № 367. URL: <https://cutt.ly/xhjpWTO> (дата звернення: 14.02.2021).
14. Алексейченко О.В. Етнополітичні конфлікти в регіоні Південного Кавказу: історико-політичні передумови. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Київ. 2013. Вип. 116 (Частина 1). С. 61–69.
15. Чугаєнко Ю.А. Грузия – Южная Осетия: исторические первопричины противостояния : монографія. Київ : Національна академія управління, 2013. 240 с.
16. Целуйко В.О. Роль України в російсько-грузинській війні та її вплив на політику України у воєнній сфері. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. Харків, 2009. Вип. 14 (839). С. 229–233.
17. За колючей проволокой: нарушение прав человека в результате «бордеризации» Грузии (за даними дослідження Amnesty International). URL: <https://cutt.ly/mkTC01c> (дата звернення: 09.02.2021).
18. Про окуповані території : Закон Грузії від 23.10.2008 № 431-Пс/ Сакартвелос парламенті. URL: <https://cutt.ly/ZkTV5b5> (дата звернення: 09.02.2021).
19. Кримінальний кодекс Грузії : Закон Грузії (кодекс) від 22.07.1999 № 2287 / Сакартвелос парламенті. URL: <https://cutt.ly/LkTBOG2> (дата звернення: 09.02.2021).

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРИВАТНОГО НОТАРІУСА

Ладіна Л. С.,

приватний нотаріус,

аспірантка

Одеського державного університету внутрішніх справ

ORCID ID: 0000-0003-0586-8768

Веселов М. Ю.,

доктор юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник,

професор кафедри державно-правових дисциплін

Криворізького навчально-наукового інституту

Донецького юридичного інституту Міністерства внутрішніх справ України

ORCID ID: 0000-0002-3963-2764

Юридична відповідальність нотаріуса за своєю сутністю є важливим елементом правового регулювання суспільних відносин у сфері нотаріальної діяльності, що проявляється в цілеспрямованому впливі держави на поведінку нотаріусів за допомогою юридичних засобів. Метою цієї статті є формулювання поняття й окреслення характеристик основних видів юридичної відповідальності приватного нотаріуса. Під юридичною відповідальністю приватних нотаріусів пропонується розуміти сукупність передбачених законом правових примусових обмежень та зазнання суб'єктами приватної нотаріальної діяльності втрат особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення. Водночас підкреслюється, що юридична відповідальність нотаріуса як структурний елемент його правового статусу полягає не тільки в ужитті до нього відповідних примусових заходів за вже вчинене правопорушення (ретроспективний аспект), а й в усвідомленні ним своєї відповідальності за належне виконання обов'язків (проспективний аспект). Зазначено, що складовими частинами системи юридичної відповідальності приватного нотаріуса виступають її види, а саме: цивільно-правова (професійна), кримінальна, адміністративна та дисциплінарна. Підкреслено, що інститут юридичної відповідальності приватних нотаріусів має розглядатися не лише як гарантія законного та сумлінного виконання ними своїх обов'язків, як засіб охорони законних інтересів держави та громадян, пов'язаних із наданням нотаріальних послуг, а і як режим забезпечення прав самих приватних нотаріусів у процесуальних відносинах, які виникають щодо застосування до них державою примусових заходів. Встановлено, що юридична відповідальність приватного нотаріуса має комплексний характер, передбачає покладення на нього не лише власне юридичної відповідальності, але і відповідальності моральної за дії перед державою та суспільством. Межі юридичної відповідальності приватних нотаріусів залежать від того, до якого виду належить така відповідальність. Адміністративний характер діяльності нотаріуса та здійснення ним дій від імені держави дозволяє зробити висновок про деліктний характер відповідальності нотаріуса за порушення встановленого порядку вчинення нотаріальних дій.

Ключові слова: приватний нотаріус, нотаріальна діяльність, юридична відповідальність, правопорушення, юридичні засоби.

Постановка проблеми. Серед прав і свобод, які гарантовані державою кожному громадянину, Конституція України передбачає право на одержання кваліфікованої юридичної допомоги. Надання такої допомоги покладено і на нотаріусів, що представляють в даному разі нотаріат як публічно-правовий інститут. Але здійснення такої діяльності неможливе без забезпечення належного контролю за нею, який реалізується насамперед за допомогою норм інституту юридичної відповідальності. Юридична відповідальність за своєю сутністю є важливим елементом правового регулювання суспільних відносин, що проявляється в цілеспрямованому впливі держави на поведінку суб'єкта права за допомогою юридичних засобів. Завдяки цьому впливу стає можливим гідне впорядкування суспільних відносин, надання їм певної системності та стабільності, уникнення різких загострень соціальних конфліктів, максимально можливе втілення принципів соціальної справедливості [1, с. 41].

Наявний у юридичній науці плюралізм стосовно юридичної відповідальності дає можливість стверджувати, що натеper у дослідників немає єдиного розуміння щодо цього інституту. До того ж особливостей застосування цей інститут набуває в кожній окремій галузі права чи стосовно спеціальних суб'єктів. Тому детальне дослідження юридичної відповідальності нотаріусів неможливе без встановлення дефініції юридичної відповідальності. Загальні та специфічні засади і характеристики юридичної відповідальності, зокрема приватних нотаріусів, вивчалися нами на підставі наукових здобутків таких учених: О.В. Білоскурської, Д.І. Голосніченка, Т.Г. Горовенка, Т.О. Гуржія, Т.Б. Грека, В.К. Колпакова, О.В. Коротюк, О.В. Кузьменко, О.В. Малька, Н.Т. Петрицина, О.Ф. Скакун, А.М. Шульги й інших.

Мета статті – на підставі загального уявлення про інститут юридичної відповідальності сформулювати поняття й окреслити особливості основних видів юридичної відповідальності приватного нотаріуса.

Виклад основного матеріалу. Юридична відповідальність має державно-примусовий характер і є реакцією з боку органів державної влади на вчинене правопорушення. Це проявляється передусім у тому, що відповідальність застосовується в разі правопорушення незалежно від волі та бажання правопорушника і має щодо нього зовнішній характер [2]. Загалом, однією з фактичних підстав для юридичної відповідальності є склад правопорушення, який має сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак, необхідних для визнання скоєного вчинку правопорушенням, а особи – винною в його вчиненні. Якщо ж ми розглядаємо підстави для юридичної відповідальності нотаріуса, то беззаперечно можна визначити, що підставою для юридичної відповідальності є будь-яке порушення закону, яке вплинуло або могло вплинути на незаконність дій нотаріуса.

З огляду на відсутність у теорії права чіткої і єдиної позиції щодо визначення поняття «юридична відповідальність» [3, с. 12], уважаємо за необхідне проаналізувати як ретроспективну / негативну, так і проспективну / позитивну концепцію відповідальності. У ретроспективному значенні науковці розглядають відповідальність саме за минулу поведінку особи, тобто за скоєне правопорушення.

О.Ф. Скакун юридичну відповідальність розглядає як передбачені законом вид і міру державно-владного (примусового) зазнання особою втрат благ особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення [4, с. 431]. Сутність такої відповідальності «полягає в тому, що вона являє собою зовнішню щодо особи, яка несе відповідальність, суспільну реакцію на протиправну поведінку особи» [5]. Негативну відповідальність О.В. Білоскурська розглядає як тимчасову і примусову, а позитивну – як постійну, добровільну і глибоко усвідомлену відповідальність особи за свою поведінку в теперішньому і майбутньому за належне виконання своїх юридичних обов'язків [6, с. 87]. Позитивний аспект відповідальності, як зазначає М.І. Матузов і О.В. Малько, являє собою не «розплату» за вже скоєне, а відповідальність за належне виконання своїх функцій, обов'язків, дорученої справи, за сумлінну поведінку [7, с. 278]. В аспекті нотаріальної діяльності така «відповідальність нотаріуса означає чітке розуміння і добровільне виконання вимог права і свого професійного обов'язку» [8, с. 247]. На думку А.М. Шульги, позитивна відповідальність у широкому її розумінні – «це не стільки юридична, скільки моральна, морально-політична, громадянська відповідальність» [9, с. 57].

На підставі цього під юридичною відповідальністю приватних нотаріусів потрібно розуміти сукупність передбачених законом правових примусових обмежень та зазнання суб'єктами приватної нотаріальної діяльності втрат особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення.

Щодо юридичної відповідальності нотаріуса, то ретроспективна концепція відтворена, зокрема, у ч. 4 ст. 8, ст. 21, ст. 27 Закону України «Про нотаріат», тоді як проспективна – у положенні ч. 2 ст. 6 Закону («виконувати обов'язки нотаріуса чесно і сумлінно, згідно із законом і совістю, поважати права і законні інтереси громадян і організацій, зберігати професійну таємницю, скрізь і завжди берегти чистоту високого звання нотаріуса»). Отже, юридична відповідальність нотаріуса як структурний елемент його правового статусу полягає не тільки в застосуванні до нотаріуса відповідних примусових заходів за вже вчинене правопорушення (ретроспективний аспект), а й в усвідомленні ним своєї відповідальності за належне виконання обов'язків (проспективний аспект).

Зазначимо, що складовими частинами системи юридичної відповідальності виступають її види, а саме: адміністративна, цивільна, кримінальна та дисциплінарна. Водночас ситуація з усвідомленням змісту юридичної відповідальності приватного нотаріуса ускладнюється тим, що Закон України «Про нотаріат» у ст. 27 визначає фактично лише підстави для майнової / цивільно-правової відповідальності – компенсування шкоди. Водночас цивільно-правова (майнова) відповідальність приватного нотаріуса є лише одним із видів відповідальності, до якої він може бути притягнутий у процесі здійснення своєї професійної діяльності.

У більшості науковці для характеристики відповідальності нотаріуса за шкоду, завдану клієнту у процесі здійснення своєї професійної діяльності, уживають поняття «цивільно-правова відповідальність нотаріуса». Проте в юридичній літературі також є підхід, відповідно до якого такий вид відповідальності нотаріуса дістав назву «професійна відповідальність нотаріуса» [10, с. 14].

У процесі здійснення професійної діяльності особа може припускатися професійних помилок, що спричиняє завдання шкоди клієнтам та/або третім особам. Застосування терміна «цивільно-правова відповідальність» у зазначеному контексті є не зовсім доречним, оскільки йдеться про відповідальність нотаріуса під час здійснення ним професійної, тобто нотаріальної, діяльності. Як різновид цивільно-правової відповідальності професійна відповідальність ґрунтується на положеннях цивільного права та дистанціюється від адміністративної, трудової, кримінальної й інших видів відповідальності.

Визначення поняття професійної відповідальності необхідно здійснювати через її характерні ознаки. Виходячи з того, що професійна відповідальність є різновидом цивільно-правової відповідальності, їй притаманні всі ознаки останньої, а саме: державний примус; суспільний осуд; негативні наслідки для правопорушника; майновий характер; додаткові обтяження; відповідальність юридично рівних суб'єктів один перед одним; компенсаційний характер [11, с. 269–270]. Однак особливий характер мети та призначення професійної відповідальності дозволяють виділити окремі ознаки, притаманні саме професійній відповідальності. До цих ознак можна віднести такі: 1) ужиття заходів державного примусу у вигляді санкцій (додаткові обтяження) до винної особи; 2) суб'єктом професійної відповідальності є особа, яка здійснює професійну діяльність у сфері нотаріату; 3) застосовується в разі завдання особою, яка здійснює професійну діяльність, шкоди третім особам; 4) підставою є невиконання або неналежне виконання особою, яка здійснює професійну діяльність, своїх професійних обов'язків; 5) спрямованість на відновлення порушених прав та інтересів третіх осіб. Такі заходи застосовуються до приватного нотаріуса для поновлення порушених суб'єктивних прав третьої особи, що фактично є однією з гарантій, покликаних забезпечити реальне функціонування відповідної сфери суспільних відносин, яка виступає дієвим засобом охорони встановленого цивільним законодавством правопорядку. Отже, професійна відповідальність приватного нотаріуса – це застосування до особи, яка здійснює незалежну професійну нотаріальну діяльність, у разі завдання нею шкоди третім особам унаслідок невиконання або неналежного виконання своїх професійних обов'язків, заходів державного примусу у вигляді санкцій (додаткові обтяження), спрямованих на відновлення порушених прав та інтересів третіх осіб. Професійна відповідальність нерозривно пов'язана із професійними ризиками, які виникають під час здійснення приватним нотаріусом професійної діяльності.

У результаті проведеного аналізу положень ст. 27 Закону України «Про нотаріат» можна дійти висновку, що умовами настання професійної відповідальності нотаріуса є протиправність діяння, шкода для клієнта та/або третіх осіб і причинний зв'язок, незалежно від вини (зокрема, і за її відсутності). Зазначимо, що в розвинених країнах світу все більше поширюється тенденція врахування тільки трьох умов для настання професійної відповідальності нотаріуса, незалежно від його вини [12, с. 184]. Встановлення підвищеної відповідальності для нотаріусів має на меті захист інтересів їхніх клієнтів та третіх осіб, які можуть зазнати шкоди від невиконання або неналежного виконання нотаріусами своїх професійних обов'язків. Водночас відповідальність нотаріуса не може бути наслідком неправомірних дій інших осіб. З огляду на це, у ч. 2 ст. 27 Закону окреслено дії третіх осіб за наявності яких нотаріус звільняється від відповідальності: «особа подала нотаріусу недійсні та/або підроблені документи» тощо. Протиправність поведінки нотаріуса полягає в порушенні вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів із питань здійснення нотаріальної діяльності та допущення нотаріусом професійних помилок, під якими розуміються дії або бездіяльність, які полягають у відхиленні фактичних результатів нотаріальної діяльності від очікуваних, спричиняють негативні особисті та/або майнові наслідки для клієнтів та/або третіх осіб, тобто невиконання чи неналежне виконання нотаріусом обов'язку посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Нотаріус може бути суб'єктом також кримінальної відповідальності, але притягнення його до такої відповідальності «має свої особливості, зумовлені особливим правовим статусом нотаріуса і спрямовані на створення системи гарантій діяльності нотаріуса» [13, с. 114]. Поява кримінально-правових норм, що визнають нотаріуса спеціальним суб'єктом злочину, свідчить про високий рівень суспільної небезпеки його протиправної поведінки. Важливість встановлення кримінальної відповідальності як одного з різновидів державного примусу зумовлюється її сутністю і метою, які є пропорційними з наслідками і змістом учинюваних протиправних дій або бездіяльності. Необхідність криміналізації протиправних діянь, учинюваних нотаріусом як спеціальним суб'єктом, обґрунтовують такі обставини: 1) суспільна небезпечність таких дій, учинюваних нотаріусом із використанням професійних повноважень; 2) можливість впливу на поведінку нотаріуса кримінально-правовими

засобами за відсутності можливості впливу іншими заходами; 3) можливість завдання вчинюваними діями нотаріуса істотної шкоди державі чи третім особам; 4) необхідність кримінально-правової гарантії охорони конституційних прав та інтересів громадян, пов'язаних із нотаріальною діяльністю; 5) наявність міжнародно-правових зобов'язань України щодо криміналізації відповідних діянь.

Професійна діяльність приватного нотаріуса стосується різноманітних сфер суспільного життя та щільно пов'язана з багатьма охоронюваними законом цінностями (власність, особисте життя людини, честь і гідність, матеріальний стан тощо). Крім того, нотаріус як уповноважена державою особа викликає особливу довіру в очах суспільства. Із цих підстав використання нотаріусом професійних повноважень у супереч соціально корисним цілям нотаріальної діяльності здатне спричинити істотну шкоду відповідним суспільним цінностям. Важливо зауважити, що вчинення нотаріусом злочину зумовлює також зниження авторитету органів юстиції загалом, негативним чином відбивається на суб'єктивному ставленні суспільства до системи нотаріату та рівні довіри до нотаріуса як представника держави.

Суспільна небезпечність окремих діянь, тяжкість їхніх наслідків, цінність об'єктів посягання, особливість способів і мети кримінальних правопорушень свідчать про неможливість здійснення належного юридичного впливу на винних у їх учиненні осіб правовими нормами інших галузей законодавства, необхідність застосування особливо суворої міри покарання за їх скоєння.

Варто зауважити, що натеper майже немає судової і слідчої практики притягнення нотаріуса до кримінальної відповідальності. Проте така ситуація не свідчить про відсутність фактів порушень вимог закону з боку нотаріусів. Це зумовлено тим, що донедавна кримінальний закон не містив спеціальних норм, які визначали б нотаріуса спеціальним суб'єктом кримінальних правопорушень. На нашу думку, це є показником того, що впливати на поведінку нотаріуса значним чином необхідно саме шляхом запровадження кримінальної відповідальності за окремі види протиправних діянь. Підхід законодавця до криміналізації суспільно небезпечних актів нотаріуса цілком правомірно виходить із наявних у цих осіб повноважень. Зокрема, йдеться про конструювання таких кримінально-правових норм, як ст. ст. 358, 365–2, 368–4 Кримінального кодексу України (належать до кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг). Водночас визнання можливості завдання кримінальними правопорушеннями шкоди різного ступеня неодноразово підкреслюється безпосередньо в диспозиціях статей закону про кримінальну відповідальність.

Багато із кримінально-правових положень, які стосуються нотаріуса як спеціального суб'єкта злочину, виступають гарантією охорони конституційних прав та інтересів. А.М. Орлеан щодо цього слушно відзначив, що гарантоване Основним законом право на судовий захист від замахів на честь, гідність, життя та здоров'я, особисту свободу і власність потребує криміналізації найбільш суспільно небезпечних із них [14, с. 70–71]. Наприклад, шляхом учинення суспільно небезпечних діянь нотаріус у процесі здійснення професійної діяльності може завдавати шкоди власності (ст. 41 Конституції України), порушити право на таємницю особистого і сімейного життя (ст. 32 Конституції України) тощо. З урахуванням вищенаведеного зауважимо, що криміналізація неправомірної поведінки нотаріуса як спеціального суб'єкта кримінального правопорушення виявляється цілком обґрунтованою, своєчасною і доцільною. Крім того, кримінально-правова охорона відповідних суспільних цінностей від суспільно небезпечної поведінки нотаріуса обумовлюється принципами криміналізації посягань.

Варто зазначити, що адміністративна відповідальність як вид юридичної відповідальності приватного нотаріуса детально вже розглядалася нами в попередніх публікаціях [15]. Цей вид відповідальності втілює негативну реакцію з боку уповноважених суб'єктів на окреслені в законі правопорушення у сфері професійної діяльності нотаріуса, а також на корупційні адміністративні правопорушення, які пов'язані з такою діяльністю, і полягає в застосуванні (з дотриманням встановленої процедури) до винних осіб передбачених законом санкцій. Отже, адміністративну відповідальність приватного нотаріуса можна визнати як гарантію і засіб забезпечення прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб під час учинення нотаріальних, реєстраційних дій, а також суспільних / державних інтересів – під час здійснення первинного фінансового моніторингу [15, с. 75]. Пріоритетність уваги до адміністративно-правових засобів у забезпеченні найкращого функціонування приватних нотаріусів зумовлюється широким спектром дії та відносною універсальністю, поєднаною з оперативністю адміністративно-правового регулювання [16, с. 55], що дозволяє не лише задовольняти процесуальні потреби уповноважених державних органів у межах суто юрисдикційних проваджень, а й сприяти вирішенню інших організаційно-правових питань правового захисту самих нотаріусів.

Окремо потрібно зупинитися на проблемі притягнення приватного нотаріуса до дисциплінарної відповідальності. Дисциплінарної відповідальності, у звичайному її розумінні, закріпленому у Кодексі законів про працю України, нотаріуси, які займаються приватною практикою, не несуть. Це пов'язано з тим, що вони не перебувають у трудових відносинах як наймані працівники.

Передумовою виникнення дисциплінарної відповідальності приватного нотаріуса стала поява особливих норм нотаріальної етики, що в подальшому закріплені в нормативних актах різного правового рівня, які й стали основою для притягнення його до такого виду відповідальності. Так, згідно зі ст. 32 Етики та правил організації нотаріату, затверджених Міжнародним союзом нотаріату, «нотаріус повинен здійснювати свою діяльність із сумлінністю прекрасного професіонала і нести цивільну відповідальність за збитки та шкоду, завдані з його вини або недбалості. Його діяльність повинна гарантуватися, відповідно до правил, встановлених законом і/або Палатами чи Асоціаціями нотаріусів. Ця гарантія повинна бути попередньою умовою на початку його діяльності. Закон визначає випадки, коли шахрайські або злочинні дії нотаріуса або його професійна недбалість можуть призвести до кримінальної відповідальності. Дисциплінарна відповідальність нотаріуса настає в результаті недотримання нотаріальних правил і будь-яких дій, що суперечать гідності його звання чи правилам цього Кодексу» [17]. Але з огляду на те, що в Україні ще не сформовано спеціальний інститут морально-етичної відповідальності, усі порушення Правил професійної етики нотаріусів України повинні кваліфікуватися як дисциплінарні проступки. На нашу думку, дисциплінарним проступком приватного нотаріуса має вважатися невиконання або порушення нотаріусом обов'язків, установлених законодавством, або перевищення своїх повноважень, як-от: учинення нотаріальних дій, які не відповідають законодавству; заняття підприємницькою й іншою діяльністю, крім наукової, творчої та викладацької; надання посередницьких послуг під час нотаріального оформлення договорів; порушення таємниці вчинення нотаріальних дій як особисто нотаріусом, так і особами, які працюють у нотаріальній конторі; учинення нотаріальної дії на своє ім'я і від свого імені, на ім'я або від імені своїх чоловіків, їхніх і своїх родичів (батьки, діти, онуки); порушення загальноприйнятих норм етики, грубе ставлення до клієнтів; учинення нотаріальних дій поза межами нотаріального округу; ненадання або несвочасне надання необхідної інформації або даних за запитом податкових, судових та слідчих органів тощо. Отже, дисциплінарна відповідальність приватних нотаріусів за своїми ключовими ознаками має характер адміністративної й органічно вплітається в адміністративно-правові відносини, які утворюються між контролюючим органом публічного адміністрування та приватними нотаріусами. Підтвердженням цьому є той факт, що оскарження таких дисциплінарних санкцій проводиться в межах адміністративного, а не цивільно-процесуального судочинства. Водночас формальна належність цих заходів до різних видів відповідальності не усуває можливості одночасного чи послідовного їх ужиття за ті самі проступки.

Якщо взяти до уваги вже наявні в науці здобутки інших учених (наприклад, М.Ю. Веселова [18 с. 53]), необхідно ще зазначити, що інститут юридичної відповідальності приватних нотаріусів має розглядатися не лише як гарантія законного та сумлінного виконання ними своїх обов'язків, засіб охорони законних інтересів держави та громадян, пов'язаних із наданням нотаріальних послуг, а і як режим забезпечення прав самих приватних нотаріусів у процесуальних відносинах, які виникають щодо застосування до них державою примусових заходів. Отже, кожний із наведених у цій статті видів юридичної відповідальності повинен включати такі компоненти, як: особливий статус приватного нотаріуса як учасника процесуальних / деліктних відносин; гарантії захисту його прав; процедури провадження в різних видах справ (залежно від виду юридичної відповідальності); заходи забезпечення такого провадження; систему юридичних стягнень, заходів впливу, що можуть застосовуватися до нотаріусів-правопорушників, порядок їх виконання тощо. Кожний вид юридичної відповідальності зумовлює власні особливості зазначених компонентів.

Висновки. Отже, варто ще раз підкреслити, що під юридичною відповідальністю приватних нотаріусів ми пропонуємо розуміти сукупність передбачених законом правових примусових обмежень та зазнання суб'єктами приватної нотаріальної діяльності втрат особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення, пов'язане з їхньою професійною діяльністю.

Юридична відповідальність приватного нотаріуса має комплексний характер, передбачає покладення на нього не лише власне юридичної відповідальності, але і моральної відповідальності за дії перед державою та суспільством. Межі юридичної відповідальності приватних нотаріусів залежать від того, до якого виду належить така відповідальність. Адміністративний характер діяльності нотаріуса та здійснення ним дій від імені держави дозволяє зробити висновок про деліктний характер відповідальності нотаріуса за порушення встановленого порядку вчинення нотаріальних дій.

Комплексність юридичної відповідальності приватного нотаріуса й адресність її як заходу гарантування нормального функціонування нотаріату потребують її детального дослідження на рівні окремих видів цього інституту. У подальшому пріоритетним для нас напрямом наукових пошуків видається дослідження матеріальних та процесуальних аспектів юридичної відповідальності приватного нотаріуса за адміністративним законодавством України.

Ladina L., Veselov M. Legal responsibility of a private notary

The legal responsibility of a notary is in its essence an important element of the legal regulation of public relations in the field of notarial activities, which is manifested in the purposeful influence of the state on the behavior of notaries through legal means. The purpose of this article is to formulate the concept and outline the characteristics of the main types of legal liability of a private notary. The legal liability of private notaries is proposed to be understood as a set of legal coercive restrictions provided by law and the suffering of subjects of private notarial activity of personal, organizational and property nature for the committed offense. At the same time, it is emphasized that the legal responsibility of a notary as a structural element of his legal status consists not only in the application of appropriate coercive measures against him for an offense (retrospective aspect), but also in his awareness of his responsibility for proper performance (prospective aspect). It is noted that the components of the system of legal liability of a private notary are its types, namely: civil (professional), criminal, administrative and disciplinary. It is emphasized that the institution of legal liability of private notaries should be considered not only as a guarantee of lawful and conscientious performance of their duties, a means of protecting the legitimate interests of the state and citizens related to the provision of notarial services, but also as a regime of private notaries, procedural relations arising from the application of coercive measures by the state to them. It is established that the legal responsibility of a private notary is complex, and provides for the imposition on him not only the actual legal responsibility, but also moral responsibility for actions before the state and society. The limits of legal liability of private notaries depend on the type of such liability. The administrative nature of the notary's activity and his performance of actions on behalf of the state allows to draw a conclusion about the tortious nature of the notary's liability for violation of the established procedure for performing notarial acts.

Key words: private notary, notarial activity, legal responsibility, offenses, legal means.

Література:

1. Грек Т.Б. Правова природа юридичної відповідальності: поняття принципи та види. *Адвокат*. 2010. № 10 (121). С. 41–45.
2. Петрицин Н.Т. До питання про сутність юридичної відповідальності. *Часопис академії адвокатури України*. 2012. № 1. С. 222–225.
3. Горovenko T.G. Особенности процедуры привлечения нотариуса к ответственности. *Нотариат*. 2016. № 4. С. 11–19.
4. Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.
5. Коваленко К.В. Загальна та спеціальна дисциплінарна відповідальність. *Форум права*. 2008. № 2. С. 231–236.
6. Білоскурська О.В. Взаємозв'язок конституційних обов'язків та конституційної відповідальності. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 86–89.
7. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрист, 2001. 776 с.
8. Лубшев Ю.Ф. Нотариат в России : учебник. Москва : Профобразование, 2014. 832 с.
9. Шульга А.М. Юридично значуща поведінка: «негативна» і «позитивна» відповідальність. *Право і безпека*. 2012. № 1. С. 55–58.
10. Сотников С. Л. Страхование профессиональной ответственности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Томск, 2010. 26 с.
11. Цивільне право України : підручник : у 2-х т. / за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Київ : Юрінком-Інтер, 2004. Т. 1. 480 с.
12. Професія нотаріуса у Квебеці : збірник текстів / упор. : Н. Мусієнко. Київ : Заповіт, 2004. 364 с.
13. Коротюк О.В. Кримінально-правова характеристика нотаріуса як спеціального суб'єкта злочину. *Вісник Академії адвокатури України*. № 2 (24). С. 114–117.
14. Орлеан А.М. Соціальна обумовленість криміналізації та кримінально-правова характеристика торгівлі людьми : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 226 с.
15. Ладіна Л.С. Поняття та завдання адміністративної відповідальності в системі юридичної відповідальності приватного нотаріуса за українським законодавством. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 2 (63). С. 72–76.
16. Veselov M. Administrative and legal ensure of "the best interests of the child" in the field of junior justice. *Public Administration and Law Review*. 2020. Issue 3. P. 49–56. DOI: 10.36690/2674-5216-2020-3-49.
17. Професійна етика та правила організації нотаріату. *Міжнародний союз нотаріату. Нотаріальна палата України*. URL: http://npu.in.ua/mizhnarodnij-notariat/profesiyna_etika_ta_pravila_organizatsi%D0%87_notariatu# (дата звернення: 20.01.2020).
18. Веселов М.Ю. Інститут адміністративної відповідальності у системі ювенальної юстиції. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2019. № 5. С. 49–62. DOI: doi.org/10.31617/ztn.knute.2019(106)05.

ПРОДУКТИВНА ЗАЙНЯТИСТЬ І ПРОДУКТИВНІСТЬ ПРАЦІ ЯК УМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ ГІДНОЇ ПРАЦІ

Микитюк С. О.,

*доцент кафедри суспільно-правових дисциплін
і менеджменту освіти
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди
ORCID ID: 0000-0002-8620-1887*

Микитюк В. О.,

*доцент кафедри цивільно-правових дисциплін,
господарського та трудового права
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди
ORCID ID: 0000-0002-4744-7403*

У статті розглядаються основні умови реалізації положень гідної праці, а саме продуктивна зайнятість і продуктивність праці. Людина є головною цінністю соціально-трудових відносин. Глобальні перетворення, зміни в соціально-трудовій сфері потребують переосмислення норм трудового законодавства відповідно до положень гідної праці, які передбачають продуктивність праці в умовах свободи, рівності, безпеки та поваги до людської гідності, безпеку на робочому місці, соціальний захист працівників, справедливий зарібок, рівне ставлення та рівні можливості для кожного. У результаті дослідження робиться висновок, що, по-перше, продуктивна зайнятість є зовнішньою формою реалізації концепції гідної праці, яка залежить від держави і державних органів, які здійснюють соціальну політику. Держава створює стартові умови, які дають можливість реалізуватися особистості, приносити користь і суспільству, і державі. По-друге, продуктивність праці відображає внутрішній зміст концепції гідної праці, індивідуальні (власні) потреби працівника і реалізується через основні чинники, до яких належать: матеріально-технічні (сприяння технічному прогресу організації і працівників); організаційно-економічні (упорядкування організації праці, оптимізація чисельності керівників і працівників); соціально-психологічні (створення необхідної мотивації для працівника). Важливим мотиваційним чинником для працівника є встановлення нормального психологічного клімату в колективі, що впливає на підвищення продуктивності праці й означає: відсутність дискримінації; справедливе, лояльне ставлення до працівника, зважаючи на професійні здібності та користь у загальному процесі; пропорційність у реалістичності поставлених цілей і можливості їх виконати; створення дисциплінарних посібників або загальних правил функціонування організації з положеннями про стимулювання позитивної поведінки заохочувальними методами.

Ключові слова: гідна праця, продуктивна зайнятість, продуктивність, продуктивність праці, мотиваційний фактор.

Постановка проблеми. Глобальні перетворення, трансформації, які відбуваються у світі, потребують суттєвих змін у соціально-трудовій сфері на основі положень гідної праці. Встановлення і додержання єдиних стандартів і норм у сфері праці та соціально-трудових відносин створюють можливість самореалізації людини, бо вона є головною цінністю, головним капіталом, навколо якого вибудовується корпоративна культура.

Проблематиці гідної праці присвячено численні статті й інші публікації. Так, концепція гідної праці у трудовому праві як чинник розбудови соціально орієнтованої економіки, питання реалізації концепції розглядалися такими науковцями, як: А.В. Амелічева, О.О. Герасименко, А.М. Колот, Т.А. Коляда, С.Г. Рудакова, Л.В. Шаульська й інші. Питання продуктивної зайнятості як передумови подолання бідності; примноження капіталу; інноваційні технології працевлаштування досліджувалися такими науковцями, як: С.І. Бандур, Л.М. Ільч, Л.С. Лісогор, Д.П. Мельничук та інші. Питання продуктивності праці порушувалися такими науковцями, як: А.В. Кузьменко (європейський підхід до розуміння категорії), Р.А. Муха (продуктивність на підприємствах), Л.М. Фільштейн (чинники зростання доходу від

продуктивної праці), Р.В. Янковський (підвищення продуктивності та результативності праці). Однак комплексно не вивчений взаємозв'язок таких категорій, як продуктивна зайнятість і продуктивність праці як умова реалізації концепції гідної праці, що і зумовило вибір теми дослідження.

Мета статті – з'ясування особливостей продуктивної зайнятості і продуктивності праці як умов реалізації концепції гідної праці.

Виклад основного матеріалу. За визначенням Міжнародної організації праці (далі – МОП), гідна праця – це продуктивна праця чоловіків та жінок в умовах свободи, рівності, безпеки та поваги до людської гідності. Гідна праця забезпечує справедливий заробіток, безпеку на робочому місці та соціальний захист працівників і членів їхніх сімей, сприяє особистому зростанню працівників та їхній соціальній інтеграції, дає людям свободу висловлювати свої погляди, об'єднуватися для того, щоб впливати на рішення, що стосуються їхнього життя, гарантує рівне ставлення та рівні можливості для всіх і кожного [1].

Продуктивна зайнятість населення є частиною концепції гідної праці як найважливіший із чинників скорочення злиденності. Продуктивна зайнятість – зайнятість, що дає змогу забезпечити ефективне суспільне виробництво та задовольнити потреби працівника на рівні не менше встановлених законодавством гарантій [2, с. 2].

Серед основних напрямів державної політики у сфері зайнятості населення можна виділити: посилення мотивації до легальної і продуктивної праці; повернення безробітних до продуктивної зайнятості; взаємодію органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, роботодавців та професійних спілок із метою забезпечення повної та продуктивної вільно обраної зайнятості, зокрема здійснення заходів щодо сприяння зайнятості населення тощо [2, с. 3].

За останні роки зміни, що відбуваються в суспільстві, впливають на зайнятість і на інститут гідної праці. Так, поширюються нові нестандартні форми зайнятості, як-от:

- зайнятість на умовах неповного робочого часу, або неповна зайнятість;
- зайнятість на умовах строкових трудових договорів;
- тимчасова, непостійна зайнятість, зокрема й запозичена праця;
- вторинна зайнятість;
- дистанційна зайнятість;
- зайнятість на основі договорів цивільно-правового характеру;
- неформальна зайнятість, зокрема й самозайнятість;
- незареєстрована зайнятість у формальному секторі.

Що приводить до розширення досвіду громадян у галузі трудових відносин, орієнтує працівників на додатковий прибуток і потребує втілення положень гідної праці у всі сфери трудової діяльності [3, с. 23–24].

Варто зазначити, що продуктивну зайнятість можна віднести до зовнішньої форми реалізації концепції гідної праці, яка залежить від держави і державних органів, які здійснюють соціальну політику. Тобто держава створює стартові умови, які дають можливість реалізуватися особистості, приносити користь і суспільству, і державі.

Важливим аспектом гідної праці є її продуктивність. Узагалі, продуктивність праці є складною соціально-економічною категорією, а з погляду трудового права лише положення Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) регулюють трудові відносини всіх працівників, сприяють зростанню продуктивності праці, поліпшенню якості роботи, підвищенню ефективності суспільного виробництва і піднесенню на цій основі матеріального і культурного рівня життя трудящих [4, с. 1]. Хоча визначення продуктивності праці немає.

Продуктивність праці з економічного погляду характеризує результативність доцільної діяльності робочої сили у сфері національного виробництва. Результатом продуктивності праці робочої сили є вся маса створених за певний період часу споживчих вартостей у вигляді товарів і/або наданих послуг. Від рівня та динаміки продуктивності праці залежать випуск продукції в заданому обсязі й асортименті, собівартість продукції, рівень рентабельності, чисельність працівників, середня заробітна плата працівників [5, с. 21].

У цьому зв'язку постає необхідність у розробленні правового підходу до продуктивності праці в умовах роботи конкретного трудового колективу, окремого працівника, незалежно від видів діяльності – чи то фізична чи розумова праця; роботи, пов'язані з безпосереднім випуском продукції, або творчий пошук, пов'язаний із підприємницькою діяльністю.

Необхідність з'ясування рівня продуктивності праці у сфері трудових правовідносин виникає у ситуації скорочення штату на підприємстві, в установі, організації. Так, звертаючись до положень юридичної практики, варто зазначити, що у справі № 757/48138/17-ц (провадження № 61–1771св19) у серпні 2017 р. працівник звернувся до суду з позовом до Державної установи «Національний науковий центр радіаційної медицини» Національної академії медичних наук України про визнання

незаконним наказу про звільнення та його скасування, поновлення на роботі та стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу. Звільнення було на підставі п. 1 ч. 1 ст. 40 Кодексу законів про працю України. Верховний Суд (постанова Верховного Суду від 20 травня 2020 р.) зробив висновок, що насамперед залишитися на роботі можуть особи, які мають більш високу кваліфікацію та продуктивність праці. Продуктивність праці та кваліфікація працівника повинні оцінюватися окремо, але в кінцевому підсумку суд під час розгляду трудового спору повинен визначити працівників, які мають більш високу кваліфікацію та продуктивність праці за сукупністю цих двох показників. І лише в разі відсутності різниці у кваліфікації та продуктивності праці перевагу щодо залишення на роботі мають працівники, перелік яких зазначено в ч. 2 ст. 42 КЗпП України [6, с. 24].

Хоча законодавство про працю не регламентує критерії визначення кваліфікації працівника (більш високої чи низької) і продуктивності праці, для такої перевірки Державна служба України з питань праці рекомендує використати документи й інші відомості: про освіту і присвоєння кваліфікаційних розрядів (класів, категорій, рангів); підвищення кваліфікації; навчання без відриву від виробництва; винаходи і раціоналізаторські пропозиції, авторами яких є відповідні працівники; тимчасове виконання обов'язків більш кваліфікованих працівників; досвід трудової діяльності; виконання норм виробітку (продуктивність праці); розширення зони обслуговування; збільшення обсягу виконуваної роботи; суміщення професій тощо [7, с. 1].

Також для кожного підприємства, установи, організації є важливим вирішення питання підвищення продуктивності праці, що приведе до збільшення обсягів виробництва або до збільшення виробничих ресурсів, використання плодів науково-технічного прогресу. У такому разі необхідно звернутися до розкриття основних чинників, які впливають на підвищення продуктивності праці і є основою для реалізації положень гідної праці.

До чинників, які визначають продуктивність праці, сучасні науковці відносять: матеріально-технічні, організаційно-економічні, соціально-психологічні [8, с. 11]. Матеріально-технічні пов'язані з рівнем розвитку техніки і технологій, упровадженням у виробництво наукових відкриттів і розробок, удосконаленням знарядь і засобів праці, модернізацією наявного устаткування. Тобто сприяють технічному прогресу підприємства, установи, організації, підвищують рівень технічних можливостей працівників.

До групи організаційно-економічних чинників входять: удосконалення структури апарату управління та систем управління виробництвом, повсюдне впровадження та розвиток автоматизованих систем управління; покращення матеріальної, технічної і кадрової підготовки виробництва, удосконалення організації виробничих та допоміжних підрозділів; удосконалення поділу та кооперації праці, розширення сфери суміщення професій і функцій, упровадження передових методів та прийомів праці, удосконалення організації й обслуговування робочих місць, упровадження прогресивних норм і нормативів праці; покращення умов праці та відпочинку, удосконалення систем матеріального стимулювання [9, с. 1]. Вони сприяють прогресивним змінам в організації праці (упорядкування організації праці, підвищення трудової дисципліни, персональної відповідальності), виробництві (удосконалення організації виробничих підрозділів) і управлінні (зміна чисельності керівників, фахівців і службовців, оптимізація їх чисельності).

Соціально-психологічні чинники передбачають: повну, своєчасну об'єктивну і достовірну інформацію про соціально-психологічні процеси у трудових колективах за допомогою соціологічних досліджень; методи професійного відбору (професійна придатність) і навчання; виробничу адаптацію; охоплюють причини плинності кадрів; бюджет вільного часу; соціально-психологічний клімат у соціальних групах і організації; комплектування малих груп і оптимальне співвідношення в них між працівниками; гуманізацію праці; психологічну мотивацію працівників (виховання професійних інтересів, творчий зміст праці) [9, с. 2]. Тобто сприяють встановленню нормального психологічного клімату в колективі, створюють необхідну мотивацію для підвищення продуктивності праці.

Варто зазначити, що загальноприйнятим стимулом підвищення продуктивності праці вважається заробітна платня або можливість кар'єрного зростання. Однак експерти зазначають, що працівники не виробляють більше просто тому, що їм більше платять. Зазвичай працівники не рахують, скільки вони заробили виконанням якоїсь дії – надсиланням e-mail, прийманням вхідного документа, проведенням заняття.

Важлива сукупність усіх чинників для підвищення продуктивності, бо це мотивує до праці і є внутрішнім стимулом випробувати себе. Так, наприклад, важливе створення нормального психологічного клімату на робочому місці, де людина почуває себе комфортно. Особливо шкідливими для робочого процесу є такі явища, як дискримінація (ситуація, у якій особа (чи група осіб) зазнає обмеження у правах і свободах за певними ознаками (раса, колір шкіри, стать, сексуальна орієнтація), мобінг (психологічні, економічні або фізичні утиски на робочому місці), булінг (фізичне насильство), газлайтінг (психологічна маніпуляція) та інші.

Навпаки, позитивною мотивацією для працівника є справедливе, лояльне ставлення (не з погляду особистих міркувань керівника, а зважаючи на професійні здібності кожного і можливість зробити щось корисне в загальному процесі). Справедливе ставлення передбачає висловлення похвали працівнику, що сприяє формуванню почуття власної гідності і допомагає більш упевнено й ефективно виконувати свої трудові обов'язки [10, с. 2].

Частина науковців підкреслюють, що постановка коректних цілей впливає на результативність їх досягнення. Постановка цілей, яка супроводжується кількістю завдань, можливих для виконання, бо надмірна кількість призводить до накопичення невиконаної роботи і підвищення нервової напруженості. Реалістичні цілі можуть гарантувати своєчасність і якість виконуваної роботи.

З метою забезпечення підвищення якості та продуктивності праці і дотримання трудової дисципліни, раціонального використання робочого часу працівника на підприємствах, в установах, організаціях запроваджуються правила внутрішнього трудового розпорядку, відповідно до чинного законодавства України. Мотивація не завжди повинна бути позитивною, тому Правила внутрішнього трудового розпорядку мають на меті забезпечити чітку організацію праці, належні безпечні умов праці, підвищення її продуктивності й ефективності, раціональне використання робочого часу, зміцнення трудової дисципліни. Трудова дисципліна забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, свідомим ставленням до праці, методами переконання, виховання, а також заохоченням за сумлінну працю. До працівників, що порушують трудову дисципліну, уживаються заходи дисциплінарного і громадського впливу [9, с. 3]. Яким чином варто організувати запровадження таких правил? Це може бути створення дисциплінарних посібників або загальних правил функціонування організації, у яких можуть закріплюватися основні правила поведінки; те, що є небажаним у поведінці працівника; традиції та принципи організації; на що фахівець має або не має права; ресурси; допомога у вирішенні робочих питань та інші положення. Тобто головна цінність цих посібників – це формування бажаної поведінки працівника в організації, установі, практична реалізація цих положень шляхом стимулювання позитивної поведінки заохочувальними методами.

Значну увагу мотиваційним чинникам приділяють сучасні ІТ-компанії, пріоритетом діяльності яких є підбір кваліфікованих кадрів, які спроможні шляхом підвищення продуктивності праці привести до отримання прибутку. Основними принципами організації діяльності ІТ-компаній є інноваційність, прозорість, згуртованість, цілісність, щодо персоналу – співпраця і рівність. Так, в аналітичному звіті розвитку української ІТ-індустрії зазначають, що українські спеціалісти є кваліфікованими: майже 80% працівників мають диплом магістра (або спеціаліста), понад 11% – бакалавра. Інші – ще здобувають вищу освіту, закінчили спеціалізовані курси або ж обирають самоосвіту. Окрім того, на ринку працюють десятки докторів філософії, що стимулює розвиток не лише вітчизняного бізнесу, але й науки [11, с. 26].

Науковці підкреслюють, що система мотивації працівників ІТ-індустрії сприяє підвищенню продуктивності праці і має бути прозорою та зрозумілою для того, щоб усунути відчуття несправедливості та порівнянь. Кожен співробітник має знати, що за виконання якісної роботи, за ініціативу та нові ідеї, за творчий підхід до вирішення завдань він отримає відповідну винагороду у вигляді премії, знижок, новітнього обладнання, а також визнання з боку керівника й інших учасників [12, с. 4].

На прикладі міжнародних компаній можна побачити, що останні прагнуть досягти найкращих умов праці для свого персоналу. Досить часто проводяться опитування для визначення потреб працівників, їхнього рівня задоволення. Керівники компаній намагаються почути кожного, покращити умови праці. У таких компаніях не практикують штрафи чи догани, адже насамперед це впливає на репутацію організації. ІТ-компанії регулярно проводять тестування своїх працівників, таким чином вони знаходять найкращих і усувають недоліки [13, с. 5].

Висновки. Отже, продуктивна зайнятість і продуктивність праці є основними умовами реалізації концепції гідної праці, яка передбачає безпеку на робочому місці, соціальний захист працівників, справедливий заробіток, рівне ставлення та рівні можливості для кожного. Варто зазначити, що, по-перше, продуктивна зайнятість є зовнішньою формою реалізації концепції гідної праці, яка залежить від держави і державних органів, які здійснюють соціальну політику. Держава створює стартові умови, які дають можливість реалізуватися особистості, приносити користь суспільству і державі. По-друге, продуктивність праці відображає внутрішній зміст концепції гідної праці, індивідуальні (власні) потреби працівника і реалізується через основні чинники, до яких належать: матеріально-технічні (сприяння технічному прогресу організації і працівників); організаційно-економічні (упорядкування організації праці, оптимізація чисельності керівників і працівників); соціально-психологічні (установлення нормального психологічного клімату в колективі, створення необхідної мотивації для працівника). Крім того, важливим елементом підвищення продуктивності праці є мотиваційний чинник, який потребує переосмислення норм трудового законодавства у бік головної цінності – людини, установлення внутрішніх правил, спрямованих на покращення умов праці та врахування потреб працівника.

Mykytiuk V., Mykytiuk S. Productive employment and labor productivity as a condition for implementation of the concept of decent work

The article considers the basic conditions for the implementation for the provisions of decent work as productive employment and labor productivity. Man is the main value of social and labor relations. Global transformations, changes in the social and labor sphere require a rethinking the rules of labor law in accordance with the provisions of decent work, which provide for labor productivity in conditions of freedom, equality, security and respect for human dignity, safety at workplace, social protection of workers, fair earnings, equal attitudes and equal opportunities for everyone. The study concludes that, firstly, productive employment is an external form of implementation of the provisions of decent work, which depends on the state and government agencies that implement social policy. The state creates the starting conditions which allow individuals to be realized, benefiting both the society and the state. Secondly, labor productivity reflects the internal content of the concept of decent work, individual (own) needs of the employee and is realized through the main factors which include: material and technical (promoting the technical progress of the organization and employees); organizational and economic (streamlining of labor organization, optimization of the number of managers and employees); socio-psychological (creating the necessary motivation for the employee). An important motivational factor for the employee is establishing a normal psychological climate in the team, which affects labor productivity and means: non-discrimination; fair, loyal attitude to the employee taking into account professional abilities and benefits in the overall process; proportionality in realism of the set goals and the ability to achieve them; creation of disciplinary guidelines or general rules of functioning of the organization with provisions on stimulation of positive behavior by encouraging methods.

Key words: decent work, productive employment, labor productivity, productivity, motivational factor.

Література:

1. Програма гідної праці. URL: http://employers.org.ua/page_77.htm (дата звернення: 26.01.2021).
2. Про зайнятість населення : Закон України від 5 липня 2012 р. № 5067–VI, станом на 20 грудня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text>.
3. Колот А.М., Герасименко О.О. Концепт гідної праці як теоретико-прикладна платформа розвитку соціально-трудової сфери. URL: https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/26280/PEPE2017_K.pdf?sequence=1 (дата звернення: 21.01.2021).
4. Кодекс законів про працю : Закон від 10 грудня 1971 р. № 322–VI. Редакція від 31 грудня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
5. Кузьменко А.В., Козакова А.С. Продуктивність праці : європейський підхід ; продуктивність праці у контексті забезпечення зростання економіки України. URL: <http://global-national.in.ua/archive/20-2017/79.pdf> (дата звернення: 25.01.2021).
6. Дайджест правових позицій Верховного Суду щодо трудових спорів за I півріччя 2020 р. / Національна асоціація України. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/publications.pdf> (дата звернення: 26.01.2021).
7. Держпраця роз'яснила, як визначити переважне право працівника залишитись на роботі: URL: <https://www.kadrovik01.com.ua/news/5027-derjprats-rozjasnila-yak-viznachiti-perevajne-pravo-pratsvnika-zalishitis-na-robot-pri> (дата звернення: 28.01.2021).
8. Харцій А.Д., Сохач С.С. Підвищення продуктивності праці через стимулювання працівників за сучасних умов господарювання. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=66> (дата звернення: 27.01.2021).
9. Фактори зростання продуктивності праці. URL: <http://ukr.vipreshebnik.ru/econom-praci/4323-faktori-zrostannya-produktivnosti-pratsi.html> (дата звернення: 29.01.2021).
10. How to Improve Employee Productivity. URL: <http://www.hrvillage.com/human-resources/employee-productivity.htm> (дата звернення: 28.01.2021).
11. Розвиток української IT-індустрії : аналітичний звіт. URL: https://ko.com.ua/files/u125/Ukrainian_IT_Industry_Report_UKR.pdf (дата звернення: 27.01.2021).
12. Болквядзе Н.І., Гетьман Т. Сучасні методи мотивації персоналу IT-компаній. URL: [ArticlText-821-2-10-20200628.pdf](https://artikltext-821-2-10-20200628.pdf) (дата звернення: 28.01.2021).
13. Трофименко О.О. Особливості мотивації персоналу в IT-компаніях. URL: <http://ktpe-conf.kpi.ua/proc/article/download/191134/191130> (дата звернення: 25.01.2021).

РОЗДУМИ ЩОДО ІСНУВАННЯ НАУКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Митрофанов І. І.,

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри галузевих наук

Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

ORCID ID: 0000-0002-1967-1985

У статті констатується, що натеper залишаються дискусійними проблеми ролі (призначення) кримінального права, структура кримінально-правових знань. І в цей час постають питання: чиї інтереси захищає кримінальне право, чи здатне воно забезпечити соціальну справедливість, зокрема й пропорційність відповідальності особи та держави за кримінально протиправні дії? Метою статті є осмислення проблем кримінально-правового знання про явища, які формують призначення кримінального права як справедливого регулятора суспільних відносин, спрямованого передусім на відновлення соціальної справедливості щодо потерпілого, підозрюваного (обвинуваченого), соціуму та держави, на пропорційність покарання особи та держави за кримінально протиправні діяння. Обговорюваними в науці є поняття «злочин» і «покарання». Унаслідок цього відбувається не прирощування знань, а збільшення його обсягу завдяки новим визначенням наявних кримінально-правових явищ. Констатується, що наука кримінального права не змогла пояснити необхідність концепту кримінального права, оскільки роль та назва цієї галузі нівельовані до рамкової термінології, яка натеper вміщує категорії злочину та покарання. Іноді навіть складається не безґрунтовна уява про те, що кримінальне право як самостійне та змістовне поняття не існує чи воно поки не з'явилося. Виник звичай надавати характеристику цього права як чогось похідного, що походить від основних і важливіших галузей права, кримінально-правовій чинності норм субсидіарного та допоміжного характеру. Учені не розглядають кримінальне право, наприклад, як право на необхідну оборону. Незважаючи на те, що право на необхідну оборону є найбільш важливим і найпершим має бути гарантоване людині, яка майже завжди залишається наодинці зі злочинцем, воно найменше презентовано в законі, розроблене на практиці та доступно суб'єктам кримінального права. Нині, наприклад, не вироблені чіткі правила необхідної оборони прав власника або свобод людини. Робиться висновок, що наука кримінального права має розвивати знання, що не лише розкривають змістове навантаження предмета цієї галузі права, а зорієнтує його на нові властивості визначення неправомірності діянь і їхніх наслідків, виключить можливість використання його засобів суб'єктами права один проти одного.

Ключові слова: наука кримінального права, злочин, покарання, предмет кримінально-правового регулювання, поняття кримінального права, роль кримінального права.

Постановка проблеми. Спроба напрацювати нині новий Кримінальний кодекс (далі – КК) України Робочою групою з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи при Президентові України (далі – Робоча група) оголила масштабність проблем у кримінально-правовій науці. Масштабність їх визначається браком, з одного боку, спільного знаменника науки кримінального права, що зумовлено тим, що структуру модернового кримінально-правового знання не відрізняє цілісність, а з іншого – розуміння того, якій соціальній цілісності має слугувати кримінальне право, яку цілісність його суб'єктам і інститутам варто законобудувати та законотворити, за якої цілісності насамкінець кримінальне право може відігравати свою соціальну (не винятково державну) роль.

За такого підходу зіставлення галузевих знань та філософського досвіду уможливило розкриття не лише недосконалості складу і якості КК України, обмеженості його джерел. Таке порівняння так само створює умови для відповіді на виявлений дефіцит розуміння та бачення вироблення універсальної моделі знань, за дотриманням якої кримінально-правове знання має формуватися для забезпечення власної цілісності та самодостатності, балансу відповідальності людини та держави за вчинені кримінальні делікти. Ідеться про структуру знання, яка вміщує низку взаємодіючих і самостійних елементів: онтологічної, аксіологічної, екзистенціональної та гносеологічної частин. Перша стосується знання про чинники, за яких кримінальне право залишається відповідним власному призначенню як засобу захисту життєво невід'ємних і необхідних благ особи, соціуму, держави та людства від насильства. Водночас має забезпечуватися баланс захисту інтересів особи, соціуму від кримінально протиправних посягань, зокрема і з боку держави,

а також держави від таких посягань із боку особи. Друга частина стосується знань про умови, за яких кримінальне право слугує засобом справедливості для людини та соціуму, зокрема й унеможливлення свавілля з боку держави, що перетворює його на відвертий легальний ресурс насилля та протидії конституційним правам і свободам осіб. Третя зосереджує знання про специфіку кримінального права, унікальність його в царині інших галузей права й інших соціальних регуляторів. Четверта частина акумулює знання про засоби та способи пізнання кримінального світу, істинності, вірогідності та повноти одержуваної про нього інформації. Отже, знання зможе відповідати критеріям ґрунтовності, достовірності й актуальності за умови, якщо будь-яке уявлення про кримінальний світ, що має включатися до системи кримінально-правових знань, буде перевірятися на предмет достатності та відповідності кожному з указаних елементів, рухатися через них як складний та різнорівневий алгоритм перевірки.

Питання визначення ролі кримінального права були предметом постійного вивчення. Так, фундаментальним категоріям кримінального права присвятили свої роботи такі вчені, як: П.П. Андрушко, М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, М.І. Блум, В.І. Борисов, Е.Т. Борисов, Я.М. Брайнін, Ф.Г. Бурчак, Л.Д. Гаухман, О.О. Дудоров, М.Д. Дурманов, Л.В. Іногамова-Хегай, Т.Е. Караєв, С.Г. Келіна, О.Ф. Ковітіді, О.І. Коробєєв, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова, Л.В. Лобанова, В.П. Малков, Н.А. Мирошніченко, Д.М. Молчанов, В.О. Навроцький, Т.Ю. Орешкіна, М.І. Панов, Ю.А. Пономаренко, Ю.Є. Пудовочкін, А.В. Савченко, В.В. Скибицький, Є.Л. Стрельцов, А.А. Стрижевська, М.О. Стручков, А.О. Тилле, Ю.М. Ткачевський, Г.Т. Ткешеліадзе, І.М. Тяжкова, В.Я. Тацій, В.П. Тихий, П.Л. Фріс, М.І. Хавронюк, О.В. Харитонова, С.Д. Шапченко, В.Г. Шуміхін, О.М. Яковлев, П.С. Яні. Водночас і натеper залишаються дискусійними проблеми ролі (призначення) кримінального права, структури кримінально-правових знань. І в цей час виникають питання: чиї інтереси захищає кримінальне право, чи здатне воно забезпечити соціальну справедливість, зокрема і пропорційність відповідальності особи та держави за кримінально протиправні діяння? Невирішеною залишається «базовість» основних понять злочину та покарання, про що свідчить робота над проектом КК України, яка проводиться в цей час Робочою групою, оскільки із трьох Книг Загальної частини проекту дві присвячуються відповідно злочину та покаранню.

Мета статті полягає в осмисленні проблем кримінально-правового знання про явища, які формують призначення кримінального права як справедливого регулятора суспільних відносин, спрямованого насамперед на відновлення соціальної справедливості щодо потерпілого, підозрюваного (обвинуваченого), соціуму та держави, на пропорційність покарання особи та держави за кримінально протиправні діяння.

Виклад основного матеріалу. Обговорюваними в науці є поняття «злочин» і «покарання» [1–3]. У кримінально-правовій літературі про це не згадується. Уважається, що дискусія із цих питань не розгортається із цілком зрозумілих чинників – через головний статус цих понять, без чого немислимі сфера компетентностей правника-криміналіста та предмет пізнання. Можна, звичайно, наполягати на зберігаючій насущності порушеної проблематики через віднесення питань злочину та покарання до споконвічних дилем кримінально-правового буття. Це має практичне та теоретичне підґрунтя. Незважаючи на безліч дефініцій, загальноновизнаного поняття злочину, а отже, і покарання сьогодні немає. Науковці здебільшого застосовують таке обґрунтування як напрацьований прийом, через який вони намагаються швидко оминати стадію аргументації актуальності власних наукових праць та вийти на етап авторських пропозицій із вирішення проблем.

За таких підходів у кримінально-правовій теорії, зрозуміло, кардинально не змінюється нічого. Її фундаментальні поняття фактично залишаються непорушними. Кримінально-правове знання накопичується шляхом збільшення кількості визначень наявних вже категорій (наприклад, існує понад 100 визначень кримінальної відповідальності, що не наближають нас до її розуміння). Причому якісної перспективи науки не здійснюється, оскільки розвідування та винаходу основного у злочині та покаранні не відбувається. Усе це підтверджує правильність того, що у кримінально-правовій та пов'язаних із нею науках немає більш вивчених, тобто найчастіше згадуваних, понять, ніж поняття злочину та покарання.

Переконливішими свідченнями нагальності теми є ґносеологічні ознаки. Ідеться про наукові методи, що застосовуються у вивченні понять злочину та покарання. Вони вже перетворилися на звички, з їхніми незмінними логічними прийомами та на цей час гальмують будь-якого дослідника кримінально-правових явищ засобами пізнання, що впливають лише з них. Процедура дослідження цих явищ перетворилася на механізований алгоритм. Причому шаблони сприйняття цих понять довгий період не піддаються критиці. Інакше кажучи, вони не змінювалися та не трансформувалися з моменту появи їх у науці.

Урешті-решт, прихована сила традицій, що набули поширення у кримінально-правовій науці, відіграла свою роль. Одна з таких традицій свідчить про те, що злочин і покарання розглядаються як фундаментальні явища кримінального права. На думку більшості вчених, усе це право складається

та вичерпується в указаних феноменах. Інша традиція полягає в тому, що кожний дослідницький «похід» на кримінальне право вони зазвичай починають із позначення, виокремлення та вивчення злочину та покарання. Ці поняття їм уявляються вихідними початками та кінцевою метою опису та вивчення кримінально-правової дійсності [4, с. 266–280].

Це призвело до того, що вчені зазначають, що предмет кримінального права визначні мислителі минулого окреслювали надзвичайно коротко і ємно – це злочин і покарання. Предметом кримінального права є: 1) злочин; 2) покарання; 3) заходи, альтернативні покаранню; 4) підстави й умови звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання за злочин; 5) обставини, які виключають злочинність діяння, що має окремі ознаки злочину. Предметом кримінального права як галузі права є норми, які регламентують суспільні відносини, що складаються у зв'язку з існуванням указаних вище феноменів [5, с. 13–26]. В.Я. Тацій зазначає, що предметом кримінального права є відносини, що виникають у зв'язку із вчиненням кримінально караного діяння та призначенням за нього певних покарань [6, с. 5]. В.І. Антиповим так само визнається, що предметом кримінального права є відносини, що виникають у зв'язку із вчиненням злочину [7, с. 5]. Окремі автори, відносячи до предмета кримінального права суспільні відносини, які виникають у зв'язку із вчиненням кримінально караного делікту, вказують на їх перелік [8, с. 32–33]. О.В. Наден предмет кримінально-правового регулювання визначається як кримінально-правові відносини, що виникають з моменту вчинення кримінально протиправного діяння й існують у часі до реалізації кримінальної відповідальності за нього, якщо тільки державою за певних умов (звільнення від неї (відповідальності)) ці відносини раніше не припиняться [9, с. 29].

Оксфордський довідник із юриспруденції та філософії права [10] пов'язує питання філософії кримінального права як цілком асоційовані із правом покарання, з теорією й історією його становлення. Граничні підстави вказаного права зведені до трьох концепцій покарання, у яких воно розглядається з погляду ретрибутивізму, консеквенціалізму та небезпеки. У довіднику приділяється увага причинам покарання, обговорюються питання кримінальної відповідальності за бездіяльність й обґрунтовується потреба в побудові загальної нормативної теорії кримінального права [11].

У Стенфордській енциклопедії з філософії стверджується, що в поглядах на кримінальне право можна враховувати різні теорії (правничого позитивізму, природного права, економічного аналізу права й інших критичних правничих досліджень), кожна з яких претендує на розуміння та трактування кримінального права, виходячи з усієї його єдності. Причому філософські теорії кримінального права (аналітичні або нормативні) не можуть існувати ізольовано від інших сфер філософії. Вони мають ґрунтуватися на положеннях політичної та моральної філософії, філософії дії та свідомості. Насамкінець, вихідною тезою є думка, відповідно до якої «кримінальне право має справу зі злочинном як із певним видом поведінки, яка кваліфікується законом як неправильна. Злочин є вираженням і зосередженням тієї особливості, що відрізняє кримінальне право від інших галузей права». Е. Дафф уточнює поняття «злочин», асоціює його з образою, гріхом, зокрема й з аморальною, протиправною, небезпечною, шкідливою, порочною та жорстокою поведінкою, відмежовує від неправничих явищ, головним чином від цивільних правопорушень [12].

Л. Юнгжає поділила світ філософії кримінального права на дві ключові групи: привселюдно й індивідуалістично орієнтовані теорії. Такий поділ, за визнанням автора, дещо штучний і умовний. Обидва підходи можуть співіснувати та здебільшого перетинатися в межах однієї наукової роботи. Водночас вони найточніше виокремлюють відмінності концепцій і суттєво уможливають осмислення аналізованої галузі [13, с. 571–622]. Кожний із підходів базується на феномені покарання. На думку Л. Юнгжає, привселюдно орієнтовані теорії найбільш очевидні та прості у своїй структурі. В основному зосереджуються на межах державної влади, що встановлює покарання. На них заснована більша частина наукових праць, у яких кримінальне право розглядається як функція держави, а правопорушник – об'єкт покарання.

Індивідуалістичні теорії вивчають питання невинуватості та винуватості, справедливості та домірності призначуваного відповідальній особі покарання. У розгляді кримінального права вони здебільшого виходять із його призначення. Водночас єдиною функцією кримінального права є покарання тих, хто заслуговує на те, щоб страждати через своє винне правопорушення [14, с. 147–198]. Отже, через право: 1) досягається зменшення шкоди, що завдається якоюсь особою, шляхом системи заборон і покарання; 2) задовольняється почуття образи потерпілого та забезпечується захист соціуму від ворожнечі, помсти та самозасудження [15, с. 1–50].

Філософія кримінального права останнім часом значно розширилася, зріс обсяг літератури, що нині виходить далеко за межі традиційних філософських проблем, які стосуються покарання. У накопиченні ж нових знань не відбулося нічого істотного чи принципово нового. Водночас дослідження переорієнтувалися з покарання на злочин. Значна частина наукових праць, що з'являються, присвячена Загальній частині кримінального права та стосується питань, які більшою або меншою мірою можна застосовувати до всіх злочинів. Не менш важлива увага в роботах приділяється конкретним правопорушенням (шантаж, зґвалтування, примус до проституції, злочини на ґрунті ненависті) [10].

Усе це пов'язано з тим, що всі наукові та практичні погляди на кримінальне право обертаються навколо злочину та покарання як значенневуоутворювальних категорій. Залежно від їхньої природи кримінальному праву дається відповідна рольова інтерпретація, визначаються його функціональне призначення та місце в системі суспільних відносин. Значення вказаних категорій, їхній зміст і значення потенція вченими абсолютизуються. Вони вказують, що феномени злочину та покарання є фундаментом, на якому збудована вся конструкція кримінального права. Через них юристи підходять до вивчення кримінального права та через них зазвичай його аналізують. Цим пояснюється актуалізація присвячених злочину та покаранню проблем.

Водночас абсолютизувати ці категорії не варто з таких причин:

1) незважаючи на історичний аспект, кримінальне право не цікавлять питання способів учинення злочинів, або їм не надається великого значення (наприклад, закон індіферентний до того, яким чином потерпіла особа буде позбавлена життя. Так, у КК ідеться про позбавлення життя в абстрактній формі, тобто не має істотного значення, чи буде потерпілий заморожений, зарізаний, задушений, заколотий, отруєний чи умисно відключений від апарата штучної вентиляції легенів у разі захворювання на коронавірусну хворобу COVID-19);

2) наукові праці вчених-криміналістів свідчать про те, що здебільшого визначається змістове навантаження понять злочину та покарання через прийнятий на озброєння концепт права, а не за допомогою розкриття й аналізу їхньої онтологічної сутності. Вони в поодиноких випадках пізнають сутність злочину, а найчастіше привносять в його природу сторонні елементи (девіантна, ненормальна поведінка тощо), через них намагаються визначити явище. Так, під час визначення екологічних злочинів учені виходять з економічного погляду на природні об'єкти. Економічний дискурс забезпечує уявлення про довкілля як про економічні відносини, учасники яких привласнюють і розподіляють природні об'єкти чи завдають їм економічної шкоди. Такий підхід нівелює розуміння довкілля як самостійного об'єкта охорони КК;

3) кримінальне право – це передусім його суб'єкти – особи, соціум, держава та людство, а також ті цінності, які їх поєднують у цьому праві й утворюють тим самим саме право. Кожного з них кримінальне право захищає не лише в міжособистісному плані (потерпілу особу від убивці чи злодія) та в найповнішому – міжсуб'єктному аспекті (індивідуума від держави, а державу від особи). Кримінальне право, своєю чергою, має забезпечити цілісність соціуму, захищати його від деструктивного домінування над ним або особи, або держави;

4) сфера кримінального права створюється екзистенційальною галуззю крайнощів людського буття, тому винятковий характер повинні мати екстраординарні способи впливу адресатів цього права один на одного, а також цієї галузі права на своїх адресатів і, як результат, обмежена система ситуацій застосування до них кримінально-правових засобів впливу.

Кримінально-правова політика спрямована не лише на забезпечення реалізації негативної (ретроспективної) відповідальності, а й на формування в суспільній свідомості перспективної (позитивної) відповідальності, що визнається усвідомленням особою відповідальності перед соціумом, переконливості в потрібності суворого додержання законів, неприпустимості вчинення кримінальних правопорушень і реалізації поведінки, що заснована на цій настанові. Установлюючи коло кримінально караних діянь, кримінально-правова політика впливає на свідомість населення, усвідомлення громадянами обов'язку перед суспільством не вчиняти кримінально протиправні діяння, виховує негативне ставлення в нього до кримінального правопорушення як соціального явища, а також до особи, яка його вчинила. Кримінально-правова політика визначає види заохочення кримінально значущої поведінки (крайня необхідність, необхідна оборона, виконання наказу тощо). На неприпустимість учинення кримінальних правопорушень спрямовані й ті нормативи Особливої частини КК України, що встановлюють покарання за кримінально протиправну бездіяльність [16, с. 67–68]. В.К. Гришук указує на те, що предмет кримінального права становлять регулятивні й охоронні кримінально-правові відносини, що забезпечують реалізацію прав і законних інтересів людини, держави та соціуму, змістом яких є взаємодіючі права й обов'язки суб'єктів зазначених відносин [17, с. 24]. А.В. Наумов вважає, що кримінальне право регулює суспільні відносини, пов'язані з учиненням злочину, з утриманням від його вчинення, із завданням шкоди під час захисту від небезпечних посягань в умовах необхідної оборони, крайньої необхідності, а також за наявності інших обставин, що елімінують кримінальну протиправність діяння [18, с. 12–15].

Є.Л. Стрельцов визнає, що основною соціальною функцією кримінального права є кримінально-правове регулювання. До спеціальних функцій кримінального права він відносить охорону суспільних відносин від кримінально-протиправних посягань. У наданні в одних випадках громадянам права на здійснення суспільно корисних діянь й утриманні громадян від учинення суспільно небезпечних діянь, в інших – простежується виховна функція кримінального права. Із ч. 2 ст. 2 КК України випливає, що не лише регулювання й охорона суспільних відносин є завданнями кримінального права. Сюди належить і запобігання кримінальним правопорушенням (загальна та спеціальна

превенція) [19, с. 5–7]. Водночас запобіжна функція виконується безпосередньо через правові відносини [20, с. 131–139]. Функція норм будь-якої галузі права виконується суто регулюванням суспільних відносин, тобто тільки шляхом встановлення прав і обов'язків учасників цих суспільних відносин. У цьому полягає якісна особливість права як регулятора суспільних відносин. До того ж правове регулювання поза правовими відносинами відсутнє. Нормативно-організаційно впливають на регулювані суспільні відносини всі норми КК, а також усі інші юридичні засоби, що утворюють механізм кримінально-правового регулювання. Тобто під час аналізу предмета правового регулювання з'ясовуються суспільні відносини, що регулюються кримінальним правом [21, с. 64–65].

Висновки. Отже, наука кримінального права не змогла пояснити необхідність концепту кримінального права, оскільки роль та назва цієї галузі нівельовані до рамкової термінології, яка натеper вміщує ємніші категорії злочину та покарання. Іноді навіть складається не безґрунтовне уявлення про те, що кримінальне право як самостійне та змістовне поняття не існує чи воно поки не з'явилося. Виник звичай надавати характеристику цього права як чогось похідного, що походить від основних і важливіших галузей права, кримінально-правовій чинності норм субсидіарного та допоміжного характеру.

Отже, загальнопоширена думка, згідно з якою кримінальне право захищає від заборонених дій, що посягають на найважливіші інтереси соціуму, й уповноважує уряд накладати на винних найсерйозніші санкції. Причому більшість уявлень про кримінально-правові феномени обмежуються наявними визначеннями. Тобто вчені не розглядають кримінальне право, наприклад, як право на необхідну оборону, що у складі цього права цілком закономірно може претендувати на суттєвий статус виразника його квінтесенції. Незважаючи на те, що право на необхідну оборону є найбільш важливим і найпершим має бути гарантоване людині, яка майже завжди залишається наодинці зі злочинцем, воно найменше презентовано в законі, розроблене на практиці та доступно суб'єктам кримінального права. Нині, наприклад, не вироблені чіткі правила необхідної оборони прав власника або свобод людини. Чи кримінальне право не досліджується з погляду своїх суб'єктів – особи, соціуму, держави та людства, їхніх взаємин у кримінально-правовій сфері, рівноваги інтересів і тих цінностей, які поєднують цих суб'єктів у цій сфері. Здебільшого проблема суб'єктів ототожнюється із проблемою суб'єктів або злочину, або покарання, що зводить до її невисокого та відпрацьованого рівня.

Ідеться не про життя як цінність, що захищається кримінальним правом, а як об'єкт злочину. Не про суб'єктів права, а зазвичай про суб'єктів злочину. Основою власності, наприклад, є уявлення не членів соціуму, а суб'єктів майнових злочинів, різниця між якими полягає в тому, що перші вказане право створюють, а на інших воно поширюється. Вони йому підкорені, ним керуються. Сутність вказаних суб'єктів принципово різниться. Для перших власність завжди об'єкт творчості, для інших – об'єкт посягання.

З огляду на кризові ситуації, критичні обставини, моменти найглибшого потрясіння особи, соціуму, держави та людства роль кримінального права розкривається через протиставлення таким трансформаціям охоронюваних благ, за якими псується їхня сутність та призначення, настає розрив у природному порядку змісту людської природи. Передчасність, неприродність та безмірність слугують кримінальному праву властивостями, що характеризують поведінку винного та наслідки вчинених ним діянь. Вони виконують задану функцію та визначають підстави, сферу і межі дії кримінального права. Наприклад, у разі охорони права на життя кримінальне право захищає людину від настання неприродної та передчасної смерті. Інакше кажучи, наука кримінального права має розвивати знання, що не лише розкриють змістове навантаження предмета цієї галузі права, а зорієнтують його на нові властивості визначення неправомірності діянь і їхніх наслідків, унеможливлять використання його засобів суб'єктами права один проти одного.

Mytrofanov I. Reflections on the existence of the science of criminal law

The article states that today the issues of the role (purpose) of criminal law, the structure of criminal law knowledge remain debatable. And at this time, questions arise: whose interests are protected by criminal law, is it able to ensure social justice, including the proportionality of the responsibility of the individual and the state for criminally illegal actions? The purpose of the article is to comprehend the problems of criminal law knowledge about the phenomena that shape the purpose of criminal law as a fair regulator of public relations, aimed primarily at restoring social justice for the victim, suspect (accused), society and the state, the proportionality of punishment and states for criminally illegal acts. The concepts of "crime" and "punishment" are discussed in science. As a result, there is no increase in knowledge, but an increase in its volume due to new definitions of existing criminal law phenomena. It is stated that the science of criminal law has not been able to explain the need for the concept of criminal law, as the role and name of this area is leveled to the framework terminology, which currently contains the categories of crime and punishment. Sometimes it is not even unreasonable to think that criminal law as an independent and meaningful concept does not exist

or has not yet appeared. There was a custom to characterize this right as something derived from the main and most important branches of law, the criminal law of the rules of subsidiary and ancillary nature. Scholars do not consider criminal law, for example, as the right to self-defense. Although the right to self-defense is paramount and must first be guaranteed to a person who is almost always left alone with the offender, it is the least represented in law, developed in practice and available to criminal law subjects. Today, for example, there are no clear rules for the necessary protection of property rights or human freedoms. It is concluded that the science of criminal law should develop knowledge that will reveal not only the content of the subject of this branch of law, but will focus it on new properties to determine the illegality of acts and their consequences, exclude the possibility of using its means by legal entities against each other.

Key words: science of criminal law, crime, punishment, subject of criminal law regulation, concept of criminal law, role of criminal law.

Література:

1. Мельничук Н.Ю. Поняття «злочин» та «покарання» у трактуванні Чезаре Беккарія в контексті ідей Просвітництва. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридична»*. 2008. Вип. 3. С. 371–379.
2. Панов М.І. Чезаре Беккарія і його славнозвісний трактат «Про злочини та покарання» (до 250-річчя опублікування). 2014. № 9. С. 226–244.
3. Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-річчю трактату Чезаре Беккарія, м. Одеса, 13 червня 2014 р. Одеса : Юрид. л-ра, 2014. 380 с.
4. Бочкарёв С.А. Теоретико-методологическое исследование уголовного права как системы научного знания : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 ; 12.00.08. Москва, 2020, 539 с.
5. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В.О. Навроцького. Київ : Юрінком-Інтер, 2013. 712 с.
6. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за заг. ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ ; Харків : Юрінком-Інтер – Право, 2002. 416 с.
7. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. В.А. Клименка, М.І. Мельника. 4-те вид., переб. та допов. Київ : Атіка, 2008. 376 с.
8. Кримінальне право України. Загальна частина : практикум : навчальний посібник / за заг. ред. В.К. Матвійчука. Київ : КНТ, 2006. 432 с.
9. Наден О.В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. 272 с.
10. Deigh J., Dolinko D. The Oxford Handbook of Philosophy of Criminal Law. Oxford : Oxford University Press, 2011. 544 p.
11. Coleman J.L., Himma K.E., Shapiro S.J. The Philosophy of Criminal Law. *The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law*. 2004. Jan. URL: <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199270972.001.0001/oxfordhb-9780199270972> (дата звернення: 07.02.2021).
12. Duff A. Theories of Criminal Law. The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2013 Edition) / Edward N. Zalta (ed.). URL : <https://plato.stanford.edu/archives/sum2013/entries/legal-punishment/> (дата звернення: 07.02.2021).
13. Youngjae Lee Recidivism as Omission: A Relational Account. *Texas Law Review*. 2009. № 87. P. 571–622.
14. Moore M.S., Hurd H. Punishing the Awkward, the Stupid, the Weak, and the Selfish: The Culpability of Negligence. *Criminal Law and Philosophy*. 2011. № 5. P. 147–198.
15. Gardner J. What is Tort Law For? Part 1. The Place of Corrective Justice. *Law and Philosophy*. 2011. № 30. P. 1–50.
16. Правова доктрина України : у 5-ти т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова. Харків : Право, 2013. Т. 5. 1240 с.
17. Грищук В.К. Кримінальне право України. Загальна частина : навчальний посібник. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2007. 568 с.
18. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть : курс лекций : в 2-х т. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрид. лит., 2004. Т. 1. 496 с.
19. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. 4-те вид. Харків : Одиссей, 2009. 312 с.
20. Митрофанов І.І. Запобіжна функція кримінального права та кримінально-правові відносини: який між ними зв'язок? *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2015. № 4. С. 131–139.
21. Мельник О.М. Правове регулювання та шляхи підвищення його ефективності : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2004. 208 с.

ПРОБЛЕМАТИКА ФІНАНСОВОГО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НЕДЕРЖАВНИХ ПЕНСІЙНИХ ФОНДІВ

Поліщук Р. М.,

аспірант кафедри фінансового права

юридичного факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0001-9968-5713

Проблема відсутності інтересу населення до участі у формуванні пенсійних накопичень є однією із ключових проблем недержавних пенсійних фондів. Облік і реєстрація різноманітних прав, ліцензування й акредитація установ, установлення норм, квот та інших обмежень, здійснення контролю та нагляду, а також застосування матеріальних санкцій і заходів адміністративного примусу є державним регулюванням недержавного пенсійного забезпечення. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Національний банк України, Антимонопольний комітет України здійснюють державний нагляд та контроль за діяльністю недержавних пенсійних фондів. Наявний розподіл повноважень щодо нагляду за діяльністю недержавних пенсійних фондів між регуляторами недостатньо ефективний. Утручання держави в царину діяльності недержавних пенсійних фондів повинно бути своєчасним, доречним і обмеженим. Потреба у вкладенні значних коштів у заснування адміністратора та компанії з управління активами значно зменшує привабливість недержавного пенсійного забезпечення для потенційних інвесторів, надмірна зарегульованість розглядуваного інституту знижує рівень довіри звичайних громадян, роботодавців та інвесторів. Відсутність у системі управління недержавними пенсійними фондами компонентів, відповідальних за управління ризиками та внутрішній аудит, призначенням яких є захист від ризиків та здійснення внутрішнього контролю відповідно, є значним недоліком сьогодення. Шляхами вирішення означених вище проблем є, зокрема: об'єднання органів державного регулювання фінансового ринку в Україні та створення мегарегулятора щодо діяльності недержавних пенсійних фондів; скасування нормативно-правових актів, які на практиці засвідчили свою неефективність, у частині регулювання діяльності недержавних пенсійних фондів, з одночасним ухваленням нових актів законодавства, які б «здешевлювали» механізм створення та функціонування інституту недержавних пенсійних фондів; імплементація Директиви 2016/2341 Європейського Союзу від 14 грудня 2016 р. в законодавство України в частині функцій управління ризиками та внутрішнього аудиту недержавних пенсійних фондів; запровадження правових норм, що встановлюють заборону Національному банку України втручатися в діяльність недержавних пенсійних фондів у частині повернення їхніх активів неплатоспроможними банками та здійснення інвестиційної діяльності, з підстав, прямо не передбачених Законом України «Про недержавне пенсійне забезпечення», встановлення правових підстав для персональної відповідальності посадових осіб за такі дії.

Ключові слова: недержавні пенсійні фонди, пенсійне забезпечення, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, інвестиції, компанія з управління активами, державний нагляд та контроль.

Постановка проблеми. Сума коштів, акумульованих недержавними пенсійними фондами (далі – НПФ), станом на початок 2019 р. становила 2 745,2 млн грн (або трохи більше \$ 100 млн), що в розрахунку на одного учасника системи в середньому становить 3 210 грн (еквівалент \$ 115). До участі в недержавному пенсійному забезпеченні залучені лише 855 тисяч учасників, або приблизно 5% працездатного населення. За період із грудня 2013 р. по грудень 2018 р. номінальна чиста середньорічна дохідність по системі становила 9,6%, натомість реальна, з поправкою на інфляцію, мала від'ємне значення, а саме мінус 8,1%. Такі показники діяльності фактично ставлять під сумнів спроможність недержавних пенсійних фондів генерувати позитивний довгостроковий інвестиційний дохід та, урешті-решт, саму доцільність їхнього існування, принаймні за збереження моделі організації діяльності, системи управління й умов функціонування, які є нині [14].

Такі результати зумовлені насамперед неефективністю наявної законодавчої бази, яка регулює діяльність недержавних пенсійних фондів, яка, з одного боку, занадто зарегульована, з іншого – узагалі неунормована.

Недержавні пенсійні фонди розвиваються занадто повільно, що пов'язано з нестабільною економічною, політичною та правовою ситуацією, що склалася всередині України. Варто зазначити, що звичайні громадяни, як і роботодавці, досить скептично ставляться до ідеї вкладання коштів у такі установи, хоча відповідно до законодавчих новел встановлені, зокрема, ліцензійні умови діяльності недержавних пенсійних фондів, існує пряма заборона ліквідації відповідних підприємств згідно з положеннями Кодексу з процедур банкрутства, існує чимало органів нагляду за діяльністю даних фондів тощо.

Усе це свідчить про те, що чинні нормативно-правові акти не забезпечують населення від неефективного використання пенсійних активів фондів, не забезпечують дієвого механізму контролю за інвестиційною діяльністю компаній з управління активами, немає комплексності, узгодженості й ефективності функціонування органів контролю та нагляду за діяльністю недержавних пенсійних фондів. Складнощі додає і відсутність установи, за прикладом Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, яка б гарантувала вклади звичайних громадян у недержавні пенсійні фонди, забезпечувала вихід неплатоспроможних учасників з ринку та ліквідації відповідних фондів в Україні.

У процесі огляду наукових робіт щодо проблематики фінансового правового регулювання діяльності недержавних пенсійних фондів встановлено, що дослідження стосуються суто загальних аспектів діяльності НПФ в Україні, без детального вивчення нагальних проблем законодавчої бази функціонування НПФ та шляхів вирішення означених питань.

Так, питаннями діяльності НПФ цікавилися багато вчених-правників, зокрема: Н.Ю. Баланюк, С.В. Вишновецька, С. Едвардс, М.І. Іншин, Т.А. Калита, Н.П. Коробенко, В.Л. Костюк, Т.В. Кравчук, Є.О. Малишко, К.В. Павлюк, Я.В. Сімутіна, А.В. Скоробагатько, М.П. Стадник, І.О. Федоров, М.П. Шаваріна, В.О. Швець, М.Я. Ястурбський та інші.

Наявність цілої низки проблем нормативно-правового забезпечення діяльності НПФ свідчить про актуальність теми дослідження, адже на зміну вже вирішеним старим проблемам приходять нові, пов'язані з постійним ухваленням нових законів та підзаконних нормативно-правових актів. Як зазначили автори багатьох досліджень, проблематика питання недержавного пенсійного забезпечення у правовому полі нерозривно пов'язана із соціальними, демографічними й економічними аспектами сучасної України, а тому актуальність теми дослідження визначається необхідністю створення надійної й адекватної ринковим умовам законодавчої бази регулювання діяльності НПФ.

Мета статті полягає в дослідженні проблематики фінансового правового регулювання діяльності НПФ, визначенні ключових проблем, пошуків шляхів вирішення означених питань та вдосконалення наявної системи регулювання ринку з боку органів державної влади України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. № 1058-IV (далі – Закон № 1058), система пенсійного забезпечення в Україні складається із трьох рівнів. Перший рівень – солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (далі – солідарна система), що базується на засадах солідарності та субсидування, здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг коштом Пенсійного фонду на умовах та в порядку, передбачених цим Законом. Другий рівень – накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (далі – накопичувальна система пенсійного страхування), що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді або у відповідних недержавних пенсійних фондах – суб'єктах другого рівня системи пенсійного забезпечення та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на умовах та в порядку, передбачених законом. Третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень із метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення. Перший та другий рівні системи пенсійного забезпечення в Україні становлять систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Другий та третій рівні системи пенсійного забезпечення в Україні становлять систему накопичувального пенсійного забезпечення [1].

Як зазначив Ю.В. Сокоринський, загальні проблеми пенсійного забезпечення в Україні такі: 1. Проблема дефіциту Пенсійного фонду; України; 2. Проблема існування розривів пенсій і заробітної плати; 3. Проблема відсутності інтересу населення до участі у формуванні пенсійних накопичень; 4. Проблема економічної та воєнної ситуації в Україні; 5. Проблема ухиляння платників від сплати страхових внесків шляхом отримування тіньової заробітної плати; 6. Проблема погіршення співвідношення між громадянами працездатного і непрацездатного віку [8].

Державне регулювання діяльності недержавних пенсійних фондів, у найбільш загальному розумінні, через комплекс заходів адміністративного та нормативно-правового впливу держави спрямоване на різні галузі економіки та суспільства для досягнення суспільно значущих цілей, передбачаючи

гарантування безпеки, справедливості, захисту прав і свобод громадян. До того ж державне регулювання недержавного пенсійного забезпечення впорядковує діяльність усіх його учасників шляхом установлення державних вимог і правил діяльності для підтримки рівноваги взаємних інтересів. На нашу думку, із практичної позиції таке регулювання представлене певною сукупністю як адміністративних, так і нормативних інструментів державної політики, до яких, зокрема, належать облік і реєстрація різноманітних прав, ліцензування й акредитація установ, установлення норм, квот та інших обмежень, здійснення контролю та нагляду, а також застосування матеріальних санкцій і заходів адміністративного примусу [13].

Законодавство про недержавне пенсійне забезпечення складається із Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення», законодавства про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, законів України «Про страхування», «Про банки і банківську діяльність», «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)», «Про цінні папери і фондову біржу», «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні», «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» та інших нормативно-правових актів, ухвалених відповідно до цього Закону.

Держава гарантує дотримання законодавства з метою захисту майнових прав і законних інтересів учасників недержавного пенсійного забезпечення шляхом здійснення нагляду та контролю відповідними державними органами. Державний нагляд та контроль за діяльністю недержавних пенсійних фондів, адміністраторів пенсійних фондів, осіб, що здійснюють управління активами пенсійних фондів, зберігачів, страхових організацій та банківських установ здійснює Національна комісія із цінних паперів та фондового ринку в межах повноважень і в порядку, визначених цим Законом, Законом України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» та іншими актами законодавства України. Національний банк України зобов'язаний письмово повідомляти Національну комісію із цінних паперів та фондового ринку про санкції до страхових організацій або до банківських установ, що надають послуги у сфері недержавного пенсійного забезпечення, та підстави для їх застосування протягом 10-ти робочих днів із моменту накладення таких санкцій. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку зобов'язана письмово повідомляти Національний банк України про санкції до страхових організацій або до банківських установ, що надають послуги у сфері недержавного пенсійного забезпечення, та підстави для їх застосування протягом 10 робочих днів із моменту накладення таких санкцій. Контроль за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції в системі накопичувального пенсійного забезпечення здійснює Антимонопольний комітет України в межах повноважень, передбачених законом. Антимонопольний комітет України письмово повідомляє Національну комісію із цінних паперів та фондового ринку про ухвалені ним рішення щодо порушення законодавства про захист економічної конкуренції учасниками недержавного пенсійного забезпечення. Органи, що здійснюють нагляд та контроль за діяльністю в системі накопичувального пенсійного забезпечення, повідомляють Антимонопольний комітет України про ознаки порушення законодавства про захист економічної конкуренції учасниками недержавного пенсійного забезпечення (ст. 67 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» [2]).

Уважаємо, що наявний розподіл повноважень щодо нагляду за діяльністю недержавних пенсійних фондів між регуляторами недостатньо ефективний, адже Національний банк України (далі – НБУ) відповідає за регулювання діяльності НПФ, водночас не має прямих повноважень впливати на компанії з управління активами, які реально розпоряджаються пенсійними коштами. Зокрема, у НБУ немає повноважень щодо контролю за отриманням інвестиційної декларації НПФ, отриманням оперативної інформації про вартість пенсійних активів. До того ж НБУ не має права перевіряти компанії з управління активами та своєчасно вживати заходів щодо зупинення сумнівних операцій із пенсійними активами, які можуть призвести до втрати пенсійних коштів тощо. Зважаючи на закордонний досвід [10], вирішити таку проблему можна шляхом створення єдиного мегарегулятора, однак це потребує додаткових витрат на розроблення відповідної нормативно-правової бази та проведення реорганізації діяльності органів державного нагляду. Водночас є ризик послаблення державного контролю за діяльністю фінансових установ упродовж перехідного періоду. Тому об'єднання органів державного регулювання фінансового ринку в Україні варто розглядати як завдання на довгострокову перспективу. На наше переконання, утручання держави в царину діяльності НПФ повинно бути своєчасним, доречним та обмеженим. Практичний досвід засвідчує, що надмірна зарегульованість розглядуваного інституту призводить лише до негативних наслідків, а саме: зниження рівня довіри громадян до НПФ; короткострокового планування діяльності фондів; зменшення рівня доходності фондів тощо. А, як відомо, основними цілями регулювання діяльності НПФ є захист інтересів учасників недержавного пенсійного забезпечення, зниження системних ризиків, забезпечення ефективної та прозорої роботи діяльності фондів [13].

Незважаючи на запровадження недержавного пенсійного забезпечення в Україні, воно нині не набуло поширення серед населення. Наприклад, станом на 31 березня 2011 р. Державний реєстр фінансових установ містив інформацію про 100 недержавних пенсійних фондів, а також 41 адміністратора недержавних пенсійних фондів. На той час адміністраторами недержавних пенсійних фондів було укладено 70 627 пенсійних контрактів із 57 143 вкладниками. Щодо кількості недержавних пенсійних фондів, звернемо увагу на те, що станом на 31 березня 2011 р. кількість відкритих недержавних пенсійних фондів становила 82, корпоративних фондів – 9, професійних – 9 [12]. Водночас, як свідчить більш сучасна статистика, станом на 30 червня 2018 р. Державний реєстр фінансових установ містив інформацію про 62 недержавні пенсійні фонди та 22 адміністратори недержавних пенсійних фондів (станом на 30 червня 2017 р. у Державному реєстрі налічувалось 64 недержавних пенсійних фондів та 22 адміністратори) [15]. Тобто навіть за вказаний період кількість недержавних пенсійних фондів не просто не збільшилась, а суттєво зменшилась [8].

Згідно з положеннями п. 2 Ліцензійних умов провадження професійної діяльності на фондовому ринку (ринку цінних паперів) – діяльності з управління активами інституційних інвесторів (діяльності з управління активами), затверджених рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 23 липня 2013 р. № 1281, компанія з управління активами, яка надає послуги пенсійному фонду – суб'єкту другого рівня, – компанія з управління активами, яка одержала ліцензію на провадження професійної діяльності на фондовому ринку – діяльності з управління активами інституційних інвесторів (діяльності з управління активами) та уклала договір про управління активами з радою відповідного недержавного пенсійного фонду – суб'єкта другого рівня системи пенсійного забезпечення [7] (далі – Положення № 1281).

Аналогічне встановлено і п. 7–2 Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з надання фінансових послуг (крім професійної діяльності на ринку цінних паперів), затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2016 р. № 913, ліцензія на надання послуг у системі накопичувального пенсійного забезпечення видається, зокрема, адміністраторам недержавних пенсійних фондів – у частині адміністрування недержавних пенсійних фондів [4] (далі – Положення № 913).

Адміністратор, компанія з управління активами та банк-зберігач можуть надавати послуги недержавним пенсійним фондам лише в разі отримання відповідної ліцензії. Ліцензійні вимоги до діяльності суб'єктів управління НПФ є інструментом державного контролю їхньої професійної готовності до роботи з пенсійними накопиченнями громадян. Так, вимоги до розмірів статутного капіталу компанії з управління активами й адміністратора НПФ, а також до рівнів, на яких необхідно підтримувати власний капітал та формувати резерви, встановлені для того, щоб забезпечити таких суб'єктів фінансовими ресурсами, достатніми для професійної роботи, та гарантування відповідальності за виконання зобов'язань перед НПФ [11].

Потреба у вкладенні значних коштів у заснування адміністратора та компанії з управління активами значно зменшує привабливість недержавного пенсійного забезпечення для потенційних інвесторів. У свою чергу, надмірна зарегульованість розглядуваного інституту знижує рівень довіри звичайних громадян, роботодавців та інвесторів.

Про надмірну зарегульованість також свідчить ухвалення низки нормативно-правових актів, зокрема Кваліфікаційних вимог до членів рад недержавних пенсійних фондів та фахівців з питань адміністрування недержавних пенсійних фондів, затверджених розпорядженням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 27 листопада 2003 р. № 137 [6] (далі – Кваліфікаційні вимоги № 137), Вимог до технічного забезпечення та інформаційних систем для ведення персоналізованого обліку учасників недержавного пенсійного фонду, затверджених розпорядженням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 22 червня 2004 р. № 1101 [5] (далі – Вимоги № 1101).

Крім того, варто зосередити увагу на такому.

Національний банк України, який зловживає формальною та неформальною «незалежністю», як регулятор банківського сектора фінансового ринку зосередився на «стабілізації» банківської системи шляхом порушення прав споживачів її послуг (зокрема, небанківських фінансових установ). Це стосувалося не тільки спонукання банківських установ до порушення прав вкладників щодо доступу до їхніх коштів на депозитних рахунках, а й у подальшому в порушенні прямих норм законодавства щодо захисту пенсійних накопичень, розміщених у банківських установах в разі їх ліквідації [3] як із боку НБУ, так і, згодом, з боку Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (далі – ФГВФО), якому були передані ці функції. Такі дії НБУ та ФГВФО спричинили погіршення ліквідності, а згодом і втрату частини активів НПФ, нераціональний розпродаж інших активів НПФ за умови падіння їхньої ринкової вартості та фіксацію збитків НПФ від знецінення цих активів. Зрозуміло, що це призвело до загального падіння вартості активів НПФ, зменшення розміру пенсійних накопичень на індивідуальних

пенсійних рахунках учасників НПФ та незворотних втрат тих учасників НПФ, які в цей період досягали пенсійного віку та розмір пенсійних вимог яких фіксувався. Ще один прояв регуляторного саботажу з боку НБУ стосовно діяльності НПФ тривав із липня 2004 р. по лютий 2019 р. і також став підґрунтям для погіршення результативності діяльності цих фінансових установ. Ідеться про недотримання НБУ вимог законодавства про недержавне пенсійне забезпечення в частині спрощення інвестування пенсійних активів НПФ у цінні папери іноземних емітентів і придбання із цією метою вільноконвертованої валюти. Фактично, НБУ завадив НПФ здійснювати валютну диверсифікацію активів та позбавив їх потужного інструментарію хеджування, залишивши для НПФ загальний механізм отримання індивідуальної валютної ліцензії для інвестування за кордон, що технічно унеможливило здійснення таких інвестицій на іноземних організованих ринках, як це передбачено вітчизняним законодавством про недержавне пенсійне забезпечення [9].

Невтішні показники системи недержавного пенсійного забезпечення викликані сукупністю причин, серед яких несприятлива макроекономічна ситуація, відсутність розвинутих ринків капіталу й надійних фінансових інструментів, низький рівень доходів населення і нерозуміння необхідності заощаджувати на пенсію, брак інформації про існування недержавних пенсійних схем. Проте серед усіх причин окремо виділяється проблема «самих НПФ», які є «дуже дорогими для учасників». Очевидно, що для зниження агентських ризиків необхідно запроваджувати комплекс додаткових заходів, зокрема пов'язаних із належним розкриттям інформації про діяльність НПФ, посиленням пруденційних регулятивних правил та нагляду за їх дотриманням тощо. Крім того, значним недоліком системи управління НПФ у контексті захисту пенсійних накопичень є відсутність у ній компонентів, відповідальних за управління ризиками та внутрішній аудит, призначенням яких є захист від ризиків та здійснення внутрішнього контролю відповідно. Оновленою Директивою 2016/2341 ЄС від 14 грудня 2016 р. про діяльність установ трудового пенсійного забезпечення та нагляд за ними, яку Україна зобов'язалася імплементувати, функції управління ризиками та внутрішнього аудиту визначені як ключові й обов'язкові для виконання. Однак чинна модель організації діяльності, за застосування якої виконання всіх регулярних процесів передається НПФ на аутсорсинг, може значною мірою нівелювати очікуваний ефект від виконання ключових функцій після імплементации відповідних вимог Директиви. Очевидно, що для створення системи управління НПФ, яка була б здатна запобігати агентським ризикам, необхідна зміна моделі організації діяльності з накопичувального пенсійного забезпечення. За позитивним досвідом та кращою практикою далеко ходити не треба. Практично в усіх країнах Центральної та Східної Європи застосовується модель організації діяльності, за якої управління пенсійними фондами, що є організаційною формою об'єднання пенсійних накопичень учасників, здійснюють афілійовані до них керівні компанії. За такої моделі керівна компанія та пенсійний фонд мають зазвичай спільні органи управління із чітко визначеними обсягами фідучіарних обов'язків і відповідальності та розглядаються як єдина установа пенсійного забезпечення. Незалежно від того, має чи немає пенсійний фонд статус окремої юридичної особи, така модель організації діяльності передбачає, що керівна компанія діє від імені пенсійного фонду, приймає на себе (або їй передається) управління пенсійним фондом цілком та залишається цілковито відповідальною за дотримання обов'язків перед учасниками пенсійного фонду, навіть у тому разі, коли певні базові процеси передаються на аутсорсинг. Застосування такої моделі в Україні дасть можливість, по-перше, сформувати систему органів корпоративного управління із чітко визначеними фідучіарними обов'язками і відповідальністю перед учасниками НПФ, по-друге, впровадити орієнтовану на захист інтересів учасників сучасну систему управління НПФ із відповідним інструментарієм внутрішнього контролю, функціями ризик-менеджменту і внутрішнього аудиту, можливостями гнучкого застосування інсорсингу чи аутсорсингу відповідно до потреб управління [14].

Висновки. Однією з нагальних проблем пенсійного забезпечення в Україні є проблема відсутності інтересу населення до участі у формуванні пенсійних накопичень. Накопичувальна система пенсійного страхування базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді або у відповідних недержавних пенсійних фондах – суб'єктах другого рівня системи пенсійного забезпечення, здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на умовах та в порядку, передбачених законом. Державне регулювання недержавного пенсійного забезпечення впорядковує діяльність усіх його учасників шляхом установлення державних вимог і правил діяльності для підтримки рівноваги взаємних інтересів.

Державний нагляд та контроль за діяльністю недержавних пенсійних фондів здійснюють, зокрема, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Національний банк України, Анти-монопольний комітет України.

Серед найбільших проблем фінансового правового регулювання діяльності недержавних пенсійних фондів такі: 1) недостатньо ефективний механізм нагляду за діяльністю недержавних пенсійних фондів, розподілений між регуляторами; 2) надмірна зарегульованість інституту НПФ у частині

законодавчих вимог, які є неефективними, зокрема щодо адміністраторів НПФ та компаній з управління активами; 3) потреба у вкладенні значних коштів у заснування адміністратора чи компанії з управління активами; 4) НПФ потребують значних коштів від звичайного громадянина (учасника фонду) для фінансування самого механізму діяльності (поточної діяльності) цього інституту; 5) непоодинокі колізії норм чинного законодавства через неузгодженості правової системи в частині компетенцій органів контролю та нагляду; 6) відсутність законодавчо встановлених норм щодо відповідальності за управління ризиками та внутрішній аудит НПФ.

Шляхи вирішення означених вище проблем такі:

1. Об'єднання органів державного регулювання фінансового ринку в Україні та створення мега-регулятора щодо діяльності НПФ.

2. Скасування нормативно-правових актів, які на практиці засвідчили свою неефективність, у частині регулювання діяльності НПФ, з одночасним ухваленням нових актів законодавства, які б «здешевлювали» механізм створення та функціонування інституту НПФ.

3. Імплементация Директиви 2016/2341 ЄС від 14 грудня 2016 р. в законодавство України в частині функцій управління ризиками та внутрішнього аудиту НПФ.

4. Запровадження правових норм, що встановлюють заборону, зокрема, Національному банку України втручатися в діяльність НПФ у частині повернення їхніх активів неплатоспроможними банками та здійснення інвестиційної діяльності, з підстав, прямо не передбачених Законом України «Про недержавне пенсійне забезпечення», встановлення правових підстав для персональної відповідальності посадових осіб за такі дії.

Polischuk R. Problems of financial and legal regulation of private pension funds' activity

The problem of lack of interest of the population to participate in the formation of pension savings is one of the key problems of private pension funds. Accounting and registration of various rights, licensing and accreditation of institutions, establishment of norms, quotas and other restrictions, control and supervision, as well as the application of material sanctions and measures of administrative coercion are state regulation of private pension provision. The National Securities and Stock Market Commission, the National Bank of Ukraine, and the Antimonopoly Committee of Ukraine exercise state supervision and control over the activities of non-state pension funds. The current distribution of powers to oversee the activities of private pension funds between regulators is not effective enough. State intervention in the field of private pension funds should be timely, appropriate and limited. The need to invest heavily in setting up an administrator and an asset management company significantly reduces the attractiveness of private pension provision for potential investors, and the over-regulation of the institution under review reduces the level of confidence of ordinary citizens, employers and investors. The lack of components in the management system of non-state pension funds responsible for risk management and internal audit, the purpose of which is to protect against risks and exercise internal control, respectively, is a significant shortcoming of today. Ways to solve the above problems are, in particular: the unification of state regulators of the financial market in Ukraine and the creation of a mega-regulator for the activities of NPFs; abolition of normative legal acts, which in practice have proved their ineffectiveness, in terms of regulating the activities of NPFs, with the simultaneous adoption of new legislation that would "reduce the cost" of the mechanism of creation and operation of the institution of NPFs; implementation of EU Directive 2016/2341 of 14 December 2016 into the legislation of Ukraine regarding the functions of risk management and internal audit of NPFs; introduction of legal norms prohibiting, in particular, the National Bank of Ukraine from interfering in the activities of NPFs in terms of return of their assets by insolvent banks and investment activities, on grounds not expressly provided by the Law of Ukraine "On Non-State Pension Provision" and establishing legal grounds for personal liability persons for such actions.

Key words: private pension funds, pension provision, National Commission on Securities and Stock Market, investments, asset management company, state supervision and control.

Література:

1. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 липня 2003 р. № 1058–IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#n87>.
2. Про недержавне пенсійне забезпечення : Закон України від 9 липня 2003 р. № 1057–IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-15#n68>.
3. Про внесення змін до деяких законів України щодо убезпечення пенсійних активів : Закон України від 24 травня 2012 р. № 4841–VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4841-17>.
4. Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з надання фінансових послуг (крім професійної діяльності на ринку цінних паперів), затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2016 р. № 913.
5. Вимоги до технічного забезпечення та інформаційних систем для ведення персоніфікованого обліку учасників недержавного пенсійного фонду, затверджені розпорядженням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 22 червня 2004 р. № 1101.
6. Кваліфікаційні вимоги до членів рад недержавних пенсійних фондів та фахівців з питань адміністрування недержавних пенсійних фондів, затверджені розпорядженням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 27 листопада 2003 р. № 137.
7. Ліцензійні умови провадження професійної діяльності на фондовому ринку (ринку цінних паперів) – діяльності з управління активами інституційних інвесторів (діяльності з управління активами), затверджені рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 23 липня 2013 р. № 1281.
8. Сокоринський Ю.В. Проблеми правового регулювання пенсійного забезпечення. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. Вип. 2. Т. 3. С. 31–34.
9. Леонов Д.А. Вплив державного регулювання на розвиток недержавних пенсійних фондів в Україні. *Світ фінансів*. 2019. № 3 (60). С. 165–178.
10. Хольцман Р., Хинц Р. Обеспеченная старость в XXI в. Пенсионные системы и реформы в международной перспективе. Вашингтон, 2005. 200 с.
11. Цікановська Н.А. Особливості функціонування недержавних пенсійних фондів в Україні. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2014. Вип. 2. С. 188–197.
12. Шах І.З., Яструбовський М.Я. Недержавні фонди соціального страхування: проблеми та перспективи їх розвитку в Україні. *Вісник Національного Університету «Львівська політехніка»*. 2011. № 720 : Менеджмент та підприємство в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. С. 262–267.
13. Шимко Я.Р. Роль державного регулювання розвитку недержавних пенсійних фондів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»*. 2019. № 12 (40). С. 151–156.
14. Зубик С.П. Що не так з недержавними пенсійними фондами? Реанімаційний пакет реформ. URL: <https://rpr.org.ua/news/shcho-ne-tak-z-nederzhavnyumu-pensiynumu-fondamy>.
15. Підсумки розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення станом на 30 червня 2018р. *Нацкомфінпослуг*. URL: https://www.nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/NPF/OsnPokazn/NPF_II_kv_2018.pdf.

МІЖГАЛУЗЕВІ ЗВ'ЯЗКИ ВИКОНАВЧОГО ТА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Сергієнко Н. А.,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри публічного та приватного права

Київського університету імені Бориса Грінченка

ORCID ID: 0000-0002-6681-5961

Статтю присвячено аналізу міжгалузевих зв'язків виконавчого права України та цивільного права України. За основу теоретичного та методологічного підґрунтя наукового дослідження міжгалузевих зв'язків виконавчого права України та цивільного права України взято класифікацію форм міжгалузевих зв'язків, запропоновану М.Ю. Челишевим. І хоча цей учений-юрист вивчав міжгалузеві зв'язки цивільного права, з огляду на предмет його наукового дослідження, його класифікація видається універсальною та досить ґрунтовною, такою, що може застосовуватись наскрізно для різного роду юридичних досліджень. У статті розкриваються міжгалузеві зв'язки виконавчого права України та цивільного права України через такі напрями, як: 1) міжгалузева взаємодія виконавчого права України та цивільного права України (вона проявляється в застосуванні у виконавчому праві понять та конструкцій цивільного права). Як приклад понять та конструкцій цивільного права, що застосовуються у виконавчому праві, можна навести поняття договору; 2) міжгалузевий взаємний вплив виконавчого права та цивільного права (він проявляється у взаємному впливі утворень виконавчого права та цивільного права, а саме його норм, інститутів. Яскравим прикладом такого взаємного впливу є правовий статус окремих видів майна в контексті звернення на нього стягнення – на окремі види майна, які не обмежені в цивільному обороті, у виконавчому провадженні стягнення бути звернено не може); 3) міжгалузеве правове та колізійне регулювання (воно простежується у прямих чи опосередкованих відсилках у нормах законодавства про виконавче провадження до норм цивільного законодавства і навпаки. Як приклад тут можна навести пряму відсилку до статті 28 Цивільного кодексу України в абзаці 5 пункту 2 розділу III Інструкції з організації примусового виконання рішень, яка затверджена наказом Міністерства юстиції України від 2 квітня 2012 року № 512/5).

Ключові слова: міжгалузеві зв'язки, виконавче право, цивільне право, примусове виконання рішень, звернення стягнення, виконавче провадження.

Постановка проблеми. Виконавче законодавство, тобто законодавство, яким регулюються організація та здійснення примусового виконання рішень, є складним та різноманітним: містить значну кількість норм права різної галузевої належності. Для ефективного й адекватного правового регулювання примусового виконання рішень в Україні варто брати до уваги міжгалузеві зв'язки виконавчого права України. Проблематика примусового виконання рішень та правового регулювання цієї сфери розглядалась у наукових працях значної кількості вчених-юристів, наприклад, С.Я. Фурси, С.В. Щербак, А.М. Авторгова, О.С. Снідевича, П.В. Макушева, О.О. Чумака. Проте тематика міжгалузевих зв'язків виконавчого права й інших галузей права України, зокрема і цивільного права, залишається малодослідженою. Хоча, як видається, саме у зрізі міжгалузевої взаємодії яскраво простежується наявність / відсутності комплексності та цілісності у правовому регулюванні відповідної сфери суспільних відносин.

Мета статті полягає у визначенні та розкритті основних напрямів взаємодії виконавчого права України та цивільного права України.

Виклад основного матеріалу. Як видається, найбільш ґрунтовну, але водночас просту та зрозумілу класифікацію форм міжгалузевих зв'язків запропонував М.Ю. Челишев (у його праці йдеться саме про міжгалузеві зв'язки цивільного права з огляду на предмет його наукового дослідження): 1) міжгалузева взаємодія (взаємний динамічний зв'язок цивільного права й інших галузей); 2) міжгалузевий взаємний вплив (вплив одне на одного різних, таких, що перетинаються, правових утворень); 3) міжгалузеве правове регулювання (процес упорядкування відносин за допомогою різногалузевих засобів, у рамках якого цивілістичні інструменти поєднуються з іншими галузевими інструментами приватного та публічного права); 4) колізійне регулювання (звід правил, які узгоджують дію норм

цивільного права й інших правових утворень) [1, с. 60–62]. Варто погодитись із Л.Т. Бакуліною, хоча узагальнення М.Ю. Челишева і зроблені на матеріалі цивільного права, по суті вони мають фундаментальне та загальнотеоретичне значення [2, с. 222–223]. Отже, міжгалузеві зв'язки виконавчого права України та цивільного права України пропонується розглянути за структурою, запропонованою М.Ю. Челишевим.

О.В. Лунева досліджувала міжгалузеві зв'язки цивільного та природоресурсного права у сфері майнових відносин і зазначає, що міжгалузєва взаємодія в області майнових відносин, об'єктами яких виступають земельні ділянки в особливо охоронюваних природних територіях, проявляється в застосовуваних цивільно-правових поняттях, категоріях і конструкціях (договір, відшкодування шкоди, екологічне страхування тощо) [3, с. 133]. Отже, зазначена вчена-юрист міжгалузєву взаємодію розглядає крізь призму спільності використовуваних понять, категорій, конструкцій. У такому ракурсі варто констатувати, що у виконавчому праві використовуються ціла низка понять та конструкцій різних галузей права, зокрема і цивільного права (міжгалузєва взаємодія). І це стосується як організації, так і здійснення примусового виконання рішень. Наприклад, приписи ст. 24 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» передбачають, що приватний виконавець зобов'язаний до початку здійснення діяльності застрахувати свою цивільно-правову відповідальність перед третіми особами, а також умови щодо строку укладення такого договору, мінімальний розмір страхової суми. Обов'язок страхування цивільно-правової відповідальності приватного виконавця також є істотним аспектом, що відрізняє правовий статус останнього від правового статусу державного виконавця, за якого відповідальність фактично несе держава [4, с. 31]. Проте поняття договору, договору страхування є поняттями цивільного права, цивільно-правовою є конструкція договірних правовідносин у сфері страхування. З огляду на вказане, постає питання про застосування у виконавчому праві в цьому контексті свободи договору, адже цивілістичний аспект договору нікуди не зникає, а відповідно до приписів п. п. 3 ч. 1 ст. 3 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, свобода договору є однією із засад цивільного законодавства, з іншого ж боку, наведені приписи Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» передбачають обов'язок приватного виконавця укласти договір страхування цивільно-правової відповідальності перед третіми особами перед початком здійснення своєї діяльності. Принцип свободи договору передбачає, як це закріплено у ст. 627 ЦК України, що сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагентів та визначенні умов договору, застосуванні до контрагента заходів цивільно-правової відповідальності [5, с. 15]. Однак свобода договору не є безмежною, вона існує в рамках чинних нормативно-правових актів, звичаїв ділового обороту, а дії сторін мають ґрунтуватися на засадах розумності, добросовісності та справедливості [6, с. 154]. На те, що свобода договору не є безмежною, звертає увагу С.С. Немченко і зазначає, що головним правовим засобом обмеження договірної свободи є імперативні норми, які діють навіть проти волі сторін, отже, виключають їхню автономію у вирішенні того чи іншого питання, винятком із загального принципу свободи договору є випадки, коли: 1) укладення договору є обов'язковим; 2) укладення договору певного типу може бути заборонено тим або іншим суб'єктам, що впливає зазвичай із природи діяльності, що оформляється відповідними договорами; 3) будь-яка зі сторін договору позбавлена можливості брати участь у формуванні його умов. Можливість винятків із принципу свободи договору викликана необхідністю захисту державою суспільних інтересів, прав споживачів, особливо в тих сферах економіки, які віднесені до природних монополій або в яких можливе порушення меж здійснення цивільних прав особами, які мають на ринку панівне становище [7, с. 102–103]. Отже, вимога закону про обов'язковість укладення приватним виконавцем договору страхування цивільно-правової відповідальності перед третіми особами перед початком його діяльності не має сприйматись як супротивність свободі договору, а є виявом захисту з боку держави прав та інтересів осіб, на випадок їх можливого порушення з боку приватного виконавця. Реквізити договору страхування цивільно-правової відповідальності приватного виконавця, строк дії договору, відомості про страховика та страхову суму містяться в Єдиному реєстрі приватних виконавців, доступ до інформації якого здійснюється цілодобово і без обмежень на офіційному вебсайті Міністерства юстиції України із забезпеченням можливості пошуку, перегляду, копіювання та роздрукування інформації (див. Порядок формування і ведення Єдиного реєстру приватних виконавців України [8]). Контекст обов'язковості укладення певних видів договорів приватним виконавцем простежується й у приписах ч. 2 ст. 32 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів»: приватний виконавець для здійснення діяльності зобов'язаний відкрити в державному банку окремі рахунки для: 1) обліку депозитних сум і зарахування стягнутих із боржників коштів у національній та іноземній валютах та їх виплати стягувачам; 2) зарахування коштів виконавчого провадження; 3) зарахування винагороди. Водночас загальні засади укладення, виконання, припинення договорів банківського вкладу є сферою регулювання цивільного права.

Конструкції договірному праву як інструменти цивільного права можна віднайти і під час здійснення примусового виконання рішень. Наприклад, за загальним правилом реалізація арештованого майна здійснюється шляхом електронних торгів або за фіксованою ціною (див. ч. 1 ст. 61 Закону України «Про виконавче провадження»). Електронні торги – продаж майна за допомогою функціоналу центральної бази даних системи електронних торгів, за яким його власником стає учасник, який під час торгів запропонував за нього найвищу ціну; торги за фіксованою ціною – спосіб реалізації арештованого майна за ціною, що фіксується на період реалізації, який не передбачає її підвищення під час торгів, за яким покупцем стає особа, що перша за інших надіслала заявку в електронній формі через особистий кабінет та негайно (не пізніше ніж протягом 15 хвилин) сплатила на рахунок організатора суму (ціну лота), визначену в інформаційному повідомленні, у безготівковій формі з використанням електронних платіжних систем [9]. Варто також брати до уваги, що відчуження майна із прилюдних торгів за своєю правовою природою належить до угод купівлі-продажу, така угода може визнаватися недійсною на підставі норм цивільного законодавства про недійсність правочину за ст. ст. 203, 215 ЦК України [10]. Такий висновок непоодиноким у судовій практиці. Наприклад, Господарський суд Донецької області в ухвалі від 8 лютого 2019 р. у справі № 5006/5/806/2012 зазначив, що, виходячи з аналізу правової природи процедури реалізації майна на прилюдних торгах, що полягає у продажу майна, тобто в забезпеченні переходу права власності на майно боржника до покупця – учасника прилюдних торгів, та враховуючи особливості, передбачені законодавством щодо проведення прилюдних торгів, складання за результатами їх проведення акта про проведення прилюдних торгів є оформленням договірних відносин купівлі-продажу майна на публічних торгах, отже, є правочином. Торги є спеціальною процедурою, за допомогою якої укладається договір. Договір є результатом, а торги – засобом його досягнення. Отже, відчуження майна із прилюдних торгів належить до угод купівлі-продажу, така угода може визнаватися недійсною в судовому порядку з підстав недодержання в момент її вчинення вимог, встановлених ч. ч. 1–3 та 6 ст. 203 ЦК України (ч. 1 ст. 215 ЦК України). Тому, з урахуванням того, що реалізація майна боржника шляхом проведення електронних торгів належить до угод купівлі-продажу, оскарження проведення таких торгів та їхніх результатів повинно здійснюватися у порядку, передбаченому законодавством для визнання недійсними угод [11]. Господарський суд Одеської області в ухвалі від 15 червня 2018 р. у справі № 916/1149/18 дійшов висновку, що, виходячи з аналізу правової природи процедури реалізації майна на прилюдних торгах, що полягає у продажу майна, тобто в забезпеченні переходу права власності на майно боржника, на яке звернено стягнення, до покупця – учасника прилюдних торгів, та враховуючи особливості, передбачені законодавством щодо проведення прилюдних торгів, складання за результатами їх проведення акта про проведення прилюдних торгів є оформленням договірних відносин купівлі-продажу майна на публічних торгах, отже, є правочином. Торги є спеціальною процедурою, за допомогою якої укладається договір. Договір є результатом, а торги – засобом його досягнення. Зазначене узгоджується із практикою Верховного Суду України (постанова від 23 вересня 2014 р. у справі № 3–112гс14, постанова від 24 жовтня 2012 р. у справі № 6–116цс12) [12]. Наведене наочно демонструє застосування цивільно-правових конструкцій (у даному разі щодо договорів, правочинів, права власності) під час здійснення примусового виконання рішень.

У разі здійснення примусового виконання рішення можливе застосування елементів інститутів права власності та зобов'язального права, що традиційно відносять до цивільного права. Зокрема, приписи ст. 61 Закону України «Про виконавче провадження» передбачають, що нереалізоване на третіх електронних торгах майно може бути передано стягувачу (крім майна, конфіскованого за рішенням суду). Про передачу майна стягувачу в рахунок погашення боргу виконавець вносить постанову. За фактом такої передачі виконавець складає акт. Постанова й акт є підставами для подальшого оформлення стягувачем права власності на таке майно. Тобто йдеться про набуття стягувачем права власності. Право власності, як і будь-яке інше суб'єктивне право, виникає за наявності певних юридичних фактів і конкретних життєвих обставин [5, с. 548]. Ідеться про непродаж майна із третіх електронних торгів, виявлення бажання стягувачем залишити таке майно за собою, учинення виконавцем дій щодо передачі такого майна та її фіксування, подальше вчинення стягувачем дій з оформлення права власності на таке майно. Тут наявне корелювання із приписами ч. 1 ст. 328 ЦК України щодо того, що право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів. У результаті проведеного аналізу наведеного Н.В. Воронина резюмує, що, крім вказаних підстав набуття права власності у гл. 24, у різних статтях, можливі інші способи набуття права власності, головне, щоб вони відповідали головному критерію, указаному у процитованій статті, – не заборонені законом [13, с. 180]. Проте не варто забувати, що ні постанова виконавця, ні відповідний акт не є правочинами, отже, йдеться про набуття права власності з підстави, не забороненої законом. У даному контексті цікавою є позиція Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової

палати Касаційного цивільного суду, викладена в його постанові у справі № 206/2421/16-ц від 3 липня 2019 р.: процедура передачі державним виконавцем стягувачу нереалізованого на прилюдних торгах арештованого майна боржника в рахунок погашення його боргу оформлюється шляхом ухвалення державним виконавцем постанови та складення акта про передачу майна стягувачу, які можуть вважатися юридичними фактами, що є законними підставами для виникнення цивільних прав та обов'язків (п. 4 ч. 2 ст. 11 ЦК України). Однак за своєю правовою природою така процедура разом із відповідними постановою й актом державного виконавця не може бути ототожнена із процедурою відчуження майна із прилюдних торгів тільки тому, що за результатами проведення прилюдних торгів державний виконавець також складає акт. Передача державним виконавцем стягувачу нереалізованого на прилюдних торгах арештованого майна в рахунок погашення боргу, постановою, ухваленою державним виконавцем у результаті цієї процедури, та складений державним виконавцем акт про передачу майна стягувачу не можуть визнаватися недійсними на підставі норм цивільного законодавства про недійсність правочину за ст. ст. 203, 215 ЦК України [10]. Справді, тут варто розрізняти два елементи: 1) набуття права власності на майно на підставі правочину, укладеного на електронних торгах (право власності набуває саме особа, яка придбала таке майно, підставою для набуття права власності є вчинення правочину купівлі-продажу); 2) набуття стягувачем права власності на майно, що не було реалізовано на електронних торгах, шляхом передачі йому такого майна в рахунок погашення боргу (право власності набуває саме стягувач, підставою для набуття права власності є вчинення дій стягувачем та виконавцем). Також варто звернути увагу на кореспондування передачі нереалізованого майна стягувачу в рахунок погашення боргу та юридичної долі зобов'язання боржника. Приписи ст. 39 Закону України «Про виконавче провадження» не передбачають, що передача нереалізованого майна стягувачу в рахунок погашення боргу є підставою для закінчення виконавчого провадження; хоча у приписах наведеної статті є така підстава для закінчення виконавчого провадження, як фактичне виконання в повному обсязі рішення згідно з виконавчим документом. Тож доцільно поставити питання про те, чи вважатиметься передача стягувачу нереалізованого майна в рахунок погашення боргу фактичним виконанням рішення. На заперечення цієї тези можна навести міркування, що в пп. 9 ч. 1 ст. 39 Закону України «Про виконавче провадження» ідеться про фактичне виконання в повному обсязі рішення згідно з виконавчим документом. Тобто має бути фактично виконано те, що передбачає виконавчий документ (наприклад, стягнення коштів), виняток міг би бути хіба що якби мала місце зміна способу виконання. Крім того, приписи ст. 598 ЦК України передбачають, що зобов'язання припиняється частково або в повному обсязі на підставах, встановлених договором або законом. Проте жодним законом ні прямо, ні опосередковано не передбачено, що передача стягувачу нереалізованого майна в рахунок погашення боргу припиняє зобов'язання боржника перед стягувачем, передбачене виконавчим документом. І тут не може йтися про передання відступного як підстави для припинення зобов'язання, оскільки строк передання відступного може бути встановлено тільки до настання строку виконання основного зобов'язання; порядок передання відступного не може включати в будь-якій формі дії боржника з передання всього або частини після настання строку виконання основного зобов'язання [6, с. 120].

На користь обґрунтування того, що передача стягувачу нереалізованого майна в рахунок погашення боргу є фактичним виконанням рішення (отже, тут ідеться про виконання зобов'язання як підставу для його припинення), можна зазначити таке. За своїм змістом припинення зобов'язання означає, що з відповідного моменту боржник не є боржником, а кредитор – кредитором. І будь-які вимоги, які кредитор раніше міг заявити боржникові, виходячи з такого зобов'язання, стають безпідставними. Це має місце тоді, коли мету зобов'язання досягнуто (наприклад, виконана належним чином робота підрядником була передана замовникові за певну винагороду). Це може мати місце також і тоді, коли за деяких обставин ета зобов'язання досягнута не була (наприклад, у разі неможливості виконання) [14, с. 31]. У цьому контексті варто підкреслити, що для отримання нереалізованого майна стягувач має виявити бажання щодо цього, а якщо вартість нереалізованого майна перевищує суму боргу, яка підлягає стягненню за виконавчим документом, то ще і внести різницю на рахунок органу ДВС / приватного виконавця. Так стягувач демонструє свою згоду отримати задоволення своїх вимог таким способом, нехай навіть і наявна розбіжність у способі порівняно із приписами виконавчого документа, тобто таке виконання зобов'язання на свою користь стягувач вважає належним. У цьому контексті слушно видається пропонована М.В. Каплук теза, сформована під час дослідження тематики змісту та підстав припинення господарських зобов'язань: вихідною в даному визначенні (*ішлося про визначення поняття «припинення зобов'язання» – курсив мій – Н. С.*) є ідея про відпадиння не будь-якого правового зв'язку, а того, що стосується первісно встановлених прав та обов'язків суб'єктів господарювання, яке, у свою чергу, може піддаватися змінам і трансформаціям [15, с. 368]. Отже, якщо стягувач отримав нереалізоване на електронних торгах майно в рахунок погашення боргу, якщо вартість нереалізованого майна не перевищує суму боргу, яка підлягає стягненню за виконавчим

документом, а дорівнює їй, або якщо сума такого перевищення була внесена стягувачем на рахунок органу ДВС / приватного виконавця, то це є підставою для закінчення виконавчого провадження за пп. 9 ч. 1 ст. 39 Закону України «Про виконавче провадження».

Міжгалузевий взаємний вплив виконавчого права та цивільного права проявляється у взаємному впливі утворень виконавчого права та цивільного права, зокрема його норм та інститутів. Наведене можна простежити щодо правових норм стосовно майна, на яке не може бути звернено стягнення за виконавчими документами (див. Додаток до Закону України «Про виконавче провадження», яким визначено Перелік майна, на яке не може бути звернено стягнення за виконавчими документами). У наведеному Переліку зазначені види майна, його кількісні показники, що належить боржникові – фізичній особі на праві власності або є його часткою у спільній власності, що необхідні для боржника, членів його сім'ї та осіб, які перебувають на його утриманні, на які не може бути звернено стягнення за виконавчими документами. Водночас нормами ЦК України передбачені загальні положення про об'єкти цивільних прав, їхню оборотоздатність (гл. 12 розд. III ЦК України). У юридичній доктрині давно закріпилася позиція щодо різноманітності форм цивільного обороту об'єктів цивільних прав, їх переходу від одних осіб до інших [5, с. 312]. У ст. 178 ЦК України фактично закріплюється давно сформульований у цивільному праві поділ об'єктів цивільних прав за ступенем їхньої оборотоздатності на три види: 1) об'єкти, які вільно обертаються; 2) об'єкти, які обмежені в обороті; 3) об'єкти, які вилучені з обороту [5, с. 313]. У чинному цивільному законодавстві встановлена презумпція вільної оборотоздатності об'єктів цивільних прав, які можуть вільно відчужуватись або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва, спадкування чи іншим способом, якщо вони: а) не вилучені із цивільного обороту; б) обмежені в цивільному обороті; в) є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи [16, с. 191–192]. Згідно із ч. 2 ст. 178 ЦК України, види об'єктів цивільних прав, перебування яких у цивільному обороті не допускається (об'єкти, вилучені із цивільного обороту), мають бути прямо встановлені в законі. Види об'єктів цивільних прав, які можуть належати лише певним учасникам обороту або перебування яких у цивільному обороті допускається за спеціальним дозволом (обмежено оборотоздатні об'єкти), встановлюються законом. З огляду на наведене, приписи чинного законодавства щодо оборотоздатності окремих видів цивільних прав, Перелік майна, на яке не може бути звернено стягнення за виконавчими документами, можна дійти висновку, що майно, зазначене в наведеному Переліку, є вільним в оборотоздатності з погляду приписів ст. 178 ЦК України. Під цивільним оборотом можна розуміти дії, унаслідок яких змінюється носій суб'єктивного права на об'єкти цивільних прав і обов'язків. Цивільний оборот – це насамперед процес, рух, унаслідок якого блага від одного суб'єкта переходять (чи можуть перейти) до іншого в порядку, який регламентують норми чинного законодавства [16, с. 191–192]. Цивільний оборот – це правомірне відчуження або перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої. Саме в такому визначенні містяться всі необхідні та достатні ознаки цивільного обороту як правової категорії. Відчуження та перехід вказують на динаміку об'єктів цивільного права, а правомірність – на її юридичне оформлення (на динаміку суб'єктивних прав) [17, с. 12]. Зважаючи на наведене і приписи ст. 658 ЦК України (право продажу товару), не можна однозначно погодитись із тезою, що відносини цивільного обороту побудовані на таких засадах приватного права, як юридична рівність і автономія їхньої волі [16, с. 191], адже згідно зі ст. 658 ЦК України право продажу товару належить власникові товару (тут беззаперечний аспект його волі), крім випадків примусового продажу й інших випадків, установлених законом (а тут уже не йдеться про волевиявлення власника). Примусовий продаж матиме місце тоді, коли майно реалізується незалежно від волі власника. Серед таких випадків і примусова реалізація майна в разі звернення на нього стягнення в порядку виконавчого провадження [5, с. 313]. Отже, якщо загалом у разі примусової реалізації майна у виконавчому провадженні застосовні приписи ст. 658 ЦК України, то щодо визначених видів майна та його кількісних показників, передбачених Переліком майна, на яке не може бути звернено стягнення за виконавчими документами, їх примусова реалізація неможлива, що не пов'язано з оборотоздатністю такого майна.

Міжгалузеве правове та колізійне регулювання в контексті виконавчого права та цивільного права простежується у прямих чи опосередкованих відсилках у нормах законодавства про виконавче провадження до норм цивільного законодавства і навпаки. Щодо цього можна навести такі приклади. Приписи абз. 5 п. 2 розд. III Інструкції з організації примусового виконання рішень містять відсилку до ч. 1 ст. 28 ЦК України (щодо імені фізичної особи, яка є громадянином України). Приписи ст. 944 ЦК України передбачають, що зберігач не має права без згоди поклажодавця користуватися річчю, переданою йому на зберігання, а також передавати її в користування іншій особі. Водночас згідно зі ст. 954 ЦК України передбачають, що положення цієї глави застосовуються до зберігання, яке здійснюється на підставі закону, якщо інше не встановлено законом. Зберігання на підставі закону може виникнути, наприклад, щодо арештованого майна в порядку виконавчого провадження. Необхідно враховувати, що зберігання на підставі закону може супроводжуватись укладенням

договору зберігання між уповноваженою законом особою та відповідним зберігачем [6, с. 587]. Натомість у ч. 2 ст. 58 Закону України «Про виконавче провадження» (а саме до нього маємо відсилання в даному разі) встановлено, що зберігач може користуватися майном, переданим йому на зберігання, якщо проти цього не заперечує стягувач (щодо рухомого майна) або якщо особливості такого майна не призведуть до його знищення чи зменшення цінності внаслідок користування.

Висновки. У підсумку можна узагальнити, що міжгалузеві зв'язки виконавчого права України та цивільного права України можна розглядати крізь: 1) міжгалузеву взаємодію виконавчого права України та цивільного права України, що проявляється в застосуванні у виконавчому праві понять та конструкцій цивільного права (наприклад, договору, договору страхування); 2) міжгалузевий взаємний вплив виконавчого права та цивільного права, що проявляється у взаємному впливі утворень виконавчого права та цивільного права, а саме його норм та інститутів (наприклад, якщо загалом у разі примусової реалізації майна у виконавчому провадженні застосовні приписи ст. 658 ЦК України (право продажу товару), то щодо видів майна та його кількісних показників, передбачених Переліком майна, на яке не може бути звернено стягнення за виконавчими документами [18], їх примусова реалізація неможлива, і це не пов'язано з оборотоздатністю такого майна; 3) міжгалузеве правове та колізійне регулювання, що простежується у прямих чи опосередкованих відсилках у нормах законодавства про виконавче провадження до норм цивільного законодавства і навпаки (як приклад можна навести абз. 5 п. 2 розд. III Інструкції з організації примусового виконання рішень [19], де міститься пряма відсилка до ч. 1 ст. 28 ЦК України). Перспективними видаються й подальші наукові дослідження з тематики міжгалузевих зв'язків виконавчого права України.

Sergiienko N. Intersectional relations between executive law and civil law of Ukraine

The scientific article is devoted to analyze the intersectional relations between executive law of Ukraine and civil law of Ukraine. The classification of forms of intersectional relations, offered by M.Yu Chelyshev, was taken as the ground of theoretical and methodological base of scientific research the intersectional relations between executive law of Ukraine and civil law of Ukraine. Even though this scientist-lawyer researched the intersectional relations of civil law, grounding on the subject of his scientific researches, his classification is stated as universal and grounded enough and can be used for different legal researches. In the scientific article the intersectional relations between executive law of and civil law of Ukraine are discovered though direction as follows: 1) intersectional interaction between executive law of Ukraine and civil law of Ukraine (it represents by using in executive law definitions and constructions of civil law. As an example of definitions and constructions of civil law, that are used in executive law, can be stated the definition of agreement); 2) intersectional influence between executive law and civil law (it represents by mutual influence of compositions of executive law and civil law, especially norms and institutions. The bright example of that mutual influence is the legal status of some kinds of property on the context of forfeiture the property – some kinds of property are out of forfeiture in the executive process, despite that property are out of turnover restrictions); 4) intersectional legal and collision regulation (it represents by direct and indirect mutual renvois between civil legislation and executive legislation. As an example can be used the direct renvoi to art. 28 of The Civil Code of Ukraine from subpar. 5 par. 2 sec. III of The Instruction of Compulsory Execution Organization, approved by The Ministry of Justice of Ukraine from 02.04.2012 under № 512/5).

Key words: intersectional relations, executive law, civil law, compulsory execution of decisions, forfeiture, executive process.

Література:

1. Чельшев М.Ю. Основы учения о межотраслевых связях гражданского права. Казань, 2008. 206 с.
2. Бакулина Л.Т. Общая теория договорного правового регулирования : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2019. 440 с.
3. Ленева Е.В. Межотраслевые связи гражданского и природоресурсного права в области имущественных отношений. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2014. № 6 (101). С. 132–136.
4. Мальський М.М. Правовий статус приватного виконавця як суб'єкта виконавчого та трансакційного виконавчого процесу. *Публічне та приватне право*. 2018. № 1. С. 29–34.
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2-х т. / за відповід. ред. О.В. Дзери (кер.авт.кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. Київ : Юрінком-Інтер, 2005. Т. I. 832 с.

6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2-х т. / за відповід. ред. О.В. Дзери (кер.авт.кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. Київ : Юрінком-Інтер, 2005. Т. II. 1088. с.
7. Немченко С.С. Принцип свободи договору – головний принцип договірних відносин у цивільному праві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С. 101–103.
8. Порядок формування і ведення Єдиного реєстру приватних виконавців України : наказ Міністерства юстиції України від 5 серпня 2016 р. № 2431/5. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1125-16#Text> (дата звернення: 11.11.2020).
9. Порядок реалізації арештованого майна : наказ Міністерства юстиції України від 29 вересня 2016 р. № 2831/5. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1301-16#Text> (дата звернення: 11.11.2020).
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 206/2421/16-ц від 3 липня 2019 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82826609> (дата звернення: 11.11.2020).
11. Ухвала Господарського суду Донецької області в ухвалі від 8 лютого 2019 р. у справі № 5006/5/806/2012. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79686604> (дата звернення: 11.11.2020).
12. Ухвала Господарського суду Одеської області від 15 червня 2018 р. у справі № 916/1149/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74717095> (дата звернення: 11.11.2020).
13. Воронина Н.В. Підстави та способи набуття права власності. *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наукових праць. 2010. Вип. 53. С. 179–185.
14. Сенін Ю.Л. Підстави припинення зобов'язань та місце новації серед цих підстав. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 3 (139). С. 30–35.
15. Каплюк М.В. Зміст господарських зобов'язань та підстави їх припинення. *Держава і право*. Вип. 46. С. 364–370.
16. Скрипник В.Л. Оборотоzdатність об'єктів цивільних прав. *Публічне право*. 2018. № 4 (32). С. 190–197.
17. Сліпченко А.С. Способи та форми цивільного обороту речей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2019. 18 с.
18. Перелік майна, на яке не може бути звернено стягнення за виконавчими документами : додаток до Закону України «Про виконавче провадження» від 2 червня 2016 р. № 1404–VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19?find=1&text=еколог#Text> (дата звернення: 11.02.2021).
19. Інструкція з організації примусового виконання рішень : наказ Міністерства юстиції України від 2 квітня 2012 р. № 512/5. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0489-12#Text> (дата звернення: 11.02.2021).

ФОНД ФІНАНСУВАННЯ БУДІВНИЦТВА: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ Й ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДОВІРИТЕЛІВ

Спесівцев Д. С.,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-7337-7907

Активне використання механізмів інвестування та фінансування у сфері житлового будівництва, що пов'язується із залученням коштів фізичних та юридичних осіб, супроводжується майновими ризиками для інвесторів. Наявність в Україні негативного досвіду реалізації афер, що завдали шкоди особам, які вклали кошти в будівництво житла, і намагання законодавця запровадити юридичні механізми фінансування будівництва, які б нівелювали або мінімізували відповідні загрози, зумовлюють потребу в розгляді відповідних юридичних схем у ключі охорони та захисту прав учасників відповідних правовідносин.

Автор визначає переваги і недоліки фінансування спорудження житлової нерухомості через фонди фінансування будівництва. Встановлюється, що очевидними перевагами такої моделі виступає професіоналізм управителя, а також використання таких способів охорони та захисту прав довіритель (інвесторів), як іпотека та страхування ризиків порушення забудовником своїх зобов'язань. Охоронним властивостями наділене і закріплення управителем об'єкта інвестування за довіритель.

Водночас автор констатує, що виправданість обтяження базової моделі інвестування відповідними охоронними та захисними компонентами є сумнівною. Навіть у межах базової моделі інвестування права й інтереси інвестора можуть забезпечуватись іпотекою майнових прав і водночас інвестор має право звернутись до використання способів страхового захисту. Неодмінною перевагою пропонованого Законом механізму є можливість довіритель із меншими організаційними витратами набути у власність незвершений об'єкт будівництва в разі невиконання забудовником взятих на себе зобов'язань. Однак водночас модель фінансування через фонд фінансування будівництва, будучи більш громіздкою, також підвищує кінцеву вартість об'єкта інвестування.

Водночас вказується на те, що, незважаючи на імперативність частини 3 статті 4 Закону України «Про інвестиційну діяльність», це положення не унеможливорює використання альтернативних юридичних схем інвестування та фінансування житлової нерухомості.

Ключові слова: нерухомість, інвестування, фінансування, охорона, захист, фонд фінансування нерухомості.

Постановка проблеми. Відома юридична ситуація, яка у правовому середовищі дістала назву «Справа «Еліта-Центру»», виступає одним із яскравих прикладів можливого рівня ризику інвестора як учасника інвестиційного проєкту у сфері житлового будівництва. Через резонанс ця справа залишається «на слуху» і нині, хоча вона є не єдиним прикладом порушення прав та законних інтересів інвесторів у вказаній сфері суспільних відносин. В історії незалежної України можна згадати й інші схожі випадки завдання шкоди особам, які вклали кошти в нерухомість на стадії її будівництва.

Мінімізувати або цілком усунути відповідні ризики здатні юридичні механізми інвестування, які враховують загрози порушень, передбачають «юридичні запобіжники» на випадок їх учинення та/або визначають засоби ліквідації негативних наслідків порушень у конкретних правовідносинах. У світлі спроби законодавця обмежити можливі моделі інвестування та фінансування будівництва об'єктів нерухомого майна житлового призначення з використанням недержавних коштів, залучених від фізичних та юридичних осіб, лише певними юридичними схемами (див. ч. 3 ст. 4 Закону України «Про інвестиційну діяльність») [1, ст. 4] актуальності набуває питання охорони та захисту прав та законних інтересів учасників пропонованих юридичних механізмів.

Зокрема, один із них запроваджений Законом України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» (далі – Закон), пов'язується зі здійсненням інвестування через фонд фінансування будівництва [2, ст. 1]. У чому полягають основні проблеми охорони та захисту суб'єктивних цивільних прав та законних інтересів учасників такої юридичної схеми, насамперед довіритель (інвестори), варто з'ясувати в цій статті.

Розгляду проблем охорони та захисту суб'єктивних цивільних прав на нерухоме майно у процесі його будівництва присвячували увагу такі вчені-юристи, як: С.С. Алексєєв, І.В. Венедіктова, І.В. Жилинкова, О.С. Іоффе, Т.С. Ківалова, А.В. Коструба, О.О. Кот, Н.С. Кузнецова, І.М. Кучеренко, Р.А. Майданик, В.В. Надьон, О.О. Отрадна, Д.В. Роженко, М.О. Рожкова, Я.М. Романюк, І.В. Спасибо-Фатеева, Л.Г. Талан, Р.О. Халфіна, Г.Г. Харченко, С.М. Хорунжий, Я.М. Шевченко, Р.Б. Шишка, О.М. Юркевич, О.Я. Явор, В.Л. Яроцький та інші.

Мета статті полягає у визначенні основних проблем охорони та захисту суб'єктивних цивільних прав та законних інтересів учасників фонду фінансування будівництва під час фінансування житлової нерухомості.

Виклад основного матеріалу. З моменту внесення у 2005 р. відповідних змін до ст. 4 Закону України «Про інвестиційну діяльність» це нормативне положення стало предметом підвищеної уваги вченої спільноти. Однією із причин став «імперативний наратив» приписів, що акцентують увагу на можливості учасників цивільного обороту використовувати виключно перелічені законом юридичні механізми фінансування будівництва об'єктів нерухомості житлового призначення. Щодо цього в юридичній літературі навіть зазначалось, що управителі фондів, участь яких є обов'язковою умовою реалізації відповідних юридичних схем фінансування будівництва, почали виконувати монопольну роль установ, через які проходять усі грошові потоки, пов'язані з фінансуванням та будівництвом житла [3, с. 89].

Водночас у контексті ракурсу нашого аналізу цікавими є питання охорони та захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів учасників відповідних правовідносин.

Насамперед необхідно вказати на те, що, хоча в положеннях чинного цивільного законодавства України термінологічне словосполучення «суб'єктивні цивільні права на нерухоме майно» уживається переважно на позначення речових прав на відповідні об'єкти цивільного обороту [див.: 4, с. 36–40], допустимим є його використання і для позначення майнових прав вимоги на відповідні майнові блага. Ця теза знаходить підтвердження і в судовій практиці, у межах якої суди оперують термінологічними словосполученнями на кшталт «майнові права на проінвестовану квартиру» або «майнові права на об'єкт інвестування» (постанова Великої палати Верховного Суду від 26 червня 2018 р. у справі № 372/3584/16-ц) [5]. У зв'язку із цим у рамках цієї роботи термінологічним словосполученням «суб'єктивні цивільні права» ми охоплюватимемо як майнові права вимоги відповідних осіб стосовно об'єктів інвестування, якими виступають об'єкти нерухомого майна житлового призначення, так і речові права на відповідні майнові блага.

Крім того, зважаючи на досить широкий підхід до визначення сутності інвестиційної діяльності, що знайшов закріплення в положеннях Закону України «Про інвестиційну діяльність», у межах цього матеріалу ми розглядатимемо таку діяльність переважно в контексті ст. ст. 1 та 2 вказаного Закону, зокрема як активність учасників цивільного обороту, забудовників також, із залучення фінансових ресурсів для реалізації інвестиційних проєктів у сфері будівництва житла для одержання прибутку.

Повертаючись до Закону, необхідно зазначити, що, по суті, запроваджувана ним модель фінансування ґрунтується на базовій юридичній конструкції інвестиційних правовідносин, учасниками яких є власне інвестор та забудовник. Положення Закону доповнюють суб'єктний склад відповідних правовідносин фігурою управителя, що, однак, не позбавляє їх інвестиційного характеру [6, с. 62], а сама конструкція юридичних зв'язків зазнає поділу на два види правовідносин, зокрема ті, що виникають між довірцем та управителем, а також управителем та забудовником.

Основні стадії втілення пропонованого механізму реалізації інвестиційного проєкту та фінансування будівництва визначені, зокрема, ст. 13 Закону. У сучасних наукових джерелах здійснюється групування відповідних етапів на декілька більш глобальних стадій [7, с. 580]. Однак в основному всі видозміни базової моделі інвестування пов'язуються саме з уведенням у відповідний юридичний механізм фігури управителя і наділенням його деякою мірою посередницькими і контролюючими функціями, а тому і доповнення відповідного механізму інвестування додатковими компонентами, зокрема іпотекою майнових прав на нерухомість, яка є об'єктом будівництва або об'єкта незавершеного будівництва (ст. 10 Закону), страхування комерційного ризику (ст. 11 Закону), страхування фінансової відповідальності (ст. 30 Закону) [2, ст. 10, 11, 30] тощо.

У спрощеному вигляді процес фінансування будівництва нерухомості житлового призначення через фонд фінансування будівництва за концентрації уваги на управителі можна зобразити в такій послідовності: 1) укладення управителем фонду договору із забудовником та визначення об'єктів інвестування; 2) вступ управителем у правовідносини з довірцями щодо довірчого управління майном – грошовими коштами довірителя й одержання управителем коштів від довіртелів; 3) закріплення управителем об'єкта інвестування за довірцем; 4) фінансування будівництва і здійснення контролю за його перебігом; 5) передача управителем майнових прав на об'єкт інвестування довірцелю після виконання ним своїх зобов'язань; 6) розрахунки між управителем і забудовником;

8) оформлення права власності довірителя на об'єкт інвестування. Сам же фонд фінансування будівництва не є юридичною особою і по суті являє собою майно довірителів (кошти), яким управляє управитель і яке використовується для фінансування будівництва. Водночас необхідно зазначити, що, незважаючи на досить ретельну урегульованість суспільних відносин, які складаються у зв'язку із залученням коштів у фонд фінансування будівництва, і їх використання для фінансування спорудження об'єкта, що відноситься вченими до переваг аналізованої моделі [8, с. 58], одним із її недоліків варто визнати орієнтованість на превенцію порушень суб'єктивних цивільних прав та законних інтересів інвесторів, проте не на їх захист.

Стосовно юридичного зв'язку між управителем і забудовником варто зазначити, що в сучасній літературі окреслюються декілька ризиків, які безпосередньо становлять юридичні загрози для управителя. Це можливість порушення строків будівництва та можливість банкрутства забудовника [9, с. 32; 10, с. 113].

Не одиничний характер мають випадки порушення забудовниками строків завершення будівництва. Як зазначає А.С. Савченко, відносно частими є випадки, коли після сплати повної вартості об'єкта будівництва інвестор не може отримати квартиру у зв'язку з тим, що забудовник не завершив будівництво і не ввів об'єкт в експлуатацію. Водночас одним із можливих інструментів мінімізації несприятливого впливу цієї обставини вчена розглядає страхування ризиків [11, с. 3], тобто так званий страховий захист [12]. Його сутність полягає в тому, що в разі настання страхового випадку страховик виплачує страхувальнику визначену страхову суму, що мінімізує або цілком нейтралізує негативний ефект від відповідної обставини, зокрема прострочення виконання зобов'язання із завершення будівництва.

Цей спосіб захисту варто визнати одним зі специфічних інструментів, характерних для аналізованої сфери відносин. Можливість його застосування визначається, зокрема, положеннями Примірних правил фонду фінансування будівництва (п. 26) [13].

Водночас застосування такого способу захисту пов'язується з додатковими фінансовими витратами. Страхування є алеаторним зобов'язанням. Одержання страхової суми пов'язується з настанням страхового випадку. Якщо ж він не настає, страхувальник несе витрати у формі страхових платежів. Зрештою це підвищує вартість об'єкта інвестування.

Що ж стосується ризиків банкрутства забудовника, то вони не виключаються. У контексті положень Закону мінімізувати їх покликаний такий вид забезпечення виконання зобов'язання, як іпотека майнових прав на нерухомість, яка є об'єктом будівництва, або іпотека об'єкта, не завершеного будівництвом (ст. 10) [2], що виступає охоронно-захисним способом тому, що він покликаний стимулювати іпотекодавця до належного виконання обов'язків, однак у разі порушення прав іпотекодержателя – здатен покрити завдані збитки або їхню частину [14, с. 130].

Хоча ст. 33 Закону України «Про іпотеку» і встановлює пріоритет іпотекодержателя на звернення стягнення на предмет іпотеки в разі відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) іпотекодавця або визнання його банкрутом, а також за певних умов у разі схвалення судом плану санації чи реструктуризації боргів боржника [15, ст. 22], необхідно враховувати те, що за неналежного освоєння забудовником одержаних від управителя фонду коштів ринкова вартість предмета іпотеки може бути меншою за суму, що витрачена управителем на фінансування будівництва. Крім того, як зазначає А.М. Іванченко, нині відсутні прецеденти здійснення управителем права на відчуження недобудованого об'єкта або завершення його будівництва [16, с. 117]. Щонайменше застосування такого способу захисту може пов'язуватись із практичними проблемами, хоча сама можливість застосувати його підвищує вірогідність відновлення прав довірителів у разі їх порушення.

Також не можна ігнорувати і ту обставину, що в сучасних умовах управитель фонду, а також забудовник можуть бути *de facto* пов'язаними особами [10, с. 113].

Окреслене актуалізує питання ризиків для інвестора в контексті юридичного зв'язку між ним як довірителем, з одного боку, і управителем – з іншого.

Варто погодитись із тим, що перевагою звернення до механізму фінансування будівництва через фонд виступає керівництво ним професіоналами [9, с. 33], які мають необхідні знання і навички для здійснення більш ефективного управління фінансовими ресурсами, ніж довірителі, які зазвичай є пересічними громадянами. Як зазначає І.М. Кучеренко, такі фонди не є панацеєю від «Еліта-Центрів». Учений слушно вказує на те, що встановлена в Законі система реєстрації за довірителями об'єктів інвестування, яка покликана виключити можливість виникнення прав вимоги в декількох довірителів на той самий об'єкт, функціонувала і під час реалізації відомих у будівництві житла афер [17, с. 105–106], що не стало на заваді втіленню їх у життя.

Також, хоча положення Закону і встановлюють необхідність формування управителями фондів фінансування будівництва оперативного резерву (ст. 17) [2, ст. 9], який не може бути менше 10% від суми фактично внесених довірителями фонду грошових коштів [7, с. 581], трапляються ситуації недодержання управителями цієї вимоги [18].

Крім того, як вказує О.М. Юркевич, договори купівлі-продажу майнових прав, що регулюють відносини між довірительом і управителем, досить часто включають мінімальні умови і не забезпечують захисту вкладника, оскільки перебувають поза правовим регулюванням [9, с. 32]. Хоча водночас необхідно зважати на те, що діяльність фонду фінансування будівництва регулюється Правилами відповідного фонду, у зв'язку із чим договір може виступати додатковим правовим засобом само-моделювання, який використовується для пристосування типової модельної схеми до конкретних правовідносин, з метою задоволення інтересів їх учасників [19, с. 1105]. У зв'язку із цим довіритель та управитель можуть застосувати додаткові способи охорони та захисту своїх прав та законних інтересів у межах відповідного відносного цивільного правовідношення.

Висновки. Отже, запропонований зазначеним Законом механізм інвестування, безумовно, має право на існування. Навіть більше, він має очевидні переваги у вигляді професіоналізму управителя, використання таких способів охорони та захисту прав довірительів (інвесторів), як іпотека та страхування ризиків порушення забудовником своїх зобов'язань. Охоронними властивостями наділене і закріплення управителем об'єкта інвестування за довірительом.

Водночас не можна не погодитись з І.М. Кучеренком, що запропонований Законом порядок інвестування збільшує вартість будівництва, зокрема у зв'язку з тим, що прибуток одержує не лише забудовник, а також і управитель фонду та страхові компанії [17, с. 106].

Крім того, виправданість обтяження базової моделі інвестування та фінансування відповідними охоронними та захисними компонентами, вважаємо, є сумнівною. Навіть у межах базової моделі інвестування права й інтереси інвестора можуть забезпечуватись іпотекою майнових прав, водночас інвестор має право звернутись до використання способів страхового захисту. Неодмінною перевагою запропонованого Законом механізму є можливість довірительів із меншими організаційними витратами набути у власність незвершений об'єкт будівництва, у разі невиконання забудовником взятих на себе обов'язків.

Водночас у сучасних умовах варто визнати невиправданою імперативність ч. 3 ст. 4 Закону України «Про інвестиційну діяльність» щодо визначення можливих моделей інвестування та фінансування будівництва об'єктів нерухомого майна житлового призначення, адже це положення не узгоджується з диспозитивними засадами цивільного права.

У рамках цивільно-правового підходу унеможливити використання альтернативних юридичних схем інвестування можна лише під загрозою нікчемності відповідних правочинів. У зв'язку із цим зазначене положення не нівелює можливості звернення до інших правовстановлюючих механізмів.

У сучасних дослідженнях зазначено, що до 2008 р. по місту Києву серед усіх юридичних моделей інвестування 36% припадало на інвестування через фонди фінансування будівництва; 32% – купівля-продаж цінних паперів; 10% – попередні договори; 6% – договори комісії; 4% – спільна діяльність; 12% – інші механізми [20, с. 79–80]. Однак у цьому сенсі необхідно зважати на те, що кон'юнктура міста Києва є деякою мірою унікальною. Об'єктами інвестування виступають переважно квартири та нежитлові приміщення в багатоповерхових будинках. В обласних центрах та передмісті поширені й інші механізми, зокрема купівля-продаж майнових прав за договорами, що укладаються безпосередньо між забудовником та інвестором, пайова участь у будівництві, продаж об'єктів через опціони [8, с. 57] тощо.

Причини поширеності цих моделей варто вбачати в їхній спрощеній конструкції, зменшеному фінансовому навантаженні, що відображається на кінцевій вартості об'єкта інвестування, можливості особистого контролю інвестора за перебігом будівництва, наприклад, якщо об'єктом інвестування виступає таун-хаус. Ці моделі також пов'язуються з певними ризиками і потребують використання додаткових інструментів охорони та захисту прав та інтересів інвесторів, однак, убачається, що такі ризики не набагато вищі за ті, які характерні для вставленого Законом юридичного механізму.

Spiesivtsev D. The building financing fund: main problems of ensuring and protection of beneficiary's rights and interests

The active usage of investment and financing mechanisms in sphere of construction of housing determines the necessity of involving the financial means of individuals and legal entities to such process and comes with risks for investors. At the same time the negative experience associated with frauds in sphere of construction of housing that caused a damage to the persons who had invested in housing within the territory of Ukraine and the intentions of lawmaker to establish the juridical mechanisms of financing of the construction that would neutralize or minimize appropriate dangers determines the necessity to researched such juridical schemes in context of ensuring and protection of rights and interests of the participants of appropriate relationships.

The author determines the advantages and disadvantages of the model of financing of construction of housing through building financing funds. It is defined that the obvious advantages of such model are: the professionalism of trustee; the usage of such ensuring and protective means for beneficiary's (investor's) rights and interests as hypothec, insurance of the developer's risk of break the terms of obligations execution. The ensuring character also has the process of fixation of an investment object for beneficiary.

At the same time the author states that it is difficult to justify the "encumbrance" of basic investment model by abovementioned ensuring and protective components. Even within basic investment model the beneficiary's (investor's) rights and interests could be ensured by hypothec of proprietary interests rights. Moreover the beneficiary (investor) can use insurance. The main advantage of the mechanism of financing of the construction through the building financing fund is the beneficiaries (investors) possibility to acquire with less organizational costs of a right of property on unfinished building in case when developer breaks his obligations. But at the same time the mechanism of financing of the construction through the fund rises the price of investment objects because of additional expenses.

It is defined that despite of the provision of part three of the article 4 of the Law of Ukraine On investment Activity such provision does not neutralize a possibility to use alternative juridical schemes of the investment and financing of housing.

Key words: immovable property, investment, financing, ensuring, protection, building financing fund.

Література:

1. Про інвестиційну діяльність : Закон України від 18 вересня 1991 р. № 1560–XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 47. Ст. 646 (із змінами).
2. Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю : Закон України від 19 червня 2003 р. № 978–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 52. Ст. 377 (із змінами).
3. Кушнір І.М. Деякі аспекти розробки та використання фінансово-правових моделей житлового будівництва в Україні. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 2. С. 83–92.
4. Спесівцев Д.С. Суб'єктивне цивільне право на нерухоме майно: проблеми інтерпретації. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2020. Т. 31 (70). № 5. С. 36–40.
5. Постанова Великої палати Верховного Суду від 26 червня 2018 р., судова справа № 372/3584/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75287037> (дата звернення: 04.02.2021).
6. Рим Т.Я. Довірче управління майном як механізм залучення приватних інвестицій в будівництво. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2019. Т. 30 (69). № 2. С. 61–65.
7. Давиденко Д.О. Формування процедури надання фінансової послуги на ринку житлової нерухомості. *Молодий вчений*. 2016. № 11 (38). С. 579–583.
8. Вознюк М.А., Садов'як М.С. Сучасні особливості інвестування сфери житлового будівництва. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2016. Вип. 2 (118). С. 57–60.
9. Юркевич О.М. Розвиток форм фінансування житлового будівництва в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 21. С. 30–34.
10. Возняк Г.В. Сучасні механізми фінансування будівництва житла в Україні: проблеми та шляхи вирішення. *Бізнес Інформ*. 2019. № 8. С. 111–116.
11. Савченко А.С. Страхування фінансових ризиків у контексті інвестиційних договорів на будівництво житла: необхідність чи забаганка? *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2016. № 2. С. 1–5.
12. Цвігун Т.В. Теоретичні аспекти визначення сутності страхового захисту. *Ринок цінних паперів України*. 2012. № № 3–4. С. 91–96.
13. Про затвердження Примірних правил фонду фінансування будівництва : розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 30 листопада 2006 р. № 6473. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v6473486-06#Text> (дата звернення: 05.02.2021).
14. Пучковська І.Й. Теоретичні проблеми забезпечення зобов'язань : дис. ... докт. юрид. наук. Харків, 468 с.
15. Про іпотеку : Закон України від 5 червня 2003 р. № 898–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 38. Ст. 313 (зі змінами).
16. Іванченко А.М. Державне регулювання фінансових механізмів реалізації об'єктів нерухомості. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Серія «Економічні науки»*. 2019. Вип. 2 (86). С. 114–126.

17. Кучеренко І.М. До питання гарантування фінансовими установами інтересів інвесторів у житловому будівництві. *Університетські наукові записки*. 2006. № 2 (18). С. 102–106.
18. Про застосування заходів впливу до товариства з обмеженою відповідальністю «Фінансова компанія «Житлоінвест-Гарант»: розпорядження Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг від 3 жовтня 2017 р. № 3965. URL: <https://www.nfp.gov.ua/files/ZAKHODY/Rozpor/pensin/R-3965.pdf> (дата звернення: 03.02.2021).
19. Яроцький В.Л. Особливості виникнення особистих немайнових та майнових правовідносин. *Форум права*: електронне наукове фахове видання. 2012. № 4. С. 1103–1107. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_4_185 (дата звернення: 05.02.2021).
20. Д'яченко А.В. Кредитна складова фінансування житлового будівництва в Україні: дис. ... канд. екон. наук. Ірпінь, 2018. 281 с.

ПРАВИЛА ВІДБУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО АРЕШТУ: АНАЛІЗ ПРОПОЗИЦІЙ ДО СУЧАСНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Співак М. В.,

доктор політичних наук, доцент,

доцент кафедри публічного управління та адміністрування

Національної академії внутрішніх справ

ORCID ID: 0000-0002-9471-7154

Здійснено аналіз законодавства на предмет застосування адміністративного арешту. Встановлено, що позиція законодавця зводиться до того, що адміністративний арешт – найбільш суворий захід адміністративного стягнення, який застосовується у виняткових випадках. Призначається лише за постановою суду (судді) у тому разі, якщо за обставинами справи, з урахуванням особи порушника, суддя прийде до висновку, що застосування інших видів стягнення буде недостатньо. Винятковість адміністративного арешту виявляється в тому, що він встановлюється за вчинення адміністративних проступків з особливою антигромадською спрямованістю.

Наводиться статистика застосування адміністративного арешту за видами адміністративних правопорушень, а також кількість осіб, на яких накладене дане стягнення, за регіонами України.

Наголошується на тому, що на практиці адміністративний арешт як вид стягнення застосовується вкрай рідко, іноді його застосування ускладнюється самою процедурою його накладення.

Зосереджено увагу на окремих положеннях проєкту закону «Про правила відбування адміністративного арешту» щодо запровадження принципів відбування адміністративного арешту; особливостей правового статусу заарештованих осіб; порядку поміщення особи до ізолятора тимчасового тримання; розміщення осіб, підданих адміністративному арешту; прав та обов'язків заарештованих осіб.

Проаналізовано доцільність змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення. Зокрема, частини 2 статті 32 (Адміністративний арешт), частини 1 статті 294 (Набрання постановою судді у справі про адміністративне правопорушення законної сили та перегляд постанови), статті 326 (Виконання постанови про застосування адміністративного арешту та арешту з утриманням на гауптвахті). А також доповнення Кодексу статтями 326–1 (Клопотання про здійснення приводу та його розгляд), 326–2 (Виконання ухвали про здійснення приводу) та 328–1 (Клопотання про призупинення строку відбування адміністративного арешту та його розгляд).

Автором статті пропонується внести зміни до пункту 2 статті 6 проєкту закону «Про правила відбування адміністративного арешту». Тим самим дотриматися принципу недискримінації, закріпленого у статті 3 законопроекту. На думку автора, логічним буде, за наявності встановленого порядку, визначити і відповідальність за порушення правил та умов відбування адміністративного арешту у вигляді окремої норми до Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Зроблений загальний висновок, що ухвалення законів «Про правила відбування адміністративного арешту» та «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення у зв'язку з прийняттям Закону України «Про правила відбування адміністративного арешту»» дозволить удосконалити законодавче регулювання застосування та відбування адміністративного арешту як виду адміністративного стягнення, вирішити низку проблемних питань у цій сфері, що в підсумку сприятиме забезпеченню верховенства права і дотриманню прав людини під час застосування відповідного стягнення.

Ключові слова: адміністративні стягнення, адміністративна відповідальність, адміністративний арешт, ізолятор тимчасового тримання, заарештовані особи.

Постановка проблеми. Адміністративному стягненню у вигляді адміністративного арешту належить особливе місце в системі заходів публічного примусу. Від того, яке саме стягнення застосовується до правопорушника, значною мірою залежить ефективність всієї процедури притягнення його до відповідальності. Неузгодженість реальних потреб правозастосування та наявних нормативних положень істотно знижує ефективність використання ресурсу адміністративного арешту. Це зумовлює необхідність перегляду положень ст. ст. 32 та 327 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), а також доцільність ухвалення Закону України «Про правила відбування адміністративного арешту». Щодо цього необхідно зазначити, що КУпАП ухвалений у 1984 р.,

за радянських часів, багато його положень, як і норма ст. 327 КУпАП, відповідали тогочасним умовам, методам та способам правового регулювання суспільних відносин, не зазнали необхідного перегляду та змін.

Дослідження інституту адміністративної відповідальності є одним з актуальних напрямів вітчизняної юридичної науки. Цьому питанню значна увага приділялась у працях В. Авер'янова, О. Бандурки, Д. Бахраха, Ю. Битяка, І. Голосніченка, Е. Додіна, О. Дрозд, В. Колпакова, Т. Коломоєць, А. Комзюка, Р. Мельник, Н. Нижник, Н. Саліщевої, В. Сорокіна й інших. Однак для вдосконалення законодавства щодо правового регулювання процедури виконання адміністративного арешту необхідний аналіз сучасної позиції законодавця із цієї проблематики.

Мета статті – аналіз чинного законодавства та пропозицій змін до нього, пошук шляхів оптимізації законодавства щодо відбування адміністративного арешту.

Виклад основного матеріалу. У ст. 32 КУпАП визначено, що адміністративний арешт установлюється і застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до п'ятнадцяти діб. Адміністративний арешт призначається районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею) і є найсуворішим з основних адміністративних стягнень. Адміністративний арешт не може застосовуватись до вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до дванадцяти років, до осіб, які не досягли вісімнадцяти років, до осіб з інвалідністю першої і другої груп [1]. Нині висловлюються пропозиції, що адміністративний арешт не може застосовуватися до особи з інвалідністю першої і другої груп, неповнолітньої особи, вагітної жінки, а також до одинокого батька, матері або особи, яка їх замінює і виховує дитину віком до чотирнадцяти років або дитину з інвалідністю [2]. Ми підтримуємо цю пропозицію в частині віднесення до зазначеної категорії одинокого батька як суб'єкта адміністративної відповідальності, що, у свою чергу, забезпечує рівність становища жінок і чоловіків у деліктному провадженні.

Адміністративний арешт призначається за вчинення адміністративних проступків з особливою антигромадською спрямованістю: дрібне хуліганство (ст. 173), учинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або повідомлення про місце свого тимчасового перебування (ст. 173–2), розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява у громадських місцях у п'яному вигляді (ст. 178), злісна непокоря законному розпорядженню або вимозі поліцейського, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовця (ст. 185) тощо [1].

Застосування адміністративного арешту не спричиняє судимості, не є підставою для звільнення з роботи і не перериває трудового стажу. Однак час перебування під арештом не включається до стажу, який надає право на щорічну відпустку, заробітна плата за період утримання під арештом не сплачується [3].

У ст. 328 КУпАП зазначено, що особи, піддані адміністративному арешту за правопорушення, передбачені ч. 1 ст. 44, ст. 173, ст. 173–2, ч. 3 ст. 178, ст. 185, ч. 2 ст. 185–1 і ч. 1 ст. 185–3, використовуються на фізичних роботах. Організація трудового використання осіб, підданих адміністративному арешту, покладається на виконавчі органи сільських, селищних, міських рад, а особам, підданим адміністративному арешту, за час перебування під арештом заробітна плата за місцем постійної роботи не виплачується [1].

На практиці адміністративний арешт як вид стягнення застосовується вкрай рідко, в окремих випадках його застосування ускладнюється самою процедурою його накладення. Адже у 2018 р. Конституційний Суд України дійшов висновку, що положення ч. 1 ст. 294, ст. 326 КУпАП, якими передбачено, що постановою районного, районного в місті, міського чи міськрайонного суду (судді) про застосування адміністративного арешту набирає законної сили в момент її винесення та виконується негайно, встановлюють обмеження прав на судовий захист та апеляційний перегляд справи, гарантованих ч. 3 ст. 8, ч. 1 та ч. 2 ст. 55, п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України. Зазначене обмеження конституційних прав не є пропорційним, обґрунтованим або суспільно необхідним та не узгоджується із принципом верховенства права [4].

Нині законодавець намагається вирішити дане питання шляхом внесення змін до чинного Кодексу України про адміністративні правопорушення. А саме пропонує в новій редакції викласти ст. 326 «Виконання постанови про застосування адміністративного арешту та арешту з утриманням на гауптвахті». Зміст статті полягає в тому, що суд (суддя), що виніс постанову про застосування адміністративного арешту, не пізніше наступного робочого дня із дня набрання постановою законної сили надсилає її для виконання до відокремленого структурного підрозділу територіального органу поліції за зареєстрованим місцем проживання/перебування особи, підданої адміністративному арешту. До особи, яка не виконала встановлені законом вимоги щодо прибуття для відбування (продовження відбування) адміністративного арешту або самовільно залишила місце відбування адміністративного стягнення до закінчення строку його відбування, може застосовуватися привід. Суд (суддя), що виніс

постанову про застосування арешту з утриманням на гауптвахті, не пізніше наступного робочого дня із дня набрання постановою законної сили надсилає її для виконання до відповідної військової частини (установи), у якій проходить службу військовослужбовець, підданий цьому стягненню.

Новелами мають стати: ст. 326–1 «Клопотання про здійснення приводу та його розгляд», де буде визначена компетенція суду щодо ухвалення рішення, розгляду клопотання про здійснення приводу та вимоги до клопотання про здійснення приводу; ст. 326–2 «Виконання ухвали про здійснення приводу», де виконання ухвали про здійснення приводу доручається відповідному відокремленому структурному підрозділу територіального органу поліції за зареєстрованим місцем проживання/перебування особи, стосовно приводу якої винесено ухвалу, а також прописані обов'язки особи, рішення про здійснення приводу якої ухвалено судом (суддею); ст. 328–1 «Клопотання про призупинення строку відбування адміністративного арешту та його розгляд», де буде визначено, що рішення про призупинення строку відбування адміністративного арешту ухвалюється судом (суддею), який виніс постанову про накладення цього стягнення, або судом за місцем розташування ізолятора тимчасового тримання за клопотанням керівника ізолятора тимчасового тримання або іншої уповноваженої ним особи, а також вимоги до клопотання про призупинення строку відбування адміністративного арешту [2].

Складність реалізації адміністративного арешту як виду адміністративного стягнення підтверджують і невисокі статистичні показники за 2018 р. Так, кількість осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності у вигляді накладення адміністративного арешту за адміністративні правопорушення в галузі охорони праці і здоров'я населення, – 65; за адміністративні правопорушення, що посягають на власність, – 202 особи; за адміністративні правопорушення на транспорті, у галузі шляхового господарства і зв'язку – 302 особи; за військові адміністративні правопорушення – 24 особи; за адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку, – 2 571 особа; за адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління, – 2 434 особи; за адміністративні правопорушення, передбачені іншими законами України, – 17 осіб [5]. Наприклад, кількість осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності у вигляді адміністративного арешту по регіонах, у 2018 р. становила 5 615 осіб. Так, у Вінницькій області притягнуто до адміністративної відповідальності у вигляді адміністративного арешту 532 особи; у Волинській – 157, Дніпропетровській – 381, Донецькій – 199, Житомирській – 181, Закарпатській – 86, Запорізькій – 129, Івано-Франківській – 87, Київській – 249, Кіровоградській – 85, Луганській – 208, Львівській – 238, Миколаївській – 130, Одеській – 272, Полтавській – 149, Рівненській – 243, Сумській – 626, Тернопільській – 133, Харківській – 279, Херсонській – 321, Хмельницькій – 197, Черкаській – 36, Чернівецькій – 329, Чернігівській – 164, у Києві – 204 [5].

Продовжуючи виклад основних положень, зауважимо, що діюча система адміністративних стягнень втратила свою актуальність і потребує оптимізації відповідно до сучасних реалій. Багато новел адміністративно-деліктного права залишаються на рівні законопроектів і пропозицій, що лише підкреслює актуальність досліджуваної проблеми й інтенсифікує наукові пошуки в цьому напрямі. Серед таких законопроект «Про правила відбування адміністративного арешту» (реєстр. № 3047) від 31 серпня 2020 р. [6].

У результаті проведеного аналізу зазначеного проекту закону ми доходимо висновку, що в деяких його положеннях під час розроблення нормативно-правового акта не реалізований принцип недискримінації, а саме – у запропонованій редакції п. 2 ст. 6 «Розміщення осіб, підданих адміністративному арешту». Розміщення вказаних осіб здійснюється з дотриманням таких правил: тримати окремо чоловіків та жінок; не допускати розміщення заарештованих осіб разом з особами, затриманими відповідно до Кримінального процесуального кодексу України або за вчинення адміністративного правопорушення, чи згідно зі ст. 15¹ Закону України «Про боротьбу з тероризмом», та особами, стосовно яких як запобіжний захід обрано тримання під вартою, або засудженими до позбавлення волі. виправити дану ситуацію, на нашу думку, можна доповненням п. 2 ст. 6 такими правилами: тримати окремо осіб за ознаками сексуальної орієнтації / за їхньою згодою; тримати окремо осіб за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, мовних, релігійних та інших переконань / за їхньою згодою. Така позиція сформована з огляду на те, що авторами проекту у ст. 3 «Принципи відбування адміністративного арешту» зазначається, що відбування адміністративного арешту здійснюється на принципах верховенства права, законності, поваги до прав і свобод людини, недискримінації, справедливості, гуманізму та не може поєднуватися з діями, що завдають фізичних чи моральних страждань або принижують людську гідність. Не допускається проявів дискримінації за будь-якою ознакою та надання пільг чи переваг.

У ст. 5 «Порядок поміщення особи до ізолятора тимчасового тримання» автори проекту пропонують, що особа не пізніше наступної доби із дня набрання законної сили постановою судді (суду) про застосування до неї адміністративного арешту зобов'язана самостійно прибути до відокремленого структурного підрозділу територіального органу поліції за зареєстрованим місцем її проживання /

перебування для організації відбування адміністративного арешту. Якщо така особа в указаний строк не з'явилася до відокремленого структурного підрозділу територіального органу поліції без поважних причин або не повідомила про причини свого неприбуття, до неї в порядку, визначеному Кодексом України про адміністративні правопорушення, може застосовуватися привід.

Перед поміщенням особи до ізолятора тимчасового тримання відокремленим структурним підрозділом територіального органу поліції забезпечується проведення обов'язкового медичного огляду цієї особи лікарем закладу охорони здоров'я, який надає послуги первинної медичної допомоги, у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, з метою виявлення тілесних ушкоджень, визначення стану її здоров'я та можливості утримання в ізоляторі тимчасового тримання.

У разі виявлення під час такого огляду медичних протипоказань щодо поміщення особи до ізолятора тимчасового тримання, перелік яких визначається Міністерством охорони здоров'я України, керівництво відокремленого структурного підрозділу територіального органу поліції звертається до суду із клопотанням про відстрочку виконання відповідної постанови на строк до одного місяця.

Крім постанови судді (суду) про застосування адміністративного арешту, що набрала законної сили, відокремлений структурний підрозділ територіального органу поліції за зареєстрованим місцем проживання / перебування особи, підданій адміністративному арешту, додатково надає до ізолятора тимчасового тримання документи, перелік яких визначається Міністерством внутрішніх справ України. У разі поміщення особи до ізолятора тимчасового тримання проводиться її особистий огляд у порядку, установленому Міністерством внутрішніх справ України.

В осіб, які поміщаються до ізолятора тимчасового тримання, тимчасово вилучаються цінні речі, документи, кошти, а також предмети, не дозволені для зберігання у приміщеннях для відбування адміністративного арешту. Перелік заборонених для зберігання предметів, порядок їх вилучення, зберігання та повернення встановлюється Міністерством внутрішніх справ України.

Тобто йдеться про «порядок», якого повинна дотримуватися особа, що притягується до адміністративної відповідальності. Однак у проєкті відсутні пропозиції щодо відповідальності за порушення цього порядку. На нашу думку, логічним буде, за наявності встановленого порядку, встановити і відповідальність за порушення правил дотримання порядку й умов відбування адміністративного арешту. Для цього пропонуємо чинний КУпАП доповнити ст. 187¹ «Порушення правил та умов відбування адміністративного арешту» такого змісту:

1) неявка особи до відокремленого структурного підрозділу територіального органу поліції за зареєстрованим місцем її проживання / перебування для організації відбування адміністративного арешту;

2) неповідомлення працівників Національної поліції, які здійснюють організацію відбування адміністративного арешту, про зміну місця роботи чи проживання або про виїзд за межі району (міста) у службових чи особистих справах;

3) порушення умов відбування адміністративного арешту (порушення правил тривалості побачень; порушення дисципліни під час прогулянки та сну тощо);

4) неприбуття без поважних причин не пізніше наступної доби із дня завершення стаціонарного лікування особи, для продовження відбування адміністративного арешту караються накладення штрафу від тридцяти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк від одного до двох місяців із відрахуванням двадцяти відсотків заробітку, а в разі, якщо за обставинами справи з урахуванням особи порушника застосування цих заходів буде визнано недостатнім, – адміністративним арештом на строк до п'ятнадцяти днів.

Зазначимо, що пропозиції та зауваження автора мають рекомендаційний характер і з урахуванням інших позицій можуть мати спірний характер.

Із запропонованих новел автори у ст. 7 проєкту пропонують перелік прав заарештованої особи, зокрема на: повідомлення родичів або інших осіб про поміщення до ізолятора тимчасового тримання; безоплатну правову допомогу; охорону здоров'я та медичну допомогу; отримання інформації про порядок і умови відбування адміністративного арешту; побачення тривалістю не більше чотирьох годин на день із родичами й іншими особами в порядку, визначеному Міністерством внутрішніх справ України; восьмигодинний сон у нічний час; щоденну прогулянку тривалістю одна година в денний час; листування та звернення відповідно до законодавства України; зберігання при собі документів та записів стосовно реалізації їхніх прав і законних інтересів під час відбування адміністративного арешту; користування власною постільною білизною, а також іншими речами та предметами, перелік та кількість яких визначається Міністерством внутрішніх справ України; заняття самоосвітою; користування книгами та періодичними друкованими виданнями; здійснення віросповідання будь-якої релігії або висловлювання переконань, пов'язаних зі ставленням до релігії, з обмеженнями, які необхідні для забезпечення ізоляції, передбаченої законодавством України; отримання посилок, передач, письмової кореспонденції в порядку, установленому Міністерством внутрішніх справ України; доступ

до телебачення та радіомовлення в порядку, визначеному Міністерством внутрішніх справ України; купівлю за безготівковим розрахунком продуктів харчування та предметів першої необхідності, письмового приладдя, газет, книжок через торговельну мережу або на замовлення відповідно до законодавства України [6].

На підтвердження вищезгаданих положень доречним буде навести негативний приклад зі Звіту за результатами моніторингового візиту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в Житомирській області та робочої групи в ІТТ № 3 (сmt Попільня) ГУНП на Житомирщині. Насамперед візитери звернули увагу на те, що у зв'язку із закінченням опалювального сезону у приміщеннях установи не дотримується температурний режим, оскільки припливна вентиляція з механічним спонуканням не має підігріву повітря.

Було встановлено, що в ІТТ не дотримується право на належну медичну допомогу й охорону здоров'я. Штатним розписом не передбачена посада медичного працівника. Жоден із працівників ІТТ не проходив спеціальних навчань із надання домедичної допомоги та не має відповідного сертифіката. Окрім цього, після скасування наказу Міністерства внутрішніх справ від 25 вересня 2006 р. № 946 «Про затвердження норм забезпечення господарським інвентарем кімнат для затриманих чергових частин, ізоляторів тимчасового тримання, приймальників-розподільників для осіб, затриманих за бродяжництво, спеціальних приймальників для осіб, підданих адміністративному арешту, пунктів тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні» залишається неврегульованим питання забезпечення установи медикаментами та господарським інвентарем, зокрема матрацами, подушками, постільною білизною. Обладнання кабінету слідчих і адвокатів не відповідає вимогам інструкції про роботу ізоляторів тимчасового тримання, зокрема немає технічних засобів для проведення дистанційного провадження, вікна у сусіднє приміщення із заскленням поліаризованим склом. В установі відсутня кімната для побачень. На вікнах камер відсутні кватирки із замками для вентиляції, що унеможлиблює доступ до приміщень свіжого повітря. Водночас моніторингова група відзначила, що всі камери ІТТ забезпечені гарячим та холодним водопостачанням, проте в камерах встановлено окремі крани холодного і гарячого водопроводу, які не обладнані змішувачами [7].

Висновки. По-перше, ухвалення законів «Про правила відбування адміністративного арешту» та «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення у зв'язку з прийняттям Закону України «Про правила відбування адміністративного арешту» дозволить удосконалити законодавче регулювання застосування та відбування адміністративного арешту як виду адміністративного стягнення, вирішити низку проблемних питань, які існують у цій сфері, що в підсумку сприятиме забезпеченню верховенства права і дотриманню прав людини під час застосування відповідного стягнення. По-друге, виникає практична необхідність дотримування принципу ґендерної недискримінації в положеннях проєкту закону України «Про правила відбування адміністративного арешту». По-третє, пропонуємо чинний КУпАП доповнити статтею, що встановлюватиме відповідальність за порушення правил та умов відбування адміністративного арешту. По-четверте, у проєкті відсутні пропозиції щодо процедури застосування приводу до особи, яка зобов'язана з'явитися для відбування (продовження відбування) адміністративного арешту, але не з'явилася без поважних причин або не повідомила про причини свого неприбуття, або самовільно залишила місце відбування цього адміністративного стягнення до закінчення строку його відбування. Вказане призводить до того, що на практиці відповідний вид адміністративного стягнення фактично може залишатися невиконаним. Тому дана позиція потребує подальших наукових розробок.

Spivak M. Rules for serving administrative arrest: analysis of proposals to modern legislation

The analysis of the legislation on the application of administrative arrest was carried out. It is established that the position of the legislator comes down to the fact that administrative arrest is the most severe measure of administrative penalty, which is applied in exceptional cases. Appointed only by a court decision (judge) if, in the circumstances of the case, taking into account the identity of the offender, the judge concludes that the application of other types of penalties will be insufficient. The uniqueness of administrative arrest is manifested in the fact that it is established for committing administrative offenses with a special anti-social orientation.

The statistics of application of administrative arrest by types of administrative offenses and also number of persons on whom the given penalty is imposed on regions of Ukraine are resulted.

It is emphasized that in practice administrative arrest as a type of penalty is used very rarely, in some cases its application is complicated by the procedure of its imposition.

Attention is focused on certain provisions of the Draft Law “On the rules of administrative arrest” on the introduction of the principles of administrative arrest; features of the legal status of arrested persons; the procedure for placing a person in a temporary detention facility; placement of persons subject to administrative arrest; rights and responsibilities of arrested persons.

The expediency of amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses is analyzed. In particular, parts two of Article 32 (Administrative arrest), parts one of Article 294 (Entry into force of a judge’s decision on an administrative offense and revision of the decision), Article 326 (Execution of a decision on administrative arrest and detention on guard duty). As well as additions to the Code by Article’s 326–1 (Petition for the imposition of the pretext and its consideration), 326–2 (Execution of the decision on the exercise of the pretext) and 328–1 (Petition for suspension of the term of administrative arrest and its consideration).

The author of the article proposes to amend paragraph 2 of Article 6 of the Draft Law “On the Rules of Administrative Arrest”. Thus, adhere to the principle of non-discrimination enshrined in art. 3 of the draft law. According to the author, it would be logical, if there is an established procedure, to establish liability for violation of the rules and conditions of administrative arrest in the form of a separate provision to the Code of Ukraine on Administrative Offenses.

The general conclusion is that the adoption of the Laws “On Rules of Administrative Arrest” and “On Amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses in connection with the adoption of the Law of Ukraine “On Rules of Administrative Arrest”” will improve the legal regulation of application and administrative arrest, as a type of administrative penalty, to address a number of issues that exist in this area, which will ultimately contribute to the rule of law and respect for human rights in the application of the penalty.

Key words: administrative penalties, administrative liability, administrative arrest, temporary detention facility, arrested persons.

Література:

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон від 7 грудня 1984 р. № 51, ст. 1122. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731_10#Text (дата звернення: 25.01.2021).
2. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення у зв’язку з прийняттям Закону України «Про правила відбування адміністративного арешту». Порівняльна таблиця до проекту Закону України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69759 (дата звернення: 25.01.2021).
3. Узагальнення практики застосування судом адміністративного стягнення у вигляді громадських робіт, адміністративного арешту та контролю за їх відбуванням за перше півріччя 2014 р. Бахмацький Чернігівської області. URL: <https://bh.cn.court.gov.ua/sud2501/worksud/18> (дата звернення: 17.02.2021).
4. Рішення у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 1 ст. 294, ст. 326 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 23 листопада 2018 р. Справа № 1-12/2018(3911/15). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-18#Text> (дата звернення: 17.02.2021).
5. Адміністративні правопорушення в Україні у 2018 р. Архів. *Державна служба статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 30.01.2021).
6. Про правила відбування адміністративного арешту : проєкт закону № 3047 від 31 серпня 2020 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69758 (дата звернення: 30.01.2021).
7. В ІТТ № 3 (сmt Попільня) ГУНП на Житомирщині не дотримується право затриманих на належну медичну допомогу / Секретаріат Уповноваженого Верховної ради з прав людини. 24.04.2019. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/24419-ps-v-itt-3-smt-popilnya-gunp-na-zhitomirschini-ne-dotrimuyetsya-pravo-za/> (дата звернення: 01.02.2021).

КОНСТИТУЦІЯ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ 1920 РОКУ: ДО ПИТАНЬ ДЕМОКРАТИЧНОСТІ ТЕНДЕНЦІЙ ПІСЛЯВОЄННОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Тихоненко А. В.,

студентка

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID ID: 0000-0002-9382-2788

У статті досліджено особливості процесу державотворення Першої Чехословацької республіки з погляду їхньої відповідності демократичним цінностям; визначено вплив зовнішніх чинників та тенденцій на конституційний процес шляхом аналізу норм Конституції Чехословацької республіки 1920 року на предмет утілення фундаментальних принципів демократії.

Автором доведено, що процес створення Чехословаччини проводився під егідою демократичних ідей, проте на нього безпосередній вплив мали інтереси держав Антанти, передусім Великобританії та Франції. Це проявлялося в тому, що представники чехословацького національного руху прагнули отримати підтримку держав Антанти у процесах створення незалежної держави чехів і словаків на територіях, над якими у довоєнний час визнавався суверенітет Австро-Угорської імперії: члени національних представництв вели переговори із представниками іноземного політикуму, було створено чехословацькі національні корпуси, які воювали на стороні держав Антанти і водночас становили основу майбутньої армії держави, проєкт якої активно популяризовувався. Однак іншою стороною підтримки Антанти для чехословацького національного руху виявився тотальний контроль і залежність від її стратегічних інтересів, які іноді йшли у розріз з усталеними принципами демократії. Унаслідок такої ситуації принципи демократії іноді порушувались, що особливо гостро відчувалось у вирішенні національного питання. Особливості чехословацького державотворення мали безпосереднє значення для конституційного процесу, унаслідок чого демократичність положень Конституції республіки, які стосуються статусу національних меншин, правового змісту поняття «чехословацький народ», повноважень президента, має суперечливий характер. Незважаючи на це, у Конституції послідовно закріплюються демократичні права і свободи людини та регламентуються механізми законодавчого обмеження державної влади, що у висновку дозволяє назвати її демократичною.

Ключові слова: Конституція Чехословаччини 1920 року, створення Чехословаччини, конституційний процес, демократичні принципи, право на самовизначення.

Постановка проблеми. Із проголошенням Україною курсу на європейську і євроатлантичну інтеграцію та підтвердженням європейської ідентичності українського народу [1] набувають актуальності питання розвитку демократичних інститутів у європейських країнах у контексті традицій конституціоналізму. Особливо важливим є дослідження розвитку демократії в післявоєнних умовах, адже події в Нагірному Карабаху восени 2020 р. продемонстрували, що військові дії як засіб досягнення цілей усе ще можуть використовуватися у XXI ст.; саме тому питання збереження демократичних цінностей у контексті особливостей післявоєнного світоустрою набувають актуальності. Показовим щодо цього є досвід Першої Чехословацької республіки (1918–1938 рр.; до Конституції 1920 р. офіційно мала назву «Чехо-Словацька республіка»), утворення якої відбулося під час Першої світової війни, для державотворчих процесів у якій характерним є прагнення розвитку на демократичних засадах, реалізація яких стала можливою саме завдяки втіленню їх у нормах Конституції Чехословацької республіки.

Сучасні дослідження історії права Першої Чехословацької республіки представлені в роботах таких вітчизняних і закордонних науковців, як М.В. Ведерников [2], І. Гопта та Л. Гоптова [3], В.А. Колесников [4], А.В. Зорін [5], Г.В. Савчук [6], Г.І. Грибанова [7], В.А. Водяницький [8] та інші. У своїх працях вони детально аналізують окремі аспекти державно-правового розвитку Чехословаччини, пов'язані з особливостями проголошення незалежності [2], утілення принципу самовизначення націй [7], формування інституту президента [8], а також статусу Закарпаття, що переважно стосується праць українських учених; питання ж розвитку демократії в державотворчому та конституційному процесах у Чехословаччині згадуються опосередковано. Натомість наукова новизна даної

роботи полягає в тому, що тут представлений комплексний аналіз Конституції Чехословацької республіки 1920 р. на предмет втілення в її нормах основних демократичних принципів з урахуванням особливостей чехословацького державотворення, а також впливу післявоєнного історичного контексту на конституційний процес.

Мета статті – дослідження Конституції Чехословацької республіки 1920 р. на предмет відповідності її положень основним принципам демократії, аналіз генези та ступеня втілення демократичних ідей у державотворчому процесі Чехословаччини, доведення залежності особливостей державотворення від тенденцій післявоєнного періоду.

Виклад основного матеріалу. Передумови для виникнення Чехословацької республіки створила Перша світова війна, яка, по-перше, дозволила консолідувати чеські та словацькі національно-демократичні сили; по-друге, продемонструвала, що принцип “divide et impera”, характерний для управління на місцях в Австро-Угорській імперії, є нерелевантним щодо принципу національного самовизначення, за яким бездержавні народи мають право на самоуправління. По-третє, безпрецедентність Першої світової війни як конфлікту глобального масштабу означала, що світовий порядок буде змінено [2, с. 151]. Така атмосфера не могла не стимулювати до активних дій представників чеського і словацького національних рухів.

Як саме виникла чехословацька ідея? Варто зазначити, що М.В. Ведерников, І. Гопта та Л. Гоптова слушно вважають, що ідея створення незалежної Чехословаччини як об'єднаної держави двох народів є абсолютним продуктом Першої світової війни [2, с. 152; 3, с. 131]. Ця позиція підтверджується тим фактом, що на 28 липня 1914 р. у чеському національному русі за необхідність виходу зі складу Австро-Угорської імперії виступала лише одна політична сила – Чеська державно-правова прогресистська партія [2, с. 150], тоді як інші популярні (*Česká strana sociálně demokratická*), *“Národní strana svobodomyslná”*, *“Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu”*) не виходили за межі вимог національно-територіальної автономії. Однак якщо до Першої світової війни не висувалось політичних вимог створення об'єднаної держави чехів і словаків, то це не означає, що не існувало такої ідеї в суспільній думці. Так, концепція чехословакізму активно поширювалась серед чеської та словацької інтелігенції [4, с. 35]. Підтвердженням цього є діяльність «гласистів», які у Празі випускали щотижневик «Глас» Павла Благі й обстоювали позицію єдності чеського і словацького народів [4, с. 36].

З початком Першої світової війни активізувались чеські та словацькі національні рухи, характерними особливостями яких стали, по-перше, пропагування їх як рухів опору, по-друге, вагома роль у їхньому розвитку діячів еміграції. Уже 10 вересня 1914 р. про необхідність створення незалежної Словацької держави заявили представники Словацької ліги у США (м. Клівленд), видали «Меморандум щодо несправедливості та словацьких вимог» [3, с. 131], проте в лютому 1915 р. вони заявили про необхідність співпраці із чехами, тим самим, на думку І. Гопти та Л. Гоптової, визнали неможливість реалізації окремого словацького проєкту [3, с. 132].

Щодо чеського національного руху, то в жовтні 1915 р. чеськими національними діячами – Т. Масариком, Е. Бенешем, Й. Дюрихом та іншими – було створено Чеський закордонний комітет (пізніше перетворений на Чехословацьку національну раду), який мав виконувати функції національного представництва [3, с. 133] і вирішити два завдання: налагодити співпрацю зі словацькими політичними силами еміграції та досягти підтримки державами Антанти проєкту чехословацької держави.

Щодо першого пункту, то перша угода зі словаками була укладена вже 22 жовтня 1915 р. у Клівленді [3, с. 131]. Її історичне значення полягає в тому, що вона заклала основи подальших відносин між чехами та словаками, визначила саме демократичні засади в цьому основоположними. Так, було підтверджено необхідність запровадження загального, прямого і таємного виборчого права, існування якого є інструментом здійснення прямої демократії. Не можна залишити поза увагою той факт, що традиція декларацій як договорів, заснована на принципі рівності сторін, стала переважаною у взаємодії чеських та словацьких політичних організацій, а документи, які стосувались основ майбутньої держави, ухвалювались за погодженням і чеських, і словацьких діячів. Наприклад, Декларація від 14 листопада 1915 р. була ухвалена за участі представників словацьких і чеських громад із США, Великобританії, Франції, Росії й Австро-Угорщини (попри антиавстрійську позицію, формально Т. Масарик та Й. Дюрих залишались членами Австрійського рейхсрату) [3, с. 132].

Зміст вищезгаданої Декларації стосувався другого напрямку діяльності Чеського закордонного комітету, адже саме там була викладена позиція, що чехи і словаки виражають підтримку державам Антанти. Щоби здобути їхню прихильність, Т. Масарик і Е. Бенеш розгорнули діяльність із поширення ідеї необхідності створення Чехословаччини серед суспільних кіл Великобританії та Франції. Наприклад, у 1915 р. Т. Масарик, виступаючи у Цюриху та Женеві, проголосив антиавстрійські промови [3, с. 135]; важливу роль тут також відіграло особисте знайомство Т. Масарика з англійським істориком Р. Сетон-Уотсоном, який у 1916 р. став засновником часопису “The New Europe”. Того ж

року Р. Сетон-Уотсон опублікував статтю, у якій писав, що німці й австрійці використовують своє панування над слов'янами з метою їх асиміляції. Він доводив, що для перешкоджання поширенню пангерманізму необхідно надати незалежність чехам, словакам, полякам, південнослов'янським народам. Стаття набула широкого резонансу, а ідея створення Чехословащини почала активно підтримуватись політичними колами Великобританії та Франції. У США чехословацька ідея пропагувалась Богемським національним альянсом, який, як зазначає А.В. Зорін, виконував функції представництва Чехословацької національної ради, унаслідок чого питання необхідності підтримки створення чесько-словацької республіки у 1917 р. виносилось на голосування до Конгресу за поданням Вільяма С. Кеніона й Адольфа Дж. Сабата [5, с. 132].

Вагому роль у схваленні чехословацького проєкту державами Антанти відіграло формування чехословацьких легіонів на території Франції, Італії та Російської імперії, які воювали на боці Антанти [2, с. 152]. Такий стратегічний хід Чехословацької національної ради дозволив, по-перше, засвідчити лояльність до Антанти на практиці, по-друге, внести свій вклад у перемогу над Центральними державами, по-третє, створити основу для формування національної армії.

Отже, формування Чехословацької республіки супроводжувалось прагненням чеської і словацької інтелектуальної еліти побудувати державу на демократичних засадах, адже лише вони могли у рівному ступені забезпечувати втілення національних інтересів як чехів, так і словаків. Як зазначав Т. Масарик у праці «Нова Європа. Слов'янська точка зору», «своїм обсягом держави мали б дорівнювати націям <...> держава є засобом нації, розвиток нації є метою. Тому демократія приймає новітній національний принцип і відкидає (пруський) етатизм <...>» [9, с. 453]. Бачимо, що один із засновників Чехословацької держави у власній державотворчій діяльності визнавав необхідність дотримання принципу народного суверенітету, реалізація якого можлива лише шляхом забезпечення таких умов, за яких народ є не об'єктом, а суб'єктом влади.

Водночас ідеї не завжди можуть бути повною мірою реалізовані на практиці. У даному разі передумови для цього було створено прагненням узгодити інтереси національні з геополітичними інтересами держав Антанти [2, с. 153]. Так, їхня підтримка означала також і можливість розпоряджатися долею Чехословащини так, як буде вигідно для них, що іноді суперечило демократичним традиціям державотворення.

Однією з таких проблем стало становище національних меншин на території Чехословащини. Незважаючи на те, що створення Чехословащини відбулось під егідою втілення в життя демократичних «14 пунктів» Президента США В. Вільсона [7, с. 114], за якими існування незалежної держави чехів і словаків є реалізацією їхнього права на національне самовизначення, ступінь реалізації цього принципу щодо інших народів Чехословащини ставить під сумнів демократичність процесів чехословацького державотворення. Як вказує у своїй роботі Г.І. Грибанова, архітектори Версальсько-Вашингтонської системи у прагненні ослабити переможені держави значно скоротили їхні території, не врахували національний чинник [7, с. 115]. Унаслідок цього до складу проголошеної 28 жовтня 1918 р. незалежної Чехословащини увійшла Судетська область, яка була місцем компактного проживання німців, які становили приблизно 90% населення. Національного принципу у формуванні кордонів не було дотримано і щодо проведення кордону із Другою Річчю Посполитою, коли до Чехословащини увійшла Тешинська область, заселена етнічними поляками, без проведення плебісциту, який би надав право місцевому населенню вирішити подальшу долю краю через демократичний інститут; подібна доля спіткала русинів у Підкарпатській Русі й угорську національну меншину, яка проживала в Південній Словаччині [7, с. 114]. Отже, якщо в демократичній державі основним джерелом влади є народ, то в разі вирішення національного питання в Чехословащині думки представників деяких народів ураховано не було.

Варто зазначити, що народи, які борються за незалежність, уважаються суб'єктами міжнародного права з позиції Г.В. Лейбница («тих відносять до суверенних властей <...> хто може розраховувати на достатню свободу та владу здійснювати певний вплив у міжнародних справах через армії або договори» [10, с. 73]), через свою свободу, яку їм надає право на національне самовизначення, мають право її виражати в інститутах волевиявлення із загальнообов'язковими (референдум) чи дорадчими (плебісцит) рішеннями щодо легалізації тієї чи іншої діяльності з державного будівництва. Проте Акт проголошення незалежності Чехословащини від 28 жовтня 1918 р. не було підтверджено шляхом всенародного голосування, як не було підтверджено факт визнання чехами та словаками Національного чехословацького комітету правосуб'єктом, який діє в міжнародно-правовому полі від імені цих двох народів, що також ставить під сумнів демократичність Чехословацького державотворення, легітимність якого майже повністю ґрунтувалась лише на міжнародному визнанні. Унаслідок цього виник парадокс: держава чехів і словаків проголошувалась раніше, ніж офіційно було оформлено її територію (дане питання було регламентовано Сен-Жерменським і Тріанонським договорами 1919 р. і 1920 р. відповідно) [2, с. 153].

Також не можна не згадати, що, на відміну від угод у Клівленді (1915 р.) та Пітсбурзі (1918 р.), у Вашингтонській декларації від 16 жовтня 1918 р., яка проголошувала незалежність Чехословаччини й ухвалення якої стало підставою для офіційного визнання В. Вільсоном легітимності існування Чехословацького національного комітету та його дій із реалізації права на самовизначення чехів та словаків, зазначалася незалежність саме *чехословацького народу* [3, с. 139]; і це створило прецедент того, що ця категорія була використана і в Законі від 28 жовтня 1918 р., яким Чехословацька національна рада підтверджувала незалежність держави, і в Конституції Чехословаччини 1920 р. Однак наскільки демократичною взагалі можна вважати концепцію чехословацького народу?

Дискусійність і певна риторичність цього питання зумовлюються явною штучністю даного поняття, яка обґрунтовується тим, що нині замість Чехословаччини як держави «чехословаків» на політичній карті Європи присутні національні Чехія та Словаччина [7, с. 115]. Варто зазначити, що першочергово поняття «чехословацький народ» стосувалось репрезентації Чехословаччини як держави національної, адже Т. Масарик, який стане першим Президентом Чехословацької республіки, використовує цю категорію у праці «Нова Європа. Слов'янська точка зору» (1918 р.) для доведення права чехів і словаків на самовизначення, або, як він сам зазначає, на побудову республіки, до якої «нація чеська і словацька визріли» [9, с. 450]. Дискусійну думку висловлює О.М. Кравчук, що «використання поняття «чехословацька» нація було результатом поєднання англосаксонського і центральноєвропейського підходів визначення терміна «нація»» [9, с. 452]. Із заяви Т. Масарика можна зробити висновок, що він не спростовував існування словацького народу, а мав концепцію нації, яка являє собою не етнічну, а політичну спільність. Тобто, на нашу думку, він дотримувався не «пруської», а «американської» моделі розуміння сутності нації, за якою визначним чинником для самовизначення є не етнологістична, майже кровна спорідненість із представниками свого народу, а близькість в усвідомленні себе єдиною політичною спільнотою попри можливі відмінності в походженні. Отже, концепція «чехословацького народу» передбачала політичну єдність чехів і словаків, а не асиміляцію та пропагування єдиної культурної ідентичності. Саме тому мовне питання не стояло гостро в чехословацькому суспільстві та не провокувало національні конфлікти. Так, Т. Масарик щодо цього зазначав: «Сьогодні ці суперечки (щодо статусу словацької мови) практично вирішені, для молодшої генерації на обох сторонах мовного питання не існує, національна і державна єдність використання словацької мови жодним чином не є під загрозою» [6, с. 172]. Отже, «чехословацький народ» можна вважати саме політико-правовою категорією, а не етнічною спільнотою; його існування не порушувало, а втілювало в життя право чехів і словаків на самовизначення. Саме така позиція і була закріплена в Конституції Чехословацької республіки.

Конституція Чехословацької республіки від 29 лютого 1920 р. складалась зі Вступного закону до Конституційної хартії Чехословацької республіки, самої Конституційної хартії Чехословацької республіки та Закону про принципи права мови в Чехословацькій республіці (ухвалений 20 лютого 1920 р.), у ст. 1 якого саме чехословацька мова проголошувалась державною у країні [11, с. 90]. Дане положення можна вважати даниною концепції «чехословацького народу», адже в питаннях регламентації здійснення діловодства чехословацькою мовою він закріплює положення, що вона є двоєдиною, тобто і чеською, і словацькою, а не самостійним штучним конструктом: «Як офіційну державну мову управління територій республіки, які входили до 28 жовтня 1918 р. до складу королівств і територій, представлених в австрійському парламенті, або належали Пруському королівству, звичайно вживають чеську мову, а у Словаччині – словацьку» (ст. 4) [11, с. 91]. Бачимо, що в цьому положенні закріплювалось право чехів і словаків у рівному ступені використовувати власні національні мови, що доводить, що концепт «чехословацького народу» не передбачав мовної уніфікації, що є свідченням демократизму стосовно чесько- та словацькомовного населення.

Однак конституційне закріплення концепції «чехословацького народу» мало наслідки недемократичного характеру стосовно національних меншин у державі. У 1921 р. було проведено перепис населення, за яким у державі проживало 8,7 млн «чехословаків» (серед яких населення Словаччини без урахування угорської меншини становило 2,8 млн), 3,123 млн німців, 745 тисяч угорців, 461 тисяч русинів, 180 тисяч євреїв, 238 тисяч становили представники інших національностей [7, с. 116]. По-перше, закріплення концепції існування «чехословацького народу» надало правові підстави офіційно не рахувати окремо населення словацької національності, що допомогло попередити парадоксальну ситуацію, коли німецька національна меншина перевищувала б одну з титульних націй кількісно, що явно вказувало б на невідповідність процесів територіального оформлення Чехословаччини принципу національного самовизначення. По-друге, ч. 2 ст. 2 Закону про принципи права мови в Чехословацькій республіці містить положення, що «суди, управління та присутні місця республіки з діяльністю, яка поширюється на судовий округ, у якому за останнім переписом принаймні 20% громадян говорять загальною мовою, але відмінною від чехословацької, зобов'язані в усіх справах, ведіння яких їм належить за територіальною компетенцією, приймати документи, подані

і складені їхньою мовою громадянами, які належать до згаданої меншості, а також ухвалювати свої рішення в цих документах не тільки чехословацькою мовою, а й мовою документів» [11, с. 91]. Те, що і чехи, і словаки офіційно вважались «чехословаками», поряд із тим, що традиційно в містах як індустриальних центрах саме чехи становили більшість, знижувало ймовірність того, що представники однієї національної меншини в межах одного судового округу будуть становити понад 20% населення; і це звільняло місцеві адміністрації та судові органи від їхнього конституційного зобов'язання, яке позиціонувалось як реалізація права національних меншин на самовизначення.

Як бачимо, закріплена в конституційному порядку концепція «чехословацького народу» не відповідала демократичним вимогам в організації механізмів реалізації прав національних меншин на території республіки. Проте для самих чехів та словаків існування в законах цього конструкта не несло обмежень за ознакою етнічного походження.

Також абсолютно демократичною Конституцію Чехословацької республіки 1920 р. не дозволяє назвати закріплений юридичний статус президента, чий повноваження надавали підстави для концентрації влади в межах одного владного інституту, що є свідченням авторитарних тенденцій у чехословацьких традиціях конституціоналізму. Вагомий вплив на це мав той факт, що сама Конституція розроблялась під контролем чинного Президента, Т. Масарика, чий авторитет і роль у проголошенні незалежності держави чехів та словаків підносив його в очах суспільства до статусу національного героя. Так, про це свідчить особливий статус першого Президента, якого після виборів на другий строк повноважень було проголошено Президентом довічно. Сам Т. Масарик у розмові з К. Чапеком так характеризував власну роль у конституційному процесі: «Я застосовував свій вплив із допомогою Швегли та ще кількох осіб. Наприклад, я доклав зусиль для того, щоб президент мав конституційне право не лише схвалювати проєкти уряду і, за потреби, ініціативно виступати в парламенті» [6, с. 173]. Однак з погляду теорії права можливість президента контролювати і законодавчу (право скликати, закрити, відстрочувати сесії Національних зборів, розпускати палати парламенту), і виконавчу (право формувати структуру і кількісний склад уряду) владу в поєднанні з непрямым способом призначення президента (обирався не шляхом загального, прямого, рівного і таємного голосування, а Національними зборами) [11, с. 67] не повністю відповідає такому принципу демократії, як *поділ влади*, за якого державна влада не має перебувати в руках однієї особи чи органу, а повинна бути розподілена між відносно незалежними гілками влади, адже в інакше є небезпека узурпації влади [12, с. 484].

Проте загалом Конституція Чехословацької республіки 1920 р. містила низку положень, які гарантували розвиток держави на демократичних засадах, втілювали принципи та забезпечували існування основних форм демократії. По-перше, держава проголошувалась демократичною республікою (ст. 2 Конституційної хартії) [11, с. 70]. По-друге, втілення *принципу народного суверенітету* як основи для формування демократичного устрою, задекларованого у преамбулі Конституції (бажання «зміцнити повну єдність націй, ввести в республіці справедливі закони, оберігати мирний розвиток чехословацької батьківщини, сприяти мирному розвитку всіх громадян держави і забезпечити майбутнім поколінням благодіяння свободи» [11, с. 68] висловлюється законотворцем іменем чехословацького народу) та ч. 1 ст. 1 Конституційної хартії («уся влада в Чехословацькій республіці повністю виходить від народу» [11, с. 70]), логічно передбачало наділення громадян держави широким спектром політичних і громадянських прав [12, с. 483]. Саме тому в Конституції було закріплено гарантії забезпечення особистої свободи (ст. 107), недоторканості житла (ст. 112) і таємниці листування (ст. 116), свободу друку та право збиратися мирно й утворювати профспілки (ст. 113), право петицій (ст. 115), свободу навчання, свободу думки та совісті (ст. 117–125), а також право обирати та бути обраними шляхом загального, рівного, прямого і таємного голосування; варто також згадати, що Конституція Чехословаччини гарантувала виборче право жінкам, а також закріплювала неприпустимість дискримінації за ознаками статі, народження та роду діяльності [11, с. 87–90]. А підтвердження вищезазначених прав і свобод створило передумови для повноцінної участі членів суспільства у висуванні й обговоренні кандидатів на демократичні посади, контролі за діяльністю безпосередніх носіїв влади, що є необхідною ознакою демократичного устрою [12, с. 484].

По-третє, ч. 2 ст. 1 Конституційної хартії містить положення, що народ як носій суверенної державної влади наділяє владними повноваженнями певні конституційно визначені органи для ухвалення законів, їх дотримання та творення суду, що є втіленням *принципу поділу влади*, необхідного для уникнення зосередження всієї повноти влади в межах одного органу або в руках однієї людини [12, с. 484]. Так, законодавча влада в республіці належала Національним зборам, виконавча – президенту, уряду та місцевим адміністративним органам, йому підзвітним, правосуддя здійснювалось системою державних судів, відокремлених від управління [11, с. 84]. Також було підтверджено відповідальність органів різних гілок влади один перед одним: уряд формується президентом і відповідальний перед палатою представників Національних зборів, президент призначається Національними

зборами, перед якими складає присягу, Національним зборам належить право порушувати обвинувачення про державну зраду президента, унаслідок чого останній втрачає свою посаду та право її обійняти знову, президент наділяється правом вето щодо законопроектів Національних зборів із поверненням їх на доопрацювання, суди загальної і конституційної юрисдикції мають право переглядати окремі рішення президента, Національних зборів, уряду тощо. Бачимо, що така взаємозалежність сприяла формуванню своєрідної демократичної системи стримувань і противаг, функцією якої є запобігання узурпації влади, несумісної з демократією.

По-четверте, Конституція гарантувала втілення *принципу ухвалення рішення більшістю з урахуванням інтересів меншості*, який вплинув на процедуру ухвалення законодавчих актів (акт вважається таким, що ухвалений, якщо був ухвалений абсолютною більшістю тих, хто голосував, і якщо на засіданні були присутні не менше ніж третина від конституційного складу палати). Одним з аспектів утілення цього принципу в життя є запровадження ускладненої процедури ухвалення найважливіших рішень – кваліфікованої більшості (наприклад, для голосування про оголошення війни чи внесення змін до Конституційної хартії необхідна присутність трьох п'ятих усіх членів у кожній із двох палат Національних зборів – палати представників та сенату). Необхідність даної процедури полягає в тому, що ключові для суспільного життя рішення мають бути ухвалені в результаті максимально можливої згоди різноманітних політичних сил [12, с. 485]. Однак зрозуміло, що в жодному суспільстві неможливо досягти абсолютного консенсусу, проте це не означає, що меншість, яка виражає незгоду, має страждати від рішень більшості. Саме з метою захисту інтересів такої меншості Конституція Чехословаччини передбачала заборону будь-яким органам ухвалювати рішення, що суперечать Конституції, що має на меті максимальний захист прав і свобод людей від свавільного посягання [11, с. 89].

По-п'яте, згадуючи про *принцип виборності*, за яким органи державної влади мають обиратися шляхом загального, рівного, прямого і таємного голосування (це положення було гарантовано Конституцією), не можна не згадати про демократичний *принцип плюралізму*, який передбачав максимальну залученість до політичного процесу представників широкого спектра думок; це положення виходить із гарантії права на свободу совісті та є логічним його наслідком [12, с. 485]. Оскільки захист і втілення останнього були передбачені Конституцією, то для Чехословаччини в міжвоєнний період характерною була активна репрезентація в парламенті різних політичних поглядів. Так, у 1925 р. у парламентських виборах взяли участь 29 партій, частина яких представляла опозиційні течії (наприклад, Комуністична партія Чехословаччини, яка отримала 13% голосів, стала другою за популярністю серед населення). У 1920 р. до Національних зборів увійшли представники Глінкової словацької народної партії (виступали за автономію Словаччини, партія за своєю сутністю була клерикально-націоналістичною), а в 1935 р. – Судето-німецької партії (також ставила вимоги автономії та розширення національних прав). Бачимо, що для політичного життя Чехословаччини після ухвалення Конституції було характерно залучення опозиції до діяльності в органах влади, що не може не підтверджувати демократичність традицій чехословацького конституціоналізму.

Висновки. Конституцію Чехословаччини 1920 р. можна назвати конституцією демократичної держави, адже в ній простежується послідовне закріплення демократичних прав і свобод людини в поєднанні з механізмами законодавчого обмеження державної влади. Ми довели, що це є наслідком тенденцій чехословацького державотворення, для яких також було характерне прагнення до розбудови держави демократичним шляхом. Проте реальність вносила свої корективи, унаслідок чого створення Чехословаччини відбувалось лише з елементами демократизму, а не абсолютно демократичним шляхом, тому що вирішення національного питання не завжди мало демократичний характер. Було аргументовано, що це можна пояснити особливостями процесу чехословацького державотворення, а саме його залежністю від геополітичних планів держав, які перемогли у Першій світовій війні і формували новий світовий порядок. Ці обставини безпосередньо вплинули на конституційний процес у Чехословаччині, унаслідок чого дискусійні аспекти чехословацької демократії були відображені й у Конституції Чехословацької республіки. Проте їх наявність не спростовує того факту, що демократичні засади політичного життя, взаємодії із членами міжнародної спільноти, а також здійснення державної влади, закріплені Конституцією 1920 р., визначили майбутнє Першої Чехословацької республіки, у міжвоєнний період держава стала однією з небагатьох у Європі, яка під натиском поширення ідей фашизму зберігала демократичний курс.

Перспективи подальшої роботи над даною темою полягають у комплексному аналізі практичного втілення зафіксованих Конституцією демократичних норм у міжвоєнний період, а також у дослідженні розвитку окремих демократичних інститутів.

Tykhonenko A. The Constitution of the Czechoslovak Republic of 1920: to the issues of democracy of post-war state formation

The article describes how the features of the First Czechoslovak Republic state formation corresponded to democratic principles; it is examined the influence of external factors and tendencies to the constitutional process; it is investigated the implementation of the fundamental principles of democracy in the norms of the Czechoslovak Constitution of 1920.

It should be stressed that the foundation of Czechoslovakia was influenced by democratic values, but also it was directly influenced by the interests of the Entente Powers, especially Great Britain and France. It manifested itself in the fact that representatives of the Czechoslovak national movement sought the support of the Entente states in the process of creating an independent state of Czechs and Slovaks in territories over which the pre-war sovereignty of the Austro-Hungarian Empire was recognized. Members of the Czechoslovak national missions were negotiating with representatives of foreign politics at this period. Czechoslovak national corps were created, fought on the side of the Entente states and formed the basis of the future army of the state, whose project was actively promoted. However, total control and dependence on Entente's strategic interests which sometimes went against the established principles of democracy was the other side of the Entente's support for the Czechoslovak national movement. For this reason, the democratic principles of state formation violated, and this especially concerned the solution of the national question. Features of the Czechoslovak state formation were of direct importance for the constitutional process. As a result, the democratic nature of the norms that regulated the status of national minorities, the legal meaning of the concept of "the Czechoslovak people", the authority of the President of Czechoslovakia, can be questioned. Nevertheless, the author comes to the conclusion that the Constitution consistently contained norms on human rights and freedoms, and it regulated the mechanism of legal restriction of state power. Therefore, conclusions are drawn that the constitution of the Czechoslovak Republic was democratic.

Key words: Czechoslovak Constitution of 1920, foundation of Czechoslovakia, constitutional process, democratic principles, right to self-determination.

Література:

1. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) : Закон № 2680–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text>.
2. Ведерников М.В. Особенности возникновения первой Чехословацкой республики. *Вишеградская Европа*. 2019. № 1–2. С. 148–160.
3. Гопта И., Гоптова Л. Чехословацкая республика как новое государство на политической карте мира. *Вишеградская Европа*. 2019. № 1–2. С. 130–146.
4. Колесников Б.В. М.Р. Штефаник и словацкое национальное движение. *Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология*. 2018. Т. 24. № 2. С. 33–38.
5. Зорин А.В. США и борьба за создание Чехословакии. *Молодые исследователи*. 2007. С. 138–144.
6. Савчук Г.В. Томаш Масарик і конституційні процеси в Чехословаччині. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Т. 2. № 46. С. 170–173.
7. Грибанова Г.И. Вильсоновский принцип самоопределения наций и создание Чехословакии. *Политэкс*. 2014. Т. 10. № 2. С. 113–119.
8. Водяницкий В.А. Чехословакия: становление института президентства и исторические аспекты развития этого института на современном этапе. *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*. 2014. Т. 15. № 2. С. 279–284.
9. Кравчук О.М. «Нова Європа. Слов'янська точка зору» Томаша Масарика як чехословацька політична програма. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2012. Т. 22. С. 445–459.
10. Кулеба Д. Міжнародна правосуб'єктність: теорія та перспективи. *Альманах міжнародного права*. 2010. № 2. С. 70–83.
11. Конституції буржуазних країн : Конституції великих держав і західних сусідів СРСР. Київ : Видавництво ЦВК УСРР «Радянське будівництво і право», 1936. 382 с.
12. Загальна теорія права : підручник / О.В. Петришин та ін. ; за ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ЗАСІБ ЗАПОБІГАННЯ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ АБО ПРЕКУРСОРІВ ТА ІНШИХ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ

Хряпінський П. В.,

*доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри публічного права
Інституту гуманітарних і соціальних наук
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
ORCID ID: 0000-0002-2894-1086*

Школа С. М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри публічного права
Інституту гуманітарних і соціальних наук
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
ORCID ID: 0000-0003-0403-5916*

Запобігання належить провідне місце у правових засобах протидії злочинам у сфері обігу наркотичних засобів поряд із виявленням, розкриттям, розслідуванням, призначенням та відбуванням покарання за їх учинення тощо. Звільнення від кримінальної відповідальності має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довірили, конституційного устрою України від злочинних посягань, гарантування миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам (частина 1 статті 1 Кримінального кодексу). У розділі XIII Особливої частини Кримінального кодексу «Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення» зосереджено п'ять видів звільнення від кримінальної відповідальності. Вони, як і загальні види звільнення від кримінальної відповідальності, за своїм змістом мають спільні ознаки: 1) здійснюються виключно судом від імені держави; 2) застосовуються до особи, яка вчинила злочин; 3) полягають у відмові від офіційного осуду, призначення покарання та визнання особи судимою. У справах про наркотики найпоширенішими є статті 307 і 309 Кримінального кодексу. За статтею 307 за останній рік засуджені 4 865 осіб, за статтею 309 – 15 137. Тоді як у 2017 році таких осіб було 2 758 і 13 682 відповідно. Робиться висновок, що спеціальне звільнення від кримінальної відповідальності як засіб запобігання злочинам у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів має на меті самовикриття осіб, які вчинили нетяжкі злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, а також викриття джерела їх придбання або отримання іншим способом. Крім того, запобігання злочинам у сфері обігу наркотичних засобів здійснюється шляхом сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом. Спеціальне звільнення від кримінальної відповідальності, у разі здійснення визначеного комплексу позитивної посткримінальної поведінки у сфері обігу наркотичних засобів, є імперативним для суду й остаточним для винного, а особа, яка його здійснила, визнається такою, що не має судимості.

Ключові слова: засоби протидії злочинності, запобігання, обіг наркотичних засобів, злочини, позитивна посткримінальна поведінка, здача наркотичних засобів, виявлення джерел придбання, звільнення від кримінальної відповідальності.

Постановка проблеми. У розд. XIII Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК) «Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення» (далі – злочини у сфері обігу наркотичних засобів) зосереджено значну кількість видів звільнення від кримінальної відповідальності як засобів протидії

злочинам у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. Як складові елементи системи закону про кримінальну відповідальність, звільнення від кримінальної відповідальності мають своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, гарантування миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам (ч. 1 ст. 1 КК).

Спеціальні види звільнення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів спеціально досліджувалися вітчизняними правниками, серед яких варто назвати: Ю.В. Бауліна, Л.В. Дорош, А.А. Музику, О.В. Наден та інших [1]. Натомість запобіжне спрямування вказаних норм не знайшло свого конкретного наукового розв'язання. Запобіганню належить провідне місце у правових засобах протидії злочинам у сфері обігу наркотичних засобів поряд із виявленням, розкриттям, розслідуванням, призначенням та відбуванням покарання за їх скоєння.

Мета статті. Авторі ставлять за мету цього дослідження сформулювати цілісне уявлення про спеціальне звільнення від кримінальної відповідальності як засіб запобігання злочинам у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, з визначенням конкретних передумов та підстав застосування звільнення від кримінальної відповідальності в разі здійснення особою визначеного комплексу позитивної посткримінальної поведінки.

Виклад основного матеріалу. У розд. XIII Особливої частини Кримінального кодексу України зазначається, що особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом, звільняється від кримінальної відповідальності за незаконне їх виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (ч. 4 ст. 307 КК); особа, яка добровільно звернулася до лікувального закладу і розпочала лікування від наркоманії, звільняється від кримінальної відповідальності за дії, передбачені ч. 1 цієї статті (ч. 4 ст. 309 КК); особа, яка добровільно здала прекурсори, що призначалися для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин, і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних із незаконним обігом прекурсорів, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, звільняється від кримінальної відповідальності за незаконні їх виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (ч. 4 ст. 311 КК). Особа, яка добровільно здала отруйні чи сильнодіючі речовини, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, або отруйні чи сильнодіючі лікарські засоби та вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом, звільняється від кримінальної відповідальності за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання, зберігання отруйних чи сильнодіючих речовин, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів, а також за вчинення таких дій без спеціального на те дозволу (ч. 1 цієї статті) щодо обладнання, призначеного для виробництва чи виготовлення отруйних чи сильнодіючих речовин, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів (ч. 5 ст. 321 КК).

У 2020 р. в Єдиному судовому реєстрі зареєстровано приблизно 15 тисяч вироків, пов'язаних із наркотиками. Найчастіше до відповідальності притягувалися особи, затримані з канабісом, амфетаміном і метадоном. Рейтинг «популярності» наркотичних засобів у судових вироків виглядає таким чином: коноплі, канабіс, марихуана – 6 788 випадків; амфетамін – 1 814; метадон – 1 552; метамфетамін – 534; екстазі (MDMA) – 167; морфін – 159; макова солома – 137; кокаїн – 56; дезоморфін – 30; ЛСД – 24; героїн – 20; опіум – 9. Відзначається, що у 2020 р. більше 20 тисяч осіб звинувачено в поширенні, виготовленні і зберіганні наркотиків. Це на 20% більше, ніж у 2017 р. У справах, де йдеться про наркотики, найпопулярніші звинувачення за ст. ст. 307 і 309 КК. Обидві передбачають відповідальність за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення або пересилку наркотиків. Проте ст. 307 передбачає їх збут, а ст. 309 – ні. За ст. 307 за останній рік засуджені 4 865 українців, а за ст. 309 – 15 137. Тоді як ще у 2017 р. таких обвинувачених було 2 758 і 13 682 відповідно. За іншими статтями, пов'язаними із незаконним обігом наркотиків, а їх 23, звинувачують українці рідко, менше 20 випадків на рік [2].

Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності виступають своєрідними засобами запобігання деяким злочинам в Особливій частині КК та входять до інституту кримінального права звільнення від кримінальної відповідальності. З огляду на це вони, як і загальні види звільнення від кримінальної відповідальності, за своїм змістом мають спільні ознаки: 1) здійснюються виключно судом від імені держави; 2) застосовуються до особи, яка вчинила злочин; 3) полягають у відмові від офіційного осуду, призначення покарання та визнання особи судимою [3, с. 32].

Предмет злочинів у сфері обігу наркотичних засобів займає центральне місце у складах досліджуваних злочинів. Він визначений у Законі України від 15 лютого 1995 р. «Про наркотичні засоби,

психотропні речовини і прекурсори» [4], а також у Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. [5]. Не торкаючись зараз поняття й ознак кожного з різновидів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, зазначимо, що вищезгаданий Перелік складається із чотирьох таблиць (Таблиці I, II, III, IV), кожна з яких включає Список № 1 і Список № 2, а Таблиця I має й Список № 3. У них містяться переліки наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, обіг яких в Україні або взагалі заборонений (Список № 1 і Список № 2 Таблиці I), або обмежений заходами контролю різного ступеню суворості.

Перейдемо до конкретних правових характеристик застосування спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності в разі здійснення комплексу позитивної постримінальної поведінки у злочинах у сфері обігу наркотичних засобів. Передумовою звільнення в разі незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів є вчинення зазначених альтернативних злочинних дій у сфері обігу наркотичних засобів. Заохочення позитивної постримінальної поведінки, що передбачене в ч. 4 ст. 307 КК, поширюється зразу на два злочини: 1) незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання з метою збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 1 ст. 307); 2) незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту (ч. 1 ст. 309). Підставою для звільнення за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів виступає сукупність двох позитивних постримінальних дій винного: 1) добровільна здача наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів; 2) вказівка на джерело їх придбання або сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних із їх незаконним обігом. Незгодний із таким визначенням підстави для звільнення за ч. 4 ст. 307 КК С.В. Дрьомов, який вважає нею «незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, учинені фізичною осудною особою, що досягла 16-річного віку» [6, с. 143]. Непереконливою виглядає позиція цього дослідника, який ототожнює підставу кримінальної відповідальності і підставу звільнення від неї. Підстави звільнення від кримінальної відповідальності в законі не вказані, натомість сталим є розуміння їх як учинення визначеного постримінального діяння, що містить склад правомірної поведінки. За суспільним змістом та правовими наслідками суспільно небезпечне діяння, яке визнається злочином, та позитивне постримінальне діяння особи після його вчинення не збігаються. Отже, і підстави цих видів поведінки у сфері кримінально-правового регулювання діаметрально протилежні й однаковими бути не можуть.

Добровільна здача наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів є складовою частиною підстави для звільнення від відповідальності за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів чи психотропних речовин та, на погляд більшості правників, полягає у видачі їх за своєю волею правоохоронним органам незалежно від мотивів, за умови реальної можливості розпорядитися ними іншим способом [7, с. 141]. Здача наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів визнається добровільною, якщо вона відбулася за обставин, коли особа мала й усвідомлювала можливість продовжувати протиправну діяльність, але не побажала цим скористатися. Звільнення від кримінальної відповідальності та закриття кримінальної справи на зазначених підставах має здійснюватися за порядком, передбаченим ст. ст. 285–288 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України. За цим же порядком звільняється від кримінальної відповідальності на підставі ч. 4 ст. 309 КК за дії, передбачені ч. 1 цієї статті, винна особа, яка добровільно звернулася до лікувального закладу і розпочала лікування від наркоманії. Здачу правоохоронним органам наркотичних засобів та психотропних речовин, що були предметом злочину, як основну суспільно корисну дію зазначили 235 опитаних нами працівників спецпідрозділів національної поліції, або 72,09%, сприяння розкриттю вчиненого злочину – 50 (15,33%), припинення злочинних дій з обігу наркотичних засобів та психотропних речовин – 37 (11,35%), повне визнання своєї вини та щире каяття у вчиненому злочині – тільки 4 (1,23%) [8, с. 232].

Другою частиною підстави для звільнення виступає: а) вказівка на джерело придбання наркотичних засобів чи б) сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом. О.В. Наден обґрунтовано розглядає ці складові частини як альтернативні та наголошує, що тільки одночасне поєднання першої й однієї з альтернативних ознак становить двоєдину підставу для звільнення від кримінальної відповідальності [9, с. 142]. Низка дослідників вважають, що закладанням вимоги «сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом» законодавець значно підвищує підставу для звільнення, що перешкоджає ефективному застосуванню цієї заохочувальної норми, та пропонують визнати підставою лише факт здачі наркотичних засобів чи психотропних речовин. Так, скажімо, деякі не розуміють, чому законодавець покладає на особу обов'язок сприяти розкриттю не тільки

конкретного злочину, за вчинення якого вона може бути звільнена від кримінальної відповідальності, а й інших злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів [6, с. 146]. Соціально корисні дії особи, яка вказала джерело придбання наркотичних засобів чи психотропних речовин або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом, співвідносяться як окремі ланки процесу розкриття злочину. Вказівка на джерело придбання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів є часткою більш широкого поняття «сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом». Розкриття злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин, особливо вчинюваних організованими злочинними групами або злочинними організаціями, покладене на спеціалізовані підрозділи Міністерства внутрішніх справ та Служби безпеки України. Особа, яка вчинила злочин, може лише сприяти розкриттю відомих їй злочинів, що пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів, наданням інформації щодо джерела, кількості, причетних до наркотичних злочинів осіб, а також надати інформацію, коли та яким способом вона придбала наркотичні засоби або психотропні речовини. На можливість встановлення конфіденційного співробітництва з будь-якими особами на засадах добровільності вказує п. 13 ч. 1 ст. 8 Закону України від 18 лютого 1992 р. «Про оперативно-розшукову діяльність» [10]. Добровільна здача наркотичних засобів або психотропних речовин є центральною соціально корисною дією винного в разі звільнення від відповідальності за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення цих засобів та речовин. Держава зацікавлена в тому, щоб якнайбільше наркотичних засобів було вилучено з нелегального обігу і вони не дійшли до споживача-наркомана. Проте тільки добровільної здачі наркотичних засобів або психотропних речовин недостатньо, щоб визнати особу такою, що остаточно втратила суспільну небезпечність. Тому альтернативно, на вибір особи, додатково визначається: а) вказати на джерело придбання наркотичних засобів чи психотропних речовин або б) активно сприяти розкриттю злочинів, пов'язаних із їх незаконним обігом.

Активне сприяння розкриттю злочинів неоднозначно сприймається із двох причин: по-перше, поняття «активне сприяння» є оцінним, отже, відразу переводить імперативне звільнення у фактично необов'язковий, дискреційний різновид. Суперечливість може проявитися в ситуації, коли особі, яка здала наркотичні засоби чи психотропні речовини органам влади чи місцевого самоврядування та не змогла вказати джерело їх придбання, але сприяла розкриттю інших відомих їй злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів чи психотропних речовин, суд може відмовити у звільненні, вмотивувавши рішення відсутністю «активного сприяння». Вимога сприяння розкриттю невизначеного кола злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів чи психотропних речовин, є неконкретною. Особа повинна спокутувати особисту провину у вчиненні конкретного злочину, у зв'язку із чим вона обвинувачується у вчиненні відповідного злочину у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. У вирішенні цього питання варто виходити з такого. Добровільна здача наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів є обов'язковим елементом позитивної поведінки винного. Вказівка ж на джерело придбання наркотичних засобів чи психотропних речовин є елементом більш об'ємного і складного процесу розкриття злочину, який за вимогами закону здійснюють уповноваженні державою органи національної поліції. Отже, природно поєднати в єдиному переліку суспільно корисного діяння вимоги: а) вказати джерело придбання наркотичних засобів чи психотропних речовин або їх аналогів чи б) іншим шляхом сприяти розкриттю вчиненого злочину. Спеціальне звільнення, передбачене в ч. 4 ст. 307 КК, у зв'язку із цим мало б таку редакцію: «4. Звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка вчинила злочин передбачений ч. 1 цієї статті, ч. 1 ст. 309 цього Кодексу, якщо вона добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги та вказала джерело їх придбання або іншим шляхом сприяла розкриттю вчиненого злочину».

Спеціальне звільнення особи від кримінальної відповідальності за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту (ч. 4 ст. 309 КК). Під час вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності на підставі ч. 4 ст. 309 КК, — звертається увага в огляді судової практики, — суд має з'ясувати, чи справді особа страждала від наркотичної залежності та потребувала лікування. Встановлення такого діагнозу, як наркоманія, а також проходження особою курсу її лікування може здійснюватися лише в лікувальному закладі, який має ліцензію на цей вид діяльності. Добровільність звернення до лікувального закладу та початок лікування від наркоманії як умова звільнення від кримінальної відповідальності особи на підставі ч. 4 ст. 309 КК має місце тоді, коли особа ставить за мету вилікуватися, а не ухилитися від кримінальної відповідальності за вчинений злочин. Звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 309 КК неможливе, якщо обвинувачений під час судового розгляду заперечує проти закриття кримінального провадження. У такому разі кримінальне провадження повинно бути продовжене в загальному порядку [11, с. 4]. Передумовою

звільнення за ч. 4 ст. 309 КК є ті ж самі альтернативні дії з тим же предметом злочину, що передбачені в ч. 1 ст. 307 КК та полягають у незаконному виробництві, виготовленні, придбанні, зберіганні, перевезенні чи пересиланні наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту. Відмінність досліджуваних злочинів полягає у відсутності спеціальної мети – збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. На злочин, передбачений ч. 1 ст. 309 КК, поширюють свою дію водночас дві заохочувальні норми: ч. 4 ст. 307 та ч. 4 ст. 309 КК. Підставою для звільнення за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту є сукупність позитивної посткримінальної поведінки, що утворюється з а) добровільного звернення до лікувального закладу і б) початку лікування від наркоманії. Наведемо два показові приклади: постановою суду від 12 березня 2004 р. В. звільнений від кримінальної відповідальності на підставі ч. 4 ст. 309 КК. У грудні 2003 р. В. придбав у невстановленої особи 5,2 г марихуани для власного споживання, без мети збуту, тобто вчинив злочин, передбачений ч. 1 ст. 309 КК. До початку судового засідання він звернувся із клопотанням до суду звільнити його від кримінальної відповідальності у зв'язку з тим, що він добровільно здав наркотичний засіб органам внутрішніх справ та в цей час добровільно проходить курс лікування в місцевому наркологічному диспансері [12]. На відміну від цього випадку, вироком Першотравневого районного суду м. Чернівців від 10 грудня 2007 р. ОСОБА_2 засуджена за ч. 1 ст. 309 КК на два роки позбавлення волі. На підставі ст. 75 КК звільнена від відбування призначеного покарання з випробуванням строком на один рік, якщо вона протягом випробувального терміну не вчинить нового злочину і виконає покладені на неї обов'язки. Вона 12 червня 2007 р. приблизно о 12:00 дня незаконно придбала без мети збуту для власного вживання в невстановленої особи два одноразові медичні шприца з наркотичною речовиною – концентратом з макової соломи (екстракційний опій), ємкістю 18 та 15 мл відповідно, що становить загальну вагу в перерахунку на суху речовину 0,69 г. Того ж дня незаконно придбаний наркотичний засіб засуджена помістила в поліетиленовий пакет та зберігала при собі без мети збуту. О 13:00 того ж дня ОСОБА_2 біля магазину «Свросота» була затримана працівниками міліції й у присутності понятих у неї було вилучено два одноразові медичні шприца із зазначеною наркотичною речовиною, що в перерахунку на суху речовину становить 0,69 г, яку вона незаконно зберігала при собі без мети збуту. На вирок адвокат ОСОБА_1 та засуджена ОСОБА_2 подали апеляції, у яких ставлять питання про скасування вироку суду та застосування до засудженої ч. 4 ст. 309 КК. В обґрунтування своїх апеляцій кожний окремо посилається на те, що ОСОБА_2 добровільно звернулася до лікувального закладу і розпочала лікування від наркоманії, це жодним чином не було пов'язано з порушенням кримінальної справи. На думку апелянтів, суд першої інстанції безпідставно дійшов висновку, що звернення засудженої до лікувального закладу є вимушеним, з метою уникнення від кримінальної відповідальності. Ухвалою Колегії суддів судової палати у кримінальних справах апеляційного суду Чернівецької області від 12 лютого 2007 р. зазначені апеляції залишені без задоволення, а вирок без змін, оскільки суд дійшов висновку про те, що звернення засудженої в лікувальний заклад було вимушеним, з метою уникнення кримінальної відповідальності, не мало добровільного характеру, як того вимагає ч. 4 ст. 309 КК [13].

Добровільне звернення до лікувального закладу, на думку І.О. Никифорчина, полягає у проханні, заяві чи вимозі, зверненій до організації (установи) охорони здоров'я шляхом особистої явки або іншим шляхом [14, с. 10]. О.В. Наден дає більш містке визначення добровільного звернення як учиненого на власний розсуд особисто чи через інших осіб звернення будь-яким способом до лікувального закладу чи окремого лікаря із проханням провести лікування особи від наркоманії за наявності її в цієї особи й усвідомлення особою можливості продовжувати нелікування цієї хвороби [15, с. 13]. Загальновизнані соціальні, психологічні, медичні й інші проблеми, пов'язані з лікуванням наркозалежних осіб, особливо молодого віку. Тому ми погоджуємося з останнім поглядом.

Спеціальне звільнення особи від кримінальної відповідальності за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів (ч. 4 ст. 311 КК). Передумовою цього звільнення виступає незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів із метою їх використання для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин. Прекурсорами є речовини та їх солі, що використовуються у виробництві, виготовленні наркотичних засобів та психотропних речовин, включені до Списку № 1 і Списку № 2 Таблиці IV Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, обіг яких в Україні заборонений або обмежений заходами контролю різного ступеню суворості. Дії щодо прекурсорів полягають у виробництві, виготовленні, придбанні, зберіганні, перевезенні чи пересиланні з метою використання для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин, за змістовим навантаженням є такими самими, як і в разі вчинення злочинів, передбачених ч. 1 ст. 307 та ч. 1 ст. 309 КК [16]. Уперше на проблему звільнення від кримінальної відповідальності за незаконне поводження із прекурсорами звернув увагу А.А. Музика,

який зазначив, що незаконний обіг прекурсорів порівняно з незаконним обігом наркотичних засобів чи психотропних речовин характеризується меншим ступенем суспільної небезпечності. Однак цей висновок дисонує з позицією законодавця. Свідченням цього є відсутність у кримінальному й адміністративному законодавстві заохочувальних норм, які можна було б застосувати в разі вчинення певних дій, пов'язаних із прекурсорами, та відповідно пропонував ввести положення про те, що особа звільняється від кримінальної відповідальності за незаконні дії із прекурсорами на тих же підставах, що й особи, які вчинили незаконні дії з наркотичними засобами чи психотропними речовинами [17, с. 229]. Підставою для звільнення за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів є сукупність двох суспільно корисних посткримінальних дій, як-от: а) добровільна здача прекурсорів, що призначалися для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин; б) вказівка на джерело їх придбання або сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних із незаконним обігом прекурсорів, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. Як бачимо, законодавець не тільки сприйняв зазначену пропозицію, а й дослівно відтворив звільнення за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів із метою та без мети збуту (ч. 4 ст. 307 КК). Це дозволяє нам лише пунктиром позначити підставу для звільнення за незаконне поводження із прекурсорами [18, с. 390]. Добровільна здача прекурсорів, які призначалися для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин, полягає у фізичній їх передачі в розпорядження органів влади чи місцевого самоврядування, коли така особа має можливість і усвідомлює подальше незаконне поводження із цими речовинами. Вказівка на джерело придбання – це правдиве та невимушене інформаційне повідомлення про обставини незаконного придбання прекурсорів. Сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних із незаконним обігом прекурсорів, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, передбачає будь-яке сприяння у виявленні та закріпленні доказів у справах про злочини, що передбачені ст. ст. 305–320 КК [18, с. 390].

Спеціальне звільнення особи від кримінальної відповідальності за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання, зберігання з метою збуту або збуту отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів. Особа, яка добровільно здала отруйні чи сильнодіючі речовини, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, або отруйні чи сильнодіючі лікарські засоби та вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних із їх незаконним обігом, звільняється від кримінальної відповідальності за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання, зберігання отруйних чи сильнодіючих речовин, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів, а також за вчинення таких дій без спеціального на те дозволу (ч. 1 цієї статті) щодо обладнання, призначеного для виробництва чи виготовлення отруйних чи сильнодіючих речовин, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів (ч. 5 ст. 321 КК). Передумовою досліджуваного звільнення є вчинення однієї з альтернативних дій, передбачених ч. 1 ст. 321 КК, а саме: незаконного виробництва, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання, зберігання з метою збуту або збуту отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів, а також здійснення таких дій щодо обладнання, призначеного для виробництва чи виготовлення отруйних або сильнодіючих речовин, або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів, учинені без спеціального на те дозволу [19, с. 144–145]. Підставою для звільнення є взята в єдності позитивна посткримінальна поведінка особи, а саме: 1) добровільна здача отруйних чи сильнодіючих речовин, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів; 2) вказівка на джерело їх придбання або сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом. Вимоги закону щодо позитивної посткримінальної поведінки особи у вигляді добровільної здачі зазначених предметів підвищеної небезпеки, а також вказівки на джерело їх придбання або сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом, за своїм змістовим наповненням цілком збігаються з підставами для звільнення від кримінальної відповідальності, передбаченими в ч. 4 ст. 307 і ч. 4 ст. 311 КК, що розглянуті вище. Відрізняються вони лише предметом злочину [20, с. 95–96]. У ч. 4 ст. 307 ним виступають наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги; у ч. 4 ст. 311 – прекуртори; у ч. 4 ст. 321 – отруйні чи сильнодіючі речовини, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, або отруйні чи сильнодіючі лікарські засоби.

Висновки. Вищевикладене дозволяє нам підсумувати, що спеціальне звільнення від кримінальної відповідальності як засіб запобігання злочинам у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів має на меті самовикриття осіб, які вчинили нетяжкі злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, добровільну здачу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, а також викриття джерела їх придбання або отримання

в інший спосіб. Крім того, запобігання злочинам у сфері обігу наркотичних засобів здійснюється шляхом сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних із їх незаконним обігом. Спеціальне звільнення від кримінальної відповідальності, у разі здійснення визначеного комплексу позитивної посткримінальної поведінки у сфері обігу наркотичних засобів, є імперативним для суду й остаточним для винного, а особа, яка його здійснила, визнається такою, що не має судимості. Усі вищезазначені кримінально-правові заходи мають дієвий запобіжний потенціал у сфері протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

Khriapinskiy P., Shkola S. Exemption from criminal liability as a means of crime prevention in the field of trafficking narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues or precursors and other crimes against public health

Prevention occupies a leading place in the legal means of combating crimes in the field of drug trafficking, along with the detection, detection, investigation, appointment and serving of punishment for their commission, and so on. Exemptions from criminal liability have the task of providing legal protection of human and civil rights and freedoms, property, public order and public safety, environment, constitutional system of Ukraine from criminal encroachments, ensuring peace and security of mankind, as well as crime prevention (Part 1 of Art. 1 Criminal Code). Chapter XIII of the Special Part of the Criminal Code "Crimes in the field of trafficking in narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues or precursors and other crimes against public health" contains five types of exemption from criminal liability. They, as well as general types of exemption from criminal liability, in their content have common features: 1) are carried out exclusively by the court on behalf of the state; 2) apply to the person who committed the crime; 3) consist in refusal of official condemnation, sentencing and recognition of a person as a convict. In drug cases, the most common are Articles 307 and 309 of the Criminal Code. According to Art. 307 for the last year 4 865 persons were condemned, and Art. 309 – 15 137. While in 2017 there were 2 758 and 13 682 such persons, respectively. It is concluded that the special exemption from criminal liability as a means of preventing crimes in the field of drug trafficking, psychotropic substances, their analogues or precursors is aimed at self-disclosure of persons who committed minor crimes in the field of drug trafficking, as well as revealing the source of their acquisition or otherwise obtained. In addition, the prevention of drug trafficking is carried out by facilitating the detection of crimes related to drug trafficking. Special exemption from criminal liability, in the case of a certain set of positive post-criminal behavior in the field of drug trafficking, is imperative for the court and final for the perpetrator, and the person who committed it is recognized as having no criminal record.

Key words: means of counteracting crime, prevention, drug trafficking, crimes, positive post-criminal behavior, surrender of drugs, identification of sources of acquisition, release from criminal liability.

Література:

1. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія. Київ : Атіка, 2004. 296 с. С. 266–288 ; Дорош Л.В. Звільнення від кримінальної відповідальності за наркозлочини як засіб протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. *Актуальні проблеми протидії незаконному обігу наркотичних засобів і психотропних речовин* : збірник наукових праць. 2006. № 2 (31). С. 136–141 ; Музика А.А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів : монографія. Київ : Логос, 1998. 324 с. С. 224–232 ; Наден О.В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : монографія. Харків : Право, 2003. 224 с.
2. За які наркотики найчастіше судили українців у 2020 р. : від марихуани до опіуму. *Сайт платформи Опендатабот*. URL: <https://strana.ua/news/314317-za-kakie-narkotiki-chashche-vseho-sudjat-v-ukraine.html> (дата звернення: 30.01.2021).
3. Про наркотичні засоби, психотропні речовини, і прекурсори : Закон України від 15 лютого 2005 р. (із змінами та доповн., станом на 1 лютого 2021 р.). *Інформаційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/60/95-вр#Text> (дата звернення: 30.01.2021).
4. Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів : постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. (із змінами та доповн., станом на 1 лютого 2021 р.). *Офіційний вебсайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-п#Text> (дата звернення: 30.01.2021).

5. Дрьомов С.В. Проблемні питання звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 307 КК України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ* : збірник наукових праць. 2006. № 2. С. 141–147.
6. Никифорчин И.А. Уголовная ответственность за незаконный оборот наркотических средств : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1994. 179 с.
7. Хряпінський П.В. Спеціальне звільнення від відповідальності у кримінальному праві та законодавстві України : навчальний посібник. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. 270 с.
8. Наден О.В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : монографія. Харків : Право, 2003. 224 с.
9. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 р. (із змінами та доповн., станом на 1 лютого 2021 р.). *Офіційний вебсайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення: 30.01.2021).
10. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду у провадженнях щодо злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення. Рішення, внесені до ЄДРСР, за період із 2018 р. по травень 2020 р. / упоряд. : Правове управління департаменту аналітичної та правової роботи ВСУ. 2020. 46 с. *Офіційний вебсайт Верховного Суду України*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Ogljad_KKS_02_07_2020.pdf (дата звернення: 30.01.2021).
11. Справа № 1-5/04 // Архів місцевого суду Шевченківського району м. Запоріжжя за 2004 р.
12. Єдиний державний реєстр судових рішень (ЄДРСР). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/2451694/> (дата звернення: 30.01.2021).
13. Никифорчин И.А. Уголовная ответственность за незаконный оборот наркотических средств : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1994. 19 с.
14. Наден О.В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 20 с.
15. Про судову практику у справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 4. *Інформаційний сервер Верховного Суду України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-98#Text> (дата звернення: 30.01.2021).
16. Музика А.А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів : монографія. Київ : Логос, 1998. 324 с.
17. Хряпінський П.В. Заохочувальні кримінально-правові норми як ефективний засіб запобігання злочинам. *Держава і право* : збірник наукових праць. Київ, 2009. Спецвипуск. С. 387–392.
18. Кузнєцова О.В. Поняття та класифікація отруйних і сильнодіючих речовин. *Вісник Академії адвокатури України*. 2005. № 3 (4). С. 143–149.
19. Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення : коментар до розд. XIII Кримінального кодексу України / С.В. Албул та ін. ; за заг. ред. І.П. Катеринчука. Одеса : ОДУВС, 2018. 110 с.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВСТАНОВЛЕННЯ ФОРМ ТА ВИДІВ ВИНИ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕННЯХ ПРОТИ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ

Шульга А. М.,

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри кримінального права та кримінології

Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID ID: 0000-0003-3745-4869

У статті розкриваються теоретичні аспекти встановлення форм та видів вини у кримінальних правопорушеннях проти земельних ресурсів України, а також проблеми комбінованої форми вини. Робота присвячена пошукам відповіді на основне питання – які форми вини характерні для кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів України. З урахуванням досягнень науки кримінального права і правозастосовної практики робиться висновок, що форми й види вини залежать від конструкції об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Оскільки розглядувані кримінальні правопорушення характеризуються матеріальним складом, вина суб'єкта повинна встановлюватися стосовно як суспільно небезпечного діяння, так і його суспільно небезпечних наслідків. Досліджувані кримінальні правопорушення фактично притаманна в основному комбінована форма вини – умисел щодо суспільно небезпечного діяння (зокрема, пов'язаного з порушенням спеціальних правил безпеки) і необережність щодо наслідків у виді шкоди життю і здоров'ю людей чи довкіллю. Зазначена форма вини у кримінальних правопорушеннях проти земельних ресурсів означає різне сполучення інтелектуального й вольового елементів різних видів і форм вини в одному правопорушенні. Констатується, що проблеми, пов'язані саме з такою формою вини, у повному обсязі нині не вирішені, вимагають самостійного ґрунтовного дослідження.

Особливістю комбінованої форми вини у кваліфікованих складах кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів України є те, що ставлення до кваліфікованих наслідків завжди необережне, інакше відповідальність має наставати за статтями Особливої частини Кримінального кодексу, що містять норми про відповідальність за посягання на життя, здоров'я людей, відносини власності, на нормальне функціонування підприємств, установ та організацій, зокрема як на відносини у сфері охорони, раціонального використання й відтворення інших об'єктів навколишнього природного середовища, так і довкілля загалом. Констатується, що основна теоретична дискусія точиться навколо термінології, тобто назви одного явища суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення – різного психічного ставлення до суспільно небезпечного діяння та його наслідків у формі умислу й необережності.

Ключові слова: земельні ресурси, кримінальне правопорушення, склад кримінального правопорушення, суб'єктивна сторона, форми вини, види вини, комбінована форма вини.

Постановка проблеми. Суспільно небезпечні посягання на земельні ресурси в Україні нате-пер становлять загрозу не тільки самим земельним ресурсам, а й довкіллю загалом, отже, окремій людині та суспільству. Земельні ресурси виступають незамінним для життя природним ресурсом, який відновлюється протягом багатьох віків. У зв'язку із цим Основним законом держави передбачено, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Вона потребує належної охорони та збереження її якості. Одним з основних засобів правової охорони земельних ресурсів є кримінально-правові.

Суб'єктивну сторону кримінальних правопорушень проти довкілля і безпосередньо проти земельних ресурсів визначають С.Б. Гавриш, О.О. Дудоров, В.К. Матвійчук, І.І. Митрофанов, В.Я. Тацій, а також В.М. Захарчук, М.В. Кумановський, Р.О. Мовчан, О.С. Олійник, С.М. Ребенко, І.С. Тальянчук, Н.Ю. Цвіркун та інші. Ці автори розкривають і аналізують особливості суб'єктивної сторони кримінальних правопорушень проти довкілля загалом і проти земельних ресурсів конкретно.

Мета статті – на підставі вивчення теоретичних аспектів розуміння вини у кримінальному праві встановити форми і види вини у кримінальних правопорушеннях проти земельних ресурсів України.

Виклад основного матеріалу. За своєю суттю форма вини являє собою встановлене Кримінальним кодексом України (далі – КК України) взаємопоєднання елементів свідомості і волі особи, яка вчиняє кримінальне правопорушення, що характеризує її ставлення до діяння і його наслідків. Форми вини вказують на внутрішній зв'язок та спосіб організації елементів і процесів як один з одним, так і із зовнішніми умовами [1, с. 60]. За положеннями ст. ст. 24 і 25 КК України вина може проявлятися у формі умислу або необережності [2, с. 90–92]. Інших форм вини кримінальний закон не визначає, хоча теорією вироблена третя штучна форма вини, так звана змішана (подвійна, або складна) форма вини. У свою чергу, умисел поділяється на прямий і непрямий, а необережність – на кримінально-протиправну самовпевненість і кримінально-протиправну недбалість. Ці форми і види вини сконструйовані залежно від змісту та співвідношення інтелектуального і вольового елементів і характеризують психічне ставлення особи до вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Інтелектуальний елемент визначає ті чинники, які належать до свідомості особи, а вольовий – чинники, які належать до її волі.

Обґрунтованою та слушною є позиція професора П.Л. Фріса, який відзначає безпосередній взаємозв'язок інтелектуального і вольового елементів вини, диференціює вину на умисел і необережність. Однак така схема не є жорсткою і дає можливість виділення кримінальних правопорушень із двома формами вини [3, с. 189]. Таке твердження знаходить своє відображення в диспозиції окремих статей Особливої частини КК України, у яких до діяння вина характеризується умислом, а до наслідків – необережністю. Це кримінальні правопорушення з так званою змішаною (подвійна, або складна) формою вини. До них ми відносимо самовільне зайняття земельної ділянки (ч. ч. 1 і 2 ст. 197–1 КК України); забруднення або псування земель (ст. 239 КК України); незаконне заволодіння ґрунтами (ст. ст. 239–1 та 239–2 КК України); безгосподарське використання земель (ст. 254 КК України).

Законодавець не вказує на конкретну форму вини в диспозиціях статей, якими передбачена відповідальність за суспільно небезпечні та протиправні посягання на земельні ресурси України, ускладнює практичне застосування цих норм. У теорії кримінального права розроблені шляхи подолання проблеми встановлення вини у кримінально протиправному посяганні під час її опису в диспозиції статті Особливої частини КК України. Визначення вини може здійснюватися за допомогою додаткових ознак складу кримінального правопорушення, зокрема способу діяння, вказівки на його незаконність, систематичність тощо.

Встановлення форми вини у складах кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів України пов'язане з об'єктивними особливостями цих кримінальних правопорушень. Так, з об'єктивної сторони ці склади характеризуються своєю неоднозначністю та складністю. По-перше, ці діяння полягають у порушенні суб'єктом законодавчо закріплених правил поведінки із земельними ресурсами. Окремі кримінальні правопорушення проти земельних ресурсів до того ж характеризуються й порушенням спеціальних правил безпечного поведінки з небезпечними для людини та довкілля речовинами, відходами чи іншими забруднювачами (ст. 239 КК України). По-друге, наслідки посягання на земельні ресурси проявляються в погіршенні нормального якісного стану ґрунтового покриву земель, які складно визначати на практиці. По-третє, через порушення цих правил наступають похідні наслідки – шкода для людей або довкілля. Усі ці чинники говорять про неоднозначність існування форм вини в цих кримінальних правопорушеннях. Тому потрібно окремо підходити до аналізу форм і видів вини у кримінальних правопорушеннях проти земельних ресурсів, виходячи з форм та видів вини кожного конкретного складу правопорушення.

Існує дві основні, законодавчо визначені форми вини – умисел і необережність. Щодо першої, то чинне кримінальне законодавство характеризує умисел як психічне ставлення, за якого особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання або, хоча і не бажала, але свідомо допускала їх настання (ст. 24 КК України). Інтелектуальний елемент умислу охоплює можливість усвідомлення суспільної небезпечності власної поведінки (дії або бездіяльності) та передбачення суспільно небезпечних наслідків такого діяння. Така характеристика інтелектуального елемента є спільною для прямого і непрямого умислу [4, с. 280, 281]. Р.В. Вереша щодо цього зазначає, що «усвідомлення суспільної небезпечності охоплює уявлення суб'єкта як про діяння та його наслідки, так і про факультативні ознаки об'єктивної сторони, за яких вчинюється злочин – спосіб, місце, час» [5, с. 186]. У свою чергу, В.М. Бурдін наголошує, що перед тим як усвідомлювати суспільну небезпеку свого діяння, треба усвідомлювати його значення та фактичний характер (фізичні властивості діяння) [6, с. 357]. Думка цих авторів видається слушною для подальшого вирішення питання про форми вини у кримінальних правопорушеннях проти земельних ресурсів України.

До інтелектуального елемента умислу, крім усвідомлення суспільної небезпечності своїх дій, також належить передбачення особою суспільно небезпечних наслідків таких дій, яке характерне для прямого і непрямого умислу. Передбачення має конкретний характер, і особа чітко усвідомлює, що

саме від її конкретного діяння настануть або можуть настати суспільно небезпечні наслідки [5, с. 187]. Розмежування прямого та непрямого умислу потрібно здійснювати за інтелектуальними елементами, що відображають передбачення суспільно небезпечних наслідків [6, с. 361].

Вольовий елемент умислу має вирішальне значення для розмежування прямого та непрямого умислу. Якщо за прямого умислу особа бажає настання суспільно небезпечних наслідків учинюваного нею діяння, то за непрямого умислу вона не бажає, але свідомо припускає можливість їх настання [4, с. 281; 7, с. 159; 8, с. 202]. У теорії Загальної частини кримінального права, а також юридичній практиці під бажанням настання суспільно небезпечних наслідків розуміється передбачення неминучості їх настання через те, що особа вчиняє всі, на її думку, необхідні дії для настання конкретних бажаних нею наслідків. Тобто особа прагне до конкретного суспільно небезпечного результату, здійснює свідому та цілеспрямовану діяльність на його досягнення. Отже, вольовий елемент умислу передбачає активну або пасивну форму поведінки, через яку настають суспільно небезпечні наслідки.

Якщо говорити про суб'єктивну сторону самовільного зайняття земельної ділянки (ч. ч. 1 і 2 ст. 197–1 КК України), то вона в основному характеризується умисною формою вини. У зв'язку з тим, що склад правопорушення матеріальний, воно може бути вчинене як із прямим, так і з непрямым умислом, тому що формула умислу розрахована на правопорушення саме з матеріальним складом. Він зазвичай є заздалегідь обміркованим, оскільки намір вчинити самовільне зайняття земельної ділянки та фактичний початок таких дій відділені певним часом, коли суб'єкт обмірковує істотні обставини й умови майбутньої кримінально протиправної діяльності (наприклад, обирає конкретну земельну ділянку, способи її використання, може підшукувати співучасників, планує шляхи реалізації вирощеного незаконним шляхом урожаю, розробляє способи узаконення самовільно зайнятої земельної ділянки тощо). Будучи заздалегідь обміркованим, такий умисел має бути чітко визначеним. Це означає, що у свідомості особи точно конкретизовані суспільно небезпечні наслідки самовільного зайняття земельної ділянки у вигляді значної шкоди її законному володільцю або власнику. Водночас умисел може бути й невизначеним. Він має місце тоді, коли настання суспільно небезпечних наслідків, хоч і охоплюється передбаченням винного, але вони конкретно невизначені в його свідомості.

У свою чергу, не можна однозначно стверджувати, що забруднення або псування земель має якусь одну форму й один вид вини. Це пов'язано з особливостями об'єктивної сторони та суб'єктного складу цього кримінального правопорушення. Оскільки назване суспільно небезпечне діяння, щоб бути караним, має бути вчинене лише умисно, то наслідки можуть характеризуватися необережною формою вини. Тут виникає проблема існування так званої змішаної (подвійної, складної або ж комбінованої) форми вини.

У сучасній науці кримінального права лунають різноманітні думки щодо форми вини в незаконному заволодінні як ґрунтовим покривом, так і землями водного фонду. Так, одні дослідники вказують на умисний характер суб'єктивної сторони, водночас не конкретизують спрямованість умислу [9, с. 210; 10, с. 716]. Другі конкретизують вид умислу та зазначають, що незаконне заволодіння ґрунтовим покривом / поверхневим шаром земель може бути вчинене лише із прямим умислом [11, с. 52]. Треті стверджують, що суб'єктивна сторона цього кримінального правопорушення характеризується умисною або необережною формою вини, також без жодної їх конкретизації [12, с. 624]. У літературі щодо цього зазначається, що вина в цьому кримінальному правопорушенні характеризується змішаною (складна або подвійна) формою, тобто щодо дії – умисел, а щодо наслідків – необережність [13, с. 271; 14, с. 184]. Окремо треба відзначити думку, згідно з якою суб'єкт до факту суспільно небезпечного діяння ставиться умисно або необережно, а до наслідків, передбачених ч. 2 ст. 239–1 КК, – лише необережно, до можливості їх настання (ч. 1 ст. 239–1 КК) не виключається й умисел. Але найбільш вдалою, з погляду практичного застосування, видається об'єднана позиція С.М. Ребенко й О.С. Олійник. Вони, хоча й у різний час, але спільно дійшли висновку про те, що суб'єктивна сторона незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель характеризується своєю складністю [15, с. 131; 16, с. 182, 183].

Щодо незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах зазначимо таке. Інтелектуальний елемент умислу цього правопорушення полягає в усвідомленні суб'єктом суспільної небезпеки свого діяння, фактичних (об'єктивних та суб'єктивних) обставин учиненого, протиправності своєї поведінки, а також можливості спричинення суспільно небезпечного наслідку у вигляді порушення нормального стану ґрунтового покриву земель водного фонду. Вольовий елемент може полягати або в бажанні настання такого наслідку, або ж у небажанні, але свідомому припущенні настання цього наслідку, або ж у небажанні, але в легковажному розрахунку, що такі наслідки не настануть через відповідну протиправну поведінку суб'єкта, або ж особа зобов'язана була і могла передбачати наслідки такої поведінки, але недостатньо напружувала вольові зусилля, спрямовані на те, щоб передбачити безпеку завдання шкоди земельним ресурсам.

Відповідно до зазначеного вище, безгосподарське використання земель може бути вчинене як необережно, так і зі змішаною (складна, подвійна або комбінована) формою вини. Необережність під час вчинення безгосподарського використання земель може мати два види: кримінально протиправна самовпевненість (ч. 2 ст. 25 КК України) та кримінально протиправна недбалість (ч. 3 ст. 25 КК України). За кримінально протиправною самовпевненістю особа передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), легковажно розраховує на їх відвернення. Інтелектуальний елемент за цього виду необережності полягає в неусвідомленні суб'єктом суспільної небезпеки безгосподарського використання земель. Тобто має місце усвідомлення загальної протиправності такого діяння.

Як зазначається в роботі, вина у кримінальних правопорушеннях проти земельних ресурсів України може мати сполуку умислу і необережності. Щодо означеної проблеми показовою є позиція Є.В. Шевченка. Він пропонує виокремлювати три групи випадків поєднання різних форм вини, для позначення яких, на думку вченого, необхідно використовувати різні терміни. Першу групу становлять одиничні ускладнені кримінальні правопорушення, формула суб'єктивного змісту яких може бути сформульована як «умисел + необережність» (наприклад, умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть). Для позначення якої пропонується використовувати термін «подвійна форма вини». Другу групу становлять делікти, у яких психічне ставлення винного до похідного наслідку може характеризуватись як умисною, так і необережною формою вини (наприклад, доведення до самогубства або замаху на самогубство особи, що є наслідком жорстокого з нею поводження), для позначення такого випадку пропонується використовувати термін «складна форма вини». Нарешті, третя група – це кримінальні правопорушення з альтернативно викладеними похідними наслідками, які можуть наставати водночас, за яких щодо одних наслідків психічне ставлення характеризується умисною формою вини, а щодо інших – необережною. У такому разі пропонується вживати термін «комбінована форма вини» [17, с. 111, 112].

Варто зазначити, що ще В.І. Касинюк пропонував запровадити окрему категорію – «злочини з комбінованою формою вини», яка досить вдало підкреслює особливості законодавчої конструкції і кваліфікації складних за об'єктивною стороною деліктів [18, с. 42]. Це дає підстави стверджувати, що в межах специфічного суб'єктивного змісту, притаманного деяким зі складів кримінальних правопорушень, мають місце три різні за своєю сутністю кримінально-правові явища.

Висновки. У підсумку зазначимо таке. Суб'єктивна сторона кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів України характеризується умисною або ж комбінованою формою вини. Це пов'язано з особливостями конструювання об'єктивної сторони, а саме з наявністю наслідку у виді спричинення шкоди життю та здоров'ю людини. У цьому разі має місце умисел щодо діяння і необережність щодо наслідку. Зазначена форма вини у кримінальних правопорушеннях проти земельних ресурсів означає різне сполучення інтелектуального й вольового елементів різних видів і форм вини в одному кримінальному правопорушенні. Особливістю комбінованої форми вини у кваліфікованих складах кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів є те, що ставлення до кваліфікованих наслідків завжди необережне, інакше відповідальність має наставати за статтями Особливої частини КК, що містять норми про відповідальність за посягання на інші об'єкти кримінально-правової охорони (життя, здоров'я, відносини власності тощо).

Shulha A. Theoretical aspects of establishment of forms and types of guilt in criminal offenses against land resources of Ukraine

The article reveals the theoretical aspects of establishing the forms and types of guilt in criminal offenses against land resources of Ukraine, as well as the problems of the combined form of guilt. The work is devoted to finding an answer to the following main question – what forms of guilt are characteristic of criminal offenses against land resources of Ukraine. Taking into account the achievements of the science of criminal law and law enforcement practice, it is concluded that the forms and types of guilt depend on the construction of the objective side of the criminal offense. As the considered criminal offenses are characterized by material structure, guilt of the subject should be established both concerning socially dangerous act, and its socially dangerous consequences. In fact, the criminal offense under investigation is mainly characterized by a combined form of guilt – intent to commit a socially dangerous act (including in violation of special safety rules) and negligence of the consequences in the form of harm to life and health or the environment. This form of guilt in criminal offenses against land resources means a different combination of intellectual and volitional elements of different types and forms of guilt in one offense. It is stated that the problems associated with this form of guilt are not fully resolved today and require independent thorough research.

The peculiarity of the combined form of guilt in qualified criminal offenses against land resources of Ukraine is that the attitude to qualified consequences is always careless, otherwise the responsibility must come under the articles of the Special Part of the Criminal Code, which contain rules on liability for encroachment on life, health, relations property, for the normal functioning of enterprises, institutions and organizations, including relations in the field of protection, rational use and reproduction of other objects of the natural environment, and the environment as a whole. It is stated that the main theoretical discussion revolves around terminology, i. e. the names of one phenomenon of the subjective side of a criminal offense – different mental attitudes to socially dangerous acts and their consequences in the form of intent and negligence.

Key words: land resources, criminal offense, composition of criminal offense, subjective side, forms of guilt, types of guilt, combined form of guilt.

Література:

1. Дагель П.С., Котов Д.П. Субъективная сторона преступления и её установление : монография. Воронеж : Изд-во Воронежского университета, 1974. 241 с.
2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 9-те вид., переробл. та доповн. Київ : Юрид. думка, 2012. 1316 с.
3. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів вищих навчальних закладів. 2-е вид., доповн. і переробл. Київ : Атіка, 2009. 512 с.
4. Грищук В.К. Кримінальне право України. Загальна частина : навчальний посібник для студентів юридичних факультетів вищих навчальних закладів. Київ : Ін Юре, 2006. 568 с.
5. Вереша Р.В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України : монографія. Київ : Атіка, 2005. 223 с.
6. Бурдін В.М. Зміст вини: проблема співвідношення інтелектуальних та вольових аспектів. *Вісник Львівського університету. Серія «Юридична»*. 2012. Вип. 56. С. 355–365.
7. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю.В. Баулін та ін. ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-е вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2010. 456 с.
8. Митрофанов І.І. Загальна частина кримінального права України : навчальний посібник. Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського. Одеса : Фенікс, 2015. 576 с.
9. Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика : практичний посібник / О.О. Дудоров та ін. ; за ред. О.О. Дудорова. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. 616 с.
10. Кримінальне право : Особлива частина : підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Т. 1. Луганськ : Елтон-2, 2012. 780 с.
11. Митрофанов І.І., Притула А.М. Злочини проти довкілля : навчальний посібник. Суми : Університ. кн., 2010. 205 с.
12. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2-х т. 3-тє вид., перероб. та допов. Київ : Алерта ; КНТ ; Центр учбов. літ-ри, 2009. Т. 2 /за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. 624 с.
13. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю.В. Баулін та ін. ; за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2015. 680 с.
14. Митрофанов І.І., Локтіонова В.В. Довкілля під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Кременчук, 2011. 420 с.
15. Олійник О.С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239–1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2015. 209 с.
16. Ребенко С.М. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239–1 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2015. 237 с.
17. Шевченко Є.В. До питання змісту і співвідношення понять «змішана», «подвійна» і «складна форма вини» у кримінальному праві. *Проблеми законності*. 2011. № 115. С. 104–113.
18. Касынюк В.И. Уголовная ответственность за повреждение путей сообщения и транспортных средств : текст лекций. Харьков : Юрид. ин-т, 1979. 58 с.

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

**№ 1 (49)
2021**

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп'ютерна верстка • *Ю.С. Семенченко*

Підписано до друку 30.06.2021 р. Формат 60×84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 24,18. Тираж 150. Замовлення № 0421/142.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони: +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.